

**O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI
HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI
QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING
MALAKASINI OSHIRISH TARMOQ
(MINTAQAVIY) MARKAZI**

FALSAFA

**MODULI BO'YICHA
O'QUV-USLUBIY
MAJMU'A**

2023

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG
KADRLARNI QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH TARMOQ (MINTAQAVIY) MARKAZI**

**“FALSAFA”
MODULINING
ISHCHI O‘QUV DASTURI**

Tinglovchilar kontingenti: Akademik litseyning barcha fani o‘qituvchilari

Toshkent – 2023

**Mazkur ishchi o‘quv dasturi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirining 2023 yil
“28” avgustdagi 4-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘quv reja va
namunaviy dastur asosida tayyorlandi.**

Tuzuvchilar:

dotsent B.Omonov

Taqrizchi:

O‘.Tilavov

MUNDARIJA:

1.	ISHCHI DASTURI	4
2.	MA'RUZA MATNLARI	10
3.	AMALIY MASHG'ULOTLAR ISHLANMASI	121
4.	GLOSSARIY	190
5.	ADABIYOTLAR RO'YXATI	221

ISHCHI DASTURI

KIRISH

Dastur O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda tasdiqlangan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 3-dekabrda “Iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimi va akademik litseylar faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4910-son hamda Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 1-iyundagi “Akademik litseylar rahbar va pedagog xodimlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi 296-son Qarorlarida belgilangan ustuvor yo‘nalishlar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo‘lib, u zamonaviy talablar asosida malaka oshirish jarayonlarining mazmunini takomillashtirish hamda akademik litseylar pedagog xodimlarining kasbiy kompetentligini muntazam oshirib borishni maqsad qiladi.

Dastur doirasida berilayotgan tayanch modullari mavzulari orqali akademik litseylarda faoliyat olib borayotgan pedagog xodimlarning zamonaviy biologiya fanining rivojlanish tendensiyalari va yutuqlarini mazmun-mohiyatini o‘rganish, molekular biologiya asoslarini o‘zlashtirish, odam hayot faoliyatida ovqatlanish va metabolizm jarayonlarining asosiy o‘rnini tahlil etish va baholash bilan birgalikda pedagog xodimlarning ehtiyojlari asosida tanlab olingan tanlov modullari bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishlari ta‘minlanadi.

Malaka oshirish kursining o‘quv dasturi quyidagi tayanch modullar mazmunini o‘z ichiga qamrab oladi:

Modulning maqsadi va vazifalari

Modulning maqsadi pedagog xodimlarning o‘quv-tarbiyaviy jarayonlarini yuqori ilmiy-metodik darajada ta‘minlashlari uchun zarur bo‘ladigan kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalarini muntazam yangilash, kasbiy kompetentligi va pedagogik mahoratining uzluksiz rivojlanishini ta‘minlashdan iborat.

Modulning vazifalari

- pedagog xodimlarning kasbiy bilim, ko'nikma, malakalarini uzluksiz yangilash va rivojlantirish;

- pedagoglarning zamonaviy talablarga mos holda akademik litseylardagi o'qitish sifati va samaradorligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan kasbiy mahorat darajasini oshirish;

- o'qitishning innovatsion texnologiyalari va ilg'or xorijiy tajribalarni o'zlashtirish hamda ulardan o'quv jarayonida samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish;

- o'quv jarayonini ilm-fan va ishlab chiqarish bilan samarali integratsiyasini ta'minlashga qaratilgan faoliyatni tashkil etish.

Modul bo'yicha tinglovchilarning bilimi, ko'nikma va malakalariga qo'yiladigan talablar.

Kurs yakunida tinglovchilarning bilim, ko'nikma va malakalari hamda kompetentligiga qo'yiladigan talablar:

Kurs yakunida tinglovchilar quyidagi yo'nalishlarda bilim, ko'nikma, malaka hamda kompetensiyalarga ega bo'lishlari talab etiladi:

Tinglovchi:

- Falsafa Tushunchalari va Nazariyalari: Tinglovchilar kursni muvaffaqiyatli o'tkazib bo'lgandan so'ng falsafa tushunchalari va nazariyalari bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishlari talab etiladi. Ular qanday fikrlar mavjud bo'lib, falsafa sohasidagi asosiy nazariyalarni tushunishlari kutiladi.
- Analitik Fikrlash Qobiliyati: Kurs bitiruvchilari analitik fikrlashni rivojlantirishlari, muammolarni tahlil qilishlari va fikrlarini mantiqiy ravishda ifodalashlari talab etiladi.
- Tajribaviy Fikrlash va Munozaralar: O'quvchilar kursni o'tkazib bo'lgandan so'ng falsafa tushunchalari va nazariyalari bo'yicha o'zlarining tajribaviy fikrlashlari, munozaralar olib borishlari va ularga qo'shimcha malumot qo'llashlari talab etiladi.

- Yozuviy Mahorat va Maqola Yozish Qobiliyati: O'quvchilar maqola yozish va yozuviy mahoratlarini rivojlantirishlari, o'z fikrlarini tushuntirish va nazariyalarni barqaror ifodalashlari kutiladi.
- Falsafa Tarixi va Asosiy Sahifalari Bilish: O'quvchilar falsafa tarixi va asosiy sahifalari bo'yicha ko'p to'g'ri malumotga ega bo'lishlari talab etiladi. Bu, falsafa tarixidagi muhim shaxslar, falsafa turlari va asosiy sahifalarni tushunishlari kutiladi.
- Fikr Sohamlanish va Tushuncha Olish: Kurs bitiruvchilari yangi fikrlarni qabul qilish, ularni o'z fikrlari bilan bog'lash, boshqa odamlar bilan fikrlarini o'zaro almashishlari va tushuncha olishlari talab etiladi.
- Tahlil va Tushunish Qobiliyati: O'quvchilar kursni o'tkazib bo'lgandan so'ng tahlil qilish, tushunish, nazariyalar va falsafa savollariga to'g'ri javoblar topishlari kutiladi.
- O'z Fikrlarini Rivojlantirish va Ifodalash: Kurs bitiruvchilari o'z fikrlarini rivojlantirishlari va ularni barqaror ifodalashlari, savollar va muzokaralarda ishtirok etishlari talab etiladi.

Kurs natijasiga ko'ra ega bo'ladigan kompetensiyalar:

Tinglovchi:

- Nazariy Fikrlash: O'quvchilar falsafa kursi natijasida nazariy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirib, turli nazariyalarni tushunib, ta'riflayabilmalarini va ularga qo'shimcha tahlillar kiritishlari kutiladi.
- Analitik Fikrlash: Falsafa kursini o'rganish orqali o'quvchilar, mantiqiy ravishda muammolar va savollar tahlil qilish, o'zlarini fikr ifodalash va mantiqiy ravishda muvofiqlikka ega bo'lishlari kompetensiyasini rivojlantirishadi.
- Fikr Sohamlanish va Ishbilarmonlik: O'quvchilar falsafa kursi natijasida fikr sohamlanish qobiliyatlari rivojlantirilib, yangi va o'ziga xos fikrlarni paydo qilish, ularni boshqa sohalar bilan bog'lash va amaliyotga olib kelishlari kutiladi.

- Ta'lim olish qobiliyati: Kurs o'quvchilarga o'z fikrlarini, nazariyalarni, va o'rganilgan ma'lumotlarni malum bir tartibda ifodalash, ularga qo'shimcha qo'shimcha tahlillar kiritish va turli mazkur muloqotlar tashkil etish orqali ta'lim olish qobiliyatlarini rivojlantirishadi.
- Tahlil va Tushunish Qobiliyati: O'quvchilar falsafa kursi natijasida muammolar va nazariyalar tahlil qilish, tushunish, savollar va muzokaralarda ishtirok etish qobiliyatlari rivojlantirilib, savollariga o'z turli ravishlarda javob topishlari kutiladi.
- Yozish va Nutq Olish: Falsafa kursi o'quvchilari yozish qobiliyatlarini rivojlantirishadi, ular o'z fikrlarini so'z bilan ifodalash va yozuvchi mahoratlarini oshirish orqali fikrlarini yetkazib borma qobiliyatlarini rivojlantirishadi.
- Mazmunlarni Tahlil Qilish: O'quvchilar falsafa kursi orqali mazmunlarni mantiqiy va ma'naviy ravishda tahlil qilish, ularning yorliqlarini va ma'nolarini tushunib chiqish qobiliyatlarini rivojlantirishadi.
- Ta'lim olgan ma'lumotlarni amaliyotda qo'llash: Falsafa kursi o'quvchilari o'rganilgan nazariyalarni va fikrlarni amaliyotda qo'llash, ularni turli sohalar va masalalarga ilmiy ravishda ta'loq qilish, o'z fikrini ishlab chiqib yetkazishlari kutiladi.

“Falsafa” modul bo‘yicha soatlar taqsimoti

	Modul mavzulari	Tinglovchining o‘quv yuklamasi, soat			
		Hammasi	Auditoriya o‘quv yuklamasi		
			Jam	jumladan	
				Nazariy	Amaliy
1.	Falsafa fanining predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli	4	4	2	2
2.	Falsafiy tafakkur taraqqiyot bosqichlari: Sharq	4	4	2	2

	falsafasi				
3.	Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: G‘arb falsafasi	4	4	2	2
4.	Borliq (ontologiya) va rivojlanish falsafasi	4	4	2	2
5.	Bilish falsafasi (gnoseologiya)	4	4	2	2
6.	Mantiq	4	4	2	2
7.	Formal mantiqning asosiy qonunlari (prinsiplari)	4	4	2	2
8.	TILNING MANTIQIY TAHLILI	4	4	2	2
9	Tafakkur shakllari: tushuncha, hukm va xulosa	4	4	2	2
10	TO‘PLAM NAZARIYASI	4	4	2	2
Jami:		40	40	20	20

NAZARIY, AMALIY VA KO'CHMA MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu. Falsafa fanining predmeti, mazmuni va jamiyatdagi roli

Reja:

1. **«Falsafa» atamasining kelib chiqishi.**
2. **Dunyoqarashning mohiyati, tuzilishi va funksiyalari.**
3. **Dunyoqarashning tarixiy shakllari.**
4. **Falsafaning jamiyatdagi ahamiyati va roli yoki amaliy falsafa.**
5. **Hozirgi dunyoda falsafaning ahamiyati.**

«Falsafa» atamasining kelib chiqishi. «Falsafa» tushunchasi yunoncha phileo – sevaman va sophia – donolik soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, donolikka muhabbat manosini anglatadi. Falsafa soʻzini qadimgi yunon mutafakkiri Pifagor miloddan avvalgi VI asrda tayyor holda (afsonalar, rivoyatlar, anʼanalar orqali) avloddan avlodga oʻtuvchi bilimni inson oʻz aqliga tayanib, mushohada yuritish va tanqidiy fikrlash yoʻli orqali olishi mumkin boʻlgan bilimdan farqlash maqsadida ishlatgan.

Pifagor va qadimgi davrning boshqa faylasuflari donolikka davo ham qilmaganlar, zero, oʻsha davrda keng tarqalgan tasavvurga koʻra, haqiqiy donishmandlik ajdodlardan meros qolgan, asrdan asrga oʻtib kelayotgan afsonalar, din va rivoyatlarda mujassamlashgan. Donishmandlar deb, asrlar sinovidan, eng soʻnggi haqiqat manbai sifatidagi bilimlarga ega boʻlgan bashoratgoʻylar, koinlar va oqsoqollar etirof etilgan. Ularning soʻzlari birdan-bir toʻgʻri deb qabul qilingan. Faylasuf esa, ularning fikriga koʻra donishmandlik muxlisi boʻlishi, eʼtiqod sifatida qabul qilingan tayyor haqiqatlarga emas, balki oʻz aqliga tayanib, ijodiy yoʻl bilan, shuningdek boshqa faylasuflar tomonidan olingan bilimlar va tajribadan foydalangan holda maqsadga intilishi lozim boʻlgan.

Biroq, insonning dunyo va oʻziga bunday munosabati darhol yuzaga kelgani yoʻq. Insonning tabiatga qarshilik koʻrsatish, ishlab chiqarish vositalarini yaratish va koʻpaytirish qobiliyatlari rivojlangunga va oʻsgunga, buning natijasida etarli tajriba va bilimlar toʻplangunga, odamlar aqli koʻp sonli savollarga javob izlash uchun etarli darajada yuksalgunga qadar insoniyat uzoq va mashaqqatli yoʻlni bosib oʻtgan. Shu bois falsafaning mohiyatini, shuningdek uning paydo boʻlish sabablari va sharoitlarini tushunish uchun gapni inson dunyoqarashidan boshlash lozim. Nima uchun? Shuning uchunki, falsafa dunyoqarashning asosiy tarixiy shakllaridan biri hisoblanadi. Falsafa haqida gapirish – inson dunyoqarashi, uning oqilona fikrlash qobiliyati haqida, binobarin, uning mohiyati va Yerda hayot paydo boʻlish tarixi haqida gapirish demakdir. Bu yerda biz hali kam oʻrganilgan murakkab muammolarga duch kelamiz, zero insonning kelib chiqishi odamlar doim javobini topishga harakat qilgan buyuk jumboqlardan biri hisoblanadi. Ammo bilimning bu sohasida yechilmagan muammolar bugungi kunda ham bisyor. Xususan, inson nima uchun, qayerdan, qaysi sabablarga koʻra paydo boʻlgan, degan savolga aniq, umumiy etirof etilgan javob hanuzgacha mavjud emas. Shuningdek, aql faqat insonga xosmi yoki uning inson borligʻida mavjudligi obektiv borliqning bir parchasi, ayrim hodisasimi?, degan savol ham hali oʻz javobini topganicha yoʻq.

Mutaxassislar fikricha, insonda ong paydo boʻlib, ijtimoiy mavjudot sifatida uzil-kesil shakllanganidan beri, uning asosiy xususiyatlarida jiddiy oʻzgarishlar yuz bergani yoʻq, yani u hozirgi odamlardan deyarli farq qilmaydi. Ong paydo boʻlishi esa, ilmiy tasavvurlarga muvofiq, inson tarixiy rivojlanishining odam miyasi oʻsib borayotgan mehnat faolligi va verbal (nutq orqali) muloqot tasirida oʻta rivojlanib, murakkab mavhumliklarni tushunadigan darajaga etgan davri bilan bogʻlanadi. Shunday qilib, inson tushunchalarga tarif berish, mulohazalar bildirish va mushohadalar yuritish yoʻli bilan sodda, lekin tom manoda aqliy ish olib bora boshladi.

Dunyoqarashning mohiyati, tuzilishi va funksiyalari. Hayot tajribasi va empirik bilimlar asosida shakllanadigan dunyoqarash oddiy dunyoqarash deb ataladi va insonning

dunyo haqidagi tasavvurlarining tizimsiz majmui sifatida amal qiladi. U har qanday dunyoqarashning negizi hisoblanadi va odamlarga kundalik hayoti, faoliyatida yo'l ko'rsatib, ularning xulq-atvori, aksariyat qilmishlarini belgilab, muhim regulyativ funksiyani bajaradi.

Keng manoda, dunyoqarash – insonning o'zini qurshagan borliqqa va o'z-o'ziga nisbatan yondashuvlar tizimi, shuningdek uning mazkur yondashuvlar bilan belgilangan hayotiy ideallari, e'tiqodlari, bilish va faoliyat tamoyillari, qadriyat va mo'ljallaridir.

Shu tariqa tariflanadigan dunyoqarash faqat insonga xos bo'lib, bu unda shakllangan ong va oqilona faoliyat mavjudligi bilan bog'liqdir. Bunda inson nafaqat tushunchalar yaratish va mulohaza yuritish, xulosalar chiqarish va qoidalarni tariflash qobiliyatini kasb etadi, balki tayyor bilimdan yangi bilim olish uchun foydalana boshlaydi.

Dunyoqarashning shakllanishiga ijtimoiy muhit tasir etadi. Aql paydo bo'lishi bilan inson o'zini fikrlovchi mavjudot sifatida anglay boshlaydi, unda o'z «meni» va o'zgaralar haqida tasavvuri shakllanadi va rivojlanadi. Shu tariqa u o'zini va o'zini qurshagan borliqni anglaydi, o'zi va boshqa odamlarni, o'zi va tashqi muhitni farqlaydi, ilgari o'ziga malum bo'lmagan dunyoning yangi va yangi jihatlarini idrok etadi. Bunday qarashlar insonning o'zi va o'zini qurshagan borliq haqidagi tasavvurlari majmui sifatida shakllanadigan dunyoqarash negizini tashkil etadi. Bunda inson o'ziga maqul va nomaqul narsalarni farqlaydi, baholar beradi, ustuvorliklar tizimini yaratadi va muayyan maqsadlarga erishishda tegishli tarzda ish ko'radi.

Dunyoqarashning tuzilishi - dunyoni sezish, dunyoni idrok etish va dunyoni tushunish kabi eng muhim elementlardan iborat.

Dunyoni sezish – bu o'zini qurshagan dunyoni sezgilar yordamida hissiy idrok etish bo'lib, bunda tuyg'ular, kayfiyat dunyoni go'yoki ranglarga bo'yaydi, uning obrazini subektiv, sof individual sezgilar orqali aks ettiradi. Masalan, bemor odamga haddan tashqari yorug' bo'lib tuyulishi mumkin bo'lgan nur, sog'lom odam uchun normal bo'ladi; daltonik ranglar gammasini, ko'rish qobiliyati normal bo'lgan odamga qaraganda butunlay boshqacha idrok etadi. Bundan dunyoni sezishning har xil, xususan optimistik, pessimistik, fojeaviy tiplari kelib chiqadi.

Dunyoni idrok etish – bu atrof borliqni ideal obrazlarda tasavvur qilishida namoyon bo'ladi. Dunyoni idrok etish to'g'ri yoki noto'g'ri bo'lishi, yani borliqqa mos kelmasligi mumkin. Bu holda borliq noto'g'ri tasavvur qilinadi yoki illyuziyalar, suv parilari, alvastilar, kentavrlar haqidagi tasavvurlarga o'xshash fantaziyalar paydo bo'ladi. Dunyoni tushunish – insonning va uni qurshagan dunyoning mohiyatini aniqlash, shuningdek tabiatda yuz beruvchi voqea va jarayonlarning o'zaro aloqalarini tushunishga qaratilgan aqliy-bilish faoliyatidir.

Dunyoni sezish va qisman (elementar shakllarda) dunyoni idrok etish barcha tirik mavjudodlarga xos bo'lsa xos bo'lsa, dunyoni tushunish esa faqat insongaga xos xususiyatdir.

Dunyoqarashda bilish, qadriyatlarga munosabat va xulq-atvorni belgilash funksiyalari mujassamlashadi.

Dunyoqarashning bilish funksiyasi insonda qiziqish uyg'otuvchi barcha savollarni, shuningdek muayyan javoblarni o'z ichiga oladi. Bilish odamlar dunyoqarashini boyitadi va kengaytiradi, u jamiyatning rivojlanishiga qarab yanada teranroq va mazmunan boyroq bo'lib boradi.

Dunyoqarashning qadriyatlarga munosabat funksiyasi – insonning hayotni va o'zini oliy qadriyat deb hisoblagan holga shakllanadi. Zero, o'z qadrini bilmagan inson o'zgaralar qadrini bilmaydi va hayotda o'z o'rnini topa olmaydi.

Dunyoqarashning xulq atvorni belgilash funksiyasi – insonda o'z-o'zini tarbiyalash, manaviy madaniyatini takomillashtirish va faqat o'zining manaviy dunyosiga munosib muhit tanlash malakalarini shakllantiradi..

Shu bois, muammolarga nisbatan muayyan tarzda yondashadigan har bir odamning dunyoqarashi, savollari va javoblari doim shaxsiy o'ziga xoslik bilan ajralib turadi va hech bo'lmasa shu sababga ko'ra boshqa odamlar dunyoqarashiga hech qachon o'xshamaydi.

Dunyoqarashning intellektual, emotsional va ruhiy asoslari uzviy bog‘liq bo‘lib, ular har bir inson uchun mutlaqo muayyan, individual xususiyatlar sifatida amal qiladi.

Intellektual, emotsional va ruhiy asoslar iroda bilan uyg‘unlikda e‘tiqodlar – odamlar faol qabul qiladigan, ularning ong darajasi va hayotdagi mo‘ljallariga mos keladigan qarashlarni yuzaga keltiradi.

Dunyoqarashga subektning yoshi, jismoniy va ruhiy holati, fel-atvori xususiyatlari, odatlari va e‘tiqodlari, shuningdek milliy madaniyat tipi, etnos xususiyatlari va ijtimoiy-madaniy omillar o‘z tasirini ko‘rsatadi. Dunyo haqidagi tasavvurda obektiv va subektiv tomonlarni ajratish ham o‘rinli bo‘ladi.

Dunyoqarashning shakllanishi jarayonida subektning e‘tiqodlari, qilmishlari va harakatlari majmui vujudga keladi. Dunyoqarashda inson va insoniyat o‘zligini namoyon etadi. Dunyoqarash inson xulq-atvori, uning barcha harakatlari va qilmishlari uchun fikrlash maydoni sifatida amal qiladi. Dunyoqarashning mental mezon sifatida ongda ishonch va e‘tiqod maydonga chiqadi. Dunyoqarash umumiy va shaxsiy ahamiyatga molik mo‘ljal tarzida namoyon bo‘lishi mumkin.

Dunyoqarashda hayotga oid, mifologik, diniy, badiiy, siyosiy, ilmiy qarashlar o‘rin oladi.

Dunyoqarash amaliy va nazariy darajalarda amal qiladi. Dunyoqarashning amaliy darajasi stixiyali tarzda shakllanadi va unda dunyoning manzarasi hayot haqidagi tipik tasavvurlar to‘plami namoyon bo‘ladi. Bu to‘plam kundalik hayotda ayniqsa ko‘p uchraydigan vaziyatlardan, mazkur muhitga xos bo‘lgan ko‘nikmalar, munosabatlar va odatlardan tarkib topadi. Bunday dunyoqarashga uning egasiga xos bo‘lgan kasbiy mo‘ljallar ayniqsa kuchli tasir ko‘rsatadi. Xulq-atvor reaksiyalari tipining shakllanishida subektning kasb-kori (amaldor, savdo xodimi, ofitser, uy bekasi, shifokor va h.k.) hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Oddiy dunyoqarash egasi dunyoga munosabatning o‘z muhitiga ayniqsa xos bo‘lgan andozalarini umumlashtirib, ularni harakatlar va qarashlarning o‘zgartirish oson bo‘lmagan muayyan mezoniga aylantiradi. “Oddiy dunyoqarash” kategoriyasining sinonimlari sifatida “kundalik dunyoqarash”, “amaliy dunyoqarash”, “noilmiy dunyoqarash” tushunchalari amal qiladi.

Dunyoqarashning nazariy darajasi voqelikning bevosita inikosi emas, balki dunyo haqidagi ideallar va konseptual modellar majmuidir. Aynan ideallar dunyoqarashni – kelajakni shakllantiruvchi va belgilovchi ideal kuch sifatida tavsiflaydi. Nazariy darajaning izchil rivojlanishi insonda amalda mavjud bo‘lgan dunyoqarashning boshqa qatlamlarini, xususan mifologik dunyoqarash qoldiqlari yoki kundalik dunyoqarash unsurlarini inkor qilmaydi. Nazariy dunyoqarash asrlar davomida individning ijtimoiylashuvi jarayonining mahsuli hisoblanadi. Bunda individ o‘zining voqelikka bo‘lgan munosabatida jamiyatdan olinadigan nematlarni bevosita o‘zlashtirishdan tarixiy bunyodkorlik va insoniy qadriyatlar mazmunini tushunishga qadar bo‘lgan yo‘lni bosib o‘tadi.

Shunday qilib, dunyoqarashning har bir darajasi inson hayot faoliyatida o‘z vazifalarini hal qiladi. Ularning ahamiyati va o‘ziga xosligi ham shundadir. Tanqid faqat u yoki bu (diniy, oddiy, pragmatik yoki ssientistik) dunyoqarash universallikni asossiz ravishda davo qilgan holda o‘rinli bo‘ladi.

Shubha dunyoqarashning muhim elementi bo‘lib, u insonni dogmatizm, yani biryoqlama, notanqidiy fikrlash, u yoki bu qoidani shak-shubhasiz haqiqat deb qabul qilishdan asraydi. Dogmatizmning qarama-karshisi skeptitsizm bo‘lib, bunda shubha mutlaqlashadi, fikrlashning asosiy omiliga aylanadi, bilish va borliqni idrok etishning bosh tamoyili sifatida amal qiladi.

Dunyoqarashning tarixiy shakllari. Tarixan dunyoqarashning dastlabki shakllari mif va din, falsafa va fan bo‘lib, bu hol insoniyat tadrijiy rivojlanishining umumiy mantiqi bilan mushtarakdir.

Mifologik dunyoqarash -turli xalqlarning dunyoning kelib chiqishi, tabiat hodisalari, fantastik mavjudotlar, xudolar va qahramonlarning ishlari haqidagi tasavvurini ifodalovchi

muayyan tarzda tizimga solingan dunyoqarashdir. («Mif» tushunchasi yunoncha mythos soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, afsona, rivoyat degan manoni anglatadi). Mifda bilimlar, diniy eʼtiqodlar, manaviy madaniyatning turli elementlari, sanat, ijtimoiy hayot kurtaklari birlashgan boʻlib, shu tariqa ibtidoiy odamlar dunyoqarashi muayyan darajada tartibga kelgan, ularning dunyo haqidagi qarashlari esa qisman tizimga solingan. Mazkur tizimga solishning muhim shakllari epos, ertaklar, afsonalar, rivoyatlar boʻlib, miflar avvalo ular orqali ifodalanadi. Shu tariqa toʻplangan bilimlar va tajriba keyingi avlodlarga oʻtishi ham taminlanadi.

Mifologik dunyoqarashning oʻziga xos xususiyati shundaki, bu oddiy rivoyat emas, balki ogʻzaki «muqaddas» matnning arxaik ongdagi voqea-hodisalarga, insonga va u yashayotgan dunyoga tasir koʻrsatuvchi muayyan borliq sifatidagi narsalari va hodisalari inson bilan ayni bir qonunlarga muvofiq yashaydi, inson bilan bir xil sezgilar, istaklar, mayllarga ega boʻladi.

Mifologik dunyoqarashda olam makon va vaqtda bir vaqtning oʻzida chekli va cheksizdir. Masalan, makon bu erda umumiy cheksiz makondan va ayni vaqtda katta makonga oʻxshash koʻp sonli chekli kichik makonlardan iborat. Umumiy cheksiz vaqt davriy boʻlib, oʻzini katta vaqtga oʻxshash kichik vaqtlar sifatidagi oʻz sikllarida takrorlaydi. Umuman olganda, mifologik dunyoqarashda katta olam doirasida dunyolarning cheksiz rang-barangligi yuzaga keladi va har bir dunyo oʻz makoni va vaqtiga ega boʻladi.

Mifologik dunyoqarashga koʻra odamlar yashaydigan dunyo «barcha tomondan» boshqa dunyolar bilan qurshalgan. Bu dunyolarning oʻz aholisi, oʻz qonun-qoidalari, oʻz maqsadlari bor. Bu dunyolarning hammasi odamlar dunyosi bilan u yoki bu darajada bogʻlangan. Boshqa dunyolarning koʻpgina kuchlari va mohiyatlari odamlar yashaydigan dunyoga kiradi va insonga faol tasir koʻrsatishi, xususan unga yordam yoki xalaqit berishi mumkin. (bugungi kunda ushbu qarashlarni isbotlash uchun koinotni oʻrganmoqda). Shu sababli inson oʻzi yashaydigan dunyoda oʻz maqsadlariga erishish uchun boshqa dunyolar haqida mumkin qadar koʻproq bilishi va shu dunyolardan kelgan kuchlarga tasir koʻrsatish, ular bilan til topishni bilishi kerak. Bir vaqtning oʻzida ham odamlar dunyosida, ham undan tashqarida – bir dunyodan boshqa dunyoga oʻtish va har bir dunyoga chetdan nazar tashlash imkonini beruvchi umumiy dunyoda yashashi lozim. Shu sababli inson, dunyoning mifologik manzarasidagi har qanday obekt kabi, ikki tomonga ega boʻlgan asosdir. Oʻzining bir tomoni («tanasi») bilan inson oʻzining kichik dunyosida, boshqa tomoni («joni») bilan u barcha dunyolar oʻrtasida yashaydi. Mifologik dunyoqarashda barcha obektlar jonli boʻladi, shu bois bu erda hatto toshlar bilan ham ehtiyot boʻlib muomala qilish talab etiladi, aks holda ularning gʻazabiga duchor boʻlish mumkin. Barcha dunyolar va ularda mavjud mohiyatlar turli dunyolarda amalda boʻlgan har xil qonun-qoidalarga boʻysunadi. Masalan, daryodan oʻtish uchun avval undan ruxsat soʻrash kerak, ovchi otgan tosh nishonga tegishi uchun avval tosh bilan kelishish yoki uni oʻz xohish-irodasiga boʻysundirish lozim, aks holda tosh hech qachon nishonga tegmaydi. Daryo, tosh, togʻ, bulut – bularning hammasi jonli mavjudotlar yoki ularning koʻrinishlari va ularning barchasiga jonli mavjudotlar sifatida yondashish: soʻrash, tahdid qilish, jalb etish, xizmat qilish kerak. Insonga tasir oʻtkazish uchun bu odam nimadan qoʻrqishi va nimani yaxshi koʻrishini, u nimaga sajda qilishi va nimani yomon koʻrishini bilish lozim, shunda unga yaxshi koʻrgan narsasini taklif qilish yoki qoʻrqadigan narsasi bilan qoʻrqitish, bu odamga tasir oʻtkazishga harakat qilish mumkin. Ayni shu harakatlar har qanday dunyoda yashaydigan barcha tirik jonzotlarga nisbatan ham oʻrinlidir. Hatto odamlar va boshqa mohiyatlarni boshqaruvchi qonunlar ham tirik mavjudotlarning alohida turi boʻlib, ular bilan ham yo til topish, yo ular ustidan gʻalaba qozonishga harakat qilish mumkin. Butun dunyo – rang-barang mavjudotlar oʻz maqsadlariga erishishga harakat qiladigan katta jang va kurash maydonidir. Ularning barchasi dunyoning buyuk qonuni (qismat)ga boʻysunadi, biroq bu qonunning oʻzi koʻp sonli kichik qonun-taqdirlarga boʻlinadi, yani har bir mavjudotning oʻz qonuni - taqdiri boʻladi. Qonun-taqdir har kimni muayyan yoʻlga boshlaydi va har kim oʻz

qismatiga bo'ysunadi. Bu hol toki mavjudot o'z taqdiridan yuksalgunga yoki uni enggunga qadar davom etadi.

Mifologiyada dunyoning mazmuni o'z qismatini yengishdan iborat bo'lib, bu yerda ikki yo'l bor. Bir yo'l juda uzoq va ko'pchilik uchun mo'ljallangan bo'lib bu o'z taqdiriga to'la bo'ysunish va uning barcha talablarini bajarish orqali uni engish yo'lidir. Boshqa yo'l qisqa bo'lib, undan kamdan-kam odam borishi mumkin – bu o'z taqdirini engib, yangi, oliyroq taqdirga sazovor bo'ladigan va shu zahoti u bilan ham jangga kirishadigan qahramon yo'lidir.

Mifologiyada aql-idrok va tasavvur ayniydir, deb aytish mumkin. Tushunchalardan xoli aql-zakovat emotsiyalar hukmi ostiga tushib qoladi. Shu sababli dunyoning mifologik manzarasida biron-bir fikrni empirik darajada tekshirish mumkin emas, tabiat hodisalari esa tirik mavjudotning xatti-harakatlariga qiyosan idrok etiladi.

Mifda ota, oqsoqol hukmi va qaror topgan ananalar muhim rol o'ynaydi. Rivoyat va uning mazmuniga nisbatan bunday munosabat zamirida e'tiqod, borliqni bevosita, emotsional idrok etish yotadi. Mifologik dunyoqarash dunyoni yaxlit tushunish bo'lib, unda shubhaga o'rin yo'qdir. Masalan, Zoroastrizm mifologiyasida dunyo yaxshilik xudosi Axuramazda va yomonlik xudosi Axrimanning doimiy ziddiyatida rivojlanadi, Maya qabilalari miflarida Ketsalkoatl Xudosi dunyoning yaratuvchisi. Vikinglar mifologiyasida dunyoning paydo bo'lishi asosida olov va muzlikning to'qnashishi g'oyasi yotadi. To'qnashuv oqibatida Ivir xudosi paydo bo'lib, uning sochlaridan o'simlik dunyosi, tomiridagi qondan daryo va dengiz suvlari, qovirg'asidan ayol, mushaklaridan erkak paydo bo'lgan. (Bu hozirgi davrdagi olamnig yaralishiga oid katta portlash g'oyasi bilan ayniy). Vikinglar mifologiyasi ham ko'p xudolilikka asoslangan.

Qadimgi Misrning borliq suvli xaosdan bino bo'lgani haqida hikoya qiluvchi kosmogonik miflarida ham zoomorfizm izlariga duch kelish mumkin. Unda Xudo u yoki bu hayvon shakl-shamoyilida gavdalanirilgan. Donishmandlik Xudosi – Tot ibis obrazi (issiq mamlakatlarda yashaydigan, laylakka o'xshash uzun oyoq qush) bilan bog'langan, boshi va tumshug'i qushnikiga o'xshash odam qiyofasida tasvirlangan. Bu erda xudoning zoomorf alomatlari antropomorf belgilar bilan birikkan.

Osmon butun tanasi yulduzlar bilan qoplangan sigir sifatida tasavvur qilingan. Bazan u yoy kabi egilib, qo'llari va oyoqlarining barmoqlari bilan yerni tutib turgan iloha - Nut obrazi bilan ayniylashtirishgan. Butun Misrda ezozlangan mashhur xudolar to'qqizligi – enneada mavjud bo'lgan. Quyosh xudosi – Ra xaosdan bino bo'lgan Nun bilan ayniylashtirilgan xudo Atum o'z urug'ini yutib, o'zini o'zi urug'lantirgan va so'ng tupurib, dastlabki xudolar – shu (havo xudosi) va Tefnut (namlik ilohasi)dan iborat juftni yaratgan. Ulardan ikkinchi juftlik – Yer xudosi Geb va osmon ilohasi Nut tug'ilgan. Ulardan Isida va Neftida, Osiris va Set dunyoga kelgan. Misr mifologiyasida Osiris – tabiatning unumdor kuchlari xudosi va marhumlar dunyosining podshosi. Plutarxning aytishicha, Osiris odamlarni yovvoyi turmush tarzidan chiqargan, ular odamxo'rlik odatini unutishlariga ko'maklashgan, ularga don ekish, uzumzor bog' barpo etish, non yopish, bo'za va sharob pishirishni o'rgatgan. Bundan tashqari u odamlarga qurilish ishi va tabobat mahoratidan ham saboq bergan.

Qadimgi Misr mifologiyasi monistik yoki plyuralistik xususiyatga ega. Chunki misrliklar oliy Mavjudot va Yaratuvchi sifatidagi Xudo bilan bir qatorda xudolar yoki ilohalarning tilga olinishida biron-bir ziddiyat ko'rmaganlar. Oliy Mavjudot va Yaratuvchi sifatida Quyosh xudosi Ra amal qilgan, unga misrliklar ilk tarixiy davridayoq sig'inganlar. Bunda botayotgan Quyosh Atmu, chiqayotgan Quyosh – Xepera, choshgohdagi Quyosh esa – Ra deb atalgan. Bular Quyosh xudosining uch siymosi hisoblangan.

Ammo deyarli har bir qishloq yoki shahar aholisining ham o'zi yoqtirgan xudolari mavjud bo'lgan. Bazan odamlar ulardan yuz o'g'irganlar va natijada ikkinchi darajali xudolar oliy xudolarga aylanishlari mumkin bo'lgan. Goho bir xudo atributlari boshqa xudoning atributlari bilan qorishib ketgan. Mahalliy xudolar panteoni o'ta o'zgaruvchan bo'lgan. Mahalliy, oilaviy, milliy xudolardan tashqari unga tabiiy stixiyalar – daryolar, tog'lar, Yer va osmon xudolari kirgan. Tadqiqotchilar xudolarning mazkur rang-barangligini tushuntirishga

harakat qilar ekanlar, qadimgi Misrda bir nechta yirik teologik markazlar mavjud bo'lgani va ularning kohinlari aynan o'z xudolarini madh etish va ularning ustunligi g'oyasini ilgari surish bilan shug'ullanganlar, deb taxmin qiladilar .

Shuni qayd etib o'tish lozimki, Tot xudosi mashhur to'qqizlik – enneadaga kirmaydi, zero u, donishmandlik, yozuv va hisob xudosi sifatida, tabiiy xususiyatlarni emas, balki ma'naviy fazilatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Uni «xudolar mirzasi» va «Ustalar Ustasi» deb ataganlar.

Xudo Totga biz birinchi marta qadimgi Misr mifologiyasida narigi dunyodagi savol-javob jarayonida duch kelamiz. Bu jarayon tavsifiga «Marhumlar kitobi»ning 125-bobi bag'ishlangan. Shu narsa diqqatga sazovorki, hamma ishning narigi dunyoda javobi borligiga bo'lgan ishonch insonning tiriklik paytidagi faoliyati va qilmishlari uchun kuchli motiv sifatida amal qilgan. Qadimgi manbalarda misrliklar o'lgandan keyin narigi dunyoda qattiq savol-javob bo'lishini kutganlar. Bunda ularning mayiti mo'miyolashtirilishi va daxmaga joylashtirilishi lozim bo'lgan. Narigi dunyoda so'roqqa tutishni Osiris amalga oshirgan. Bunda eng avvalo psixostasiya, yani marhumning yuragini tarozida o'lchash amalga oshirilgan. Tarozining bir pallasiga yurak, ikkinchisiga esa – haqiqat (yoki adolat) toshi (tissoli – iloha Maat) qo'yilgan. Agar tarozining ikki pallasi teng kelsa, marhum oqlangan. Donishmandlik xudosi – Tot tarozida o'lchash natijasini qayd etgan. Marhumni oqlash «Marhumlar kitobi»ning 125-bobida bayon etilgan «Rad etuvchi istig'for» vositasida amalga oshirilgan. Unda marhum sodir etmagan gunohlar ro'yxati keltirilgan. Qadimgi Misrning o'ziga xos axloq kodeksi sanalgan «Rad etuvchi istig'for» marhum o'z yuragi tarozida o'lchanishi va hukm chiqarilishidan oldin talaffuz qilishi lozim bo'lgan 42 qoidani o'z ichiga oladi. Bu qoidalarning aksariyati hozirgi zamon odami uchun ham ibratlidir. Yuragi yengil tosh bosgan marhumning boshi esa kundaga qo'yilgan va uni gippopotam tishlab tanasidan judo qilgan. Yomon ruhlar «ikki marta o'lganlar» deb atalgan. Demak, haqiqiy iblislar misrliklarga malum bo'lmagan. Ular xudo Set va uning yo'ldoshlari kabi yovuz kuchlarga, shuningdek hali erda daydib yurgan «ikki marta o'lganlar»ga qarshi kurashganlar .

Dafn etilmagan maytning darbadar ruhi o'z yo'lida turli insu jinslarga duch kelishi mumkin bo'lgan. Ulardan qutulish uchun maxsus duolar va afsunlarni bilish talab etilgan. Dafn marosimining batafsil tavsifi keltirilgan «Marhumlar kitobi» tiriklarga ham foydali bo'lgan. Chunonchi, kitobning «Totga sig'inish» deb nomlangan o'n sakkizinchi bobi odam o'lganidan keyin uning ruhi yana Yorug'lik ko'rishiga ko'maklashgan. Tirikligida ushbu bob ro'yxatini yonida olib yurgan odam hech qachon kasal bo'lmagan, yerda o't balosi va boshqa xavf-xatarlar uni chetlab o'tgan. Afsonaga ko'ra, Tot kitobi ibodatxonaning ichki xonasidagi tilla qutida saqlangan. Bu qutidan faqat bitta kalit bo'lib, u germetik arkonning vallomati sanalgan Misteriyalar Ustasida turgan. Maxfiy kitobda nima yozilganini faqat u bilgan. Misteriyalar zavol topishi bilan Tot kitobi ham yo'qolgan, sodiq vallomatlar ularni muhrlangan muqaddas qutida o'zga yurtlarga olib ketgan. Ammo buyuk bilimlar faqat maxsus kishilarga berilishi lozimligi qadim zamonlardayoq belgilangan. Buni simvolik tilini maxsus tayyorgarlik va uquvsiz tushunish mumkin bo'lmagan Taro arkonlari ham tasdiqlaydi. Mazkur bilimlar bilan oshno etish xususida qadimgi shiorda shunday deyilgan: «Muxlisni yasash mumkin emas, bunga faqat mehnat bilan erishish mumkin».

Qadimgi misrliklarning xudolarga murojaat etish usuli ham diqqatga sazovordir. Bu usul keyinchalik teurgiya, yani xudolarga buyruq berish yoki hatto ularga tahdid qilish sifatida tavsiflangan. Bunday afsunlar vositasida xudolarga iltijo qilmaganlar, balki ularga amr etganlar, ulardan yordam talab qilganlar. Ba'zan xudolarni yordamga chaqirmaganlar, balki xavf-xatarga nari ketishni buyurganlar va shu tariqa o'zlarini xudo o'rniga qo'yanlar .

Qadimgi Hindiston mifologiyasining asosiy manbasi Rigvedalar Mandallarning 10 ta kitobi va mingdan ortiq gimnlardan iborat bo'lib, u dunyoning paydo bo'lishi haqidagi kosmogonik g'oyalarga asoslanadi (Regvedadan tashqari yana uchta vedalar: Samaveda, Yadjurveda, Atxarvedalar bor). Unga ko'ra olam o'zida hayot urug'iga ega bo'lgan suvdan tashkil topgan. Dastlab olamda na osmon va yer, na kun va tun, yaxshilik va yomonlik, erkak

va ayol bo'lmagan. Bunday holat qorong'ilik deb nomlangan va undan yakka narsalar paydo bo'lgan. Rigvedaning boshqa gimnlarida olamdan tashqaridagi olamda Indra xudosi paydo bo'lgan, u olamga Yorug'lik va qorong'ilik, yaxshilik va yomonlik, hayot va o'limni teng kuchli qilib olib kirgan. Boshqa mifda Indra suzayotgan tepalikni (tepalik Yer manosida) yondirgan va suv ustida suzishda davom etgan. Bu jarayonda Indra Vritru ajdahosining qarshiligini bostirgan va natijada suzayotgan tepalik - yerdan suv va olov birligidagi hayot paydo bo'lgan suv to'rtta daryolar, olov esa quyoshdir. Tepalik asta-sekinlik bilan kattalashib Yer shaklini egallagan. Keyin Indra osmonni ko'tarib uni ustun bilan suyagan, shu orqali dunyo daraxti paydo bo'ladi. U osmon va erni bir-biridan ajratgan va murosaga keltirgan. Dunyoning paydo bo'lishi yangi g'oyalar bilan to'ldiriladi. Xususan, olam xudolar bilan to'ldirilgan va muayyan bosqichda o'z o'rnini tepalikdan paydo bo'lgan devlarga bo'shatib bergan. Asuralardan biri devlar tomonga o'tib u dunyo va bu dunyo oralig'ida vositachiga aylangan va h.k.

Qadimgi yunon mifologiyasiga ko'ra olam dastlab cheksiz, qorong'i xaosdan iborat. Xaosdan Yer xudosi Geya paydo bo'lgan. U o'z bag'ridagi barcha narsalarning hayot manbai. Erdan juda uzoqda osmon va Cheksiz chuqurlikda abadiy zulmat hukmdori Tartar paydo bo'lgan. Xaosdan hayot va muhabbat manbai Eros paydo bo'lgan. Shu tartibda dunyoda hayot paydo bo'lgan. Cheksiz xaos abadiy zulmat- Erebnini va tun-Nyuktuni yaratdi. Tun va zulmatdan abadiy Yorug'lik -Efir va yorug'- kun Gemera paydo bo'lgan. Yorug'lik olamda teng tarqalgan va shu tariqa, tun va kun doimiy almasha boshlagan. Bag'rikeng Yer Cheksiz osmon Uranni yaratgan va u Yer uzra tarqalgan. Uning yonida tog'lar va sarqash dengiz paydo bo'lgan. Barcha narsalarni osmon, tog'lar va dengizlarni ona Yer yaratgan. Biroq ularning otasi bo'lmagan. Osmon-Uran dunyoni egallagan va u Yer-Geyaga uylangan. Uran va Geyaning olti o'g'li va olti qizi bo'lgan. Ularning o'g'li titan Okean va xudo Fetida o'z suvlarini dengizga quyuvchi daryolarni va okeanidlarni yaratganlar. Titan Geppero va Teyya dunyoga Quyosh-Geliosni Oy-Selenni va qirmizi ufq Eosni keltirganlar. Astreya va Eosdan qorong'i osmon yulduzlari va shamollar paydo bo'lgan Titanlardan tashqari Geya uchta bir ko'zli sikloplarni va yuz qo'lli gekatonxeiralarni dunyoga keltirgan. Ularning kuchiga hech narsa teng kela olmagan. Uran o'z farzandlarini yomon ko'rib qolgan va ularni Yer qaridagi zulmatga qamab qo'ygan. Geya – Ona Yer farzandlarining iztiroblariga chiday olmagan, Shuning uchun o'g'illarini otasining qaroriga qarshi isyon ko'tarishga davat qilgan, biroq farzandlar otasiga qo'l ko'tarishga qo'rqgan. Biroq eng kichik farzandi Kron ayyorlik bilan o'z otasini taxtdan ag'dargan. Kronning harakatidan g'azablangan xudo-Tun qator xudolarni O'lim –Tanatani, Erida-nifoqni, Apadu-yolg'onni, Ker-talon-tarojlikni, Gipnos-turli qo'rqinchli tushlarni, Nemesida- turli jinoyatlar uchun qasosni va shu kabi yomonliklarni o'zida namoyon qiluvchi xudolarni dunyoga keltirgan. Shu tariqada hozirgi kungacha dunyoda yaxshilik va yomonlikning abadiy kurashi xukmronligi davom etmoqda.

Mifologik dunyoqarashda – odamlar o'z dunyolarida yashaydigan va boshqa dunyolarni boshqaradigan ayrim oliy mavjudotlar sifatida qaraladi. Bu xudolar orasida biron-bir eng katta va eng qudratli xudo, masalan, antik mifologiyada Zevs mavjud bo'lishi mumkin, biroq hatto shu xudo ham faqat o'ziga teng xudolar orasida birinchiidir. Uni istalgan paytda taxtdan «ag'darish»ga harakat qilish va oliy hokimiyatni boshqa xudo egallashi mumkin. Masalan, Zevs bir paytlar o'z otasi – xudo Kronosni taxtdan ag'dargan, Kronas esa o'z otasi Uranni taxtdan ag'dargan, Shuning uchun Zevsning o'zi ham kimdir uning hokimiyatini egallashga harakat qilmasligi uchun sergak bo'lishiga to'g'ri kelgan. Shu sababli, hatto eng katta xudo mavjud bo'lsa ham, dunyoning mifologik manzarasida yuqorida doim dunyoni boshqarishga ko'p sonli nomzodlar mavjud bo'ladi. Hatto eng katta xudolar ham Qismat hukmi ostida bo'lsalar-da, Qismatning o'zi ham nimalardadir shu xudolarga bo'ysunadi. Dunyoning vujudga kelishini tariflar ekanlar qadimgi yunon mifologiyasi ham Cheksiz xaos g'oyasiga tayanadi.

Mifologiya (miflar majmui sifatida) qadimgi odamlar dunyoqarashi bilangina uzviy bog'liq emas. Kundalik ongda yashaydigan din, falsafa, siyosat, sanatta aniq-ravshan yoki

pardalangan ko‘rinishda mavjud bo‘lgan miflar bugungi kunda ham (kim uchundir ko‘proq, kim uchundir kamroq darajada) odamlar hayoti va ijodida faol rol o‘ynab, har qanday inson dunyoqarashining tarkibiy qismi bo‘lib qolmoqda. Jamiyatning axborotlashuvi jadal suratlarida o‘zib borayotgan sharoitda mif televidenie, radio, vaqtli matbuot, hozirgi saylov texnologiyalari vositasida bazan ijtimoiy ong bilan manipulyasiya qilish, oldindan belgilangan jamoatchilik fikrini shakllantirish vositasi sifatida qo‘llanilmoqda.

Diniy dunyoqarash (Din so‘zi arabchadan tarjimada e‘tiqod, ishonch, ishonmoq degan ma‘nolarni anglatadi.) dunyoni mutlaq hokimiyatga ega bo‘lgan oliy mavjudot, Xudo boshqaradi degan tasavvurga asoslanadi va shu bilan mifologik dunyoqarashdan farq qiladi. Xudo boqiy va shak-shubhasizdir, u hamma narsani – makon va vaqt, materiya, barcha tirik jonzotlarni yaratgan. Xudo barcha yaxshi fazilatlarni o‘zida mujassamlashtirgan va hamma narsaga qodir. U dunyoni yaxshi ishlar uchun yaratgan, biroq U dunyoga erkinlik ham bergan, yaxshilikka har kim zo‘rluk ostida emas, balki o‘z ixtiyoriga ko‘ra kelishiga imkoniyat yaratgan.

Ammo erkinlik xatolarga, yomonlikka olib kelishi ham mumkin. Bunda yomonlikning yuz berish ehtimoli erkinlik uchun to‘lanadigan haq sifatida qaraladi. Shu sababli Xudo erkinlikka erishish yo‘lida yomonlikka ham izn beradi.

Xudo materiyani, son-sanoqsiz jonsiz moddalar va tirik mavjudotlarni yaratadi. Inson dunyoning markazida turadi – insondan tubanroq mavjudotlar -hayvonlar, o‘simliklar bor, ayni vaqtda insondan yuksakroq mavjudotlar farishtalar ham bor. Biroq barcha mavjudotlar orasida Xudoning tabiatini eng to‘liq aks ettiradigan jonzot insondir. Vaqti kelib odamzot dunyoda yaratilgan barcha mavjudotlardan yuksakroqqa ko‘tarilishi mumkin. Dunyoda mavjud barcha qonunlar pirovard natijada Xudo xohish-irodasining ifodasidir. Yomonlik – bu mazkur xohish-irodani buzish va ayni vaqtda uni bajarishdir, chunki hech kim va hech narsa Xudoning xohish-irodasiga qarshi borishi mumkin emas. Dunyoda oliy qonun – muhabbat qonuni mavjud. Dunyoda hamma narsani muhabbat harakatga keltiradi, hatto nafrat zamirida ham muhabbatga tashnalik yotadi.

Diniy dunyoqarashda dunyoning maqsad va mazmuni – hammaning hammaga nisbatan umumiy muhabbatiga erishish, biroq bunga yo‘l erkinlik hamda yomonlik imkoniyati orqali o‘tadi. Xudo muhabbat va yaxshilikka majburlov yo‘li bilan erishishni xohlamaydi, U Ilohiy muhabbatni hayotning birdan-bir to‘g‘ri qonuni sifatida o‘zi anglab etishi uchun dunyoga erkinlik bergan. Dunyo buni anglab etgunga qadar maqsaddan ko‘p sonli chetga chiqishlar yuz berishi mumkin. Inson hayotining mazmuni – Xudoning xohish-irodasini erkin qabul qilish, o‘zidagi muhabbat bilan mushtarak bo‘lmagan ko‘r-ko‘rona erkinlikni engish, erkinlik bilan Xudoning muhabbatini o‘zida birlashtirishdan iborat.

Diniy dunyoqarash odamlarning diniy tajribasini umumlashtirish va sintez qilish natijasida yuzaga keladigan tabiatning umumiy xossalari va qonuniyatlari haqidagi tasavvurlarning yaxlit tizimini tashkil etadi. Diniy dunyoqarash o‘zicha borliq va mavjudlikni, yani yaratilgani tufayli borliqqa ega bo‘lgan dunyoni farqlashdan kelib chiqadi. Bu farq mazkur yondashuvni tushunish uchun muhimdir.

Borliqning diniy konsepsiyasi ikki yoqlama, yani dual xususiyatga ega, chunki u Xudo bilan ayniy bo‘lgan mutlaq, g‘ayritabiiy borliqni borliqqa ega bo‘lgan tabiiy narsalarning rang-barang dunyosiga qarshi qo‘yadi. Mohiyat e‘tibori bilan, bu manzara bir-biridan mutlaqo farq qiladigan ikki ontologiya: yaratilmagan borliq ontologiyasi va yaratilgan borliq ontologiyasini nazarda tutadi. Mutlaq borliqni oqilona yo‘l bilan tushunish mumkin emas. Dunyoni o‘ziga xos jarayon sifatida idrok etuvchi odam aqlning imkoniyatlari Dunyoning alohida diniy manzarasidan kelib chiqib, uni uch jahon dini: buddizm, xristianlik va islomga tatbiqan ko‘rib chiqamiz.

Buddaviylik dini dunyoqarashiga ko‘ra borliq Cheksiz aylanma oqim mahsulidir. Buddizm mutafakkirlari bu jarayon o‘limdan o‘limga, qiynoqdan qiynoqqa, sinovdan sinovga solinuvchi inson uchun Cheksiz darajada uqubatlidir deb hisoblaganlar.

Hayotning azob-uqubatlarga to'raligi haqidagi fikrdan qattiq tasirlangan Budda o'zgarish konsepsiyasini tariflaydi. Hayot – vujudga kelish, shakllanish va yo'q bo'lishlar qatoridan iboratdir. Dunyo o'lishlar va tug'ilishlarning muttasil yangilanuvchi aylanma harakatidir. Hamma narsalar o'zgaradi. Ilohiy narsalar orasida ham, dunyoviy narsalar orasida ham o'zgarimas narsa mavjud emasligiga Budda tarafdorlarining ishonchi komil. Budda uchun olov shakllanish, boshsiz va adoqsiz shakllanishning Cheksiz oqimi ramzidir. Dunyo – yuz beruvchi va yo'qoluvchi o'tkinchi, karma bilan bog'langan voqealar oqimi. Faqat harakat mavjud; arboblardan mavjud emas, qilmish mavjud; shakllanishdan boshqa hech narsa mavjud emas.

O'zgarimas substrat mavjud bo'lmagan holda dunyoning uzluksiz mavjudligini tushuntirish uchun Budda sababiyat qonunini e'lon qiladi va uni uzluksizlikning asosiga aylantiradi. Mavjud hamma narsalar sabablar va shartlardan yuzaga keladi va barcha jihatlardan o'zgarimas hisoblanadi. Sababli narsalarning hammasi halok bo'lishi lozim. Dunyoga keluvchi va uyushuvchi narsalarning barchasida yo'q bo'lish tug'ma zarurati mujassamdir. Har qanday substansiya cheklangan bo'lib, uning mavjudligi o'zgarishlarning o'zgarimas ketma-ketligidan iboratdir. Bu o'zgarishlarning har biri oldingi shartlar bilan belgilanadi. O'tgan lahzalar oqimga tortiladi. Sababiy evolyusiyaga harakatlarning mexanik ketma-ketligi sifatida qaralishi mumkin emas. Bu o'tmish hozirni belgilovchi yagona holatdir. Buddizm sababiyatga – o'tmish hozirning taqdirini belgilashiga qattiq ishonadi. Hatto ruhsiz olamning oddiy mexanizmida ham u boqiy koinot qonunini ko'radi. Bu rejasiz ulkan labirintdir. Koinot tartibining g'ildiragi yaratuvchisiz, ma'lum asossiz harakatlanadi va sabablar va oqibatlarning bog'lanishi natijasida abadiy mavjud bo'ladi.

Buddizm oldiga muhim savol qo'yadi: bu uzluksiz harakatni qanday qilib chetlab o'tish mumkin? Buddizm bu dunyo va harakatni kim yaratgan, degan savolni muhim emas deb hisoblaydi va unga javob berishdan bo'yin tovlaydi. Uning tarafdorlari narsalar o'zgarishini, dunyoda borliq yo'qligi, faqat shakllanish mavjudligini tan oladilar. Narsalar borlig'iga Buddaning befarqligi shu bilan izohlanadi. Inson narsalarga haddan tashqari kuchli bog'langani uchun ham azob chekadi. Inson narsalardan butunlay uzoqlashishi, azob-uqubatlarga giriftor qiluvchi o'tkinchilik va o'zgaruvchanlikka o'rin bo'lmagan holatni izlashi lozim. Inson to'la osoyishtalik va xotirjamlikka faqat nirvana holatida erishishi mumkin. Nirvana so'zi «nirva» - puflash, o'chirish (olovni) felidan kelib chiqqan bo'lib, sifat tariqasida kelganda «g'oyib bo'lgan», «o'lgan», «barham topgan» degan manoni, ot bo'lib kelganda «g'oyib bo'lish», «intiho», «mavjudlikning tugashi», «lazzat», «abadiy osoyishtalik» va nihoyat, qayta tug'ilishning muqarrarligidan qutulish degan ma'noni anglatadi. Nirvanaga erishish osmonga etishdan yuqoriroqdir, bu mislsiz osoyishtalik holatidir. Nirvana sababsizdir, biroq nirvanaga erishishning yo'li, sakkiz o'lchovli yo'li bor. Nirvanaga sof aqlli, hissiy lazzatlanishlardan ozod odam erishadi. Shunday qilib, buddizmda karmani, shakl-shamoyilning o'zgarish qonunini yengishning o'ziga xos axloqiy-kosmik vertikal shakllanadi. Insonning erkin ruhiy faolligi ijodiy asos hisoblanadi. Faol shaxs e'tiborga loyiq birdan-bir borliq sifatida talqin qilinadi.

Buddizm, bir tomondan, xudolar ham karma oqimida harakatlanadi, boshqa tomondan esa – odamlarga xudo xaloskor sifatida kerak emas, degan xulosa chiqariladi. Buddizm Xudo va dunyo dualizmi mavjud emas. O'zining rivojlanish jarayonida buddizm oliy manaviy asosni tan oladi. Nirvana Budda bilan tenglashtiriladi. Budda axloqiy ideal ramzidan uning shaxsiy tajassumiga, diniy emotsiyalar obektiga aylanadi. Nirvananing kosmik jihati bilan bir vaqtda Buddaning kosmik konsepsiyasi yuzaga keladi. Buddaga sig'inish e'tiqod qiluvchi hayotining oila-nikoh munosabatlaridan boshlab umumiy davlat bayramlarigacha bo'lgan barcha tomonlarini qamrab oladi.

O'zi taklif qilgan panoh topish yo'lining universalligi bilan buddizm diniy tasavvurlarning sezilarli darajada demokratiyalashuviga sabab bo'ldi. Buddizm yaxshi fazilatlilik shartlari tashqi narsalarga bog'liq emas. Insonning kimligi – boy yoki kambag'alligi ahamiyatsiz. Hamma barkamoldir. Faqat halol, to'g'ri hayotgina muhimdir.

Buddizm vujudga kelgani zahoti barcha odamlar qaysi tabaqaga mansubligidan qat'iy nazar teng ekanligini elon qilib, tabaqaviy tuzum muxolifiga aylandi. Biroq shaxsning mutlaq erkinligi buddizmning eng muhim tamoyil hisoblangani bois, u insonning dunyo bilan barcha aloqalariga, shu jumladan ijtimoiy-siyosiy aloqalariga ham yomonlik deb qarab, amalda mavjudlik tizginlaridan xalos bo'lishni talab qilmaydi. Dunyoviy narsalardan butunlay uzoqlashish ideali Buddaning eng mutaassib izdoshlarini ijtimoiy tartiblarni takomillashtirishdan voz kechishga olib keladi.

Xristian ilohiyoti Xudoning notabiiy va shaxsiy xususiyati u iroda va qudrat kabi kategoriyalar yordamida qaralishini nazarda tutadi va transsendental Xudo haqidagi talimoti bilan teotsentrizm o'z ifodasini topadi. Bundan xristian kreasionizmining dunyo zarurat taqozosiga ko'ra emas, balki Xudoning erkin irodasiga ko'ra yaratilgan, degan muhim qoidasi kelib chiqadi. Yaralish Xudo tabiatining emas, balki irodasining amalidir. Shunga ko'ra u tabiatdan ajraladi va uning sababiy omillaridan uzoqlashadi. Xudo dunyoni nima uchun yaratgan, deb so'rash mantiqsizdir. Xudoning erkin irodasi Uning aqli, irodasi va yaxshi niyati bilan muvofiqlashadi. Shulardan kelib chiqib Xudo dunyoni yaratadi. Dunyo yaratilgunga qadar Xudodan boshqa hech narsa bo'lmagan. Binobarin, u dunyoni «yo'qlik»dan yaratgan. Biroq «yo'qlik» qandaydir ijobiy narsa emas; u sof yo'qlikdir. Yaratilgan narsalarda nimaiki «mavjud» bo'lsa, hammasi Xudodandir. Yetishmagan, «yo'q» bo'lgan barcha narsalar «yo'qlik»dir. Dunyoda shakl, go'zallik va birlikning sababi Yaratguvchidir. Shaklning beqarorligi, birlik va go'zallikning noto'liqligi Xudodan ayrilganlikdandir. Yaratilgan barcha moddiy va ma'naviy narsalarga «o'tkinchilik» muhri bosilgan.

Xudo dunyoni yaratgan ekan, nafaqat qurilishning umumiy tamoyillarini, balki har bir ayrim narsaning taqdirini oldindan biladi va belgilaydi. Yaratish uchun mo'ljallangan narsaning ilohiy g'oyasi uning to'la individual tushunchasi bo'lib, unda narsaning o'tmishi va kelajagi hozirda berilgandir. Ilohiy niyatda barcha g'oyalar mutlaqo mushtarakdir. Yaratiluvchi narsalar uchun g'oyalar ularni yaratish andozalari, ularning borlig'i asoslari va sabablari sifatida amal qiladi.

Yaratilgan olam tartibi uni yaratgan hikmatning tartibini aks ettiradi: narsalar tartibi g'oyalar tartibining in'ikosidir. Tartib tufayli dunyo o'z o'rinlari bo'ylab taqsimlangan va har xil nisbiy qiymatga ega bo'lgan mavjudotlarning tartibga solingan ierarxiyasiga aylanadi. Yaratilgan narsa Xudoga qancha yaqin bo'lsa, u shuncha ko'proq qiymat kasb etadi. «Zero qandaydir tarzda mavjud bo'lgan, biroq uni yaratgan Xudo uchun bo'lmagan narsalar qatorida jonli jonsizdan yuqoriroq. Tirik mavjudotlar orasida esa sezuvchilar sezmaydiganlardan ustun turadi, xuddi, masalan, hayvonlar o'simliklardan ustun turganidek. Sezuvchilar orasida esa aqllilar aqlsizlardan ustun turadi, xuddi odamlar tabiat tartibiga ko'ra boshqa jonzotlardan ustun turganidek», deb yozadi Avgustin.

Shunday qilib, ilohiy tartib dunyosi xristianlikda Xudo yaratgan jonzotlarning yuksalib boruvchi zinapoyasidan iboratdir.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, kreasionizm xristian ilohiyotchilarini dunyoda tartib, uyg'unlik va go'zallikni ko'rishga davat etgan. Biroq insonga dunyoda ko'p narsalar aqlga nomuvofiq bo'lib ko'rinadi. Dunyoda tartibsizlik va yomonlikning mavjudligi uchun Xudoni qanday oqlash mumkin? Bu muammo sof nazariy xususiyat kasb etmagan. Taqvodor xristianlar dunyoviy va ilohiy dunyo o'rtasida tubsiz jarlikni his etganlar. Shu bois Xudoni oqlash masalalariga xristianlik ko'p etibor beradi. U Xudoni oqlashning ikki yo'lini taklif qiladi. Birinchi yo'l – metafizik teoditseya. Garchi dunyoni barkamol Yaratuvchi yaratgan bo'lsa-da, u xususan insonni erkin qilib yaratgan; yomonlik jonzotning shu erkinligidan kelib chiqadi. Yomonlik va nuqson Xudodan emas, balki jonzotdandir. Ikkinchi yo'l – estetik teoditseya dunyo va insonni, dunyoning barkamolligi va inson idrokining nomukammalligini qarama-qarshi qo'yishga asoslanadi. Ilohiyotchi olimlar fikriga ko'ra, inson dunyoda yaxlitlikni qamrab olishga qodir emasligi tufayli tartibsizlik va yomonlikni ko'radi. Rang-barang bo'yoqlarga boy suratning bir qismiga nazar tashlab, uning go'zalligi va manosi

haqida hukm chiqarish mumkin bo'lmaganidek, ayrim voqealar va tasodiflarga baho berib dunyoni tushunish mumkin emas. Hatto yomonlik bo'lib tuyulgan narsa ham amalda umumiy tartibga, yani insonning foydasiga xizmat qiladi.

Estetik teoditseya tabiiy tartib g'oyasiga olib keladi. Eng o'ziga xos va g'ayrioddiy voqealar tizim nuqtai nazaridan tabiiy xususiyat kasb etadi. Xudo yaratgan narsalarning birortasi ham tabiatga zid emas, chunki uning uchun tabiat U yaratgan narsadir. Faqat mavjudligini hamma oddiy va tabiiy deb etirof etuvchi dunyo va insonning yaratilishini chin mo'jiza deb hisoblash mumkin.

Xristiancha diniy dunyoqarash tabiatda yuz beruvchi barcha narsalarning tabiiyligi ilohiy g'oyalarning azaliy muvofiqligi bilan izohlanadi. Yaratilgan tabiat o'z qonunlarini Xudodan oladi. Shu manoda tabiat qonunlarining buzilishi ilohiy hukmning buzilishini anglatadi.

Xudo dunyoni uzluksiz boshqaradi, degan qoida xristiancha diniy dunyoqarashning universal tamoyili hisoblanadi. Kosmologiyaga nisbatan tatbiq etilgan holda bu tamoyil dunyoning uyg'unligi va unda yuz berayotgan voqealarning anglab etilganligi g'oyasiga olib keladi.

Inson hayoti iloh bilan muvofiqlikdagina, insoniyat tarixi esa – ilohiy panoh belgisi ostidagina mano kasb etadi. Shu tariqa monoteizm (yakkaxudolik)ning ko'rinishi islom paydo bo'ldi.

Islom dini dunyoqarashi. Islom dini madaniy-tarixiy rivojlanishda keyinchalik avvalgi «dialektik» asoslarga qaytib, aristotelizmga ham, so'fizmga ham erishdi.

Islom dinining o'ziga xosligi to'g'risida so'z yuritishdan oldin uni xristianlik bilan bog'lovchi jihatlarga to'xtalib o'tish o'rinli bo'ladi. Islom ko'p jihatdan xristian dinining monoteizm yoki yakkaxudolik g'oyasi arablar ongida qayta ishlanishi natijasida yuzaga kelgan. U yagona transsendent Xudo - Allohga e'tiqod qiladi. Alloh dunyo va insonni yaratdi, odamlarga vahiy yubordi, dunyoni tasarruf etadi va unga qiyomat sari yo'l ko'rsatadi. Qiyomatda tiriklar ham, tirilganlar ham o'z qilmishlari uchun javob beradi. Islom va xristianlik o'rtasidagi farq - bu mazkur din asoschilarining so'zlari va qilmishlaridagi farqlardir. Xristianlik asoschisi muvaffaqiyatga erishmagan va «bandaga xos o'lim» bilan halok bo'ldi. Bu o'lim uning asosiy qilmishi bo'ldi. Bu erda aniq, tashqi muvaffaqiyat qancha kam bo'lsa, din asoschisi qilmishi – o'lim ustidan g'alaba, insoniyat gunohlarini yuvish, o'ziga e'tiqod qiluvchilarga boqiy hayot hadya etishning miqyosi shuncha keng bo'lishi lozim. Din asoschisi shaxsining miqyosi ham o'z shogirdlari ongida kengayib boradi. Bunday qilmish sodir etgan odam emas. U – Xudo.

Muhammad payg'ambar obrazi va uning qilmishlari Iso Masih va uning qilmishlaridan ancha farq qiladi. Muhammad payg'ambar orqali Alloh taolo gapiradi. Biroq ayni vaqtda u oddiy hayot kechirgan «normal odam». Muhammad payg'ambar erishgan muvaffaqiyat uning aytganlari Alloh so'zlari ekanligi, Allohning o'zi unga yo'l ko'rsatganligining dalilidir. Muhammad payg'ambarning nutqi Iso Masih nutqidan farq qiladi. U faqat «vahiy»ni ifodalovchi, gavdalangan Xudo emas, balki «Xudoning vositasi», payg'ambardir.

Asoschilar shaxsi, hayotining har xilligi, ularning vazifasi har xil anglanishi ular yaratgan dinlardagi farqlarning asosiy elementlaridir. Din asoschilarining Xudo bilan munosabatlari va ularning vazifasi har xil anglanishi Xudo haqidagi tasavvurdagi farqlarni ham belgilaydi. Xristianlikda ham, islomda ham Xudo bir va yagonadir. Biroq xristianlikning monoteizmi chorcho'pga mixlangan odam – Xudo ekanligiga ishonch bilan uyg'unlashadi va bu Muqaddas uchlik (troitsa) haqidagi talimotda o'z aksini topadi. Bu erda monoteizm, Xudo va uning banda bilan munosabatlarida inson aqli anglay olmaydigan, unga zid bo'lgan va faqat e'tiqod predmetini tashkil etishi mumkin bo'lgan jumboq namoyon bo'ladi. Islom monoteizmi – xristianlikdagi jumboqlardan xoli bo'lgan «sof» yakkaxudolik. Quroni karimda Allohning yagonaligi aniq qayd etilgan. Allohga teng jonzotlarning mavjudligini tan olish islomga qarshi eng katta jinoyatdir.

Xudo haqidagi har xil tasavvurlar insonga nisbatan har xil qarashlar bilan uzviy bog'liq. Xristianlikda insonni «Xudo o'ziga o'xshatib yaratgan», biroq Odam atoning dastlabki gunohi inson tabiatini «buzgan», natijada Xudo uni yuvish uchun qurbonlik keltirishga majbur bo'lgan. Islomda inson haqida boshqacha qarashlar amal qiladi. U insonni Xudo o'ziga o'xshatib yaratgan deb hisoblamaydi, biroq u odamni «buzuq» deb ham bilmaydi. Inson «buzuq» emas, balki zaifdir. Shu sababli u gunohlar uchun tavba qilishga emas, balki Xudoning yordami va yo'l boshchiligiga muhtojdir. Alloh Quroni karim orqali unga to'g'ri yo'l ko'rsatadi.

Inson haqidagi tasavvurlarning har xil tizimlari axloqiy qadriyatlarining ham har xilligini nazarda tutadi. Xristianlikda e'tiqod insonga qattiq mehr qo'yib, uning uchun chorcho'pda azob-uqubatlarga dosh bergan Xudoga muhabbat bilan uzviy bog'liq. Islom ham e'tiqodni nazarda tutadi, biroq bu boshqacha e'tiqod. «Islom» so'zining o'zi bo'ysunish, itoat etish degan manoni anglatadi. Biroq bu oddiy bo'ysunish, itoat etish emas, balki o'zini Alloh irodasiga topshirishdir. Bu erda e'tiqod chorcho'pga mixlangan Xudo jumbog'iga ishonish emas, balki Allohning payg'ambar orqali Quronda berilgan ko'rsatmalariga bo'ysunishdir. Bu ko'rsatmalar odamlar uchun aniq va tushunarlidir. Ular oz sonli va og'ir bo'lmagan (shu sababli qat'iy bajarilishi lozim bo'lgan) ibodat qoidalari va nikoh, ajrashish, meros, jinoyat uchun jazo masalalariga doir huquqiy meyorlarga tegishlidir. Diniy talablarning soddaligi islomning ilohiy belgilanganlik haqidagi fundamental g'oyasidan kelib chiqadi. Alloh o'z rejalariga muvofiq ish ko'radi va hamma narsani, hatto eng ahamiyatsiz voqealarni ham belgilaydi. Ilohiy qismatning muqarrarligi, insonning biron-bir amali o'z-o'zidan yuz bermasligi quyidagi misol bilan ko'rsatiladi. Inson qalam bilan yozayotgan ekan, bu aslo uning amali emas, zero amalda Alloh bir vaqtning o'zida to'rt amal: 1) qalam bilan yozish istagi; 2) qalam bilan yozish qobiliyati; 3) qo'l harakati; 4) qalam harakatini yaratadi. Bu amallar bir-biri bilan bog'liq emas va ularning har biri zamirida Allohning Cheksiz irodasi yotadi.

Islom dinining xususiyati dunyoning diniy modeli musulmonlarning ijtimoiy-siyosiy hayotidan mustahkam o'rin olishini nazarda tutadi. Bu tizim xristianlik tizimidan mustahkamroqdir. U yangi, nodiniy sivilizatsiyaga o'tish uchun zamin yaratmagani ayni shu holat bilan izohlanadi.

Umumiy holda diniy dunyoqarash odamlarning g'ayritabiiy narsalar (xudolar, «oliy aql», qandaydir absolyut va sh.k.)ga bo'lgan e'tiqodiga asoslanuvchi tegishli xulq-atvori va o'ziga xos harakatlaridir. Agar mifologiyada ananaga, rivoyat qiluvchining, yani oqsoqolning obro'siga e'tiqod kuchli bo'lsa, dinda g'ayritabiiy narsalarga e'tiqod birinchi o'rinda turadi, oliy kuchlar nomidan rivoyat qiluvchi ruhoniylar obro'si esa ikkinchi darajali rol o'ynaydi.

Xullas, din murakkab manaviy tuzilma va ijtimoiy-tarixiy hodisa bo'lib, unda e'tiqod muqarrar tarzda birinchi o'ringa qo'yiladi va hamisha bilimdan ustun turadi.

Dinning asosiy funksiyalari. Mif bilan taqqoslaganda, din funksiyalari murakkabroqdir. Din funksiyalari orasida quyidagilarni farqlash mumkin:

- dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi butun borliq qachon va nima uchun paydo bo'lgan va bunda g'ayritabiiy kuchning roli qanday namoyon bo'lgan, degan savollarga javob beradi;

- kommunikativ funksiyasi muloqot va shaxslararo aloqalarning muayyan tipini taminlaydi, jamiyatning jipslashuvi va yaxlitligiga ko'maklashadi;

- tartibga solish funksiyasi odamlar xulq-atvorini tartibga soluvchi tegishli meyorlar va qoidalarni belgilaydi;

- kompensatorlik funksiyasi etishmayotgan axborot, diqqat-etibor, g'amxo'rlik o'rnini to'ldiradi, hayot manosi, istiqbollari va shu kabilarning yo'qligini sezdirmaydi, yani insonning kundalik hayotda qondirilmagan ehtiyojlari o'rnini to'ldiradi.

Dinning asosiy ildizlari. Din qonuniy hodisa sifatida vujudga kelgan bo'lib, u insonning g'ayritabiiy narsalar va hodisalarga bo'lgan e'tiqodini to'yintiruvchi chuqur ildizlarga egadir.

Dinning psixologik ildizi avvalo inson tabiatida mavjud bo'lib, u inson intellektining rivojlanish darajasi va tanqidiy fikrlash qobiliyatidan qat'iy nazar, nafaqat tushunish, anglash, balki e'tiqod qilish istagi va hattoki ehtiyojining hamisha namoyon bo'lishidir.

Dinning gnoseologik ildizlari oqilona bilim nuqtai nazaridan dunyo o'z rang-barangligida insonga Cheksiz murakkab bo'lib tuyulishida namoyon bo'ladi. Forobiy fikricha "Din nazariy va amaliy qonunlar tuzilgan paytdagina odamlar e'tiqodi, talimi tarbiyasi yo'llari ishlab chiqilgandagina paydo bo'ladi va mustahkamlanadi. Ana shunday din tufayli omma baxt saodat uchun etarli bilim olishi mumkin". Odamzot o'zini qurshagan borliqni faqat qisman anglab etadi. Ayni shu sababli olam inson uchun sirlar va mo'jizalarga to'ladi. Odamzot o'zi e'tiqod qiladigan ko'p narsalarni faqat aqlga tayanib isbotlashga ham, rad etishga ham qodir bo'lmaganidek, yuqorida zikr etilgan sirlar va mo'jizalarga javob topishga ham (balki hozircha) qodir emas. Psixologlar qayd etganidek, «o'ta mushkul vazifa aqlni o'tmaslashtiradi», inson echimsiz muammolar qarshisida o'zini ojiz his qiladi va aql dalillarini uydirma, g'ayritabiiy narsalar bilan osongina to'ldiradi.

Dinning ijtimoiy ildizlari jamiyatda doimo mavjud bo'lgan tengsizlik, qashshoqlik va adolatsizlikni, odamlar qancha urinmasin o'zgartira yoki engi olmaganligi bilan bog'liq. Adolatsizlik va foni dunyoning nomukammalligi tuyg'usi chorasizlik va umidsizlikni yuzaga keltiradi, so'nggi zikr etilgan tuyg'ular osongina u dunyoda hayotning mavjudligiga bo'lgan ishonchga aylanadi. Vaholanki, har qanday din haqiqiy hayot u dunyodadir, deb o'rgatadi. Muammolar, qiyinchiliklarga duch kelgan va real hayotda o'ziga tayanch topa olmagan inson g'ayritabiiy kuchlarga umid bog'lab, narigi dunyoga murojaat etadi. Ularga e'tiqod qilib, odamzot taskin, tasalli topadi va oxir-oqibatda taqdirga tan beradi.

Dinning siyosiy ildizlari turli siyosiy kuchlarning dindan o'z mayda-chuyda manfaatlarida foydalanish imkoniyati va shu tariqa uni bevosita yoki bilvosita qo'llab-quvvatlashi orqali, uning jamiyatdagi roli va tasirini kuchaytirishida namoyon bo'ladi. Shu manoda din va siyosat o'rtasida ham uzviy va doimiy aloqa mavjud.

Dinning yashovchanligi shu darajada mustahkamki, hatto hozirgi zamon fanining muhim yutuqlari ham uning negiziga putur etkaza olgani yo'q, ilmiy bilimning o'sishi esa hatto olimlar orasida ham dindorlar va Xudoga ishonmaydiganlarning foiz nisbatini deyarli o'zgartirmaydi. Masalan, tabiatshunoslik insoniyatga dunyoni bilish borasida Cheksiz imkoniyatlar yaratayotgani keng etirof etilgan 1916 yilda Jeyms Lyuba o'z tadqiqotlarida AQSH olimlarining 40% Xudoga ishonishini asoslagan. 90-yillarning oxirida amerikalik tarixchilar E.Larson va I.Uitxem tomonidan o'tkazilgan yangi tadqiqotlarda XX asrda amalga oshirilgan buyuk kashfiyotlar va fan yutuqlari tasirida olimlar dunyoqarashi qay darajada o'zgarganini aniqlashga qaror qildilar. Shu bois ularning AQSH da tasodifiy tanlangan ijtimoiy fanlar namoyandalari va tabiatshunoslik vakillari orasida o'tkazgan so'rovi olimlarning 40% avvalgidek Xudoga va narigi dunyoda hayot mavjudligiga ishonishini ko'rsatdi. Bunda Xudoga ishonmaydiganlar va ateistlar (Xudoning borligini inkor etuvchilar) soni ham deyarli o'zgargan emas va bugungi kunda, avvalgidek, taxminan 45 va 15% ni tashkil etadi.

Davr, mamlakatlar va qit'alardan qat'iy nazar, diniy dunyoqarashning yashovchanligi haqidagi umumiy xulosa O'zbekistonda ham mavjud. XX asrda qariyb 80 yil dinni «fosh qilish» uchun mavjud barcha dalillardan foydalangan kurashchan ateizm sharoitida yashagan O'zbekistonliklar orasida mamlakat aholisining uchdan ikki qismi o'zini dindor deb hisoblagan.

Diniy e'tiqodlarning tarixiy shakllari. Insoniyat tarixiga ko'p sonli turli-tuman dinlar malum. Xususan, madaniyat va bilimlar darajasi juda past bo'lgan inson o'ziga qudratli, yot va sirli bo'lib tuyulgan tabiatning favqulodda kuchlariga qarshilik ko'rsata olmagan ibtidoiy jamoa davrida dinning ancha sodda shakllari: fetishizm, animizm, totemizm, magiya va boshqalar yuzaga kelgan.

Fetishizm u yoki bu predmetni mo'jizakor xislatlarga, odamlar hayotiga tasir ko'rsatish qobiliyatiga ega deb hisoblaydi. Bunday predmet ilohiylashtiriladi, sig'inish va topinish obektiga aylanadi.

Animizm (lot. anima – jon) – nafaqat odamlar, balki hayvonlar, predmetlar va borliq hodisalarini ham ruh, jon boshqarib turishiga ishonishdir. Animizm nuqtai nazaridan butun dunyo ruhli va jonli.

Totemizizm negizini muayyan odamlar guruhining totem, yani sig'inish obekti sanalgan ajdod deb elon qilinadigan u yoki bu hayvon, o'simlik, predmet bilan umumiy kelib chiqishiga bo'lgan ishonch tashkil etadi, zero totem mazkur jamoa yoki urug'ning qudratli homiysi, himoyachisi hisoblanadi, uni oziq-ovqat va shu kabilar bilan taminlaydi. (Hindistonda Xonumon maymuni, sigir, Avstriyada kenguru, turli qabilalarda u yoki bu ilohiy predmet)

Magiya (yunon. mageia – sehrgarlik) ham ibtidoiy din shakllaridan biri bo'lib, tabiatning okkult kuchlarini va Koinot qonunlarini ularni buzmasdan, binobarin, tabiatga zo'rlik qilmasdan teran bilishdir. E.Blavatskaya qayd etishicha, «magiya» so'zi tabiat haqidagi oliy bilimni va uni o'rganishni, uning yashirin kuchlarini, har bir elementning negizini belgilovchi sirli, okkult qonunlarni teran tushunishni anglatadi. Bu so'z qadimgi Oliy koinot unvonidan kelib chiqqan bo'lib, ularni Maxa, Maglar yoki Maginlar deb, zarosizm izdoshlarini esa – Magistrlar («Meh ah» o'zagidan - «buyuk, biluvchi, dono») deb ataganlar. Magiya deganda qadimda «yorug'likka sig'inish» sifatida mashhur bo'lgan ibodatxonadan tashqarida sig'inishni yoki jaholat va riyoning ziddi sifatidagi ilohiy manaviy donishmandlikni tushunganlar. Magiya va afsungarlik oddiy odamning kundalik hayotdagi ongi va tafakkuridan yuksakroq darajadagi ong osti sohasiga bog'liq bo'lgan va ruhiyatning botiniy qismi bilan ish ko'rgan. Magiyani insonning yashirin qobiliyatlaridan foydalanish haqidagi fan yoki talimot deb nomlash mumkin. U ko'p jihatdan intuitsiyaga asoslanadi. Zero intuitsiya insonning ko'rish yoki eshitish qobiliyatidan ko'proq darajada informativ xususiyatga ega. Energiya oqimlarining qutbliligi tufayli magiyada ikki mo'ljal – oq va qora magiya haqida gapirish odat tusini olgan. Qadimgi afsonalarga ko'ra, inson gunoh qilganidan so'ng dunyoviy jism kasb etganidek, maxfiy bilimlarni o'z ichiga olgan ilohiy fanlar ham ularning transsendental mohiyatini ko'zdan yashiruvchi qattiq qobiqqa o'raldi. Shu tariqa alximiya kimyoga, astrologiya astronomiyaga aylandi.

Dinning ushbu qadimgi shakllari keyingi diniy e'tiqodlar negizini tashkil etdi va politeizm (ko'pxudolik)da ham, monoteizm (yakkaxudolik)da ham u yoki bu darajada o'z aksini topdi. Ular hozirda ham qisman mustaqil holda mavjuddir.

Taxminan 10 ming yil muqaddam, inson chorvachilik va ziroatchilik bilan shug'ullanib, o'troq hayot kechirishga o'tgach, neolitik inqilob yuz berdi. Jamiyat rivojlanishining ayni shu bosqichida politeizm yuzaga keldi, chunki mehnatning ijtimoiy taqsimoti, hukmronlikka bo'ysunish ruhlari va sanamlarga bo'lgan ishonchga emas, balki xudolarga bo'lgan e'tiqodga ko'proq mos kela boshladi.

Keyingi davrlarda davlatchilikning vujudga kelishi va rivojlanishi, qadimgi buyuk madaniyatlarining paydo bo'lishi, quldorlik munosabatlarining shakllanishi, monarxiyalar tashkil topishi va shundan kelib chiqadigan yakkaboshchilikning yuzaga kelishi natijasida diniy dunyoqarashda ham bir xudoga sig'inish tendensiyasi paydo bo'ldi. Odamlar ko'p sonli xudolar orasida kuch-qudratda yagona bir xudoni farqlab, shu tariqa dunyoviy podsho hukm suruvchi real hayot haqidagi o'z tasavvurlarini yagona va qudratli xudo yashaydigan narigi dunyo bilan go'yoki muvofiq holatga keltirdilar. Shu tariqa monoteistik dinlar (yunon. mono – bir va theos – xudo): iudaizm (mil. av. VII asr), buddizm (mil. av. VI-V asrlar), xristianlik (I asr) va islom (VII asr) vujudga keldi. Xullas, har bir din ma'lum falsafaga asoslanadi.

Haq dinning asosi to'g'ri (analitik) falsafadir, haq bo'lmagan dinning asosi esa yolg'on falsafadir, yoki yolg'on muhokamalar ustiga qurilgan qarashlardir. Falsafiy dunyoqarash. Taxminan 3000 ming yil muqaddam dunyoqarashning uchinchi shakli –falsafa paydo bo'lishi uchun zarur shart-sharoit Evropa va Osiyoda deyarli bir vaqtda yuzaga keldi.

Dunyoqarashning avvalgi shakllari – mif va dindan farqli o'laroq, falsafa dunyoni e'tiqod va tuyg'ularga tayanib emas, balki aql va bilimlarga tayangan holda tushuntiradi.

Falsafa Hindiston, Xitoy, Markaziy Osiyo va qadimgi Yunonistonda taxminan bir vaqtda avvalo dunyoni oqilona anglash usuli sifatida vujudga keldi. Bu vaqtga kelib mif va din o'zlarining tayyor va uzil-kesil javoblari bilan insonning bilimga nisbatan tinimsiz kuchayib borayotgan qiziqishini qondira olmadi. Shuningdek ular sezilarli darajada o'sgan va murakkablashgan tajriba va bilimlarni umumlashtirish, tizimga solish va avlodlarga qoldirish vazifasining ham uddasidan chiqolmay qoldi.

Taniqli nemis faylasufi Karl Yaspers fikricha, bu davrda (uni faylasuf «dunyoviy vaqt» deb ataydi) insoniyat o'z rivojlanishida katta burilish yasagan. Osoyishtalik va barqarorlik ruhi bilan yo'g'rilgan mifologiya davri nihoyasiga etdi, oqilonalik va oqilona tekshirilgan tajribaning mifga qarshi kurashi natijasida u asta-sekin chekina boshladi. «Jahon tarixi o'qini taxminan miloddan avvalgi 500, 800 va 200 yillar oralig'ida yuz bergan manaviy jarayon bilan bog'lash o'rinli bo'lsa kerak, - deb yozadi K.Yaspers. – Shu davrda tarixda eng katta burilish yasaldi. Hozirgi tipdagi inson va ilk faylasuflar paydo bo'ldi. Inson ayrim individuum sifatida o'z-o'zida tayanch izlashga jurat etdi. Xitoy zohidlari, Sharq mutafakkirlari, Hindiston tarki dunyochilari, Yunoniston faylasuflari va Isroil avliyolari e'tiqodi o'z talimotining mazmuni va ichki tuzilishiga ko'ra bir-biridan qay darajada farq qilmasin, o'z mohiyatiga ko'ra yaqindir. Endi inson botiniy darajada o'zini dunyoga qarshi qo'yishi mumkin bo'ldi. Inson o'zida unga dunyodan va o'z-o'zidan yuksakroq ko'tarilish imkonini beruvchi ichki salohiyatni kashf etdi».

Yuz bergan o'zgarishlarning yana bir sababi shundaki, mifologiya olish, rivojlantirish va tushuntirish uchun navbatdagi miflar emas, balki tabiiy qonuniyatlar va tabiiy-sababiy bog'lanishlarga murojaat qilish talab etilgan ilmiy bilim kurtaklari bilan to'qnashdi. Pirovardida odamlar dunyoqarashida nisbatan qisqa vaqt ichida tub o'zgarishlar yuz berdi; unda bilim, tafakkur, tahliliy fikrlash tobora muhimroq rol o'ynay boshladi, ular sirtidan olingan axborotni sezgilar va emotsiyalar darajasida idrok etishga asoslangan har xil e'tiqodlarni chetga chiqarib qo'ydi. Faqat so'zlariga ishonish kerak bo'lgan ota, kohin, ruhoni o'rnini, savollar beruvchi va anglashga chorlovchi muallim faylasuf egalladi. U shubha urug'ini sohib, qiziqish uyg'otdi va: «Ishonma, balki o'zing fikr qil!», deya davat etdi.

Faylasuf tafakkurni xurofot va bidatlardan tozalab, uni erkinlashtirdi va mifologik yoki diniy dunyoqarashga mutlaqo xos bo'lmagan tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirdi. Ajdodlardan meros qolgan «donishmandlik» manbai sanaluvchilar, tayyor bilimlar va shak-shubhasiz haqiqatlarni e'tiqod sifatida qabul qilishga chorlovchilardan farqli o'laroq, faylasuf savollarni tariflashni va avvalo sog'lom fikr va o'z aql-zakovatining kuchiga tayanib, ularga javob qidirishni o'rgatadi. Demak, falsafa dunyoqarash shakli sifatida olamni inson va dunyoning o'zaro munosabatlari nuqtai nazaridan o'rganadi. Dunyoqarash obekti – butun dunyo, biroq uning predmeti – tabiat dunyosi va inson dunyosining yoki, antik falsafa tabiri bilan aytganda, makrokosmos va mikrokosmosning o'zaro munosabatidir. Bundan uning muammolari doirasi kelib chiqadi. Insonning dunyodagi o'rni qanday? Umuman, dunyoning o'zi nima? Inson hayotining mazmuni nimadan iborat? Vaqt, makon va harakat nima?

Ammo bu muammolar dunyoqarashning falsafiy shaklini ham qiziqtiradi. Bu holda falsafaning dindan farqi nimada?

Bu erda biz avvalo shuni qayd etishimiz mumkinki, falsafa dunyoni o'zlashtirishning nazariy usullari qatoriga kiradi. Nazariy usul obektdan ongli ravishda «uzoqlashadi». Dunyoga nazariy munosabat subekti – dunyoni tushunchalar yordamida anglashga harakat qilayotgan inson. Falsafa dunyoni fikrda, so'zda gavdalantiradi. Falsafaning har qanday shakli bunday imkoniyatga ega. Binobarin, dunyo haqidagi falsafiy tasavvur zamirida bilim yotadi. Ayni vaqtda, falsafa bu bilim inson dunyosiga tashlangan bir nazar ekanligini tushunadi. Shu sababli u dunyo haqidagi bilim bilan bir qatorda insonning dunyoga munosabatini ham shakllantiradi.

Borliq tushunchasi dunyo falsafiy manzarasining bosh tamoyili sifatida amal qiladi. Ayni shu tushuncha yordamida inson o'zining dunyodagi o'rnini anglab etishga harakat qiladi.

Borliqni falsafiy tushunishdan ko'p sonli narsalar, jarayonlar, holatlar, strukturalar, tizimlarning barcha shakllarini o'z ichiga olgan yaxlit bir butun dunyo haqidagi tasavvur kelib chiqadi. Borliq shakllarining rang-barangligi bu shakllarni birlashtiruvchi narsa bormi, butun Cheksiz rang-barang dunyoning birligi to'g'risida so'z yuritish mumkinmi, degan savolni o'rta tashlashni nazarda tutadi.

Bunday birlik haqidagi g'oya barcha mavjud narsalarning umumiy negizi to'g'risidagi tasavvurning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Bu tasavvurni belgilash uchun falsafada substansiya kategoriyasi qabul qilingan. Bu kategoriya o'zini namoyon etuvchi narsalar, hodisalar, voqealar va jarayonlarning ichki birligini qayd etadi. Shunday qilib, substansiya nafaqat umumiy izchil tamoyil, balki faollik funksiyasi sifatida ham tushuniladi.

Dunyoning birligini bitta substansiyadan kelib chiqib tushuntiruvchi falsafiy ta'limotlar monizmga kiradi. Biroq substansiya har xil tushunilishi: yo unda inson ongidan qati nazar mavjud bo'lgan haqiqiy dunyo negizini ko'rish, yo uni ongni yaratgan dunyo bilan tenglashtirish, ya'ni substansiyada materiya yoki ruhni ko'rish mumkin. Bunga mos ravishda materialistik va idealistik monizmni farqlash lozim.

Monizmga ikki substansiyaning mushtarakligi g'oyasidan kelib chiqadigan dunyoning dualistik talqini qarshi turadi. Birinchi substansiya moddiy borliq sohasini, ikkinchi substansiya – ruhiy sohani birlashtiradi.

Substansiyaning faolligi va o'ziga xosligi haqidagi falsafiy g'oyadan dunyoning atributliligi muammosi kelib chiqadi. Atribut tushunchasi obektning zarur, ajralmas, muhim xossasini qayd etadi. Ayrim falsafiy tizimlarda harakat materiyaning muhim atributi hisoblansa, ayrim tizimlarda – makon va vaqtning ko'lamliligi yoki tafakkur va hokozolar shu vazifani bajaradi. Barcha hollarda harakat muammosini echishga to'g'ri keladi. Bunda harakat deganda har qanday o'zgarish tushuniladi. Elementar zarralarning bir-biriga o'tishi, moddiy dunyoning kengayishi, organizm hujayralarida moddalar almashinuvi, tafakkur jarayoni – bularning barchasi harakatdir. Dunyo harakatsiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Boshqacha aytganda, harakat dunyo kabi mutlaq va abadiydir.

Harakat turlarining rang-barangligi makon va vaqt kabi umumiy shakllar orqali yaxlitlik kasb etadi. Makonda sistemalar, makrosistemalar va megasistemani tashkil etuvchi struktura elementlari va strukturalarning sinxron o'zaro aloqasi qayd etiladi. Vaqtda sistemaning diaxron o'zgarishi, rivojlanishi va buzilishi qayd etiladi.

Makon va vaqt – borliqning umumiy shakllari, uning muhim atributlari. Dunyoda makon va vaqt xossalari ega bo'lmagan moddiy tizimlar mavjud emas. Makon barcha moddiy tizimlardagi elementlarning ko'lamliligi, strukturaliligi, mavjudligi va o'zaro aloqasini tavsiflaydi. Vaqt – materiya borlig'ining materiya mavjudligining davomiyliligi, moddiy tizimlar o'zgarishi va rivojlanishida holatlar almashuvining ketma-ketligini ifodalovchi shakldir.

Makon va vaqtning umumiy xossalari quyidagilar kiradi: obektivlik, harakatlanuvchi tizimlarga bog'liqlik, uzluksizlik va uzluksizlik, cheksizlik (vaqtning cheksizligi) va cheklilik (makonning cheklanganligi).

Makon va vaqt umumiy xossalari bilan bir qatorda, ayrim o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Masalan, makonga ko'lamlilik, uch o'lchovlilik xos. Bundan tashqari, moddiy tizimlar makoni simmetriya va asimmetriya, tashqi shakl va o'lchamlar, joylashgan o'rni, modda va maydonning taqsimlanishi, ularni boshqa tizimlardan ajratuvchi chegara bilan tavsiflanadi. Bu xossalarning barchasi obektlar strukturasi va tashqi aloqalari, ularning harakat tezligi, tashqi maydonlar bilan o'zaro aloqasi xususiyatiga bog'liq bo'ladi. Har bir moddiy tizimning maydoni mutlaqo berk emas, u uzluksiz boshqa tizim maydoniga o'tadi. Bundan amalda makonning ko'p aloqaliligi, miqdor va sifat jihatlaridan tuganmasligi kelib chiqadi.

Vaqtning xossalariga davomlilik, sistemalar harakati, shuningdek makon bilan uzluksiz bog‘langanlik kiradi. Davomlilik birin-ketin yuzaga keluvchi vaqt lahzasi yoki oralig‘idan tashkil topadi. Ular jamuljam holda obektning mavjudlik davrini tashkil etadi. Vaqtning o‘ziga xos ko‘lamliligi sifatida amal qiluvchi davomlilik materiya va harakatning umumiy saqlanishi bilan belgilanadi. Har bir obektning mavjudlik vaqti chekli va uzluclidir, chunki u mavjudlikning boshi va intihosiga ega. Biroq obektning tashkil etuvchi moddiy substansiya yo‘qdan bor bo‘lmaydi va yo‘q bo‘lib ketmaydi, balki faqat o‘z borlig‘ining shaklini o‘zgartiradi. Materiya va harakatning umumiy saqlanuvchanligi ularning mavjudlik vaqti uzluksiz bo‘lishini taminlaydi va bu uzluksizlik mutlaq xususiyat kasb etadi, uzluksizlik esa nisbiy bo‘ladi.

Makon va vaqt xususiyatlari namoyon bo‘lish shakllarining rang-barangligi dunyoning mutlaq rang-barangligi, uning sifat jihatidan cheksizligi faqat nisbiy holatlarning cheklanmagan miqdorida ro‘yobga chiqishi mumkin va o‘z navbatida, nisbiy holatlar va dunyo tizimlarining cheklanmagan miqdorigina dunyoning mutlaq cheksizligi va rang-barangligini ifodalashga qodir, degan xulosaga olib keladi. Dunyoni falsafiy idrok etishning o‘ziga xos xususiyati, dunyoni bilish, sezish, ko‘rish va tushunishning butunlay yangi sohasi – falsafa vujudga kelishida namoyon bo‘ladi. Darhaqiqat falsafa – bu nafaqat u yoki bu odam dunyoqarashining shakli, balki ijtimoiy ong shakli, odamlar borlig‘i va bilishining umumiy tamoyillari, ularning dunyoga munosabati aks etuvchi, tabiat, jamiyat, tafakkurning eng umumiy qonunlari kashf etiluvchi va tarflanuvchi manaviy faoliyatdir. Ya‘ni bu dunyoga va insonning undagi o‘rniga nisbatan qarashlarning umumiy tizimidir. Bunday qarashlar zamirini savollar va insonning ularga javob topish istagi yotuvchi oqilona yo‘l bilan olingan bilimlar majmuini tashkil etadi. Ammo bilish shunday bir tabiatga egaki, bir savolga javob ko‘pincha boshqa bir talay savollarni yuzaga keltiradi va bazan muammoga nafaqat oydinlik kiritmaydi, balki uni yanada chigallashtirib, insonning qiziquvchanligini oshiradi va yangi tadqiqotlarga davat etadi. Xullas, bunda ijod, tinimsiz izlanish, yangilikka intilish muhim o‘rin egallaydi.

Agar mifologiya va dinda javobga urg‘u berilsa, bilishning butun mazmuni unda mujassamlashtirib, falsafada savol, masala birinchi o‘rinda turadi. U to‘g‘ri va yaxshi tariflangan bo‘lsa, muammoning mohiyati aniq aks etadi. Savol, masala insonni ijodga rag‘batlantiradi, toki unga qoniqarli javob olinib, haqiqatning tagiga etilganiga ishonch paydo bo‘lmaguncha insonni izlanishga davat etadi. Bunda savolning o‘zi, muammoning qo‘yilishi javobdan kam ahamiyat kasb etmaydi, bazan undan ham muhimroq deb qaraladi.

Shuni ham qayd etib o‘tish lozimki, falsafa, garchi muayyan natijalarga, mukammal ta‘riflarga, uzil-kesil xulosalarga intilsa-da, lekin, shuning o‘zi bilan kifoyalanmaydi. Falsafani avvalo inson madaniyati sohasida yuz berayotgan, turli qarama-qarshiliklar va o‘zaro ta‘sirilar bilan uzviy bog‘liq va ayni vaqtda o‘zga sohalarga o‘tish va ularda gavdalanish qobiliyatiga ega bo‘lgan ma‘naviy jarayon sifatida tushunish lozim.

Bundan xulosa shuki, falsafiy mushohada yuritish savol berish, shubha qilish, javoblar izlash va kuni kecha yechilgan deb hisoblangan, shak-shubhasiz bo‘lib tuyulgan masalalarga qaytish demakdir. Falsafa uchun «boqiy», uzil-kesil aniqlangan haqiqatlar, «noqulay», «ilmoqli» savollar yoki man etilgan mavzular mavjud emas. Falsafa savollar berish, narsalar va hodisalar mohiyatini anglashga urinish orqali bilish doirasini kengaytirishga harakat qiladi.

Xullas, falsafa haqiqat qanday bo‘lsa, uni shunday ifodalab ko‘rsatishdir, din esa –uning ramziy, timsoliy aks etishi. Falsafa asos va mohiyat bo‘lsa, din timsol va shakl. Dialektik munozara usuli jamiyatning kam sonli ayonlari uchun kerak. Vahiy yo‘lidagi ifoda – xalq ommasining idroki, tarbiya va talimi uchun kerak.

Falsafaning mazmuni va bosh vazifasi haqidagi qarashlar. Falsafani odatda davrning fikrlardagi in‘ikosi, o‘z davrining ma‘naviy kvintessensiyasi deb ataydilar. Falsafaning mazkur tavsifidan uning olamshumul vazifasi – o‘z davrining jarchisi sifatida amal qilish, ma‘naviy-tarixiy o‘zgarishlar bilan hamqadam va hamnafas bo‘lish kelib chiqadi. Bu erda falsafaning hayot bilan chambarchas aloqasi ayniqsa bo‘rtib namoyon bo‘ladi. Voqelikni tushunish va tushuntirish falsafaga qo‘yiladigan asosiy talabga aylanadi. Davrning

haqqoniy manzarasini yaratish kelajakning spekulativ sxemalarini yaratishga barham beradi, borliqning mazmun va mohiyatini anglab etishga keng yo'l ochadi.

Falsafa o'z davri ma'naviy madaniyatining markazi vazifasini bajarish orqali koordinatalar abadiy tizimini yaratishga yordam beradi, davr saboqlarini aniqlash va tushuntirish yo'li bilan inson tafakkuriga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi.

Qadim zamonlarda Platon shunday degan edi: «Toki davlatlarda faylasuflar podsholik qilmas ekanlar yoki hozirgi shohlar va podshohlar oqilona falsafiy mulohaza yuritishni o'rganmas va davlat hokimiyati bilan falsafaning mushtarakligi qaror topmas ekan, davlat yovuzliklardan xalos bo'la olmaydi».

Boesiy poetik intuitsiyasida falsafa o'ng qo'lida kitob, chap qo'lida esa saltanat hassasi – skipetr tutgan Iloha obrazida gavdalanadi. Bu timsollarning mavjudligi tasodifiy bir hol emas. Falsafa bilim berish bilan bir qatorda, dunyoni oqilona boshqaradi va skipetr bu fikrni tasdiqlaydi.

Qadimgi yunon falsafasida bilim va xulq-atvor oliy ideali donishmandlik tushunchasi bilan bog'lanadi. U inson aqliga abadiyat va cheksizlik sari yo'l ochadi, o'tkinchi narsalarga sabr-toqatlilikni o'rgatadi. Aynan donishmandlik yordamida inson munosib va to'laqonli hayotga erishishi mumkin. Donishmandlikka intilayotgan odam har doim narsalar va hodisalar tabiatiga mos ravishda ish ko'rishi lozim.

Platon inson tanasi haqida gap borganda tabiblarni, o'simliklar to'g'risida so'z yuritilganda esa – ziroatchilarni donishmandlar deb ataydi. U o'zining «ideal davlat» haqidagi nazariyasida jamiyatni uch tabaqaga: davlat arboblari – faylasuflar; soqchilar (harbiylar); dehqonlar va hunarmandlarga ajratadi, bunday davlatda donolik, jasorat, sabr-bardoshlilik va adolat kabi to'rt tamoyil ustuvor bo'lishi lozimligini takidlaydi.

Aristotel insonning qadr-qimmatini uning aqliy faoliyatida ko'zga tashlanadi, deb hisoblaydi. O'z davrining eng dono kishilaridan biri bo'lgan Sitseron falsafaning mohiyatini quyidagicha tushuntiradi: «Falsafa (donishmandlik), qadimgi faylasuflar tabiri bilan aytganda, ilohiy va insoniy qilmishlarni ularning sabablari va mohiyatlari nuqtai nazaridan bilishdir» .

Sofistlar falsafani dunyoviy donishmandlik, mulohaza yuritish sanati sifatida tushungan bo'lsalar, stoiklar donishmandlikning «amaliy maqsadlari»ga, yani o'z hayotini oqilona tashkil etishga qaratganlar. Faylasufning so'zlari insonni azob-uqubatlardan forig' etishiga Epikurning ishonchi komil bo'lgan.

Qadimgi xitoy falsafasida donishmand-faylasuf «szi», ya'ni o'g'il, bola deb atalgan. «Tyan sze» - «Osmon o'g'li» degan ism ostida yangi podsho paydo bo'lishi bilan donishmand-faylasufning unga mos keladigan, «szyun szi» - «podsho o'g'li» g'oyalarini targ'ib qiluvchi tipi ham paydo bo'lgan. Qadimgi Xitoy falsafasining muhim mezoni – «ideal munosabatlar qonuni»ga odamlar o'rtasida, oilada, jamiyatda, davlatda rioya qilish inson hayotining mazmuni hisoblangan; bunga jamiyatda qabul qilingan meyorlar, qoidalar, rasm-rusumlar va shu kabilarga izzat-ikrom bilan yondashish imkoniyat yaratgan. Boshqacha aytganda, inson o'z shaxsiy hayotini doim jamiyat ravnaqi, kamoloti bilan o'lchashi lozim, xususan, u keyinchalik oila va davlatni takomillashtirishga harakat qilish uchun o'zini kamol toptirishi darkor . qadimgi xitoy falsafasining buyuk namoyandasi Konfutsiy (miloddan avvalgi 551-479 yillar) shunday deb saboq beradi: «qilmishlarning asoslari va tamoyillarini o'rgansang, yaxshilik va yomonlik haqidagi fikrlaring (axloqiy bilimlar) barkamollikning eng so'nggi darajasiga yetadi. Niyatlar sof va xolis bo'lsa, qalb rostgo'y va samimiy bo'ladi. qalb rostgo'y va samimiy bo'lsa, inson to'g'ri yo'lga kiradi, kamol topadi. Inson to'g'ri yo'lga kirsam va kamol topsam, oilada tartib o'rnatiladi. Oilada tartib hukm sursa, xalqlarni boshqarish osonlashadi. Xalqlarni boshqarish osonlashsa, butun dunyo tinch-totuv yashaydi»1. qadimgi xitoy faylasuflaridan yana biri – Lao szi (miloddan avvalgi VI asr boshlarida yashagan): «Boshqalarni biluvchi – oqil, o'zini biluvchi – donishmanddir», deb o'rgatadi.

Donishmandlikning tarixan shakllangan gnoseologik, axloqiy va ekzistensial xususiyatlari hozirgi vaqtda ham saqlanib qolmoqda va etibordan soqit etilishi mumkin emas. Donishmandlik fenomeni haqida umumiy tasavvur hosil qilish yo'lidagi izlanishlar quyidagi

natijalarga olib keladi. Donishmandlik kundalik hayotdagi mulohazakorlikka qarama-qarshi qo'yiladi. U mutlaqo go'zal va mutlaqo adolatli dunyoning mohiyatini intellektual anglab etishga intilish sifatida, haqiqatni qaror toptirish yo'lida beg'araz xizmat qilish sifatida tushuniladi. Bu nainki to'liq bilim, balki manaviy barkamollik, ruhning ichki yaxlitligi hamdir. Bu shunday bir e'tiqodki, unga erishishda insonning butun mohiyati ishtirok etadi. Donishmandlik belgisi sifatida meyor hissi amal qiladi. Uni intuitiv aniqlash «hayot haqiqati»ni anglab etish sifatida namoyon bo'ladi. Etuklik donishmandlikning zaruriy sharti hisoblanadi. qisqa va lo'nda hikmatlarda o'z ifodasini topuvchi donishmandlik har bir xalq hayotida mavjud bo'ladi, maslahatlar va pand-nasihatlarning keng to'plami vositasida uni g'amxo'rlik bilan qo'llab-quvvatlaydi. qadimgi afsonalar, rivoyatlar va hikmatlar ko'rinishida u avloddan-avlodga o'tadi va ulardan har birining hayot yo'lini engillashtiradi.

Yangi davrda fransuz olimi Rene Dekart (1596–1650) har qanday mamlakat aholisining grajdanlik va o'qimishlilik darajasi bu erdagi falsafiy tafakkur darajasi bilan belgilanadi, degan fikrni ilgari surgan. Ingliz faylasufi David Yum (1711–1776) falsafaga bo'lgan munosabat asosida millatga «tashxis» qo'yish mumkinligini isbotlashga harakat qilgan. Mutafakkirning fikricha, falsafiy bilimga qiziqishning yo'qligi millat tafakkurining cheklanganligi alomatidir.

Falsafani ko'pincha «tafakkur maktabi» deb ataydilar. U bir qolipda fikrlash uslubi tugagan, oydek ravshan bo'lgan narsa shubha va taajjub uyg'otgan joyda boshlanadi. Inson hayot mazmuni bilan bog'liq masalalar (Immanuil Kant tilida ular quyidagicha yangraydi: «Men nimani bilishim mumkin?», «Men nima qilishim kerak?», «Men nimaga umid qilishim mumkin?», «Inson nima?») ustida bosh qotira boshlagani zahoti u darhol falsafaga «asir» tushadi, borliqni falsafiy anglab etish sohasiga kirib qoladi. Ingliz faylasufi Tomas Gobbs (1588–1679): «Falsafa sening tafakkuring farzandi... va sening o'zingda yashaydi», deganida, bizningcha, to'la haq bo'lgan. Darhaqiqat, falsafiy mulohaza yuritish har bir insonga xos xususiyat. Zero hayotning mazmuni, erkinlik, adolat va umrboqiylik haqida mulohaza yuritishni biron-bir insonga taqiqlash mumkin emas. Falsafa borliqni bilish, asoslar va birinchi tamoyillarni tadqiq etish bilan shug'ullanadigan alohida soha sifatida, his etish, mushohada yuritish va tasavvur qilish tarzida amal qiladigan oddiy ongdan farqli ravishda, tushunchalar vositasida bilishni nazarda tutadi. Tushunchalar bilan ish ko'rish sanati zaruriy aloqalar va sababiy bog'lanishlarni aniqlashni, hayot taassurotlarining xaotik tasodifiy oqimini tartibga solishni talab qiladi. Mulohaza kuchini tarbiyalash etiborni jamlash, uni predmetga qaratishni nazarda tutadi. Tafakkur intensional, yani u muayyan predmetga qarab mo'ljal oladi. Tafakkur predmetning tabiati haqidagi tasavvurga mos ravishda mulohaza yuritadi. Predmetni o'zida «idrok etgan» kishigina mazkur predmet o'zi haqida so'zlovchining tili bilan gapirishiga umid qilishi mumkin.

Falsafaning predmeti. Falsafa predmeti uning rivojlanish davri mobaynida uzluksiz o'zgarib turgan, asosiy masala esa o'zgarishsiz qolgan, degan fikr real asoslardan xoli emas. Falsafa muammolari uning predmeti bilan belgilanadi. Malumki, falsafa predmeti tarixiy rivojlanish jarayoni mobaynida sezilarli darajada o'zgargan. Falsafiy fanlarning har biri: ontologiya, gnoseologiya, etika, estetika, mantiq, siyosatshunoslik, falsafa tarixi ham o'z alohida predmetiga ega. Shu manoda «dunyo – inson» munosabatlari tizimidagi umumiylik falsafaning predmeti hisoblanadi, degan fikr mazkur talablarga javob beradi.

Endi «Falsafa nimani o'rganadi?», degan savolni berishimiz mumkin. Insonda bilishga qiziqish uyg'otadigan, mifologiya, din yoki fan javoblaridan qoniqmagan insonning o'ziga ma'lum bilimlar va tajribaga, muayyan e'tiqod, ishonch va intuitsiyaga tayangan holda oqilona asoslangan javoblar berishga harakat qiladigan, savollar tug'diradigan har qanday obektiv va subektiv borliq falsafaning predmeti hisoblanadi. Boshqacha aytganda, inson o'z qiziqishi obekti haqida muayyan tasavvur hosil qilish maqsadida savol berishga asos bo'lishi mumkin bo'lgan hamma narsa falsafaning predmetidir. Shu munosabat bilan u yoki bu odamning falsafiy qarashlari haqida va hatto uning falsafasi to'g'risida so'z yuritish mutlaqo o'rinli bo'ladi va bunga biz kundalik hayotda tez-tez duch kelamiz.

Biroq ayni holda bizni fan sifatidagi, ayrim insonning emas, balki butun jamiyatning rivojlanish mahsuliga aylangan ijtimoiy hodisa sifatidagi falsafa qiziqtiradi va ayni shu sababli yuqorida keltirilgan tarifda «inson» tushunchasi yig‘ma manoda qo‘llanilgan. Bu erda shuni takidlab o‘tish lozimki, garchi falsafaning predmetiga biz umumiy nuqtai nazardan ancha keng tarif bergan bo‘lsak-da, ayrim tarixiy davrlarda odatda u yoki bu sabablarga ko‘ra muayyan masalalar doirasi falsafiy tadqiqotlarda birinchi o‘ringa chiqadi.

Masalan, qadimgi Yunonistonda kosmotsentrizm ilk falsafiy talimotlarning o‘ziga xos xususiyati bo‘lib, bunda asosiy etibor «kosmos», «tabiat»ni anglab etishga qaratilgan. Keyinchalik, qadimgi yunon shahar-polislari ravnaq topgan davrda faylasuflar diqqat markazidan ijtimoiy muammolar, axloq, davlat qurilishi masalalari o‘rin oldi. Evropada xristianlikning, Sharqda islom dinining vujudga kelishi va mustahkamlanishi natijasida o‘rta asrlar falsafasi teotsentrik (yunon. theos – markazdan o‘rin olgan xudo) xususiyat kasb etdi, yani Xudo va u yaratgan olam falsafiy qiziqishlarning asosiy predmetiga aylandi. Uyg‘onish davrida falsafa sanat (estetika)ga va ko‘p jihatdan insonga murojaat qilindi.. Yangi davr deb nomlanuvchi XVII-XVIII asrlarda falsafa tobora kuchayib borayotgan fan bilan uzviy bog‘landi, natijada falsafiy tadqiqotlarning diqqat markazidan bilish va ilmiy metodlar masalalari o‘rin oldi.

XIX asrning ikkinchi yarmida yuz bergan «klassik falsafa» va ratsionallik inqirozi irratsionallik, intuitivlik, ongsizlik muammolarini namoyon etdi, XX asrning birinchi yarmida ular «noklassik falsafa» tahlilining asosiy predmetiga aylandi, bu esa, o‘z navbatida, matnlar mantig‘i, tili, ularni talqin qilish va sharhlashga alohida qiziqish uyg‘onishiga olib keldi. XX asrning so‘nggi o‘n yilliklarida hozirgi madaniyatdagi inqiroz hodisalarini va yangi axborot texnologiyalarining, shuningdek ommaviy kommunikatsiya vositalarining jadal suratlarda rivojlanishi bilan belgilangan muammolarni kun tartibiga qo‘ygan postnoklassik falsafa shakllandi. Bu falsafa vakillari «tarixiy rivojlanishning tugallanganligi», barcha manolar va g‘oyalar «aytib bo‘linganligi» haqida mushohada yuritib, inson o‘ziga yog‘ilayotgan axborotga ishlov berishga qodir emasligiga etiborni qaratar ekan, notizimlilik, Evropa ananaviy falsafiy bilimining negizlari, qadriyatlarini va chegaralarini o‘zgartirish g‘oyasini ilgari surdilar.

Nihoyat, XX-XXI asr chegarasida eng yangi falsafada birinchi o‘ringa chiqqan va eng muhim mavzular qatoridan o‘rin olgan yana bir mavzu globallashuv jarayonlarining mohiyatini va ularning rivojlanish yo‘nalishini aniqlashga alohida etibor qaratildi. Bu jarayonlar hozirgi vaqtda jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalarini qamrab oldi va davrimizning olamshumul muammolarini yuzaga keltirdiki, ularning nazariy va amaliy echimini topish bu muammolarni shu jumladan falsafiy darajada anglab etishni ham nazarda tutadi. Xalqaro miqyosda alohida etibor berish va kelishilgan harakatlarni taqozo etuvchi eng muhim muammolar qatoriga ekologiya, demografiya, xavfsizlik, xalqaro jinoyatchilik, energetika resurslari, qashshoqlikka chek qo‘yish muammolarini kiritish mumkin.

Ko‘rib turganimizdek, falsafaning predmetini qandaydir bitta, qatiy cheklangan, muayyan masalalar doirasi bilan bog‘lash mumkin emas. U vaqt omiliga va obektiv sabablar to‘plamiga qarab, doim u yoki bu muammo yoki ularning muayyan majmui tarzida birinchi o‘ringa chiqadi. Ammo bu boshqa mavzular, masalalar va muammolar o‘z ahamiyatini yo‘qotadi va falsafa chegarasidan chetga chiqadi, uning tahlil predmeti bo‘lmay qoladi, degan manoni anglatmaydi. Bosh mavzularni ikkinchi, uchinchi yoki undan ham keyingi o‘ringa surib qo‘yadi, ular muayyan davrda va tegishli sharoitda falsafiy diqqat markazidan o‘rin olish yoki falsafiy muammolarning ustuvorliklar yunalishi bo‘ylab yuqoriga ko‘tarilish uchun o‘z vaqtini «kutib», go‘yoki panada turadi, desak, to‘g‘riroq bo‘ladi. Ayni shu sababli biz falsafa tarixida qiziqishlardagi ustuvorliklarning muttasil o‘zgarishini, u yoki bu masala bosh masalaga aylanishi, falsafiy hamjamiyatning asosiy etibori malum vaqt mobaynida unga qaratilishini ko‘ramiz.

Falsafaning asosiy masalalari. Falsafaning uzoq tarixiga umumiy nazar tashlasak, olam va insonning kelib chiqishi, rivojlanishi va mohiyatiga, shuningdek, hayotning manosi,

inson bilishining tabiatiga tegishli «boqiy» falsafiy muammolar deyarli barcha falsafiy talimotlarda u yoki bu tarzda mavjudligini, turli falsafiy asarlarda, ular aynan kimga qarashliligi va qaysi davrga mansubligidan qat'iy nazar, qisman yoki, aksincha, atroflicha muhokama qilinishining guvohi bo'lishimiz mumkin. Darhaqiqat, ong, tafakkur, ruh, ideallik va ularning materiya, tabiat, borliq bilan o'zaro nisbati masalalariga o'z munosabatini bildirmagan yoki, o'z mulohazalari va xulosalarida shubha qilmagan faylasufni topish mushkul. Bu hol o'z vaqtida olimlar tomonidan «falsafaning asosiy masalasi»ni tariflashiga turtki bergan bo'lib, unda ikki jihat alohida ajralib turadi.

Birinchi jihat moddiylik va ideallikning o'zaro nisbatiga tegishli. Savol shunday qo'yiladi: «Materiya birlamchimi yoki ruh (ong)mi?» yoki, «Tafakkur va borliqning nisbati masalasi butun, ayniqsa, eng yangi falsafaning buyuk asosiy masalasidir».

Ikkinchi jihat birinchi jihat bilan uzviy bog'liq bo'lib, quyidagicha tariflanadi: «Dunyoni bilish mumkinmi?» Boshqacha aytganda: «Biz haqiqiy dunyo haqidagi o'z tasavvurlarimiz va tushunchalarimizda borliqni to'g'ri aks ettirishga qodirmizmi?». Bu masalada materialistlar va idealistlarning qarashlari ziddiyatli xarakterga egadir.

U yoki bu faylasuflar savolning birinchi qismiga qanday javob berishiga qarab, -dunyo azaldan moddiy, ong esa bu materiyaning mahsulidir, deb hisoblovchilar materialistlar va dunyo zamirida materiyadan oldin paydo bo'lgan va uni yaratuvchi ideal narsalar va hodisalar yotadi, degan fikrni himoya qiluvchi idealistlarga ajratiladi.

Bunda idealizmning ikki turi – obektiv va subektiv idealizm farqlanadi. Obektiv idealistlar - qandaydir nomoddiy va inson ongiga bog'liq bo'lmagan (yani obektiv mavjud bo'lgan) narsalar va hodisalarni (Xudo, dunyoviy aql, g'oya, ruh va shu kabilar) butun borliqning asosi deb etirof etadilar. Falsafa tarixida Platon, Avliyo Avgustin, Foma Akvinskiy, G.Gegel, , N.Berdyayev kabi mutafakkirlar obektiv idealizm namoyandalari. Subektiv idealistlar - dunyo faqat individual (subektiv) ong mahsulidir deb hisoblaydilar. J.Berkli, D.Yum, I.G.Fixte subektiv idealizmning yorqin namoyandalari hisoblanadi.

Falsafa tarixida materialistik yo'nalishlar va oqimlar ham anchaginadir. Sodda materializm materiyani yaratish va yo'q qilish mumkin emasligi haqidagi talimotdir. Sodda materializm vakillari :qadimgi xitoy faylasuflari – Lao szi, Yan Chju;

- Qadimgi hind faylasuflari – lokayata yo'nalishi namoyandalari;

- Qadimgi davrning mashhur faylasuflari – Geraklit, Empedokl, Demokrit, Epikur va boshqalar.

- Qadimgi Markaziy Osiyo faylasuflari- Zardo'sht Sepitoma kabilardir.

Klassik mexanika vujudga kelgan va faol rivojlangan Yangi davrda mexanistik materializm (P.Golbax, P.Gassendi, J.Lametri) ayniqsa keng tarqaldi.

XVIII-XIX asrlarda falsafiy materializmning yo'nalishlari:

- antropologik materializm (L.Feyerbax);

- vulgar materializm (Fogt, Byuxner, Moleshott);

- dialektik materializm (K.Marks, F.Engels) shakllandi.

Biroq, yana shuni ham ta'kidlab o'tish lozimki, mazkur tasnifga muvofiq materialistlar yoki idealistlar deb nomlanuvchi u yoki bu faylasuflar bunday farqlashga asossiz sxemashtirish va soddalashtirish deb qarab, o'zini bu yo'nalishlarning birortasiga ham mansub deb hisoblamasligi mumkin. Bunday qarashlar shu bilan izohlanadiki, to'g'ridan-to'g'ri va uzil-kesil tarzda, bu muammoni tushunishga nisbatan boshqacha yondashuvlarni etiborga olmasdan tariflangan «falsafaning asosiy masalasi» muqarrar tarzda barcha faylasuflarni ikki katta qarama-qarshi lagerga – materialistlar va idealistlarga ajratadi va bu hodisaning ayrim ko'rinishi sifatida faqat moddiy va manaviy substansiyalarni teng huquqli asoslar deb hisoblovchi dualistlarnigina (masalan, R.Dekart) farqlaydi.

Ammo falsafiy tafakkur tarixida u yoki bu faylasuflar fikriga ko'ra eng muhim deb qaraladigan boshqa muammolar ham mavjud. Ayni shu sababli aksariyat faylasuflar substansiya (dunyoning birinchi asosi) haqida mulohaza yuritir ekan, mazkur masalaning qo'yilishini «falsafaning asosiy masalasi» bilan bog'lashga moyil emas. Masalan; ilk antik

faylasuflar uchun falsafaning asosiy muammosi: «Dunyo nimadan yaratilgan?», degan savol bilan bogʻlangan. Oʻsha davrda bu savol eng muhim, asosiy, birinchi darajali hisoblangan.

Oʻrta asrlar sxolastikasi nuqtai nazaridan «falsafaning asosiy masalasi» quyidagicha tariflanishi mumkin: «Xudoning borligini qanday qilib oqilona asoslash mumkin?» Hozirgi diniy falsafiy konsepsiyalar, xususan neotomizm uchun u hozir ham bosh masala boʻlib qolmoqda. Ibn Sino fikricha, falsafaning asosiy masalasi – mavjudotni barcha mavjud narsalarni kelib chiqishi, targʻiboti oʻzaro munosabati, biridan-ikkinchisiga oʻtishni har tomonlama tekshirish uchun zaruriy imkoniyat, voqelik sabab tamoyillarini asos qilib olishdan iborat.

Yangi davrda I.Kant yondashuvi diqqatga sazovor boʻlib, u «Inson nima?» degan savolni mohiyat etibori bilan falsafaning asosiy masalasi deb hisoblaydi. Uning fikricha, inson ikki dunyo – tabiiy zarurat va manaviy erkinlikka mansub boʻlib, ularga muvofiq odamzot, bir tomondan, tabiat mahsuli hisoblanadi, boshqa tomondan esa, u «erkin harakat qiluvchi mavjudotning oʻz-oʻzidan yaratish» natijasidir.

Ekzistensializm falsafasida esa har bir individ oʻzi uchun oʻzi hal qilishi lozim boʻlgan «Hayot yashashga arziydimi?», degan muammo asosiy masala sifatida etirof etiladi, zero, mazkur yoʻnalish namoyandalarning fikriga koʻra, bu savolga javobsiz qolgan hamma narsa oʻz manosini yoʻqotadi. Fransuz ekzistensialist faylasufi A.Kamyu tabiri bilan aytganda: «Hayot yashashga arzishi yoki arzimligi masalasini hal qilish, falsafaning asosiy masalasiga javob topish demakdir». Masalan, pragmatizm asosiy etiborni haqiqat tushunchasiga va uni aniqlash muammosiga qaratadi. Bu yoʻnalish vakillarining fikriga koʻra, falsafa avvalo ayni shu muammo bilan shugʻullanishi va insonga amalda foyda keltirishi lozim.

Falsafaning strukturasi. Dunyoni bilish imkoniyati toʻgʻrisidagi masala, «inson tafakkuri dunyoni haqqoniy bilishga qodirmi, u oʻzining haqiqiy dunyo haqidagi tasavvurlarida voqelikni toʻgʻri aks ettirishga qodirmi», degan savol falsafa asosiy masalasining gnoseologik tomonini oʻzida ifodalaydi. «Dunyo – inson» tizimidagi munosabatlarning rang-barangligi predmetli-amaliy, gnoseologik, akseologik, estetik, axloqiy va boshqa xil munosabatlar bilan belgilanadi. Quyidagilar falsafiy bilimning strukturasi hisoblanadi:

- ontologiya – mavjudlik, borliq haqidagi bilim;
- gnoseologiya (boshqa bir terminologiyaga koʻra – epistemologiya) – bilish nazariyasi;
- ijtimoiy falsafa – jamiyat haqidagi taʼlimot;
- etika – axloq haqidagi talimot;
- estetika;
- mantiq;
- aksiologiya - qadriyatlar haqidagi talimot;
- falsafiy antropologiya – inson haqidagi talimot va boshqalar.

Falsafa ularning muhim xususiyatlari, birinchi sabablari va asoslarini aniqlashdan manfaatdor. U yoki bu munosabatni dunyoga yondashuv mezoni sifatida tanlash (masalan, dunyoga uygʻunlik, goʻzallik, mutanosiblik nuqtai nazaridan yondashish) u yoki bu falsafiy fanni (ayni holda estetikani) belgilaydi. Dunyoga uni bilish imkoniyatlari va qonuniyatlari nuqtai nazaridan yondashish bilish nazariyasi – gnoseologiyani vujudga keltiradi.

«Inson – dunyo» tizimiga hokimiyat munosabatlari nuqtai nazaridan yondashish siyosatshunoslikning predmetini tashkil etadi. Munosabatlar oʻzagini axloqiy meyorlar tashkil qilishi etika sohasida namoyon boʻladi.

Shunday qilib, falsafaning asosiy masalasi falsafaning strukturasi namoyon boʻladi. Boshqacha qilib aytganda, falsafaning asosiy masalasi xususida mulohaza yuritish jarayonida biz borliq nima, tafakkur nima degan savollarga turli xil javoblar olamiz. Vaqt oʻtishi bilan bu javoblar oʻz dalillar tizimi, metodologik tamoyillarini shakllantiradi va falsafiy yoʻnalishlarga aylanadi. Masalan, borliqda eng avvalo faqat fan doirasida aniqlanishi va til tizimida belgilar yordamida ifodalanishi mumkin boʻlgan aloqalar va qonuniyatlarni koʻrish maxsus yoʻnalish – pozitivizm, aniqroq aytganda, uning oxirgi bosqichi – analitik falsafa nuqtai nazari bilan

muvofiq keladi. Bu erda borliq nima degan masala u yoki bu bilimlarni to'g'ri ifodalash muammosiga, til tahliliga borib taqaladi. Analitik falsafa doirasida «lingvistik burilish» amalga oshirilgan va til falsafasi butun falsafaning asosi sifatida qabul qilingan.

Pozitivizm falsafani konkret fanlarga qarama-qarshi qo'yadi va ilmiy bilimni dunyoni o'zlashtirishning birdan-bir ijobiy shakli deb etirof etadi. Metafizika falsafaning sinonimi sifatida eng avvalo til mantiqiy meyorlari nuqtai nazaridan mazmundan xoli deb elon qilinadi. Neopozitivistlar fikriga ko'ra, falsafaning hayot mazmuni, cheklilik va cheksizlik, borliqning birinchi asoslari, universumning atributivligi kabi azaliy muammolari soxta tushunchalar sanalgan atamalar yordamida shakllantiriladi, zero ularga berilgan tariflarni tekshirish mumkin emas.

Ayni shu darajada fan falsafasi ham amal qiladi va ilmiy bilish faoliyati muammolarini tadqiq etadi. Avvaliga unda ilmiy faoliyatni muayyan metodologik tamoyillar va normativ-mantiqiy ideallar bilan muvofiq holatga keltirish, aniqroq aytganda fanni fizika tili negizida unifikatsiya qilish vazifasi qo'yilgan edi. U fizikalizmga qarab mo'ljallardi. Keyinchalik bilishning ijtimoiy-madaniy omillariga qiziqish sezilarli darajada kuchaydi. Bilish jarayoniga normativ yondashuvning imkoniyatlari tor ekanligi namoyon bo'lganidan so'ng ilmiy bilish faoliyati meyorlarining relyativligi g'oyasi tug'ildi. Fan falsafasiga ijtimoiy-madaniy bilim (sotsiologiya, psixologiya, lingvistik, antropologiya va kulturologiya) natijalari va metodlari kirib kela boshladi.

Borliq nima?, degan savolga javob izlar ekan, falsafa borliqni eng avvalo inson mavjudligi dunyosi sifatida qayd etuvchi nuqtai nazarda to'xtaydi. Bu o'ziga xos tushunchalar apparatiga ega bo'lgan ekzistensial falsafa vujudga kelganini anglatadi. Ikkinchi jahon urushidan, insoniyat sivilizatsiyasida yuz bergan tub o'zgarishlardan so'ng borliq insoniyat ko'z o'ngida metafizik dahshat, qo'rquv, tashvish, zerikish va hatto behuzurlik tarzida namoyon bo'ladi. Ekzistensial falsafa ikki yo'nalishda – ham diniy, ham ateistik falsafa sifatida rivojlanadi. Diniy ekzistensial falsafa borliqni e'tiqod sifatida tushunadi, e'tiqodni va ayni paytda uning inson borlig'i ufqida paydo bo'lishini «haqiqiy mavjudlik»ka erishish usuli deb elon qiladi. Ateistik ekzistensializm esa butunlay boshqacha kayfiyat hukm suradi. Tariflarda ko'p sonli ziddiyatlar mavjudligi tufayli Xudoning borligi inkor etiladi. Mustaqil va anonim tarzda o'z-o'zida mavjud bo'lgan borliq ongga ega bo'lishi mumkin emas, u insonga nisbatan rahmsizdir, bu esa amalda Xudo yo'qligini anglatadi, degan xulosaga kelinadi.

Borliq hayot fenomeni sifatida, materiya va ruhning ajralishidan oldin yuz bergan yaxlit organik jarayon sifatida talqin qilinganda hayot falsafasi paydo bo'ladi. Bu erda birlamchi hayot voqeligi o'zini turli xil ko'rinishlarda namoyon etadi. Nitsshening volyuntarizmida u «hokimiyatga intilish» sifatida namoyon bo'ladi. Bergson tasavvurida hayot kosmik yuksalish bo'lib, uning mohiyati ong va o'ta yuksak ong bilan belgilanadi. Diltey va Zimmel hayotni madaniy-tarixiy xususiyatga ega bo'lgan kechinmalar oqimi sifatida tavsiflaydi. Biroq taklif qilingan talqinlarning barchasida hayot ijodiy shakllanish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi.

Harakat, eng avvalo – oqilona unumli harakat sifatida tushunilgan borliq AQSHda keng tarqalgan pragmatizm sohasiga olib kiradi. Ushbu falsafiy konsepsiyaga ko'ra har qanday harakat kelajakka qaratilgandir. Amerikalik faylasuf Ch.Pirs (1839–1914)ning: «Narsa g'oyasi uning hissiy oqibatlari g'oyasidir», degan tezisi pragmatizmning manifesti sifatida qaralishi mumkin. Haqiqat u yoki bu g'oyaning samaraliligi va ish qobiliyati, uning maqsadga erishish uchun foydaliligi demakdir.

Borliqqa intuitiv tarzda anglab etiladigan sir sifatida yondashuv, intuitivizm deb nomlanadi. Intuitsiya intellektga qarama-qarshi turadi va predmetning mohiyatiga biron-bir manfaatni ko'zlamasdan, xolisona nazar tashlashni, subekt va obekt o'rtasidagi masofani qisqartirishni nazarda tutadi. Intuitivizm bilim kechinma tarzida amal qiladi.

Borliq vaziyatlardan tarkib topsa va ularni talqin qilish usuli birinchi darajali ahamiyat kasb etsa, demak, bu erda gap hermenevtika haqida boradi. Uning doirasida tushunuvchi talqin qilish borliqni gavdalantirishning asosiy modusi hisoblanadi. Biror narsani tushunish uchun uni tushuntirish kerak, tushuntirish uchun esa – tushunish zarur.

Falsafiy muammolar mohiyatini tushunib yetish, ularning eng muhimlarini aniqlash va nihoyat, falsafiy bilimlar bilan oshno bo'lish – ko'rsatilgan bo'limlarni sinchiklab o'rganish, bunda ularga yaxlit bir butunning tarkibiy qismlari sifatida yondashish demakdir. Pirovardida biz falsafaning o'ziga xos tili, o'z yondashuvlari va metodlari, nihoyat, tabiat, jamiyat va tafakkurga oid eng muhim aloqalar, xossalar va qonunlarni o'zida aks ettiruvchi umumiy tushunchalar – kategoriyalar tizimi vujudga kelganining guvohi bo'lamiz. Bunda falsafadagi har bir bo'lim yoki yo'nalish ham o'z tushunchalar apparatiga, yani bilimning faqat shu sohasiga xos bo'lgan va uning asosiy mohiyatini yoritib beradigan kategoriyalar tizimiga egadir.

Falsafada ko'rib chiqilgan mavzular bilan bir qatorda shunday bilim sohalari ham mavjudki, ular qolgan barcha bilim sohalariga kirib boradi, ular bilan uyg'unlashadi va ularni to'ldiradi. Masalan, tabiat, jamiyat, inson va uning tafakkurida yuz beruvchi harakat, rivojlanish va o'zgarishlar haqidagi falsafiy talimot – dialektika ana shunday bilim sohalaridan biri hisoblanadi.

Ob'ektiv sabablarga ko'ra falsafiy bilimning ayrim sohalari sezilarli darajada rivojlandi va vaqt o'tishi bilan mustaqil falsafiy fanlarga aylandi. Bunday bilim sohalari qatoriga, masalan, insonning bilishni amalga oshirish shakllari, qonunlari va usullarini o'rganadigan fan - mantiqni; ma'naviyat va axloq haqidagi ta'limot – etikani; go'zallik qonunlariga muvofiq ijodning mohiyati va shakllari haqidagi fan – estetikani kiritish mumkin.

Shu manoda falsafa tarixi fani alohida diqqatga sazovordir, zero u, mohiyat etibori bilan, nafaqat falsafiy, balki tarixiy fan hisoblanadi. Ayni vaqtda u falsafiy bilim tarkibiga ham kiradi, chunki falsafiy tafakkurning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishini, falsafiy g'oyalar evolyusiyasi va xususiyatini turli faylasuflar, yo'nalishlar, oqimlarning talimotlarida qanday tavsiflangani nuqtai nazaridan o'rganadi. Falsafa tarixi fanida falsafiy talimotlarni tizimga solish va tasniflashga, matnlar, tarixiy sanalarni tahlil qilishga, daliliy material, biografik ma'lumotlar yig'ishga alohida etibor beriladi. Shu munosabat bilan dunyoqarashni kengaytirish va teranlashtirishga, o'z falsafiy yondashuvlarini yaratishga qaratilgan falsafani o'rganish, uning tarixi, asosiy namoyandalari va eng muhim falsafiy asarlari bilan albatta tanishishni nazarda tutadi.

Falsafaning yangi sohalari. Falsafiy bilimning tuzilishi o'zgarmas, uzil-kesil shakllangan emas. Falsafaning rivojlanishi va u hal qilayotgan muammolar doirasi kengayishiga qarab falsafiy bilim tuzilishida ham o'zgarishlar yuz beradi. Darhaqiqat, o'zini oqlamagan g'oyalar, yo'nalishlar va konsepsiyalar bisyor, ularning aksariyati hozir juda og'ir ahvolda, ayrimlari esa kuchli inqiroz holatini boshdan kechirmoqda. Ammo falsafa o'zining birinchi manosida – «donolikni sevish» sifatida, haqiqatning tagiga etish usuli sifatida, jon holati sifatida va nihoyat, dunyoqarashning alohida shakli sifatida insoniyat turguncha mavjud bo'ladi.

Buni falsafiy bilimning ayrim nisbatan yangi sohalari - tabiat falsafasi, huquq, fan, tarix, siyosat, sanat, din, texnika falsafasi, tanatologiya, gerontologiya va boshqalar ham tasdiqlaydi (bazan ular mustaqil falsafiy fanlar maqomiga davogarlik qiladi). O'tgan asrning so'nggi o'n yilliklarida tadqiqotning yana bir yangi va o'ta muhim sohasi – globallashuv va u yuzaga keltirayotgan global muammolar falsafasi paydo bo'ldiki, uni o'rganish ham foydadan xoli bo'lmaydi.

Ilmiy nazariyalar yoki falsafiy g'oyalar inqirozga uchragan yoki o'zining asossizligini namoyish etgan taqdirda, ularning bilim tizimidagi o'rni va rolini qayta baholash amalga oshiriladi, bu esa bazan ularning nazariy va amaliy ahamiyati yo'qolishiga olib keladi. Masalan, flogiston nazariyasi, «falsafa toshi»ni izlash, empiriokrititsizm falsafasi va o'z ahamiyatini yo'qotib, tarix mulkiga aylangan boshqa ko'pgina g'oyalar bilan shunday bo'lgan. Bugungi kunda falsafa bilan ham shunga o'xshash hodisa yuz beryapti, degan fikr mavjud. Hatto falsafa o'lyapti deb hisoblaydiganlar ham yo'q emas.

Falsafani siyosiyashtirish va sxemashtirishning oqibatlari. Falsafani o'ta siyosiyashtirish malum manoda zararlidir. Chunki sobiq sovet tuzumi davrida ayni falsafiy

bilimni mutlaqlashtirish, uni siyosiy bilim doirasi bilan chegaralash oqibatida falsafa siyqalashdi, uning asl mazmuniga putur etkazildi. Shuningdek, falsafaning barcha vaqtlarda va har qanday sharoitda o'z ahamiyatini saqlab qolishi mumkin bo'lgan, qolgan barcha masalalarni istisno etadigan birdan-bir to'g'ri asosiy masalasi bormi? Bizningcha, mazkur uzil-kesil tarif kontekstida bunday masala mavjud emas. Birinchidan, ayni holda tarixiy davrni ham, falsafiy bilimning plyuralistik tabiatini ham hisobga olish talab etiladi. Ikkinchidan, qandaydir bitta muammoni faqat u yoki bu muayyan vazifani echish maqsadida murakkab masalalarni sxemalashtirish, ataylab soddalashtirish to'g'risida so'z yuritilayotganini tushungan holda, malum darajada shartlilik bilan mutlaqlashtirish mumkin. Masalan, falsafaning «borliq» va «substansiya» kabi ayniqsa keng tarqalgan asosiy kategoriyalari haqida so'z yuritar va muayyan faylasuflarning ularga bo'lgan munosabatini aniqlashga harakat qilar ekanmiz, «falsafaning asosiy masalasi»ni uzil-kesil echish tarafdorlari ilgari surgan mantiqqa muvofiq, barcha faylasuflarni malum darajada shartlilik bilan materialistlar, idealistlar va dualistlarga ajratishimiz mumkin. Umuman olganda, agar, falsafada ayniqsa ko'p muhokama qilinadigan muammolar doirasini aniqlashga harakat qilinayotgan yoki falsafa tarixini, u yoki bu falsafiy g'oyalar, yo'nalishlar, oqimlarning vorisiyligini yaxshiroq tushunish vazifasi qo'yilayotgan bo'lsa, bunday ajratish mutlaqo o'rinlidir.

Shuningdek, muammoga nisbatan yangicha yondashuvni yoki masalaning yangicha talqinini taklif qilishi mumkin bo'lgan boshqacha yondashuvlar paydo bo'lishi va mavjudligiga yo'lni berkitmaslik uchun har qanday sxemalashtirish cheklangan xususiyatga ega bo'lishini unutmazlik kerak.

Ayni bir masalaga boshqacha nuqtai nazardan, g'ayritabiiy yoki mutlaqo kutilmagan tomondan yondashish taklif qilingan, pirovardda esa avvalgi qarashlar nuqtai nazaridan erishish mumkin bo'lmagan kashfiyotlar olingan hollarga tarixda misollar bisyor. Masalan, geotsentrik qarashlar o'rmini geliotsentrik qarashlar egallashi, nisbiylik nazariyasining paydo bo'lishi, Rim klubiga taqdim etilgan «O'sish chegaralari» maruzasi va hokozolar ko'pchilik uchun tabiiy, o'z-o'zidan ravshan bo'lib tuyulgan narsalarga nisbatan noan'anaviy, g'ayritabiiy yondashuv mahsulidir. Mazkur misollar falsafada «qatiy», uzil-kesil ta'riflarga nisbatan ancha ehtiyotkorlik bilan yondashish lozim, zero bu bazan yanglishishlarning mustahkamlanishiga, oxir-oqibatda esa – turg'unlik va dogmatizmga olib keladi, degan fikrni faqat tasdiqlaydi.

Dunyoni bilish mumkinmi, degan savolga faylasuflar tomonidan berilgan javoblar orasida ham ikki qarama-qarshi yondashuv ajralib turadi. Bu yondashuvlardan biri gnoseologik optimizm deb ataladi. Unga muvofiq insonning bilish imkoniyatlari umuman olganda cheklanmagan va u o'zini qiziqtirayotgan tabiat va jamiyat qonunlarini kashf etish, narsalar mohiyatini aniqlash va dunyoning haqiqiy manzarasini yaratishga ertami, kechmi albatta muvaffaq bo'ladi, deb hisoblanadi. Bunda G.Gegelni, va u yaratgan talimotning ko'p sonli tarafdorlarini tilga olib o'tish o'rinli bo'ladi. Ikkinchi yondashuv agnostitsizm (yunon. a – inkor va gnosis – bilim) deb ataladi. Bu yondashuv namoyondalari dunyoni, narsalar va hodisalar mohiyatini to'la (yoki hatto qisman) bilish amalda mumkin emas, deb hisoblaydi. Bunday qarashlar ayniqsa D.Yunga xosdir. Odatda, agnostitsizm namoyandalari qatoriga I.Kant ham kiritiladi, ammo bu yondashuv ancha bahsli bo'lib, faylasuflar orasida munozaralarga sabab bo'lib keladi.

Falsafada shubhaning roli. Yuqorida keltirilgan ikkala gnoseologik yondashuvni taqqoslash va ularga baho berishda shubha muhim rol o'ynaydi. U nafaqat o'rinli, balki ijodiy yo'naltirilgan har qanday bilishning zaruriy elementi hisoblanadi. Shuningdek, falsafiy mulohazalar har qanday shak-shubhadan xoli bo'lsa, notanqidiy idrok etiladigan o'tmish va qadimda o'zlashtirilgan qonun-qoidalarga so'zsiz bo'ysunish meyorga aylanib qolsa, bu, dogmatizm, turg'unlik va tanazzulga eltadi.

Bunga qadimdayoq antik faylasuflar: elladalik Pirron, Arkesilay va shubhani fikrlashning asosiy tamoyili, inson bilimini esa – nisbiy deb elon qilgan falsafiy yo'nalish –

skeptitsizmning boshqa asoschilari etiborni qaratgan. Skeptitsizm haqiqatga shak-shubhasiz egalik va narsalarni to'g'ri tushunishga davogar bo'lgan falsafiy talimotlar hukmronligiga munosabat sifatida vujudga keldi va shu manoda, ijobiy rol o'ynadi.

Falsafaning asosiy funksiyalari. Falsafa u yoki bu muammolarni hal qilar, qonunlar, muayyan tamoyillarni tariflar yoki gipotezalar, g'oyalar va nazariyalarni ilgari surar ekan, ayni vaqtda (bazan shu tariqa) har xil funksiyalarni bajaradi. Falsafaning muhim funksiyalaridan dunyoqarashni shakllantirish, bilish, metodologik, integrativ, madaniy, aksiologik, axloqiy va tarbiyaviy funksiyalarni qayd etish mumkin. Ularning barchasi bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Bu funksiyalarning roli va ahamiyati falsafaning amal qilish sohasi, u hal qilayotgan vazifalar darajasi va xususiyati bilan belgilanadi.

Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi insonning o'z-o'zini va o'zini qurshagan borliqni tushunishi, shuningdek turli voqealar, hodisalarni va o'z burchini qanday talqin qilishida namoyon bo'ladi. Inson dunyoqarashida e'tiqodlar va bilimlar, tuyg'ular va emotsiyalar, oqilonalik va irratsionallik, tajriba, intuitsiya va hokazolar chambarchas bog'lanadi. Ayni shu sababli falsafasiz dunyoning yaxlit manzarasini yaratish mumkin emas, chunki, «hamma narsaga aralashadigan» falsafagina dunyoqarashning o'zaro bog'lanmagan turli «parchalari»ni birlashtirib, shu tariqa odamlarning butun borliqqa nisbatan umumiy, izchil va mantiqan to'g'ri munosabatini yaratish imkonini beradi. Bunda falsafa ayrim ikir-chikirlar, ahamiyatsiz tafsilotlarni mavhumlashtiradi va umumiy aloqalarga, turli narsalar va hodisalar xossalari birligiga etiborni qaratadi va shu tariqa o'zining bosh funksiyasi – dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini bajaradi.

Falsafaning gnoseologik funksiyasi tajribada sinash, tavsiflash yoki shak-shubhasiz inkor etish mumkin bo'lmagan, yani fan ochib berish, tadqiq etish va tahlil qilishga qodir bo'lmagan narsalar va hodisalarni oqilona yo'l bilan tushuntirishga harakat qilishdir. Falsafa u yoki bu mohiyati aniqlanmagan yoki kam o'rganilgan hodisalarni tushuntirishga nisbatan o'z yondashuvlari, nazariyalari va gipotezalarini taklif qilar ekan, ularni bilishga bo'lgan qondirilmagan qiziqish o'rnini muayyan darajada to'ldiradi, shu tariqa mifologik va diniy fantaziyalarga kamroq o'rin qoldiradi. Falsafa gnoseologiyada hal qiladigan boshqa bir muhim vazifa «Haqiqat nima?», «Uning mezonlari qanday?», degan masalalar bilan bog'liq, zero har qanday bilish jarayoni oxir-oqibatda, u yoki bu tarzda haqiqatning tagiga etishga qarab mo'ljal oladi, bu esa eng muhim masaladir.

Metodologik funksiyasi u yoki bu maqsadga erishishning muayyan usulini, shuningdek borliqni nazariy va amaliy o'zlashtirishga qaratilgan usullar yoki amallar majmuini anglatadi. (bu tushuncha yunoncha *methodos* – yo'l, tadqiqot, tekshirish so'zidan kelib chiqqan). Boshqacha qilib aytganda, bu faylasuf yoki olim o'zi o'rganayotgan predmetning tadqiqot yo'lidir. Odatda metodologiya muammolari falsafa doirasida o'rganilgan, biroq ayrim fanlar vujudga kelishi bilan falsafiy (umumiy) metodlar bilan bir qatorda muayyan, ayrim ilmiy metodlar ham rivojlana boshladi. Falsafaning boshqa bir muhim metodologik funksiyasi falsafada ham, ayrim fanlarda ham muhim rol o'ynaydigan har xil kategoriyalarni ishlab chiqishdan iborat. Kezi kelganda yana shuni ham takidlab o'tish lozimki, falsafa o'ta keng tushunchalar, yani kategoriyalar bilan ish ko'rar, ularni tariflar ekan, metodologik funksiya bilan bir vaqtda dunyoqarashni shakllantirish funksiyasini ham bajaradi.

Falsafaning integrativ funksiyasi real borliqning yangi obektlari va hodisalari insonning nazariy tadqiqotlari sohasidan o'rin olishi, shuningdek ilgari malum darajada anglab etilgan narsalar va hodisalarni yanada chuqurroq o'rganish uchun birlashishga ehtiyojdir. Ilmiy bilimlarning integratsiyalashuvi va u yoki bu muammolarni echish uchun kuch-g'ayratni birlashtirish jarayoni yakkalanish xavfining oldini olish imkonini beradi. Zero, ayrim fanlar paydo bo'lib, ular nafaqat o'z tadqiqot obekti va predmetini ajratdi, balki o'zining faqat mazkur fanga xos bo'lgan tili, kateqoriyalar apparati va hokazolarni yaratdi. Ammo bu yo'lda jiddiy xavf ham mavjud bo'lib, u shundan iboratki, fanlarning ajralishi natijasida ular o'rtasidagi aloqalar susayadi, ular murakkab kompleks vazifalarni echishda faol o'zaro aloqa qilish qobiliyatini yo'qotadi. Bu esa ilmiy bilimning o'sishiga salbiy tasir qiladi.

Murakkab kompleks muammolarni tadqiq etuvchi hozirgi zamon fanida bazan ayrim fanlarning vakillari boshqa fanlarning vakillarini faqat ular turli tillarda, yani har biri o'z fanining tilida gapirgani bois tushunmaydi. Bu jihatdan falsafa ular uchun amalda bog'lovchi bo'g'inga, birlashtiruvchi asosga aylanadi, chunki u o'z tahlilida fanlararo muloqotga va mazmuni ayni bir kontekstda turli fanlar tomonidan qabul qilinadigan va qo'llaniladigan fundamental tushunchalarni yaratishga qarab mo'ljallanadi.

Murakkab obektlarni kompleks tadqiq qilishda har bir muayyan fan o'z predmetidan kelib chiqadi. Bu predmet doirasi unga o'rganilayotgan obektni yaxlit ko'rish, uning aloqalarini aniqlash imkonini bermaydi. Bu vazifani hal qilishga ham faqat falsafa qodir bo'lib, u butun vaziyatni yaxlit ko'rish imkonini beradi va bu jihatdan nafaqat fanlar o'rtasida, balki inson faoliyatining ayrim jabhalari, masalan, o'tkazilayotgan tadqiqotlar bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan huquqiy, siyosiy, axloqiy faoliyat o'rtasida ham bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi.

Falsafaning madaniy funksiyasi odamlar dunyoqarashini kengaytirish, ularda bilishga qiziqish uyg'otish, nazariy fikrlash madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish orqali namoyon bo'ladi. U dunyoni o'zlashtirish va bilishning universal shakli sifatida, insoniyatning eng yaxshi yutuqlarini o'zida mujassamlashtiradi va ularni butun insoniyat mulkiga aylantiradi. Turli mamlakatlar va xalqlarning falsafa tarixini o'rganish ularning o'tmishdagi va hozirgi madaniyatini yaxshiroq tushunish imkonini beradi, g'oyalar almashinuvi va madaniy ananalarning o'zaro tasiriga ko'maklashadi, bu esa madaniy meros bilan uzviy bog'liq bo'lgan ko'pgina muammolarni echishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Falsafaning aksiologik funksiyasi (yunon. axia - qadriyat) hayotning manosi, o'lim va umrboqiylik masalalarini kun tartibiga qo'yish, u yoki bu harakat, voqea, hodisaga "yaxshi", "yomon", "muhim", "foydali", "foydasiz" kategoriyalari bilan baho berish orqali namoyon bo'ladi. U uzoq muddatli tendensiyalarni qisqa muddatli tendensiyalardan farqlash, yuzaki jarayonlarni fundamental jarayonlardan, muhim narsalar va hodisalarni ikkinchi darajali narsalar va hodisalardan ajratish orqali insonning qadriyatlarga munosabati bilan uzviy bog'liq bo'lgan tegishli ehtiyojlarini shakllantiradi. Shu tariqa insonning muayyan qadriyatlari, mo'ljallari va ustuvorliklari belgilanadi, yani tegishli qadriyatlar tizimi tarkib topadi. Bu tizim odamlarning muhim xususiyati hisoblanadi, ularning hayotga munosabatini aks ettiradi va jamiyatdagi xulq-atvorini ko'p jihatdan belgilaydi.

Falsafaning axloqiy funksiyasi odamlarning u yoki bu jamiyatda qaror topgan munosabatlar tasirida shakllanuvchi xulq-atvori. Bunda, masalan, axloqiy qadriyatlar, ularning tabiati, asoslari va jamiyatdagi amaliy roli falsafaning tadqiqot predmeti hisoblanadiki, bu jamiyatda yuzaga keladigan va tabiiy yo'l bilan, yani real hayot amaliyotida o'rnatiladigan meyorlar va qoidalarga sezilarli darajada tasir ko'rsatadi. Bunday meyorlar ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim dastak hisoblanadi va odamlarning o'zaro aloqalari, ularning munosabatlari, o'zaro til topish darajasida namoyon bo'ladi. Xulosa qilib aytish mumkinki, falsafa doimo axloqda, jamiyatning barcha azolari xulq-atvorida namoyon bo'ladi va shu tariqa yana bir muhim funksiya – axloqiy funksiyani bajaradi.

Falsafaning tarbiyaviy funksiyasi insonning o'z-o'zini tarbiyalash va o'zi mansub bo'lgan jamiyatning axloqiy normalariga rioya qilishda namoyon bo'ladi. Bu masalaning xalqaro darajadagi keng va har tomonlama muhokamasi natijalarini hisobga olgan holda so'z yuritish o'rinli bo'ladi. Bugungi kunda nafaqat ayrim xalqlar, balki butun jahon hamjamiyati o'z-o'zini anglab etishga yo'naltirilgan falsafaga muhtojdir. Buni 2002 yildan Yunesko qaroriga binoan, butun dunyoda har yili noyabr oyining uchinchi payshanbasida o'tkaziladigan "Jahon falsafa kunlari" ham, hozirgi kunda dunyo uchun eng muhim masalalarga etiborini qaratadigan Jahon falsafa Kongresslari ham tasdiqlaydi. Darhaqiqat bunday kongress birinchi marta 1900 yilda Fransiyada o'tkazilgan, 1948 yildan boshlab uni har besh yilda bir marta o'tkazish ananaga aylangan. Xususan, 1998 yilda Boston shahrida (AQSH) bo'lib o'tgan XX jahon falsafa kongressi "Paydeyya: insoniyatni tarbiyalashda falsafa" mavzusiga bag'ishlangan bo'lsa, Turkiyaning Anqara shahrida o'tkazilgan XXI

Jahon falsafa kongressida “Falsafa jahon muammolari bilan yuzma-yuz” mavzusi atroflicha muhokama qilindi. XXII jahon falsafa kongressi birinchi marta Osiyo mamlakati bo‘lmish Koreya respublikasining Seul shahrida “Hozirgi davrda falsafani qayta anglash” degan umumiy mavzu ostida bo‘lib o‘tdi. 2018 yil Xitoyning Pekin shahrida 24 Jahon falsafa kongressi n “Inson bo‘lishni o‘rganaylik” mavzusida o‘tkaziladi. Kongresslarning mavzularidan ko‘rinib turganidek, falsafa real hayot bilan uzviy bog‘liq va eng muhim muammolarni anglab etishga xizmat qilib keldi. Shunday muammolardan biri – insonni shaxs sifatida tarbiyalash va kamol toptirishda falsafaning roli va ahamiyati masalasidir. Buning uchun esa, albatta, qadimgi davr mutafakkirlarining asarlariga yana bir bor murojaat etish taqozo etiladi.

Qadimgi mutafakkirlar har tomonlama talim va tarbiyani, yani o‘z qobiliyatlari va imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga qodir bo‘lgan jismoniy va manaviy jihatdan komil insonni voyaga etkazishni «paydeyya» (yunon. pais – bola) atamasi bilan ifodalaganlar. O‘sha vaqtlarda paydeyya aristokratiyaning o‘ziga xos belgisi hisoblangan; endilikda faylasuflar talim va tarbiya muammolarini yana birinchi o‘ringa qo‘yib, ularni hal qilishda falsafaning rolini aniqlashga harakat qilar ekanlar, bu tushunchani yana esga oldilar. Xususan, Boston kongressidagi asosiy maruzalarning mualliflaridan biri fransuz faylasufi Per Obenk: «Insonning vahshiyona tabiatidan marifatli tabiatga o‘tish imkoniyati qay darajada mavjud?», degan savolni o‘rtaga tashlaydi. Uning fikricha, insonning yagona tabiati ikki manoli bo‘lib, faqat marifat (paydeyya) odamzotni to‘la manoda insonga aylantiradi yoki, Platon tabiri bilan aytganda, paydeyya uning ko‘zini ochadi.

Biroq, marifatning vazifasi ko‘zga ko‘rish qobiliyatini berishdan emas, balki unga to‘g‘ri qarashni o‘rgatishdan iboratdir. Demak, Platon, Demokrit, Zardo‘st va boshqa mashhur faylasuflar fikriga tayanib, marifat yordamida, talim va tarbiya jarayonini zo‘rlikka qarshi yo‘naltirish va odamzot aql-idrokini kamol toptirish orqali insonning manaviy etuk tabiatini yaratish mumkin. «Paydeyya» tushunchasi bolani tarbiyalab komil insonga aylantiruvchi talim jarayoniga etiborni qaratadi. Qadimgi yunonlar «texne» va «paydeyya» kabi tushunchalarni farqlaganlar; birinchi atama bilimni, yani o‘rganish mumkin bo‘lgan narsani anglatasa, ikkinchi atama bilim berish manbaini emas, balki to‘g‘ri fikr manbaini anglatadi. Bunda paydeyya, Aristotel tabiri bilan aytganda, insonni o‘zini o‘zi kamol toptirishga rag‘batlantirishi lozim. Shu bois Protagor, Suqrot va Platon aytganidek, falsafadan saboq berishda ishonitirish mahoratini emas, balki to‘g‘ri fikrlash mahoratini o‘rgatishga etibor qaratish muhim.

Falsafaning jamiyatdagi ahamiyati va roli yoki amaliy falsafa. Odatda falsafa kundalik hayot va amaliyotdan ancha uzoq bo‘lgan haddan tashqari umumiy masalalarni o‘rganadi, degan fikr mavjud. Ammo bu fikrga qo‘shilish mushkul, zero umumiy nazariyalar, agar ularga kengroq manoda va uzoqroq istiqbol nuqtai nazaridan yondashilsa, bazan bilimning tor sohalariga taalluqli bo‘lgan ko‘pgina muayyan g‘oyalardan yaxshiroq samara beradi.

Albatta, falsafa doim kundalik hayotdan malum darajada uzoq bo‘lgan va shunday bo‘lib qolmoqda. Uning o‘ziga xos xususiyati, betakrorligi ayni shu omilda namoyon bo‘ladi. Biroq, boshqa tomondan, falsafa oddiy ijtimoiy borliq, kundalik ijtimoiy, siyosiy yoki iqtisodiy hayot amaliyoti deb nomlash mumkin bo‘lgan narsalardan ham o‘zini olib qochmaydi. Falsafiy refleksiya va u bilan mushtarak bo‘lgan harakatlarning mazkur yo‘nalishi XX asrda hatto butun bir yo‘nalish – amaliy falsafa vujudga kelishiga sabab bo‘ldi. Bunda falsafa siyosiy, ijtimoiy va boshqa qarorlar qabul qilishga muqarrar tarzda va bevosita tasir ko‘rsatadi, deb aytish mumkin emas, ammo bu holni butunlay istisno etish ham o‘rinli bo‘lmaydi. Biroq shu narsa aniqki, falsafa odamlar dunyoqarashini shakllantirish orqali ularning xulq-atvorini, yuqorida zikr etilgan qarorlarni ishlab chiqish jarayonida ularning yondashuvlarini ham ko‘p jihatdan belgilaydi, faylasuflarning o‘zlari esa bazan odamlar hayotini butunlay o‘zgartiruvchi muhim, g‘oyalar tashabbusi bilan chiqadilar.

Faylasuflar jamiyatdagi manaviyat va axloqning holati uchun ham sezilarli darajada javobgardirlar, zero ular nafaqat ijtimoiy meyorlar va tamoyillarni rivojlantiradilar, ulardan

dars beradilar yoki kitoblar, maqolalar orqali ijtimoiy ongini ular bilan oshno etadilar, balki aksariyat hollarda keng jamoatchilik fikrini uyg'otadigan, ijtimoiy ahamiyatga molik bo'lgan, ijtimoiy-siyosiy muammolar, madaniyat va manaviyat masalalariga doir muhokama va munozaralar tashkil etadilar.

Falsafaning ijodiy xarakteri insonning o'z qobiliyatini dunyoni bilishga va uni o'zlashtirishga yo'naltirishida namoyon bo'ladi. Falsafa jamiyat hayotining deyarli barcha jabhalariga kuchli tasir ko'rsatgan holda, ayni vaqtda fan bilan doim yaqin aloqada ish ko'radi. U yoki bu fan qanday muayyan muammolarni hal qilishidan qat'iy nazar, ular bilan bog'liq jarayonlar va hodisalarga, yani butun vaziyatga, shu jumladan oxir-oqibatda olingan natijalarga nisbatan falsafiy yondashuv doimo zaruriy shart hisoblanadi. Muayyan fan predmetiga va uning oldida turgan muammolarga nisbatan bunday keng bilimning boshqa sohalarida erishilgan eng so'nggi yutuqlarni ham aks ettiradigan yaxlit yondashuvsiz fundamental kashfiyotlar qilish ham, umuman fanning rivojlanishiga erishish ham mumkin emas.

O'z vaqtida dunyoga nisbatan (odatdagi, «klassik» fizika doirasida uzoq yillar hukm surgan yondashuvlarga qaraganda) kengroq yondashuv, masalan, yangicha yondashuvni taklif qilish va avvalgi fizikaning aksariyat qoidalari muayyan darajadagina haqiqiy bo'lib qolgan sharoitda klassik (Nyuton) mexanikasini ham o'z ichiga olgan «Nisbiylik umumiy nazariyasi»ni ta'riflash imkonini berdi. Ammo tabiiy bir savol tug'iladi: bu yerda falsafa chindan ham ijodiy rol o'ynadimi? Agar ijodiy rol o'ynagan bo'lsa, bu nimada va qay tarzda namoyon bo'ldi?

Umumiy dalillarga to'xtalmay, shuni qayd etishni o'rinli deb hisoblaymizki, Eynshteyn ongida o'zidan oldingi va o'zi yashayotgan davrdagi falsafa g'oyalari to'qnashdi. Ular mutafakkirning butun ijodiy faoliyatiga kuchli tasir ko'rsatdi, zero u ratsionalistik falsafaning vakillari, ularning o'tmishdoshlari va izdoshlari bilan talabalik yillaridayoq tanishgan edi. "Biz Eynshteyn ijodiga XX asr o'rtalarining fizika konsepsiyalari va kelajakka prognozlar nuqtai nazaridan, retrospektiv nazar tashlar ekanmiz, uni insoniyat manaviy hayoti katta bir bosqichining yakuni deb hisoblash mumkin. – Bu bosqich faqat Nyuton mexanikasi bilan boshlangani yo'q. Butun ratsionalistik fan va XVII asr falsafasi uning negizi hisoblanadi. Eynshteyn asarlari bilan tanishar ekansiz, Galiley, Dekart, Spinoza, Gobbs, Nyuton satrlarini beixtiyor eslaysiz – bazan g'oyalarning ajabtovur o'xshashligiga duch kelasiz. XVII asr ratsionalistik tafakkurining nomuayyan farazlari va izlanishlari qanday qilib ijodiy, izchil shakl-shamoyil kasb etayotganining guvohi bo'lasiz. Bu erda tadrijiy aloqa mavjudligi shak-shubhasizdir".

Falsafiy tasavvurlar va tabiiy-ilmiy qarashlarni farqlash oson ish emas. Biroq falsafiy tasavvurlar tabiiy-ilmiy qarashlarga tasir ko'rsatgani, xuddi shuningdek al-Xorazmiy, al-Farg'oniy, Ibn-Sino, Mirzo Ulug'bek, I. Nyuton, A.Eynshteyn kabi buyuk olimlarning ilmiy g'oyalari zahirida ularning keng va teran falsafiy bilimlari yotishi shak-shubhasizdir. Ayni shu sababli ushbu mutafakkirlarning yaxlit falsafiy talimoti haqida bo'lmasa ham ularning jiddiy falsafiy qarashlari haqida to'la asos bilan so'z yuritish mumkin.

Fan ilmiy dunyoqarash shakli. Ilmiy dunyoqarash ijtimoiy taraqqiyotning muayyan bosqichida inson ehtiyojlariga javob sifatida shakllangan dunyoqarash shakli bo'lib, u bilimga tayanadi. Fan bilimning mustaqil sohasi, ilmiy dunyoqarash shakli sifatida faqat XVII-XVIII asrlarda to'la shakllandi. Muayyan darajada shartlilik bilan shuni aytish mumkinki, bu I.Nyuton klassik mexanikaning asosiy qonunlarini tariflab, shu tariqa tabiatshunoslikning bo'limi – asoslari asrlar mobaynida shakllangan, bosh tamoyillari esa bundan yuz yilcha muqaddam, avvalo Galileo Galiley tomonidan tariflangan klassik mexanikaning shakllanishiga yakun yasaganidan keyin yuz berdi.

Fanning mohiyatini tushunishga nisbatan ikki asosiy yondashuv, uning keng va tor talqinlari shakllangan.

Keng (yig'ma) manodagi fan – bu butun inson faoliyati sohasi bo'lib, uning vazifasi borliq haqidagi obektiv bilimlarni o'rganish va ilmiy nazariy tizimga solishdan iboratdir. Bu

erda “fan”, “olim” tushunchalari muayyanlashtirilmaydi va umumiy, yig‘ma tushunchalar sifatida talqin qilinadi. “Fan” tushunchasi falsafaga tatbiqan ko‘pincha ayni shu kontekstda qo‘llaniladi, faylasuflar esa olimlar deb ataladiki, bu qisman o‘rinlidir. Muayyan fanlar, masalan, fizika, kimyo, biologiya, tarix, matematikani ifodalash uchun «fan» tushunchasiga torroq, binobarin, izchilroq mano yuklanadi. Bu erda fanga aniq tarif berilgan, olim esa tor mutaxassis, muayyan bilim ifodachisi hisoblanadi. U shunchaki olim emas, balki doim va albatta yo fizik, yo ximik, yo tarixchi, yo boshqa fan vakilidir. Ayni holda fan muqarrar tarzda tabiat, jamiyat, tafakkurning u yoki bu obekti (hodisasi) haqidagi ilmiy bilimlarning qatiy tartibga solingan, izchil tizimidan tashkil topadi.

Bunday fanlarning har biri faqat ularning o‘zigagina xos bo‘lgan maxsus qonunlar va metodlarga, mazkur fan uchun yagona bo‘lgan til, kategoriyalar apparati va hokazolarga ega bo‘ladiki, bu yuz bergan jarayonlarni to‘g‘ri tavsiflash va tushuntirish, hozirgi davrni to‘g‘ri tushunish va bilimlarning tegishli sohasida albatta yuz beradigan yoki muayyan sharoitda yuz berishi mumkin bo‘lgan voqealar yoki jarayonlarni malum darajada aniq bashorat qilish imkonini beradi. U yoki bu fanning mazmuni ham, u erishgan natijalar ham barcha madaniyatlar va xalqlar uchun yagona bo‘lib, ayrim olimning yondashuvi, nuqtai nazari yoki dunyoqarashiga mutlaqo bog‘liq emas. Ular mazkur sohada olg‘a siljish uchun o‘zlashtirish lozim bo‘lgan, vaqt va amaliyot sinovidan o‘tgan bilimlar yig‘indisi sifatida avloddan-avlodga o‘tadi.

Falsafada esa qadimda donishmandlik muxlislarining son-sanoqsiz savollariga tajriba yo‘li bilan olingan bazi bir oqilona javoblar mavjud bo‘lgan. Bu javoblarni haqqoniy, yani amaliyot sinovidan o‘tgan, kundalik hayotda o‘z tasdig‘ini topgan, aniq bilim deb nomlash mumkin. Bunday javoblar masala «yopilishi», kun tartibidan chiqarilishiga sabab bo‘lgan, boshqacha aytganda, aniq tariflangan va boshqa javoblarni istisno etgan.

Bunga juda ko‘p misollar keltirish mumkin. Masalan, har qanday uchburchak burchaklarining yig‘indisi 180 gradusga tengligi yoki suyuqlikka solingan jismga siqib chiqarilgan suyuqlik og‘irligiga teng kuch tasir ko‘rsatishi aniqlangani zahoti bu masalalar o‘zining «ochiq» xususiyatini yo‘qotgan, yani ular o‘zining boshqa variantlarni istisno etadigan aniq echimini topgan. Bu mazkur masalalar atrofida har qanday qo‘shimcha mushohada yuritish foydasizligi tufayli o‘zining har qanday ahamiyatini yo‘qotganligini anglatgan. Echilgan masalalar va muammolar esa aniq, ishonchli bilim darajasiga o‘tgan va shu davrdan etiboran o‘zining falsafiy tusini yo‘qotgan. XX asrda taniqli nemis faylasufi K.Yaspers bu muhim qoidani tariflar ekan, shak-shubhasiz asoslardan birini har kim etirof etgudek bo‘lsa, u shu tariqa ilmiy bilishga aylanadi va bundan buyon falsafa hisoblanmaydi, balki bilimning muayyan sohalariga tegishli bo‘ladi, deb qayd etdi.

Shunday qilib, azaldan yaxlit va bo‘linmas dastlabki bilim sifatida amal qilgan falsafa zaminida o‘sha zamonlardayoq amaliy xususiyat va tegishli yo‘nalishga ega bo‘lgan bilim sohaları faol shakllana boshladi. Shu tariqa asta-sekin tabiatshunoslik vujudga keldi, muayyan fanlar (matematika, geometriya, fizika, tibbiyot, astronomiya, tarix va boshqalar) shakllanib, o‘z shakl-shamoyilini kasb etdi va mustaqil tus oldi. Ayni shu ma‘noda falsafa barcha fanlarning asosi hisoblanadi. Bu fanlar falsafadan ajralib chiqqach, keyinchalik ilmiy bilimning tabaqalanishi jarayonida ba‘zan parchalanib, o‘z tadqiqot predmetini yanada toraytiradi va mufassallashtiradi. Ular tahlilining teranligi va narsalar mohiyatini anglash darajasi ortsa, ayni vaqtda o‘rganilayotgan masalalar doirasi torayadi.

Fan rivojlanishining asosiy bosqichlari. Fan taraqqiyoti ikki katta davr va beshta bosqichda rivojlandi. Birinchi davr dastlabki fan va ikkinchi davr haqiqiy fan deb nomlanadi. Dastlabki fan bir bosqichda, haqiqiy fan uch bosqichda namoyon bo‘ladi.

Dastlabki fan davri va ilk fan bosqichi. Miloddan avvalgi I ming yillikdan XVI asrgacha bo‘lgan davr ilk fan bosqichidir. Bu bosqichda asrlar mobaynida avlodan-avlodga o‘tib kelgan, hayot tajribasi va mehnat faoliyati jarayonida olingan amaliy bilimlar bilan bir qatorda juda umumiy va mavhum mushohadalarga asoslangan nazariyalar xususiyatiga ega bo‘lgan tabiat haqidagi dastlabki falsafiy tasavvurlar (naturfalsafa) vujudga kela boshlagan. Ilmiy

bilim kurtaklari naturfalsafa doirasida uning elementlari sifatida shakllangan. Matematik, astronomik, tibbiy va boshqa masalalarni echishda foydalaniladigan malumotlar, usullar va metodlar jamlanishi bilan falsafada tegishli bo‘limlar vujudga kelgan va keyinchalik asta-sekin shakllanayotgan ayrim fanlar: matematika, astronomiya, tibbiyot va hokazolarga ajralib chiqgan.

Jumladan, Aristotelning falsafiy asarlarida fizika, zoologiya, embriologiya, mineralogiya, geografiya kabi fanlarning kurtaklariga duch kelish mumkin. Miloddan avvalgi III-II asrlarda falsafiy bilim tarkibida statistik mexanika, gidrostatika, geometrik optika (xususan, ko‘zguna haqidagi alohida fan – «ka-toptrika») farqlanadi va nisbatan mustaqil ahamiyat kasb etadi. Markaziy Osiyo mutafakkirlari al-Xorazmiy matematika, al-Farg‘oniy astronomiya, al-Beruniy mineralogiya va geografiya, Ibn Sino tibbiyot, Mirzo Ulug‘bek astronomiya, Alisher Navoiy adabiyot ilmi rivojiga munosib hissa qo‘shdi va ular ijodi mahsullari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Biroq bu fanlarda ayrim tasodifiy kuzatishlar va amaliyot malumotlari umumlashtiriladi-yu, lekin eksperimental metodlar hali qo‘llanilmaydi, aksariyat nazariy qoidalar esa asossiz va tekshirib bo‘lmaydigan spekulyatsiyalar mahsuli hisoblanadi. Ammo ko‘rib chiqilayotgan davrda vujudga kelgan ilmiy fanlar bu davr mobaynida falsafiy bilim qismlari sifatida talqin qilinishda davom etgan.

Shu narsa diqqatga sazovorki, hatto XVII asr oxirida Nyuton o‘zining fizika asoslarini yaratgan «Natural falsafaning matematik asoslari» deb nomlangan asarini elon qilgan. Shunday qilib, falsafadan alohida faoliyat sohasi sifatidagi fan hali mavjud bo‘lmagan: u asosan falsafa doirasida, ilmiy bilimlarning boshqa manbai – hayot amaliyoti va hunarmandchilik sanati bilan bir vaqtda va u bilan juda zaif aloqada rivojlangan.

Xullas, bu davrda Qadimgi Yunonistonda “Platon akademiyasi”(2013 yilda Platon akademiyasiga 2400 yil to‘lishi bilan XXIII Jahon Falsafa Kongressi Gretsiyaning Afina shahrida o‘tkazildi), Markaziy Osiyoda “Ma‘mun akademiyasi” tashkil etilgan, ilmiy bilim rivojida muayyan yutuqlarga erishilgan bo‘lsada, madaniyatning alohida shakli sifatida fan paydo bo‘lishidan oldingi «embrional» davri hisoblanadi. Haqiqiy fan davri fan taraqqiyotining birinchi bosqichi bilan boshlanadi. XVI-XVII asrlar –ilmiy inqilob davri bo‘lib, u klassik fan bosqichi deb nomlanadi va XIX asrgacha davom etadi. U Kopernik va Galiley tadqiqotlaridan boshlanib, Nyuton va Leybnitsning fizika va matematika sohasidagi fundamental asarlari bilan o‘z cho‘qqisiga ko‘tarilgan. Fanning buyuk ijodkorlari Galiley va Nyuton yashagan davr –kashfiyotlar, shuningdek sxolastika va diniy dunyoqarash dogmatizmiga qarshi kurash olib borilgan romantik davrdir.

Bu davrda hozirgi vaqt tabiatshunosligining asoslari yaratilgan. Hunarmandlar, tabiblar, alximiklar tomonidan qo‘lga kiritilgan ayrim dalillar tizimli tahlil qilinib, umumlashtirila boshlagan. Ilmiy bilim tuzishning tabiat qonunlarini matematik ta‘riflash, nazariyalarni tajribada sinash, tajribada asoslanmagan diniy va naturfalsafiy dogmalarga tanqidiy qarash bilan bog‘liq bo‘lgan yangi meyorlari va ideallari vujudga kelgan. Fan o‘z metodologiyasini yaratgan va amaliy faoliyat ehtiyojlari bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarni yechishga tobora faolroq yo‘naltirilgan.

Biroq fan o‘zining yangi metodologiyasini yaratib, amaliyot ruhi bilan sug‘orilgani sari – falsafadan uzoqlasha boshlaydi. Bu davrda fan falsafiy, diniy, teologik aqidalardan qat’iy nazar rivojlanishi mumkin bo‘lgan ilmiy bilimlar tizimi sifatida tushunila boshlaydi. Natijada fan faoliyatning alohida, mustaqil sohasiga aylanadi. Professional olimlar paydo bo‘ladi, ularni tayyorlash amalga oshiriluvchi universitet ta‘limi tizimi rivojlanadi. O‘z faoliyati, muloqot va axborot ayirboshlashning alohida shakllari va qoidalariga ega bo‘lgan ilmiy hamjamiyat vujud keladi.

XVII asrda dastlabki ilmiy akademiyalar: London qirollik jamiyati (1660), Parij Fanlar akademiyasi (1666) tashkil topadi. Keyinroq Berlinda (1700), Sankt-Peterburgda (1724), Stokgolmda (1739) va Evropaning boshqa poytaxt shaharlarida ilmiy akademiyalar tasis etiladi. Bu akademiyalarning eng yirigi - London qirollik jamiyati bo‘lib, u tashkil etilgan paytda 55 a‘zodan iborat bo‘lgan. Parij Fanlar akademiyasi 21 kishidan iborat tarkibda ish

boshlagan. Sankt-Peterburg akademiyasining a'zolar shtatida dastlab 11 kishi belgilangan. Evropa mamlakatlarida XVIII asr boshiga kelib olimlar soni bir necha ming kishiga yetgan bo'lsa kerak, chunki ilmiy jurnallarning (bu davrda bir necha o'n ilmiy jurnallar nashr etilgan) tirajlari ming nusxagacha borgan. 1825 yilda nemis kimyogari Yu. Libix ilmiy laboratoriya tashkil qiladi va u olimga ko'p miqdorda daromad keltira boshlaydi.

3. XIX asr oxiri XX asrning 70 yillar fani noklassik fan bosqichi deb ataladi. Bu davrda fanlar vujudga keladi, ularda ulkan dalilik material to'planadi va tizimga solinadi. Matematika, fizika, kimyo, geologiya, biologiya, psixologiya va boshqa fanlarda fundamental nazariyalar yaratiladi. Texnika fanlari vujudga keladi va moddiy ishlab chiqarishda yanada sezilarliroq rol o'ynay boshlaydi. Fanning ijtimoiy roli ortadi, uning rivojlanishi o'sha davr mutafakkirlari tomonidan ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili sifatida etirof etiladi.

XVIII asrning o'rtalarida jahonda fan bilan shug'ullanuvchi kishilar 10 ming kishidan oshmagan bo'lsa, XIX asr oxiriga kelib olimlar soni 100 ming kishiga yetadi. XVI asrda «olim odamlar»ning yarmidan ko'prog'i diniy ma'lumot olgan kliriklar edi. XIX asrda fan ijtimoiy mehnatning mustaqil tarmog'iga aylanadi va u bilan universitetlar va institutlarning maxsus fakultetlarini tamomlagan «dunyoviy» professional olimlar shug'ullanadi. 1850 yilda jahonda mingga yaqin ilmiy jurnallar nashr etiladi, 1950 yilga kelib esa ularning soni 10 mingdan oshadi. XIX asr oxiriga kelib ilmiy laboratoriyalar soni ko'payadi. Fan tijoratchilar, tadbirkorlar etiborini o'ziga tobora ko'proq torta boshlaydi. Ular olimlarning ishlab chiqarish, sanoat ahamiyatiga molik bo'lgan ishlarini mablag' bilan taminlay boshlaydilar.

4. XX asrning 70 yillarida fan rivojlanishida yangi postnoklassik bosqich boshlanadi, chunki mazkur asr bo'sag'asida fanda inqilob yuz beradi va buning natijasida u oldingi davrning klassik fanidan sezilarli darajada farq qila boshlaydi. XIX-XX asrlar chegarasida amalga oshirilgan inqilobiy kashfiyotlar bir qancha fanlarning asoslarini larzaga soladi. Matematikada to'plamlar nazariyasi va matematik tafakkurning mantiqiy asoslari tanqidiy tahlil qilinadi, bir qancha yangi fanlar vujudga keladi. Fizikada klassik fizikaning falsafiy asoslarini qayta ko'rishga majbur qilgan fundamental nazariyalar – nisbiylik nazariyasi va kvant mexanikasi yaratiladi. Biologiyada genetika rivojlanadi. Tibbiyot, psixologiya hamda inson haqidagi boshqa fanlarda yangi fundamental nazariyalar paydo bo'ladi. Ilmiy bilimning shakl-shamoyilida, fan metodologiyasida, ilmiy faoliyatning shakl va mazmunida, uning me'yorlari va ideallarida olamshumul o'zgarishlar yuz beradi.

XX asrning ikkinchi yarmi fanni yangi inqilobiy o'zgarishlarga olib keladi. Bu o'zgarishlar adabiyotlarda ko'pincha fan-texnika inqilobi sifatida tavsiflanadi. Bu o'zgarishlar shu bilan bog'liqlik, Ikkinchi jahon urushidan keyin iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda fan yutuqlari ilgari misli ko'rilmagan miqyosda amaliyotga – sanoat, qishloq xo'jaligi, sog'liqni saqlash, kundalik hayotga joriy etiladi. Fan energetikada (atom elektrostansiyalari), transportda (avtomobilsozlik, aviatsiya), elektronikada (televidenie, telefoniya, kompyuterlar) ayniqsa ulkan o'zgarishlar yasaydi. Fanning rivojlanishi eng yangi harbiy texnikani yaratishning asosiy omiliga aylanadi va «ikki lager»ning urushdan keyingi qarama-qarshiligi sharoitida avj olgan qurollanish poygasi yirik davlatlarni ilmiy-texnikaviy tadqiqotlarga ulkan mablag'larni sarflashga majbur qiladi.

XX asrning so'nggi o'n yilliklarida fan texnika taraqqiyoti axborot (kompyuter) inqilobi bosqichiga qadam qo'ydi. Bu bosqichning o'ziga xos xususiyati shundaki, axborot jamiyat rivojlanishining muhim resurslaridan biriga aylandi. SHu tariqa fan bilan bog'liq yuksak texnologiyalar, ular bilan mushtarak talim endilikda har qanday jamiyatning sivilizatsion rivojlanish darajasini belgilamoqda. Ilmiy kashfiyotlar va ularning amalga tatbiq etilishi o'rtasidagi masofa mumkin qadar qisqaradi. Ilgari fan yutuqlaridan amalda foydalanish usullarini topish uchun 50-100 yil vaqt sarflangan bo'lsa, endilikda bunga 2-3 yilda yoki hatto bundan ham qisqaroq vaqt ichida muvaffaq bo'linmoqda.

Davlat ham, xususiy firmalar ham fan rivojlanishining istiqbolli yo'nalishlarini qo'llab-quvvatlashga katta xarajatlar qilishi tabiiy bir hol bo'lib qoldi. Natijada XX asrning oxirida fan jadal suratlarida o'sib, ijtimoiy mehnatning muhim tarmoqlaridan biriga aylandi. «Katta

fan» davri boshlandi. Ko'p sonli ilmiy muassasalar ishiga son-sanoqsiz odamlar ommasi jalb qilindi. Olim kasbi kam uchraydigan kasb bo'lmay qoldi. Hozirgi vaqtda ilmiy faoliyat o'zlarini qiziqtirgan muammolarni echishga buning butun xavf-xatarini o'z bo'yniga olib qo'lgan ayrim mutafakkirlarning mashg'uloti emas, balki buyurtmaga, rejali topshiriqqa binoan ishlaydigan, uni belgilangan muddatda bajarish va o'z ishi haqida hisobot berishga majbur bo'lgan yirik jamoalarning ishi. Hozirda ilmiy mehnat – industrial mehnatning bir turi. Fan bilan shug'ullanuvchi kishilar hozir «ilmiy xodimlar» deb atalishi bejiz emas.

Hozirgi zamon fani Katta fan deb ataladi. XX asr oxirida Yer yuzidagi olimlar soni 5 mln. kishidan oshgan bo'lsa, XXI asrning birinchi o'n yilligida 6 milliondan oshib ketdi. Fanda 15 ming yo'nalish va bir necha yuz ming ilmiy jurnallar mavjud. Yangi energiya manbalari va axborot texnologiyalari – hozirgi zamon fanining istiqbolli yo'nalishlari. Fanning internatsionalizatsiyalashuvi tendensiyalari kuchayib bormoqda, fanning o'zi fanlararo kompleks tahlil predmetiga aylanmoqda. Uni o'rganishga nafaqat fanshunolik, fan falsafasi, balki sotsiologiya, psixologiya va tarix ham kirishmoqda.

Bu davrda fanning o'rni va ahamiyati tinimsiz o'sib bordi. Natijada uni ichki differentsiyalashning yangi shkalasiga ehtiyoj tug'ildi. Katta fanda ayrim olimlar evristik izlanish faoliyatiga – yangi g'oyalarni ilgari surishga, ayrim olimlar analitik va eksplikatsion faoliyatga – mavjud g'oyalarni asoslashga, bazim olimlar – ularni tekshirishga, yana bir toifa olimlar esa – olingan ilmiy bilimni amalga tatbiq etishga ko'proq moyil ekanligi ayon bo'lib qoldi.

Sotsiologlarning hisob-kitoblariga ko'ra, fan bilan aholining faqat 6-8% shug'ullanishga qodir. Bazan tadqiqotchilik faoliyati va oliy talimni qo'shib olib borish fanning asosiy va empirik jihatdan aniq belgisi hisoblanadi. Bu fan kasbiy faoliyatga aylanib borayotgan sharoitda juda o'rinlidir. Ilmiy-tadqiqotchilik faoliyati zarur va barqaror ijtimoiy-madaniy anana sifatida etirof etiladi. Bu faoliyatsiz jamiyat normal mavjud bo'lishi va rivojlanishi mumkin emas. Fan har qanday marifatli davlat faoliyatining ustuvor yo'nalishlaridan birini tashkil etadi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, mustaqillikning dastlabki kunlaridayoq O'zbekistonda fanning barcha sohalari rivojlanishiga alohida etibor qaratildi. Xususan, O'zbekiston respublikasi Fanlar akademiyasi (O'zFA) mamlakatimizning bosh ilmiy tashkiloti bo'lib, uning tarkibida 36 ta ilmiy tadqiqot muassasalari, 4ta davlat muzeyi, 3 ta hududiy bo'lim: Xorazm Mamun akademiyasi, Qoraqolpog'iston va Samarqand bo'limi, 4 ta Andijon-Namangan, Buxoro, Farg'ona, Qashqadaryo va Surxondaryo ilmiy bo'limlari kiradi, bugungi kunda ularning moddiy texnika bazasi yangi texnologiyalar bilan taminlandi.

2007 yilning 2 oktyabrida O'zFA "Astronomiya" institutining olimlari B.Xafizov hamda A.Sergeevlar tomonidan Maydanak baland tog' observatoriyasida (Qashqadaryo vil.) kashf qilingan kichik sayyora 2010 yilda birinchi prezidentimiz Islom Karimovning taklifiga ko'ra fan, jumladan, astronomiya ilmida olimu fuzalolarga doimo boy bo'lib kelgan qadimiy shahar "Samarqand" nomi bilan ataldi va u AQSHning "Garvard kichik sayyoralar" forumida "210271" raqami bilan ro'yxatga olindi, hamda O'zbekistoniya, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Beruniy, al-Xorazmiy kabi kichik sayyoralar qatoridan o'rin oldi. 2013 yilda Yaponiya olimlari tomonidan kashf qilingan navbatdagi kichik sayyora "Maydanak" deb nomlanishi o'zbek ilmining jahonda etirof etilishining ifodasidir. Shuningdek O'zbekistonda Quyosh energiyasidan foydalanish bo'yicha katta ilmiy tadqiqot ishlarining olib borilishi bir tomondan kelgusidagi energiya tanqisligini oldini olishga yo'naltirilgan say harakat bo'lsa, ikkinchi tomondan o'zbek olimlarining yuksak ilmiy salohiyatidan darak beradi.

Bu jarayonlar fan rivojlanishida va uning jamiyat bilan o'zaro tasirida yangi bosqichni mega sivilizatsiyada texnofan rivojini boshlab berdi. Hozirgi kunda bozor talablariga javob beradigan texnofan (fan va texnologiyalarning simbiozi) paydo bo'ldi. Texnofanning rivoji, yani olimlarning foyda keltiradigan kashfiyot va ixtirolari uchun tadbirkorlarning sarmoyalarini jalb etishga alohida etibor qaratildi.

Fan rivojlanishida dunyoning xolonom manzarasi shakllandi, olamni bilishda ezoterik va ilmiy bilimlar uyg'unlashdi. 1991 yilda dunyoda Internet tarmog'ining, 2001 yilda Aypetning paydo bo'lishi bilim egallash, uni tarqatish va undan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirdi. Texnofan va ananaviy tadqiqotlar olib borishda milliy ilmiy dasturlar va ularning millat manfaatlari nuqtai nazardan qo'llash masalasi dolzarb ahamiyatga ega bo'ldi. Shu nuqtai nazardan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida talim, fan va ishlab chiqarish integratsiyasini taminlash, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish, bu faoliyatni amalga oshiradigan yangi avlod intellektual yoshlar elitasini tarbiyalash vazifalari belgilanligi O'zbekiston taraqqiyotida davr ruhining ifodasini namoyon etadi.

Fan va falsafaning mutanosibli. Fan rivojlanishning yuksak darajasiga erishgan bo'lsa-da, lekin amalda falsafa bilan uzviy bog'liq bo'lib qolmoqda. Ular faol o'zaro tasirga kirishib, bir-birining rivojlanishiga samarali tasir ko'rsatmoqda. Bu hol shu bilan izohlanadiki, falsafa daliliy materialga, sinovdan o'tgan ilmiy malumotlarga tayanib, o'zining mavhum g'oyalarini borliq bilan taqqoslash imkoniyatiga ega, fan esa, dalillarni qayd etish va tavsiflash bilan cheklanmay, yanada asosliroq xulosalar chiqarish imkoniyatini qo'lga kiritadi. XXI asr boshiga kelib jahonda umumiy yetti yarim milliard aholining qariyb olti millioni olimlardir. Taxminan shuncha odam fanga xizmat ko'rsatuvchi mehnat bilan band (laborantlar, texniklar, nashriyotlarning xodimlari va h.k.). Yerdan qadim zamonlardan boshlab to XXI asrning boshiga qadar yashagan olimlarning umumiy sonini olsak, ularning o'ndan to'qqiz qismi bizning zamondoshlarimiz ekanligi ayon bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarda ilmiy xodimlar soni mehnatga qobiliyatli aholining qariyb 10% ni tashkil qiladi, fanni taminlashga milliy daromadning 5% dan ko'prog'i sarflanadi.

Hozirgi zamon fani jamiyat, texnika, iqtisodiyot, madaniyat, turmush va kundalik hayotni yo'lga soluvchi qudratli kuchga aylandi. Ayni vaqtda odamlar bugun fanning qudratinigina emas, balki u bilan bog'liq bo'lgan xavflarni ham yaxshi anglaydilar. Hozirgi dunyo o'z yutuqlari va o'zining jo'shqinligi uchun fan oldida mas'uliyatli. Shuni tan olish lozimki, hozirgi zamonda jamiyat ko'p jihatdan fanning ulkan yutuqlari tufayli o'zini o'zi yo'q qilish yoqasiga kelib qoldi. Olim M.Sheller "Tarixda inson hali hech qachon o'zi uchun hozirgidek ulkan muammo bo'lgan emas" deb takidlaganida aynan fan taraqqiyotining bazi oqibatlarini nazarda tutgan bo'lishi mumkin. Biroq, bu ilmiy taraqqiyotni to'xtatish kerak, degani emas. Ammo ilmiy izlanishni insoniy, axloqiy munosabatga bo'ysundirish va balki uning qaysidir yo'nalishlarini cheklash zarurligi to'g'risidagi masala kun tartibiga qo'yilmoqda. Ilmiy izlanishning insonparvarlashuvi, uning yo'llari va oqibatlariga axloqiy munosabat – bu davrimizning muhim muammolaridir. Shubois, O'zbekiston prezidenti Sh.Mirziyoev takidlaganidek, "Zahmatkash insonlarning ilmiy va ijodiy izlanishlarini har tomonlama qo'llab quvvatlash, ular uchun zarur shart sharoitlar yaratishni biz o'zimizning birlamchi vazifamiz sifatida ko'rishimiz darkor", zero, "Inson manfaatlari hamma narsadan ustun degan g'oya" megatsivilizatsiya davridagi fan taraqqiyotining asosiy omili bo'lishi lozim.

Ayni shu hol falsafa bilan ham, undan muayyan fanlar ilgari falsafiy tusga ega bo'lgan tadqiqot predmetlari bilan ajralib chiqqanida yuz berishini taxmin qilish o'rinli bo'ladi. Biroq, bunday hol yuz berayotgani yo'q. Tarix fan falsafadan qancha ko'proq ajralsa, unda shuncha ko'proq masala va muammolar paydo bo'lishini, yani falsafa nafaqat kamaymasligi, balki, aksincha, ko'payishini ko'rsatadi. Buning sababi nimada? Bu savolga javobni fan va falsafaning o'ziga xos xususiyatlaridan, ularni alohida-alohida tavsiflovchi masalalar va ularning yechimlari o'rtasidagi tafovutdan qidirish, o'rinli bo'ladi.

Fan faqat o'zi olgan haqqoniy bilimlarga va muayyan natijalarga tayanishi unda o'z muammolari va «ochiq» masalalari mavjud emasligini anglatmaydi. Biroq aniq, shak-shubhasiz javoblarga ega bo'lmagan falsafiy masalalardan farqli o'laroq, ilmiy masalalar bilimdonlik qilishni emas, balki puxta o'ylashni talab qiladi, zero ular pirovardida dastlabki

taxminlarni rad etuvchi yoki ishonchli bilimlar doirasini kengaytirib tasdiqlovchi muayyan yechimlar olish real yoki potensial imkoniyatiga egadir. Shu tariqa vujudga keladigan fanlar qaynayotgan suvdagi ko'piklar kabi kattalashib, falsafiy mushohada yuritish jabhasini, anglab yetilgan narsalar anglanmagan narsalar bilan yuzma-yuz keluvchi sohani ham kengaytiradi, chunki tabiatshunoslik doirasida javob berishning iloji bo'lmagan yangi masalalarni yuzaga keltiradi.

Bugungi kunda eski falsafiy muammolardan yangi falsafiy jumboqlar sari o'tilmoqda. "Xudo bormi?", "Haqiqat nima?", "Ruhning tabiati qanday?" qabilidagi falsafiy masalalarni aniq va uzil-kesil yechish mumkin emas, balki ularni yechishning umuman iloji yo'qdir, shu bois bu savollar ham javobsiz qolmoqda.

Nima uchun "balki"? kabi savollar Shuning uchunki, qadimda donishmandlarni bugungi kun nuqtai nazaridan mutlaqo falsafiy bo'lmagan va tom ma'noda falsafiy sanalgan masalalar qiziqtirgan. Misol uchun: "Yulduzlar kunduzi, quyosh esa – tunda qayerga yo'qoladi?", "Nima uchun ayrim jismlar suvda cho'kadi, bazi jismlar esa suvda suzadi?", "Chopqir Axilles sudralib borayotgan toshbaqaga qanday yetishi mumkin, basharti har safar ularning o'rtasidagi masofani bosib o'tish uchun u mazkur masofaning teng yarmidan o'tishi lozim bo'lsa?" va h.k. va sh.k. Biroq bu va shunga o'xshash masalalar falsafadan tabiatshunoslik sohasiga o'tgach, ko'pincha yangi va yangi falsafiy muammolarni yuzaga keltiradi. Masalan: Yer va boshqa sayyoralarni, ayni bir yo'nalishda aylantirgan kuch qaerda? Agar bizning quyoshimiz o'rtacha kattalikdagi yulduz bo'lsa, unga o'xshagan milliardlab yulduzlarning hech bo'lmasa ayrimlari bizning yerimizdagiga o'xshash hayot mavjud bo'lgan yo'ldoshlarga ega bo'lishi mumkinmi? Inson hatto eng yaqin yulduzlarga yetishi uchun nafaqat inson hayoti, balki uning sivilizatsiyasi tarixidan ham ko'proq vaqt talab etilar ekan, buni qanday qilib isbotlash yoki rad etish mumkin? Nihoyat, biz kuzata oladigan olam kengayib borayotgan bo'lsa, bu harakat zamirida qanday sabablar va kuchlar yotadi? Bu va boshqa ko'pgina shunga o'xshash muammolar odamlarni falsafaga qayta va qayta murojaat etishga majbur qiladi, chunki fan hozircha bunday savollarga aniq javob berishga qodir emas. Aksildunyolar va aksilgravitatsiya, qora materiya va qora energiya, boshqa makon va vaqt o'lchovlaridagi dunyolar haqidagi har xil falsafiy g'oyalarning mavjudligi ayni shu hol bilan izohlanadi.

Shunga qaramay, fan va falsafaning roliga baho berishda ayrim qarama-qarshiliklar mavjud. Xususan, bazi bir ilmiy va falsafiy davralarda fanning roli va ahamiyatini mutlaqlashtiruvchi yondashuv mavjud bo'lib, u "ijobiy", "foydali" bilim sifatida fanni "mavhum" va "tajribaga asoslanmagan" falsafaga qarshi qo'yadi. Bunday qarashlar sientistik deb, nazariy tafakkur yo'nalishi esa – sientizm (lot. scientia va ingl. science – fan, bilim) deb ataladi. Sientizm fan texnika taraqqiyotining ijobiy jihatlarni mutlaqlashtiradi. Antisientizm falsafiy bilishni ilmiy bilishdan ajratadi, uni ilmiy bilish bilan muvofiq emas, deb elon qiladi, u oqilonalikni kamsitadi va mistika, intuitsiya, iroda va shu kabilarni mutlaqlashtiradi.

Falsafa va fanning umumiy jihatlari shundaki, ular:

-avvalo aqlga tayanadi va oqilona bilimni yaratishga harakat qiladi;

-o'rganilayotgan obektlar va hodisalarning qonunlari va qonuniyatlarini aniqlashga qarab mo'ljal oladi;

-kategoriyalar apparatini (o'z tilini) yaratadi, o'zlari ilgari surgan qoidalarni asoslaydi, ularga dalil-isbot keltiradi va yaxlit tizimlarni yaratishga harakat qiladi.

Falsafa va fan o'rtasidagi farq shunda namoyon bo'ladiki:

falsafa doim u yoki bu faylasuf nomi bilan bog'lanadi, bunda uning g'oyalari, asarlari bo'lishi va ularga boshqa faylasuflar qo'shilishi yoki qo'shilmaligiga bog'liq bo'lmaligi mumkin. Fan esa, mohiyat etibori bilan, jamoa mehnati mahsulidir;

-falsafada (muayyan fanlardan farqli o'laroq) yagona til va yagona tizim mavjud emas. Bu yerda fikrlar rang-barangligi me'yor sanaladi. Fanda esa monizm hukm suradi, chunki hech bo'lmasa fanning u yoki bu muayyan sohasidagi asosiy tamoyillar, qonunlar va kategoriyalar tizimi (til)ga nisbatan yondashuvlar birligi albatta mavjud bo'ladi;

-falsafa ilmiy bilimlar va dalillardan keng foydalanadi, biroq uning uzil-kesil xulosalari ishonchli deb hisoblanishi mumkin emas, zero ular asosan faylasuflarning subektiv fikrlari va mulohazalariga asoslanadi. Fan esa mohiyat etibori bilan isbotlangan va sinashta bilimlar olishga harakat qiladi, bunda olingan bilimlarni tekshirish yoki rad etish imkoniyatining mavjudligi bu bilimlar haqiqiyliги va ilmiy jihatdan asosligining muqarrar sharti hisoblanadi; -falsafiy bilimlarni tajribada sinash mumkin emas (aks holda ular ilmiy bilimlarga aylanadi);

-falsafa aniq prognoz bera olmaydi, yani u ishonchli bilimlarni kelajakka tatbiq etishga qodir emas, zero unda bunday bilimlar yo'q. Ayrim faylasuf falsafiy qarashlarning muayyan tizimi yordamida faqat bashorat qilishi mumkin, lekin u olim kabi prognoz qilish yoki modellashtirishga qodir emas.

Falsafaga milliylik xos, fan esa jamoa mehnati mahsuli sifatida dunyoviy ahamiyatga ega.

Hozirgi dunyoda falsafaning ahamiyati. Bugungi kunda, tezliklar va yuksak texnologiyalar asrida falsafa kerakmi, u eskirgani yo'qmi? Uzluksiz axborot oqimi va surunkali vaqt tanqisligi sharoitida muayyan bilim falsafani siqib chiqarmaydimi? Bunday savollar mutlaqo o'rinlidir, lekin ularga javobni hayotning o'zi beradi, u hozirgi zamon odami oldiga ko'p sonli, shu jumladan ilgari hech qachon mavjud bo'lmagan, butunlay yangi falsafiy muammolarni qo'yadi.

Jahon hamjamiyati III ming yillikning boshlanishini, biosfera holati va yerda hayotning davom etishi uchun o'z javobgarligini tobora teranroq anglagan holda qarshi oldi. Ayni shu sababli insonning barkamol rivojlanishi, odamlar, xalqlar o'rtasida, shuningdek jamiyat va tabiat o'rtasida insoniy, yaxshi qo'shnichilik munosabatlarini o'rnatish masalalari azaliy falsafiy mavzular bilan bir qatorda falsafiy tadqiqotlarda birinchi o'ringa chiqmoqda. Shu munosabat bilan faylasuflar avvalo yer yuzida talimning holati va rivojlanish darajasidan qattiq tashvishda ekanliklarini bildirmoqdalar. Ko'pgina faylasuflar fikriga ko'ra, hozirgi muammolarning aksariyati zahirida aynan qoniqarsiz ta'lim va lozim darajadagi tarbiyaning yo'qligi yotadi. Bu muammolarni yechishda falsafa ham o'z rolini o'ynashi lozim.

Falsafa dunyoni anglash usuli sifatida. Bugungi kunda nafaqat ayrim xalqlar, balki butun jahon hamjamiyati falsafaga, o'zining hayotdagi o'rni va vazifasini falsafiy anglab yetishga ayniqsa muhtojdir.

Falsafa real hayot bilan uzviy bog'liq va doim inson borlig'ining eng muhim muammolarini anglab etishga qarab mo'ljal oladi. Ayni shu sababli hozirgi davrning muhim muammosi – globallashtirish va uni falsafadagi butunlay yangi mavzu sifatida falsafiy anglab etish muhim ahamiyatga ega. Falsafa predmeti va muammolarini muhokama qilishda alohida diqqatga loyiq bo'lgan boshqa bir mavzu insonni shaxs sifatida tarbiyalash va kamol toptirishda falsafaning roli va ahamiyatidir.

Hozirgi zamon faylasuflari bunday muammolarni yechish ustida ishni davom ettirar ekanlar, "Falsafa nima? U kimga va nima uchun kerak?", "Falsafaning vazifasi nimadan iborat?", "Falsafadan qanday, qaysi yoshdan va nima maqsadda tahsil berish lozim?" qabilidagi bir qarashda allaqachon o'z yechimini topgan masalalarni yana kun tartibiga qo'yimoqdalar. Bu haqda ko'p va atroflicha so'z yuritilgan jahon kongresslari dunyoda falsafa predmetiga, shuningdek u ijtimoiy rivojlanishga izchil tasir ko'rsatishga qodir yoki qodir emasligiga, agar qodir bo'lsa, buni u qay tarzda amalga oshirishi mumkinligiga nisbatan yagona yondashuv avvalgidek mavjud emasligini tasdiqlaydi. Fikrlarning bunday rang-barangligi, yuqorida qayd etib o'tilganidek, falsafaning o'ziga xos xususiyati, yani u fikrlar plyuralizmi, har xil fikrlash imkoniyati bor joydagina mavjud bo'lishi mumkinligi bilan belgilanadi.

Falsafaning unga yaxlit ta'limotga aylanish va tilning birligiga, umumiy qonunlar va metodologiyaga tayanish imkonini bermaydigan bu kamchiligi ayni vaqtda, u fanlararo kompleks muammolarni yechish talab etiladigan murakkab tizimlar bilan ish ko'rgan holda uning afzalligiga aylanadi.

Quyidagilar hozirgi vaqtda insoniyat uchun eng muhim fanlararo kompleks muammolar hisoblanadi: barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni taminlash; ekologiya muammolari; jamiyat hayoti barcha jabhalarining globallasuvi. Bu muammolarni falsafiy nuqtai nazardan anglab yetish alohida ahamiyat kasb etadi. Ilmiy yondashuvlardan farqli o'laroq, muammoga nisbatan falsafiy yondashish dalillarni talqin qilishda ko'proq erkinlik berilishi, ilgari surilayotgan qoidalarni isbotlashga nisbatan yengilroq talablar qo'yilishi, mushohadaga asoslangan tariflar berish, subektiv baholash huquqi va shu kabilar bilan tavsiflanadi. Bunday tadqiqotlar bir qarashda uncha katta ahamiyatga ega emasdek bo'lib tuyulishi ham mumkin. Lekin amalda bunday emas.

Birinchidan, falsafiy tadqiqot oqilona bilishning fanda olingan natijalarni tekshirish (verifikatsiya qilish) yoki rad etish (falsifikatsiya qilish) imkoniyati yo'qligi tufayli lozim darajada samara bermagan yoki umuman ojiz bo'lib chiqqan sohasida amalga oshiriladi. Insoniyat oqilona bilishning bundan boshqa usullariga ega emas.

Ikkinchidan, falsafiy refleksiya muammoni ko'rish ufqini kengaytiradi, uni tadqiq etishga nisbatan yangicha, o'ziga xos yondashuvlarni taklif qiladi, shu jumladan fanga bunday yondashuvlarni ilgari surishga ko'maklashadi. Zero, aniq tariflar va ishonchli dalillarga tayanadigan fan o'z fikrlari va xulosalarida bunday erkinliklarga yo'l qo'ya olmaydi. Vaholanki, falsafiy tafakkur mulohaza yuritish va baholashlarga nisbatan erkin yondashuvsiz o'zining betakrorligini yo'qotadi.

Hamonki plyuralizm falsafada me'yor hisoblanar, har bir alohida miyada esa monizmga, yani qarashlarning tartibga solingan, yaxlit va nisbatan ziddiyatlardan xoli tizimiga kelish lozim ekan, falsafani qanday o'zlashtirish, undan qanday saboq berish mumkin?

Butun dunyoda aksariyat faylasuflarni birinchi navbatda ayni shu masala qiziqtiradi. Xususan Suqrot, Seneka va o'tmishning boshqa mutafakkirlari tajribasiga tayangan holda: Falsafa faktlarni eslab qolishni o'rgatmasligi, balki mulohaza yuritish va savollarga javob berish qobiliyatini rivojlantirishi lozim. Falsafadan saboqlar inson har bir masala yuzasidan mutafakkirlar fikriga murojaat etmasdan, o'zi mustaqil o'ylashni va o'z aqliga quloq solishni o'rganishini nazarda tutmog'i darkor. Ayni shu sababli falsafaning vazifasi insonga muloqot qilishni o'rgatish, u o'z shaxsiyatining ahamiyatini ko'rsatishga emas, balki haqiqatning tagiga etishga harakat qilishiga erishishdan iborat. Bu, o'z navbatida, barcha odamlar o'ziga atrofdegilar quloq solishiga loyiq ekanligini nazarda tutadi.

Bu juda topib aytilgan so'zlar falsafani fan sifatida o'rganish, uni bilimlar, tayyor qoidalar va tariflarning muayyan yig'indisi sifatida o'zlashtirish mumkin emas, degan fikrni yana bir karra tasdiqlaydi. Insonga talim berishda paydeyya yo'lini tanlash – unga «nimani ko'rish lozimligi»ni emas, balki «qayerga va qanday qarash kerakligi»ni o'rgatish lozim. O'z-o'zidan ravshanki, mazkur vazifani ijodiy yondashuvsiz, o'quvchi va o'qituvchining qiziquvchanligi va intiluvchanligisiz hal qilib bo'lmaydi, falsafa esa o'zining sof ko'rinishida yo'qoladi, «havoga sovuriladi», pirovardda kimdir bayon etadigan, kimdir "o'tishi", o'rganishi va qolaversa, imtihon topshirishi lozim bo'lgan "fan"gina qoladi. Boshqacha aytganda, falsafadan talim berish va uni o'zlashtirish zamirida ham, albatta ijod yotishi lozim.

Xulosalar. Dunyoqarash bu insonning dunyoga, undagi voqealarga munosabatlari, undagi o'rni va hayot mazmuni haqidagi eng umumiy qarashlari tizimi.

Insoniyat tarixida dastlab mifologik dunyoqarash shakllangan bo'lib, unda inson atrof muhit bilan birlashadi hamda na tabiat va na o'z urug'idan ajralmagan holda namoyon bo'ladi. Diniy dunyoqarashga olamni bu dunyo, u dunyo va g'ayri tabiiy dunyoga bo'lish xos. Dinning asosi g'ayritabiiy kuchlarga ishonch bilan yo'g'rilgan.

Falsafa mifologik va diniy dunyoqarashdan o'zining atrof muhitga tanqidiy munosabati asosidagi dunyoqarashli funksiyasini bajaradi, gnoseologik va ontologik kategoriyalarga murojaat qilib mantiqiy xulosalar chiqaradi.

Falsafa nazariy asoslangan dunyoqarash, umumiy kategoriyalar, insonning olamga fanning tabiat va jamiyat haqidagi yutuqlariga tayanilgan nazariy munosabati .

Falsafaning ahamiyati, uning insonni o'z-o'zini, olamni anglashga, ijodiy barkamollikka yo'naltira olishidadir.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Qanday muammolar falsafiy muammolar deb ataladi?
2. Mifologik dunyoqarashning o'ziga xos jihatlarini ayting.
3. Dinning asosiy funksiyalari qaysilar?
4. Falsafiy dunyoqarashning mifologik va diniy dunyoqarashdan asosiy farqi nimada?
5. Falsafa nimani o'rgatadi?
6. Falsafa va fanning o'zaro nisbati qanday?
7. Dunyoqarashning asosiy tarixiy shakllarini tariflang.
8. Falsafa tarixini o'rganish qanday maqsadni ko'zlaydi?
9. Nima uchun falsafa tarixida fikrlar rang-barangligi meyor hisoblanadi?
10. Ayrim insonning yaxlit falsafiy dunyoqarashi falsafiy plyuralizm asosida qanday shakllanadi?
11. Falsafa tarixida «falsafaning asosiy masalasi»ga tarif berish qanday amalga oshirilgan?
12. Hozirgi dunyoda falsafa qanday vazifalarni hal qilmoqda?

3-mavzu: Falsafiy tafakkur taraqqiyot bosqichlari: Sharq falsafasi

Reja:

1. *Qadimgi Sharqda asotiriy tasavvurlar va falsafiy bilimlarning paydo bo'lishi.*
2. **Qadimgi Hindistonda falsafiy maktablar.**
3. **Qadimgi Misr va Bobil falsafiy fikr ildizlari.**
4. **Markaziy Osiyoda "Avesto" ta'limotidagi falsafiy fikrlar.**
5. **Konfutsiy va Lao-Szi ta'limoti.**
6. **Islom dinining vujudga kelishi va falsafiy ta'limoti.**
7. **Ilk o'rta asr Sharq falsafasi va Uyg'onish davri.**
8. **Sharq panteizmi va peripatetizmi.**
9. **Sharq mutafakkirlari**
10. **Ilk o'rta asrlarda tasavvuf.**
11. **Temuriylar sulolasi davri.**
12. **XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ilg'or falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar.**
13. **XX-XXI asr o'zbek falsafasi.**

Qadimgi Sharqda asotiriy tasavvurlar va falsafiy bilimlarning paydo bo'lishi.
«Qadimgi Sharq» tushunchasi eramizdan avvalgi VI-IV ming yilliklarda Misrdan Xitoygacha bo'lgan ulkan hududdagi sivilizatsiyalarni o'z ichiga oladi. Sharq madaniyati dunyo xalqlari taraqqiyotida katta rol o'ynadi hamda Sharqning o'ziga xos madaniy taraqqiyoti ushbu hududni jahon sivilizatsiyasining beshigi deb atalishiga asos soldi. O'zbek xalqining milliy, falsafiy, ilmiy merosi Sharq sivilizatsiyasi ildizlari bilan chambarchas bog'liq ekanligi Sharq tafakkur tarixining ilk kurtagi bo'lgan asotiriy qarashlarni atroflicha o'rganishga asos yaratadi. «Qadimgi madaniyat makoni bo'lgan Markaziy Osiyoning qulay geografik joylashishi, tabiati, iqlimi mintaqada ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning avvalroq boshlanishini ta'minladi va Sharq bilan G'arb, Mesopatamiya, Eron, Misr keyincha Yunoniston va Rimni Xitoy va Hindiston bilan bog'lovchi, turli xalqlar madaniyatining chatishuvini ta'minlovchi halqa vazifasini o'tadi¹,- deydi antik va qadimgi dunyo adabiyoti hamda falsafasi haqida monografiya yozgan olim F.Sulaymonova.

Asotiriy yoki mifologik tasavvurlar falsafaning tub ildizlari, ma'naviy manbalaridan biridir. Inson tafakkurining ilk tarixiy bosqichlarida Sharq mifologiyasi dastlabki dunyoqarash

¹ Сулаймонова Ф. Шарк ва Фарб. –Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 9-бет.

shaklining mahsuli sifatida vujudga keldi. Unda insonning uni o‘rab turgan olamga munosabati ifoda etilib, atrof-muhitning sir-asrorlarini bilishga intilish, tabiat qonuniyatlarini anglashda badiiy, obrazli tasavvurlar tizimining naturalistik xarakteri namoyon bo‘ladi. Misol uchun, insoniyat tamaddunining beshigi sanalmish Hindistonda ilk asotiriy tasavvurlar Vedalarda mavjud bo‘lgan. Veda bilim, ta‘limot degan ma‘noni bildirib, to‘rt qismdan – Rigveda, Yajurveda, Samaveda, Axtarvavedadan iboratdir. Uning eng qadimgi qismi «Rigveda» eramizdan oldingi II ming yillikka taalluqli bo‘lib o‘zida asotiriy qarashlarni ifodalagan, tabiat va ilohiyot haqidagi madhiyalar ko‘rinishidagi qadimgi hind adabiy yodgorligidir. U koinot madhi deb atalgan she‘rlar to‘plamidan iborat bo‘lib, ushbu madhda bu dunyo nimadan paydo bo‘lgan, u qanday va kim tomondan yaratilgan, degan savollarga javob izlangan.

Vedalardagi asotiriy qarashlar juda murakkab tuzilgan. Unga asosan butun dunyo oliy xudo Braxmadan iborat. Braxma dastlab haybatli odam Purushaning tanasini bo‘lib-bo‘lib koinot, yulduzlar, yer, samoni yaratdi va o‘zi bir vaqtda u bilan birlashdi. Butun borliq dunyoviy ruh – purusha (erkak boshlang‘ich) material borliq – prakriti (ayol boshlang‘ich)ning birikuvidan iboratdir.

Xitoy asotirlari ham o‘z tarixi bilan eramizdan oldingi uzoq ming yillarga borib taqaladi. Shuningdek, Xitoy asotirlari o‘z shakllanish davrida qadimgi Xitoy, daosizm va buddaviylik va kechki Xitoy xalq og‘zaki ijodi mifologik tizimlarini birlashtira borgan. Asotiriy qarashlar aks etgan qadimgi asarlardan biri «Shan xay szin» («Tog‘lar va daryolar kitobi») bo‘lib u eramizdan avvalgi IV-II asrlarda yozilgan. Unda qadimgi Xitoy afsonalari voqealarini umumlashtiruvchi tasvirlar mavjud. Unda dastlab dunyo vujudga kelguncha tuman va qorong‘ulik bilan to‘lgan tubsiz xaos mavjudligi, koinot kuchlari bo‘lgan Yan va In vositasida tartibga keltirilganligi haqida tasavvurlar bor. Ba‘zilarida esa dunyo g‘ayri tabiiy umumiy inson bo‘lgan Pan-Gudan paydo bo‘lganligi aytiladi. Ayni shu afsonada Xitoy falsafasi uchun muhim bo‘lgan, shaxsiyatga ega bo‘lmagan dunyoviy qonun bo‘lmish «dao» haqidagi g‘oya shakllantirilgan. Pan-Gu haqidagi afsona, shuningdek inson va tabiat birligi, mirokosmos-inson va makrokosmos-dunyoning birligi, chambarchas bog‘liqligiga ishora qiladi. Bu qarashlar inson bilan bog‘liq barcha sohalar: san‘at, adabiyot, meditsina, sport va boshqa sohalarda ham insonga tabiat orqali yo‘l mavjudligini ta‘kidlaydi. Xitoy mifologik merosi uning geografik hududi va iqlimi bilan bog‘liqdir. Masalan, bu afsonalarda osmonni ulug‘lovchi, zamirida ko‘proq shamanlik bilan bog‘liq bo‘lgan asotirlar ham, shuningdek tabiiy-ilmiy fikr kurtaklari bilan bog‘liq ma‘lumotlarga ham duch kelamiz. Xususan, Shan davrida, eramizdan oldingi II ming yillik boshlarida xitoyliklar to‘rtinchi tartib hududida hisob yuritishni bilganlar, Xan sulolasi davrida esa algebratik tenglamalarning echimi haqida ham ma‘lumotlar mavjud bo‘lgan.

Yaqin Sharqning ilk mifologik qarashlari Ikki daryo oraliq‘i yoki Mesopatamiyada vujudga kelgan Gilgamish haqidagi dostonida ifodalangan. Bu dostonning qadimiyligi eramizdan avvalgi IV ming yillikka borib taqaladi. Gilgemish ikki qismi xudo, bir qismi odamdan iborat afsonaviy qahramon bo‘lib, u Mesopatamiyaning qadimiy hududlarida istiqomat qilgan Shumer va Akkad mamlakatlari qahramoni bo‘lgan. Gilgamish haqidagi dostonning turli variantlari mavjud. Bu afsonaviy qarashlarda Gilgamish xudolar yoki tabiat kuchlari bilan kurashuvchi qahramon emas, do‘sti Enkidaga sodiq inson, insoniy munosabatlarni qadrllovchi obraz sifatida tasvirlanadi. Bu afsona mifologik dunyoqarashda tabiat kuchlariga berilgan imtiyoz sekin-asta inson omiligi qaratilganidan dalolat berar edi.

Yaqin Sharq va Turon zaminni birlashtirib turuvchi mifologik qarashlar “Avesto”da o‘z ifodasini topgan. Zardushtiylikning bu yozma manbai boy dunyoqarash mazmuniga ega bo‘lib, uning bosh g‘oyasini Axuramazda va Axrimon obrazlari orqali ifodalangan ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi qarama – qarshilik kurashi va bu kurashda ezgulikning g‘alaba qozonishi tashkil etadi. Shuningdek, unda olamning boshlang‘ich asoslari va tuzilishi, yaxlitligi to‘g‘risida muhim fikrlar mavjud. Zardushtiylik qadimgi Hindiston va Yaqin Sharq diniy mifologiyasi mitraizmning Markaziy Osiyo xususan qadimgi Turonzamin va Erondagi kechki

ko‘rinishi bo‘lib, unda Quyosh xudosi va unga bog‘liq bo‘lgan olovning muqaddaslashtirilishi e‘tiborlidir. Axuramazda timsolida gavdalangan dunyoviy Aql hamda suv, yer, havo, olov biridan biriga o‘tuvchi yoki birlashuvchi-unifakatsiyalanuvchi elementlardir. Bunday mifologik – falsafiy fikrlar keyinchalik Qadimgi Sharq va G‘arb falsafasi, xususan, lokayata falsafiy ta‘limoti, Platon va Aristotel ontologik konsepsiyalarida olamning ibtidosi masalasining qo‘yilishi va hal etilishiga ko‘rsatgan ta‘siri yaxshi ma‘lum.

Sharq mifologik merosi o‘zining yuqori badiiy-falsafiy tuzilishi, gnoseologik va ontologik tizimiga ega. Mifologik-asotiriy qarashlar naturfalsafiy xarakterga ega bo‘lgani uchun ham Sharq sivilizatsiyalari tabiiy-ilmiy bilimlar sohasida ulkan natijalarga erishdi va jahon fani rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Bizgacha yetib kelgan Papirus yozuvlari misrliklarning matematika va geometriya (turli shaklning xajmi va yuzasini o‘lchash), astronomiya (aniq quyosh taqvimining tuzilishi keyinchalik Evropada taqvimga asos bo‘lgan), tibbiyot (anatomiya tuzilishi, miya va qon tomirlari xaqidagi ta‘limot, jarrohlik), kimyo (turli moddalarning xususiyatini o‘rganish va bu bilimlardan mayitni mumiyolashda foydalanish) sohalaridagi keng tushunchalari xaqida dalolat beradi. Mesopotamiya qo‘shni hududlarga matematika va astronomiya sohasidagi bilimlar bilan katta ta‘sir ko‘rsatdi. Mesopotamiyaliklar matematika va astronomiyaga oid kashfiyotlar qilib, oy fazalarini bo‘lish tizimini yaratdi, quyosh tizimiga oid jarayonlar, yulduz va sayyorlar ro‘yxati, ko‘plab harakat holatlarini aniqlash bo‘yicha yangiliklar kiritdi. Ikki daryo oralig‘ida astrologik bilimlar ham rivojlandi.

Qadimgi dunyoning ma‘lum tarixiy davrigacha falsafiy tafakkurni alohida o‘ziga xos dunyoqarash sifatida shakllanishi kuzatilmagan. Eramizdan avvalgi VII- VI asrlar insoniyat tarixida muhim burilish davri bo‘lib, qadimgi Hindiston, Misr, Xitoyda falsafiy tafakkurning kurtaklari vujudga kela boshlaydi. Mifologik davr nihoyasiga yetdi, ratsional idrok davri shakllandi, xozirgacha mavjud bo‘lgan asosiy tushuncha va tasniflar ishlab chiqildi. Buddaviylik din va falsafani birlashtiruvchi umumiy qarashlarni ilgari surdi. Xitoyda falsafa maktablari rivojlandi. Eronda zardo‘shiylik mifologik – falsafiy ta‘limoti davlat dini darajasida qabul qilindi va qonunlashtirildi. Hindistonda Veda ta‘limotining yangi falsafiy maktablar yaratish davri boshlandi, Upanishadalar paydo bo‘ldi. Diniy-afsonaviy tasavvurlar bilan bir qatorda, boshqa bir ma‘naviy zamin tajribaviy bilimlar va ilm-fan kurtaklari (riyoziyot, astronomiya, tabobat, Yer ishlari haqidagi bilimlar, metallurgiya, jug‘rofiya) va bu bosqich doirasida shakllanayotgan tahliliy tafakkur edi. Bunday burulish davriga ijtimoiy va u bilan mutanosib rivojlangan gnoseologik omillar sabab bo‘ldi.

Chunki bu davrga qadar qadimgi hind va xitoy fani xam ko‘plab yutuqlarni qo‘lga kiritgan edi. Hindistonda noldan foydalanib o‘nlik sanoq tizimi yaratilishi bilan algebra rivojlana boshladi («son», «tub son», «sinus» kabi atamalar Hindistonda paydo bo‘ldi). O‘lim sababini aniqlash maqsadida murda tanasini anatomik tadqiq qilish tajribalari anatomiya va fizologiyani rivojlantirib, meditsinada katta yutuqlarga erishildi. Hindistonda tibbiyot taraqqiyoti xaqida manbalarda jarrohlikning 300 turi bo‘lganligi va 120 ta jarrohlik asbobi mavjudligi eslatiladi. Barchaga ma‘lumki, Xitoy ipak, chinni va qog‘ozning vatani hisoblanib, mil. avv. II asrda kashf qilingan, shuningdek, Xitoyda porox, kompas (mil. av. III asr) Yer qimirlashini aniqlovchi asbob (seismograf) ham ixtiro qilingan. Mil. av. 613 yilga tegishli Xitoy qo‘lyozmalari topilib unda Galley kometasi xaqidagi eng qadimgi ma‘lumotlar uchraydi. Mil. av. II asrda Xitoyda osmon yoritqichlarining xarakati tasvirlangan birinchi osmon globusi, 2500 yoritqichning o‘rni ko‘rsatilgan yulduzlar katalogi yaratilgan. Yangi taqvim joriy qilinib (mil. av. 104 y.), unga ko‘ra bir yil 365 241 kunga teng bo‘lgan. Mil. av. 28 yilda Xan imperiyasining astronomlari quyoshda dog‘lar mavjudligini kuzatganlar. Xitoy matematiklari tarixda birinchi bo‘lib xisobda manfiy sonni qo‘llaganlar. Tibbiyotda igna ukoli, nuqtali davolash kabi ajoyib usulni ishlab chiqqanlar.

Qadimgi Hindistonda falsafiy maktablar. Hindistonda falsafagacha bo‘lgan fikrlar uchta manbada mujassamlashgan: Vedalar, Maxobxorot, Bxagadvita. XX asrda yashab ijod etgan hind faylasufi Aurobindo Gxoshning ta‘kidlashicha, “Maxobxorot”-yakka, individual

ong emas, milliy ong ijodi, xalqning o'zi to'g'risida yozgan poemasidir"¹, - degan edi. Qadimgi hind falsafasi shakllanish davri to'rtga bo'linadi.

1. Vedalar davri (er.avv.1500 – 600 y.). Bu davr oriylarning joylashishi va ular madaniyatining yoyilishi, “o'rmondagi universitetlar”ning paydo bo'lishi davri.

2. Epik davr (er.avv. 600- 200y.) – ilk upanishaddan darshanlar yoki falsafiy sistemalgacha bo'lgan davr. Bu davrda buddizm, jaynizm va boshqa ko'plab diniy ta'limotlar paydo bo'ladi.

3. Sutra davri (er.avv. 200 y.- eramizning ikkinchi asri boshlarigacha) –qisqa va umumlashgan falsafiy ta'limotlar davri.

4. Sxolastik davr (eramizning ikkinchi asridan boshlanadi). U mohiyatan avvalgi davrga o'xshab ketadi.

Vedalar eramizgacha uchinchi ming yillikda yig'ila boshlagan. Vedalar jami 4 ta: Rigvedalar– gimnlar to'plami, Samavedalar – (“Saman” qo'shiqlar to'plami), Yajurveda – (yajus qurbon qilish formulasi, qurbon qilishning formulalari to'plami, Atxarvaveda (Atxarvak afsonaviy koxin nomi) – magiya va qasamlar to'plami. Har bir veda adabiyoti samxitlardan, ya'ni matnlardan tashkil topgan. Xususan Rigvedalar 1028 gimndan tashkil

Vedalar davrida dastlabki ilmiy tasavvurlar, xususan, geometrik o'lchamlar, arifmetik hisoblar, xususan o'nlik sanoq sistemasiga oid fikrlar mavjud bo'lgan. Ilk upanishad davridayoq vujudga kelgan ilmiy bilim kurtaklari mifologik dunyoqarashdan keyingi hind falsafasining ikkinchi ma'naviy manbai bo'lib xizmat qilgan.

Upanishad (atrofida o'tirish) - ustoz oyog'i oldida o'tirib bilim olishni bildiradi. Bu upanishadga mansub asarlarda ko'rsatmalar, o'gitlar ko'pligidan dalolat beradi. Ayni paytda, upanishadlarda shoh saroyidagi disputlar, suhbatlar o'z aksini topgan. Upanishadlar soni 200 tadan ko'proq. Ulardan ba'zilari she'r, boshqalari proza, uchinchi bir turlari aralash ko'rinishda bitilgan. Upanishadlar ikki yarim ming yildan ko'proq vaqt davomida yaratilgan (eramizgacha ikkinchi ming yillik oxiridan boshlab eramizning ikkinchi ming yillari o'rtalarigacha). Upanishadlar mualliflari yashirilgan, lekin unda real shaxslar, xususan, braxmanlar va bilimli kshatriylar harakati sezilib turadi. Upanishadlarda ongning to'rt holati ajratilib, tavsiflanadi: uyg'oqlik, uyqu, chuqur uyqu (tushsiz) va sof ong-*turiya*. Upanishadlarda “hayot nafasi” tushunchasi (*pranlar*) muhim o'rin tutadi. Asta-sekin jonning ko'chib yurishi konsepsiyasi (*sansara*), o'tmishdagi xulq-atvor, amallar uchun javob berish (*karma*) to'g'risida qarashlar shakllana boradi. Taqdirni aynan karmaning belgilashi aytib o'tiladi. Insonning xulq-atvorini, axloq qonunini *dxarma* belgilaydi.

Hind falsafiy sistemalarini odatda veda g'oyalari, an'analariga bo'lgan munosabatiga ko'ra ikki guruhga: *astika* va *nastikaga* ajratiladi. Astikaga vedalar avtoritetini e'tirof etadigan, ortodoksal, mumtoz sistemalar – vedanta, nyaya, vaysheshika, yoga, mimansa va sankxyalar mansub. Vedalar avtoritetini tan olmaydigan ta'limotlar qatoriga lokayata, buddizm va jaynizm kiradi.

Qadimgi Misr va Bobil falsafiy fikr ildizlari.

Misr tarixi Qadimgi, O'rta va Kichik hoqonlikka bo'linadi. Qadimgi hoqonlik eramizgacha bo'lgan 2900-2200 yillarni o'z ichiga oladi. O'rta hoqonlik IX-XVI dinastiyalaridan tashkil topib, 2200-1600 yillarni, yangi hoqonlik XVII-XX dinastiyalaridan tarkib topib, 1600-1100 yillarni qamrab oladi. Mustaqil Misr tarixi XXVI-dinastiya (665-525y) bilan tugaydi. Bu davrda Misr markazi Sais bo'lgan. Shuning uchun ham XXVI - dinastiyadagi Misr Sais Misri deb ataladi.

Qadimgi Misr fani rivoji piramidalar misolida ko'zga yaqqol tashlanadi. Ularning eng ulkani Xeops piramidasi bo'lib, uning balandligi 146 metrdir. U 2,5 mln ohak va granit toshlaridan (blokларidan) qurilgan bo'lib, har biri 2,5 tonnadan 54 tonnagacha og'irlikka ega.

¹ Иктибос куйидаги манба буйича: Нижников С.А. История философии. Курс лекций. –М.: Экзамен, 2004-С.29.

Бу ҳақда қаранг: Шарипов М, Антик фалсафа.Ўқув қулланма, 2017 йил.

Bu piramida 20 yil davomida 30 ming kishining mehnati bilan qurilgan. Piramidalar qurilishida misrliklarga 1000000 soni ma'lum bo'lgan.

Misrlik astronomlar osmonni kuzatishgan, u amaliy ahamiyatga ega bo'lgan. Masalan, Nil daryosining har yilda toshishi Misr osmonida eng yarqin yulduz-Siriusning paydo bo'lishiga to'g'ri kelgan. Misrlik olimlar ekliptika–Quyoshning yulduzlar to'plamidagi ko'rinishidan kelib chiqib, uni 12 qismga bo'lishgan va ular yig'indisi Zodiakni, ya'ni “xayvonlar doirasi”ni hosil qiladi, deb hisoblashgan. Ekliptikadagi har bir yulduzlar turkumiga qandaydir bir hayvon nomi berilgan. 1,5 ming yil davomida Misr olimlari 373 marta Quyosh, 832 marta Oy tutilishini kuzatishgan.

Qadimgi Misr kalendari 12 oydan tashkil topgan bo'lib, ularning har birida 30 kun bo'lgan. Yil boshida hech bir oyga kirmaydigan beshta muqaddas kun bo'lgan. Keyinchalik Quyosh-Oy kalendari yaratildi. Oy kalendarini Quyosh kalendariga moslashtirish uchun har 25 yilda 13-oy qo'shilgan. Sutka vaqti Suv va Quyosh soatlari bilan o'lchangan.

Qadimgi Bobilda ham, Qadimgi Misrda ham ilm bilan shug'ullanish kohinlarning ishi deb sanalgan. Qadimgi Misr lirikasi ham yaxshi rivoj topgan. U o'zining dunyoqarash mazmunga egaligi bilan ajralib turadi. Masalan, “Arfist qo'shig'i”da olamning diniy-mifologik manzarasi shubha ostiga olinadi. Unda aytiladi: “Hech kim hali u yoqdan kelib, unda nimalar borligi to'g'risida, ularga nima kerakligi haqida hech nima demagan, qalblarimizni tinchlantirmagan”¹. Qo'shiqda “o'lganlardan hech biri qaytib kelmagan”² deyiladi. Tirik ekansan, qalbing xoxishiga qarab ish ko'r, deb aytiladi.

Lekin boshqa bir asarda-“O'lim maqtovi”da narigi dunyoning mavjudligi to'g'risida mulohaza bor: “Vaqt uyqu singari lip etib o'tib ketadi va Quyosh botar maydonda “xush kelibsiz” deb kutib olishadi”³. Bu maydonni misrliklar G'arbda deb hisoblashgan.

Geografik joylashuviga ko'ra Bobil, ya'ni Mesopotamiya yoki Ikki daryo (Tigr va Evfrat) oralig'i ikki qismdan: shimoliy tog'oldi va janubiy past-tekislikdan tashkil topgan. Unda paleolit davridayoq aholi yashar edi. Eramizgacha bo'lgan to'rtinchi ming yillikda Mesopotamiyaning tekislik qismiga shumerlar, o'rta qismiga akkadlar kelib joylashadi. Eramizgacha uchinchi ming yillikda shumerlar janubda, akkadlar shimolda qator mustaqil shahar-davlatlar barpo etadilar. Eramizgacha bo'lgan uchinchi ming yillik o'rtalarida Shumer shaharlari Lugalzagissi, Akkad shaharlari Sargon I tomonidan birlashtiriladi. Bu ikki birlashma o'rtasidagi kurashda Akkad g'olib chikadi. U o'ziga Mesopotamiya tekislik qismini bo'ysundiradi. Biroq Shumer-Akkad davlati uzoq yashagani yo'q. Mesopotamiya tabiiy chegaralar, to'siqlar bilan himoyalangan, xalqlarning ko'chuv markazida joylashgan edi. Kelgindi gutlar Akkad davlatini yakson qiladi. Keyinchalik paydo bo'lgan Shumer davlatining Ura III dinastiyasi amoritlar va elamitlar tomonidan yo'q qilinadi, ularning o'zaro kurashida esa amoritlar g'olib chiqishadi. Ular markazi Bobil bo'lgan davlatni barpo etdilar.

Qadimgi Bobil hoqonligi (1894-1595) o'z yuqori cho'qqisiga Xammurapi (1792-1750) davrida erishdi. U ikkinchi ming yilning o'rtalarida xetlar va kassitlar tomonidan yakson qilindi. Kassit dinastiyasi (1518-1202) tarixi to'g'risida ma'lumotlar kam. Eramizgacha VII-asrda Mesopotamiyaning tog'oldi qismida assuriyaliklar dastlabki yirik Yaqin Sharq davlatini barpo etib, uning hududi Erondan Misrgacha bo'lgan joylarni qamrab olgan edi.

Bobilning ikkinchi gullab-yashnashi Yangi Bobil hoqonligiga to'g'ri keladi (612-538). U forsiylar tomonidan yakson qilingan. Qadimgi Bobil-“bronza davri” madaniyatining tipik namunasi. U to'g'risidagi *manbalar* toshdagi va qotgan loydagi yozuvlar bo'lib, ular assuriya-bobil (akkad) tilida bitilgan. Assuriya xukmdori Ashshurbanipal kutubxonasida 30 mingdan ko'proq loy jadvallar mavjud bo'lgan. Matnlarda ish xujjatlari, qoidalar, tarixiy ma'lumotlar, tibbiy retseptlar, lug'atlar, matematik masalalar, xudolar sharafiga bag'ishlangan bitiklar qayd etilgan. Ularda qadimgi ilmiy va dunyoqarash mazmuniga ega ma'lumotlar ham o'z aksini topgan.

¹ Лирика Древнего Египта. –М., 1965 –С. 84.

² Там же, с. 85.

³ Там же, с. 86.

Qadimgi Bobil hoqonligi davriga oid ko'p matematik masalalar mavjud. Ular orasida ko'paytirish jadvali, kvadrat va kub sonlar, hisoblash pozitsion sistemasi bor. Shumer va Akkad-Bobilda oltinchi hisob sistemasi o'ylab topilgan. Eramizgacha ikkinchi ming yillikda Bobil olimlariga kvadrat diagonalining tomonlarga munosabati, aylananing radiusga munosabati ma'lum bo'lgan. Ular kvadrat va kub tenglamalarga mos keluvchi masalalarni yechishgan.

Qadimgi Bobil astronomlari Aleksandr Makedonskiy davriga (eramizgacha 4-asr) kelib, oy va quyosh tutilishi davriyligini aniqlashgan. Ikki minginchi yil boshida quyosh-oy kalendarini yaratishgan. Hammurapining qo'shimcha oy to'g'risidagi buyrug'i hozirgacha saqlangan. Bu 12 oydan iborat oy yilini (354,36sutka) quyosh yiliga (365,24sutka) yaqinlashtirish maqsadida qo'llangan. Keyinchalik 8 quyosh yilining 90 oyga (oy yilidagi) yaqin bo'lishi aniqlangan.

Ilmiy bilimlar bilan uzviy bog'liq holda ratsional bilish, tafakkur ko'nikmalari hosil bo'la boradi, falsafiy dunyoqarash elementlari shakllana boshlaydi. Lekin Bobilda falsafa paydo bo'lgan emas. Hatto, Yangi Bobil hoqonligi davrida ham olamning tuzilishi mif, afsonalar asosida tushuntirilgan. Ilmiy bilim kurtaklari hali fanni hosil qilish darajasigacha rivojlanmagan.

Markaziy Osiyoda "Avesto" ta'limotidagi falsafiy fikrlar. Eramizdan oldingi VI asrdan boshlab Markaziy Osiyoda zardushtiylik diniy-falsafiy ta'limoti vujudga kelib, eramizning III asrigacha hukmronlik qildi. Zardushtiylikning vatani sifatida Markaziy Osiyo (Baqtriya, Xorazm) va Eron (Midiya) ko'rsatiladi. Zardushtiylikda eng qadimgi davrlardan boshlab (eramizdan oldingi III-II-nchi ming yilliklar) eramizdan oldingi 1-ming yillik o'rtalarigacha bo'lgan Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq xalqlarining diniy va ma'lum ma'noda falsafiy tasavvurlari aks etgan.

Zardushtiylikda xalqni ezgulik va adolat g'oyalariga da'vat etish, hayotbaxsh an'analarni shakllantirish, dehqonchilik va shahar madaniyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etgan. «Avesto»dagi kosmologik ta'limotga binoan, Koinot, yer, okean, osmon, nurlu doira va jannatdan iborat. Yer dumaloq bo'lib, atrofi okean bilan o'ralgan va ob-havo, yil fasllari bilan bog'liq bo'lgan etti qismdan iboratki, bu bobilliklarning etti shamollar haqidagi qadimgi tasavvurlaridan iqtibos qilingan. Osmon to'rt doiradan tashkil topgan: yulduzlar doirasi, oy doirasi, quyosh doirasi va jannat doirasi yoki nur makoni. Yulduzlar, Oy va Quyosh xudo *Axura Mazdaning* badani sifatida tasvirlanadi. Zardushtiylik ta'limotiga ko'ra tabiat va jamiyat Yovuzlik Axriman yoki Angra-Man'yu)ning kurashidan iborat bo'lib, pirovardida, 3000 yildan so'ng Yaxshilik g'olib chiqib haqiqat adolat davri keladi. Shundan omon qolgan odamlar abadiy baxtiyorlikda yashaydilar¹.

Zardushtiylikning jamiyat tarixi haqidagi tasavvurlari Injil va Qur'ondagi afsonalar bilan o'xshab ketadi. Avesto bo'yicha birinchi odam Yimadir barcha odamlar undan kelib chiqqan. Bu davr oltin asr sifatida tasvirlanadi: insonlar abadiy hayotga ega edilar, xudo Axuramazda abadiy bahor yaratgan bo'lib, kishilar farovonlik va baxt-saodat yashar edilar. Ammo kunlardan bir kun ular gunohga botdilar: ular ta'qiqlangan mol go'shtini yeb qo'ydilar. Ziyonkor ruh *Anxra Man'yu* ularga sovuq va qor yuboradi. Yima odamlarni sovuqdan qotib qolishlaridan saqlash uchun uy qurib, unga barcha tirik jonzorlardan bir juftan yashiradi. Bu afsona Shumer, Bobil, Injil va Qur'ondagi Butun dunyoni tufon bosganligi haqidagi afsonaga ochiqdan ochiq o'xshashdir. Tarixning birinchi davri bo'lgan – oltin davr shunday tugallanib, ikkinchi davr bo'lgan-yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurash davri boshlanadi. Uchinchi davr, ya'ni insoniyat kelajagi Avestoda qadimgi davr kishilarining baxt-saodat haqidagi orzulari sifatida tasvirlanadiki, unda yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurashda xudo Axuramazda g'alaba qiladi va o'shanda yaxshilik saltanati barqaror bo'ladi. O'liklarning tirilishi va mahshar kuni haqidagi tasavvurlar ham mavjud.

¹ Сулаймонова Ф. Шарк ва Фарб. –Тошкент:Ўзбекистон, 1997. 23-бет.

Zaratushtra xalqning zo‘ravonlik va talon-tarrojdan azob chekayotganligini ham dardlik bilan qayd etib, qonun va tartibga rioya etishga chaqiradi. Aynan qishloq xo‘jaligi sohasidagi islohotlar g‘oyasi uchun Zaratushtraga jamiyat tepasida turganlar qarshi chiqdilar. U qonundan tashqari deb e‘lon qilindi, jamiyatdan haydaldi, uning mol-mulki musodara qilindi.

Zardushtiylikda o‘sha davrdagi jamiyatning huquqiy va axloqiy tizimi o‘z aksini topgan. Zardushtiylikning qonunlar majmuasida halollik, mehnatsevarlik, adolatlilik, fikr, so‘z va amalda xolislik yuqori axloqiy me‘yor asosi sifatida oldinga suriladi. Zardushtiylikning asosiy e‘tiqodi *uchlik qoidasida* o‘z aksini topgan: *xayrli fikr (gumata)*, *xayrli so‘z (gukta)* va *xayrli ish (gvarishta)*. Zardushtiylik axloqining talabi insonning ruhiy va tana pokligidir. Zardushtiylik tinch va osoyishta, ittifoqlikda yashashni maslahat beradi, yaqinlarga nisbatan xayrixoh bo‘lishni, bir-biriga yordam berishni, yomonlik bilan kurashishni, shafqatsizlik, shuhratparastlik, zo‘ravonlik, o‘zboshimchalik, hasad, tuhmatni mahkum etadi, g‘azab va shahvotga berilmaslikni targ‘ib etadi, berilgan va‘daga vafo qilmaslikni, o‘g‘rilikni ta‘qiqlaydi, tuzilgan shartnomaga rioya etishni, savdoda rostgo‘y bo‘lishni, qarzni o‘z vaqtida to‘lashni ta‘kidlaydi. Muhim *axloqiy me‘yorlarga* quyidagilar kirar edi: homiladorlik va ko‘z yorish davrida ayol to‘g‘risida g‘amxo‘rlik qilish, yerni ishlash, daraxtlar o‘tkazish, suv va oziq-ovqat manbalarini toza saqlash, chorva boqish, muhtojlarga o‘zidagi ortiqcha narsalar bilan yordam ko‘rsatish, foydali hayvonlar haqida g‘amho‘rlik qilish. Zaratushtra ta‘limoti Markaziy Osiyo va Erondan boshlab Qora dengiz va Misrgacha yoyilgan edi. Ushbu ta‘limotga ko‘ra, oliy xudo-Xoliq va unga qarshi turgan va unga bo‘ysunmaydigan yovuz kuchlar mavjuddirlar. Xoliq dunyoni muayyan maqsadda yaratgan, ammo hozirgi holatda bu dunyoning intihosi bo‘lib, bu haqda dunyoning najotkori kelib, undan xabar beradi. Jannat va do‘zax mavjud bo‘lib, har bir ruh kishi vafotidan so‘ng sudga tortiladi. Zamonlar oxirida o‘lganlar tirilib, Qiyomat qoyim bo‘ladiki, o‘shanda barcha gunohkorlar yakson qilinadilar. So‘ngra Yer yuzida Xudoning saltanati barqaror bo‘ladi va taqvodor kishilar bu saltanatga kiradilar. Xristianlik, gnostik mazhablar va Shimoliy buddaviylikda Zaratushtra o‘z ta‘limoti bilan Axmoniyilar imperiyasining barcha viloyatlarida qoldirgan chuqur ta‘sirini o‘tkazdi. Zardushtning narigi dunyo haqidagi ta‘limoti avval yahudiylar, so‘ngra xristian va islom diniga o‘tdi va bu dinlar ta‘limotiga binoan qayta-qayta ishlanadi.

Konfutsiy va Lao-Szi ta‘limoti. Qadimgi Xitoy fan va madaniyati, falsafiy fikrlarning vujudga kelish qonuniyati Sharqning boshqa hududlaridan farq qiladi. Eramizdan avvalgi ikki minginchi yilning o‘rtalariga kelib, Shan-in davlatida muayyan xo‘jalik shakli yuzaga kelgan. Eramizdan avvalgi XII asrda esa, urushlar natijasida davlat Chjou qabilasining qo‘liga o‘tgan. Bu hokimiyat eramizdan avvalgi III asrgacha davom etgan. Bu vaqtda diniy mifologik dunyoqarash hukmronlik qilgan. U olam va tabiatning paydo bo‘lishini o‘ziga xos tarzda tushuntirgan va dunyoviy bilimlar rivojiga o‘z ta‘sirini o‘tkazgan.

Bunday ruhdagi falsafiy g‘oyalar ayniqsa qadimgi Xitoy donishmandi Konfutsiy ijodida yaqqol aks etgan. Konfutsiychilik axloqiy qoidalar va ijtimoiy boshqaruv masalalariga diqqat-e‘tiborni qaratdi. Konfutsiychilik uchun eng mukammal namuna o‘tmish edi. Konfutsiy (er.ol. 551-449 yy.) o‘zi haqida shunday degan edi: «Eskini bayon qilaman va yangini yaratmayman». U va uning izdoshlari jamiyatning parchalanib ketishidan bezovta bo‘lganliklari sababli asosiy e‘tiborni insonni o‘z atrofdagilarga va jamiyatga nisbatan hurmat ruhida tarbiyalashga qaratdilar. Shaxs o‘zi uchun emas, balki jamiyat uchun shaxsdir. Konfutsiychilik axloqi insonni uning ijtimoiy vazifasi bilan bog‘liq ravishda tushunadi, ta‘lim va tarbiyani esa, insonni ana shu vazifasini bajarishga olib keladigan narsa sifatida idrok qiladi. Konfutsiychilik Sharq xalqlari ongida shunday axloqiy me‘yorlarni shakllantirdiki, bu - insonparvarlik, burchga sodiqlik, tavfiqlilik, aqlga muvofiqlik, haqiqatgo‘ylikdir. Shuningdek, konfutsiychilik besh *aloqa qoidasini*, ya‘ni jamiyatdagi munosabatlar tizimini ham ishlab chiqdi - bular davlat bilan fuqarolar o‘rtasidagi, ota-onalar bilan bolalar, Yer va xotin, kattalar bilan kichiklar va do‘stlar o‘rtasidagi munosabatlardir. Xo‘jayinga sodiqlik va vafodorlik eng muhim va ustun sanalar edi. Konfutsiychilikning asosiy axloqiy-siyosiy

qoidalari quyidagilardan iborat edi: «xalqni shafqat bilan boshqarish va xalq ichiga xulq-atvor qoidalari yordamida tartibni joriy qilish», «osmon irodasidan qoʻrqish» va «oʻlganlar ruhini hurmat bilan yodga olish», «tugʻma bilimlarga ega boʻlganlar» (mukammal donishmandlar) va «oʻqish-oʻrganish natijasida bilimga ega boʻlganlar» mavjudligini tan olish, yaʼni oʻqish-oʻrganish tufayli bilimlarni kasb etish imkoniyati borligi va taʼlim-tarbiyaning buyuk rolini qayd etish, «Oltin oʻrtamiyonalik yoʻli», «ikki qarama-qarshi qirrani qoʻlda ushlab, ammo xalq uchun oʻrtachasidan foydalanish» qoidasini qoʻllash, yaʼni qarama-qarshiliklarni yumshatish va muhosasozlik nazariyasiga rioya etish. Konfutsiy tomonidan birinchi marta «oltin qoida» deb nom olgan va keyinchalik koʻpchilik mutafakkirlar tomonidan qolipga solingan, - «oʻzingga ravo koʻrmagan narsani, boshqa odamlarga ham ravo koʻrma» qoidasi shakllantirildi. Konfutsiychilikning yana bir muhim jihati «ismlarni tuzatish» talabi ediki, unga binoan agar jamiyatda «hukmdor hukmdor boʻlmasa, xizmatkor xizmatkorlik qilmasa, oʻgʻil oʻgʻilligini qilmasa», yaʼni shunday vaziyat vujudga kelsaki, u «besh aloqa» talab etgan taʼlimot tashqarisiga chiqsa, voqeylikni tuzatish, jumladan, kuch ishlatib boʻlsa ham tartibni joriy etish zaruriyatini tan olish lozim. Shundagina jamiyatdagi tabaqalar oʻrtasidagi munosabatlarni qatʼiy ravishda tiklash mumkin boʻladi.

Daosizmning diqqat markazida tabiat, koinot va inson turadi. Ammo bu ibtidolar mantiqiy - aqliy yoʻl bilan emas, balki mavjudlik tabiatiga toʻgʻridan-toʻgʻri kirib borish yordamida bilib olinadi. Dunyo hech qanday sabablarsiz doimiy harakat va oʻzgarishda boʻlib, rivojlanadi, yashaydi va sirtqi taʼsir natijasida emas, balki ichki sabab natijasida vujudga kelgan. Borliq haqidagi taʼlimotda yoʻl tushunchasi – dao - markaziy maqomdadir. Daosizm aqidasi koʻra, tafakkurning maqsadi, insonni tabiat bilan «qoʻshilib ketishi» dadir, negaki, u uning tarkibiy qismidir.

Jamiyat hayotidagi tartibga qattiq amal qilish talab etiladi. Tartib, Konfutsiy nuqtai nazariga koʻra, ilohiy mazmunga ega va uning mohiyatini “Li” tushunchasi belgilaydi. U, yaʼni tartib dunyoning mohiyatini aks ettiradi. Binobarin, jamiyatdagi barcha harakatlar unga binoan amalga oshishi lozim. Tartib-insoniyat jamoasining eng oliy hayotiy qadriyatlaridan biridir. Konfutsiyning taʼkidlashicha, shaxs faqat oʻzi uchun emas balki jamiyat uchun ham yashashi kerak. Konfutsiy taʼlimotida insonning hayotdagi ijtimoiy oʻrni nihoyatda ulugʻ, u oʻziga ravo koʻrmagan narsani boshqalarga ham ravo koʻrmasligi, oʻziga ravo koʻrgan narsani boshqalariga ham ravo koʻrishi lozim.

Konfutsiyning qarashlari keyinchilik jahon falsafasida axloqiy tamoyillar rivojida, adolat, birodarlik, erkinlik gʻoyalari takomilida muhim oʻrin tutgan. Bu taʼlimot Xitoyda ikki ming yil davomida davlat dini darajasiga koʻtarilgan va xalq hayotida muhim ahamiyat kasb etgan.

Qadimgi Xitoyning koʻzga koʻringan faylasuflaridan biri Lao-Szidir (VI-V asrlar). Uning taʼlimotiga koʻra, olam, jamiyat va inson hayoti Dao qonuniga boʻysunmogʻi lozim. Daosizm taʼlimoti ana shu tariqa shakllangan. Dao qonuni-tabiatning yashash qonunidir, undagi rang-baranglik kurashi va uygʻunligi abadiyligining eʼtirof etilishidir. Bu qonunga koʻra, olamning asosini tashkil etuvchi “Si”, yaʼni beshta unsur - olov, suv, havo, Yer va yogʻoch yoki metall olamdagi barcha jismlar asosini tashkil etadi hamda ularning yuzaga kelishini taʼminlaydi. Lao-Szining taʼkidlashicha, olamda hech bir narsa doimiy va oʻzgarmas, xarakatsiz holda boʻlishi mumkin emas.

Daosizmga binoan, dunyodagi hamma narsa bir holatdan ikkinchi holatga oʻtib turadi. Qarama-qarshi kuchlar oʻrtasidagi kurash, yaʼni In va Yan orasidagi munosabat-bizni oʻrab turgan olamni harakatga keltiruvchi kuchlar manbaidir. In va Yan oʻrtasidagi kurash daoni anglatadi. Odamzod bu kurash jarayonida doimo yaxshilik tomonidan turishi, oʻzini qurshab turgan tabiat va atrofdagi olamga mehr koʻrsatishi lozim. Boʻlmasa, Dao qonuni buziladi va bunday joyda baxtsizlik, fojia yuz beradi. Lao-Szi bu oʻrinda ekologik falokati nazarda tutgan. “Kishilar Dao qonunini buzmasliklari kerak, aks holda tabiat ulardan albatta oʻch oladi”, degan edi Lao-Szi. Buni ekologik falokatlar avj olib borayotgan bugungi kun voqeligi ham tasdiqlaydi.

Islom dinining vujudga kelishi va falsafiy ta'limoti. Islom dini yuzaga kelishi jihatidan jahon dinlari ichida uchinchi o'rinda turadi. Islom dini Yaqin va O'rta Sharq, Shimoliy Afrika, Janubiy – Sharqiy Osiyo, Kavkaz xalqlari tarixida nihoyatda muhim o'rin tutadi va ayni vaqtda ularning ijtimoiy - siyosiy va madaniy hayotiga katta ta'sir o'tkazib kelmoqda. Islom dini milodiy VII asrning boshlarida Arabiston yarim orolida vujudga kelgan. Arabistonning qulay geografik hududi G'arb va Sharq davlatlarini bog'lovchi karvon yo'llari o'tgan va uchta qit'ani tutashtirib turishi sababli, savdo-sotiq va hunarmandchilik qadimdan rivojlangan. Iqtisodiy rivojlanish darajasi yarim orolning turli hududlarida turlicha bo'lgan. Uning bepoyon cho'llarida yashagan ko'chmanchi arablar chorvachilik bilan shug'ullangan. Yarim orolning shimoliy qismida Vizantiya va Mesopotamiya kabi qadimgi madaniy markazlarning ta'siri kuchli bo'lgan. Milodiy I asrda Arabistonning janubi – g'arbiy qismida shahar – davlatlar vujudga kelib, IV–VI asrlarda bu erda Makka, yasrib, Toif kabi yirik shaharlar vujudga keladi. Mintaqadagi iqtisodiy jonlanish natijasida ko'chmanchi chorvador qabilalarda urug'–qabilaviy munosabatlarning yemirilishi va davlat uyushmalarining paydo bo'lish jarayoni kuchaydi. Islom dini tarqoq qabilalarni birlashtiruvchi mafkura sifatida tarix sahnasiga chiqdi.

“Islom” arabcha so'z bo'lib, tangriga o'zini topshirish, itoat, bo'ysunish, tinchlik kabi ma'nolarni anglatadi. Islom dini ta'limoti Qur'on va hadislarda bayon etilgan. Qur'on muqaddas manba hisoblanib, unda islomiy qonun qoidalar, iymon-e'tiqod talablari, huquqiy va axloqiy me'yorlar o'z ifodasini topgan. Sunna hadislar majmui bo'lib, Qur'ondan keyin keladigan muqaddas manbadir. Islom dinining ontologik asosi tavhid g'oyasiga, ya'ni yagona olloh tomondan butun borliqning yaratilishi haqidagi ta'limotga asoslanadi. Gnoseologik asosi esa, insonni ollohni anglash yo'lidagi jismoniy, ruhiy, ma'naviy holat jarayonlarini va oxir oqibatda ollohni bilish va unga birlashib ketish g'oyasini ilgari suradi. Islom dinining ontologik va gnoseologik masalalarini talqin qilishda, ularga teologik va aqidaviy yondoshuvlar, shuningdek siyosiy masalalarda islomga e'tiqod qiluvchilar bir necha oqim va yo'nalishlarga bo'linib ketganlar.

Ilk o'rta asr Sharq falsafasi va Uyg'onish davri. Falsafa tarixi sohasida Ilk o'rta asr Sharq falsafasi deganda IX-XI asrlar musulmon fani va madaniyati tarixida katta yutuqlar va muhim ilmiy kashfiyotlar davri tushuniladi. Bu davrni ba'zi tadqiqotchilar Sharq fani va madaniyatining Uyg'onish davri yoki “oltin davri” deb e'tirof etadilar. O'sha davrda arab xalifaligi tarkibiga kirgan Movarounnahr va Xuroson mintaqasi yuz bergan madaniy-ma'rifiy yuksalishni ta'minlovchi va harakatlantiruvchi asosiy kuchlardan biri edi. Bu xulosa, birinchi navbatda, bu ilmiy yuksalishda ishtirok etgan mutafakkirlarning asosiy qismi ushbu zamin farzandlari bo'lgani bilan izohlanadi¹. Ushbu davrning tamal toshi islom dinining vujudga kelish omili, Abbosiylar xalifaligi davriga borib taqaladi. Mazkur davrda Bag'dod shahriga asos solinib, u xalifalikning siyosiy markazi bo'libgina qolmay, balki saltanatning iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy markaziga aylantirilgan edi. Abbosiy xalifalar Mansur (754-776), Xorun ar-Rashid (786-809) va Ma'mun (813-833) davrida ilm-ma'rifatga katta e'tibor berilgan. Yirik ilmiy markazga aylangan “Bayt ul-hikma”ga asos solinib, bu joyda o'z davrining mashhur olimu faylasuflari, tabib, munajjim, musiqachi, me'mor, muhandislari to'plangan. Bu davrda arablar, yahudiylar, nasroniylar, forslar, movarounnahrlik va xurosonliklar tomonidan yahudiy, yunon, suryoniy, fors, hind va boshqa tillardagi riyoziyot, falakiyot, mantiq, alkimyo, handasa, tarix, tibbiyot fanlariga oid madaniy, ilmiy-falsafiy asarlar arab tiliga tarjima qilingan. Qadimgi yunon faylasuflari Ptolemeyning “Almajistiy” (Almagest), Evklidning handasa (geometriya), Aflotun va Arastuning qator asarlari arab tiliga o'girildi. Ayniqsa, Arastuning mantiqqa oid asarlarining tarjima qilinishi Bag'dod ziyolilari dunyoqarashining butunlay o'zgarishiga olib kelgan edi.

¹ Қаранг: Абдуҳалимов Б. А. “Байт ал-ҳикма” ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти: (IX–XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). –Т.ошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2004. –Б.209-236.

Arab xalifaligi davrida O'rta Osiyoni Tohiriylar (821-873), Safforiylar (873-904), Somoniylar (875-999), G'aznaviylar (977-1186), Qoraxoniylar (999-1212) va Xorazmshohlar (1077-1231) kabi sulolalar boshqargan. Saljuqiylar (1033-1300) XII asrning boshlariga kelib, bugungi O'rta Osiyo hududini butunlay o'z nazorati ostiga oladilar¹. Ma'lumki, saljuqiylar sulolasi ilgarigi mavqei yo'qolgan xalifalikni boshqarayotgan Bag'dod xalifasining rasmiy hukmronligini saqlagan holda, amalda markazlashgan davlatning dunyoviy ishlarini boshqarar edilar. Saljuqiy Malikshoh davrida uzoq vaqt vazirlik qilgan fan homiysi Nizomul Mulk Abu Homid G'azzoliy va Mahmud az-Zamaxshariy kabi olimlarni ham qo'llab-quvvatlagan. U Bag'dodda rasadxona ishini rivojlantirib, mashhur falakshunos olimlarni to'playdi. Nizomul Mulk tashabbusi bilan Buxoro, Hirot, Nishopur, Samarqand, Bag'dod kabi shaharlarda "Nizomiya" nomidagi madrasalar ochilgan. Ushbu davr ilm-fan taraqqiyotining e'tiborli tomoni shundaki, ko'pgina olimlar o'z sohalarida yangiliklarga asos soladilar. Masalan, birinchi bo'lib, Umar Xayyom taqvimiga tuzatish kiritadi. Ayniqsa, bu davr arab va fors adabiyotining taraqqiyot davri bo'lgan. Umuman olganda, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy jabhalarda ko'plab o'zgarishlar falsafa, tabiiy-ilmiy bilimlar rivojida muhim ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlarni vujudga keltirgan. O'z navbatida Movarounnahr diyorida ham ilm-fan ravnaqi uchun qulay imkoniyatlar yaratilgan.

Sharq panteizmi va peripatetizmi. Sharq panteizmi "vahdatul vujud" – yagona vujud birligi ta'limotidan vujudga kelgandir. Ya'ni haqiqiy borliq – bu Mutlaq zot, ya'ni olloh o'zi yaratgan borliqda aks etadi, degan ma'noni bildiradi. "Parvardigorning yakkayu yagona vujudidan iborat, boshqa mavjudliklar shu vujudning ijodi, in'ikosidir. Mutlaq zotni al-Haq (Real borliq), al-Ahad (Birlik) deb ham ataydilar. U o'zi yaratgan olam ashyolarida (olami shahodat, olamul xalq) o'zini namoyon etib, zohirlanib turadi va shu orqali o'zi o'zini idrok etadi. Bu cheksiz va mavhum Mutlaq zotning shahodat (moddiy) olamda tinimsiz jilolanishi «tajalliy» deb atalgan. Tajalliy – barcha harakat va faoliyat, tiriklik va hayot ijodkori Parvardigorning o'zi yaratgan olamda doimo hozir bo'lishidir" –deb tahlil qiladi tasavvufshunos olim Najmiddin Komilov². Bu ta'limotning asoschisi Ibn Arabiy bo'lib, tasavvuf falsafasining shakllanishiga asos bo'ldi. Keyinchalik Sharq panteizmi Forobiy ijodida o'zining eng mukammal ko'rinishiga ega bo'ldi. Falsafada odamni tabiiy taraqqiyotning oliy ko'rinishi, Parvardigor yaratgan eng mukammal va mo'tabar xilqat deb qarash mavjud. Forobiy va ibn Sino asarlarida bu tez-tez tilga olinadi.

Sharq peripatetizmi IX-XI asr YAqin va o'rta Sharq, Markaziy Osiyo falsafasining yirik oqimi bo'lgan. Asosiy vakillari sifatida – al-Kindiy (800–879), al-Farobiy (870–950), Ibn Sino (Avitsenna 980–1037), Ibn Tufayl (1110–1185), Ibn Rushd (Averroes, 1126–1198) kabi faylasuflarni olish mumkin. Bu oqimning boshqacha nomi Sharq mashoyunchilaridir. Mashoyunchilar sifatida antik davr Yunon falsafasining yirik vakili Aristotel va neoplatonizm oqimi ta'limotini Sharqdagi maktabi va bu ta'limotni yangi zaminda rivojlantiruvchilar hisoblangan. Sharq mashoyunchilari Aristotel mantiq'ini diniy, huquqiy, siyosiy, axloqiy va adabiy sohaga tatbiq etishga xarakat qilganlar va shu orqali Sharqda mantiq ilmi rivojlangan. Shuningdek Sharqqa xos bo'lgan mantiq ilmi alohida yo'nalish sifatida shakllangan. Sharq mashoyunchilarining yani bir muhim faoliyatlari qadimgi yunon-rim falsafasi merosini arab tiliga tarjima qilganliklaridadir. Butun dunyo ilmiy merosining tarjimalari orqali ilk o'rta asr Sharq olimlari Sharqda hind, yunon-rim musulmon dunyosi ilm-fanini birlashtirdilar, bu esa ilk O'rta asr Sharqida ilm-fan taraqqiyotida uyg'onish davriga asos yaratdi.

Sharq mutafakkirlari: Abu Nasr Forobiy (873-950)-musulmon Sharqida Arastudan keyin "ikkinchi ustoz" unvoniga muyassar bo'lgan yirik mutafakkir va alloma. Uning qalamiga 160 dan ziyod asar mansub bo'lib, ular asosan qadimgi yunon olimlari asarlaridagi tabiiy-ilmiy va falsafiy muammolarni sharhlash hamda bu sohalarning dolzarb masalalarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Mutafakkir olamni ikki ko'rinishda: "vujudga vojib" (olloh) va

¹ Каранг: Бартольд В.В. История Туркестана//Бартольд В.В.Сочинения. Т.II (с. 1.). –М.:Наука, 1963. – С.240-275.

²Комилов Н. Тасаввуф. –Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти нашрети, 2006. ...-бет.

“vujudi mumkin” (barcha moddiy va ruhiy narsalar) misolida talqin qiladi, barcha narsalar “vujudi vojib” tufayli yashash huquqiga ega bo‘ladi. Ular o‘zaro bir-biri bilan sababiy tarzda bog‘lanadi. Sababsiz oqibat bo‘lmaganidek, oqibatsiz sabab ham bo‘lmaydi, deydi Forobiy. Olam sifat, miqdor, substansiya - javhar, aksidensiya-oraz (muhim bo‘lmagan xossa), imkoniyat, zaruriyat va tasodifiyat, makon va zamon, harakat va rivojlanish kabi tushunchalarda ifodalanadi. Ular fazoviy jismlar, aqlli mahluq (inson), aqlsiz jonivorlar, o‘simliklar, minerallar va to‘rtga unsur-suv, olov, havo va tuproq kabi oltita ko‘rinishda namoyon bo‘ladi.

Bilish jarayoni aql va sezgilar orqali yuzaga keladi. Bilishda aql va mantiq ilmining maqomi beqiyosdir. Aql vositasida inson ilm-fanni yaratadi. Fan tufayli hodisalar mohiyati ochib beriladi. Har bir fan insonning muayyan ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

Mutafakkir o‘z asarlarida komil inson, fozil fuqaro, odil hukmdor, baxt-saodat, unga erishish yo‘llari, davlatning xususiyatlari, axloqiy va aqliy tarbiya, ijtimoiy istiqbol to‘g‘risida ilg‘or g‘oyalarni ilgari surgan. Forobiyning Sharq xalqlari falsafiy tafakkuri rivojiga bo‘lgan ta‘siri sezilarli bo‘lgan.

Forobiyning fikricha, borliq xudodir va faqat ugina mohiyatlarga vujud bag‘ishlaydi. Forobiy falsafa tarixida birinchi bo‘lib mavjudotlarni ikki qismga: aqliy vujudga va mohiyatga, mohiyatlarni esa to‘qqiz javhar va oraz (aksidensiya)ga bo‘ladi. Forobiy aytganidek, haq xudodir va haqiqatning boshqa ma‘nolari uning asarlarida xuddi shu ma‘noda qo‘llaniladi. Zero, barcha mavjudotlar ilmi ilohiyda mavjud bo‘lib, nimaiki ilohiy qazoda bor bo‘lgan bo‘lsa, qadar darajasiga tushib qolgan, deydi u¹. Xuddi shuningdek, haqni azaliy, deganda, alloma aynan mana shu ma‘noga asosiy e‘tiborni qaratadi. Bunga qo‘shimcha sifatida yana shuni aytish mumkinki, sababiyat ham uning asarlarida boshqacha ko‘rinish va talqinga ega bo‘lib, ko‘proq faollik ma‘nosini kasb etadi.

Forobiy fikricha, bilishning quroli: nutq, tasavvur va hisdan iborat. Narsalar to‘g‘risidagi bilim nutq quvvati orqali, tasavvur va his-tuyg‘u vositasida hosil bo‘ladi. Har vaqt bilim hosil qilishga iroda ko‘rsatilsa, uning idroki nutq quvvatining sha‘nidir. Nutq vositasida kelib chiqqan ilm o‘z e‘tibori bilan his-tuyg‘u uyg‘otuvchi ishlarni bayon etadi. Demak, ilm hissiy quvvat natijasida kelib chiqadi. Ilm mavzusining tasavvurga taalluqligi, tasavvur esa o‘z navbatida orzu tug‘dirishi va his-tuyg‘uga boshqacha tasavvurlarning kirib kelishi nutq quvvatining hosilalaridir. Shunga binoan tasavvuriy ma‘rifatning mavzusi eng yuqori zotlarning vujud bosqichlaridan tortib to mavjud bo‘lmagan yolg‘on narsalarni ham o‘z ichiga oladi. Ikkinchi tomondan avvaldan vujudga kelgan narsalar ikki xil: 1) his-tuyg‘u bilan bilinadigan narsalar; 2) isbot va dalil orqali bilinadigan narsalar².

Tasavvuriy ma‘rifat borliqdagi barcha mavjudotlarga taalluqli bo‘lganligidan tasavvur orqali hosil qilingan ilm ham xuddi dalil va isbot vositasida hosil qilingan mavjudotlar kabi bilib olinishi, ya‘ni his-tuyg‘u uyg‘otadigan bilimlarni ham tasavvuriy ma‘rifat jumlasidan deb hisoblash mumkin.

Vahiy agarchi hamma narsa to‘g‘risidagi mavhum ma‘rifat bo‘lib, moddadan ajratilgan bo‘lsa ham, ilohiy ilmlar jumlasidan hisoblanadi.

Vahiy – mavjud ashyolarning qandayligidan qat‘iy nazar ularning qaysilari foydali va qaysilari zararli ekanligini aniqlashdir. Vahiy ilohiy ilhomdir.

Faol aqlning ruh fazosiga qo‘ygan birinchi qadami tushdir. Ammo tasavvuriy quvvatning o‘z nihoyasiga etishi tushda ko‘rgan voqea va hodisalar bilan chegaralanmaydi. Faol aql uyqu vaqtida tasavvurga kirganidek, bedorlikda ham o‘z holatini saqlaydi. Faol aql fayzining mahsuli “ko‘rish”dir, ya‘ni nutq quvvati nimaniki dalil asosida “qabul qilsa”, tasavvuriy quvvat uni “ko‘radi”.

Tasavvuriy quvvat nutq quvvatining “o‘rinbosaridir”. Aql va tasavvur faol aql fayzi vositasida shahar raisiga sof va xolis, shu bilan birga ajoyib ma‘rifat majmuasini taqdim

¹ Қаранг: Ризо Доварий Ардаконий. Форобий – муассис фалсафайе исломи. –Б.123-124 (форс тилида).

² Қаранг: Ризо Доварий Ардаконий. Форобий – ислом фалсафаси муассиси. –Б.117.

etadiki, u bu orqali osmoniy belgilarni ko‘radi va tushuna oladi. Natijada Fozil shahar raisi bu ko‘rganlarini yerga tushirib, shahar hayotiga tadbiiq etishga kirishadi¹.

Nazariy aql shunday kuchki, unga qiyos ham, isyon ham va xato ham aralasha olmaydi. Bu aqliy ilmlarning asosiy tushunchasi, zaruriy xulosalar majmuasi va ma‘rifat sarchashmasidir. Insonning nazariy aqli tufayli barcha mavjudotlar haqidagi bilimlar mavzusi bo‘lgan nazariy ilm kelib chiqadiki, uning tayanchi sun‘iy ravishda emasligi ma‘lum bo‘ladi. Bu ilm ayon bo‘lishi bilan birga aqliy kuch haqiqiy amalga aylanadi.

Nazariy aql insonga va uning to‘la faoliyatiga xos bo‘lgan narsa bo‘lib, ruhning badandan ajralgandagi shunday holatidirki, ruh o‘zining yashashi, tayanishi va faoliyati uchun moddaga boshqa muhtoj bo‘lmay qoladi. Shuningdek, u his-tuyg‘u va tasavvurdan ham benioyoz bo‘lib, ularsiz ham “birinchi ibtido”ning zotini tushunishga erishadi. Ya‘ni, fozil shaharning birinchi raisi qiyos, misol va o‘zining jismoniy kuchining aralashisiz ham, xudovandu taborak va taoloni xolis ravishda tasavvur va “mushohada” qila olishi mumkin.

Forobiyning fikricha, aql shariatning tayanchi va madadkori bo‘lib, mohiyatan u bilan birdir. Shariatni yaxshi tushunish uchun aql ishlatish zarur. Bir tomonlama aql ishlatishni to‘xtatib qo‘yish dinning rostgo‘ylikka undovchi mohiyatini tushunishga g‘ov bo‘lib, riyokor va nizo chiqaruvchi odamlar domiga tushib qolishi va qavmning o‘zinigina chegaralangan rasm-rusumlari va odatlari asoratiga mutelikni keltirib chiqaradi².

Forobiyning boshqaruvni sharti sifatida falsafaga murojaat qilishining asli mohiyati shundaki, falsafa aql va dalillar bilan ish ko‘radi. Aql va dalil bilan ish ko‘rish esa, ayrim millat va ummatgagina xos bo‘lgan narsa bo‘lmay, jahonshumul ahamiyatga egadir. Agar diniy e‘tiqodlar bilangina ish ko‘riladigan bo‘lsa, unda ma‘lum va mashhur narsalarga xitob qilish va ulardan qoniqish bilangina ish tutishga to‘g‘ri keladiki, unda muayyan asr, shaxs va makon aks etadi, xolos. Ammo aqliy dalillarga tayanilsa, yuqoridagi chegaralanishlarga xojat qolmaydi. Aql o‘z-o‘zicha shunday qoidalarga egadirki, hamma joyda va har qanday zamonda qo‘llansa bo‘laveradi³.

Abu Nasr Forobiyning axloq nazariyasiga qadimgi yunon mutafakkirlari sezilarli ta‘sir o‘tkazganlar. Forobiy yunon mutafakkirlarining jamiyat va ijtimoiy axloq to‘g‘risidagi ta‘limotlarini islomiy nuqtai nazardan qayta ishlagan.

Forobiy fikricha, inson olti bosqichda yaratilgan vujudlarning eng pastki bosqichida bo‘lsa ham, tug‘ma qobiliyati va quvvati bilan faol aql yordamida o‘zini baland martabali mumtoz vujudga aylantira oladi. U mavjudotlar silsilasi bosqichlaridagi shunday yagona bir jinsdirki, uni o‘z kuchiga ko‘ra harakatdagi borliq deyish mumkin. Baxt-saodat bunday yuksak “ko‘tarilish”, ya‘ni mumtozlik tarkibiga kirmaydi. Baxt-saodat tushunchasi “faol aqlga eng yaqin turgan narsadir”⁴, va uning ma‘no-mohiyati faol aql bilan qo‘shiluvda yashiringandir⁵.

Baxt-saodat faol aqlning eng yaqin bosqichiga shiddat bilan etishishdir⁶. Baxt-saodat inson ruhining shunday kamolot vujudiga erishishidirki, bu joyda ruh uchun moddiy tayanchga ehtiyoj qolmaydi. Bunday martabada har qanday jismdan tashkil topgan ashyolar ham o‘z moddiy o‘zagidan ajralib, undan abadiy mahrum holda, doimiy qoladilar. Bunday martabali joy faol aql maskani bo‘lib, unga faqat irodali faoliyat orqaligina erishiladi. Baxt-saodat o‘z mohiyatiga ko‘ra, shunday xayrli va matlub narsadirki, inson undan boshqa yoqimliroq va ulug‘vorroq narsani qo‘lga kiritishi mumkin emas.

¹ Қаранг: Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. –Т.: Ёзувчи. 2002. –Б.25-26.

² Қаранг: Форобий. “Фозил одамлар шаҳри аҳолисининг фикру-зехни”. Албир Нодир таҳрири остида. –Байрут. 1959. –Б.112-113. (араб тилида)

³ Қаранг: Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. –Т.: Ёзувчи. 2002. –Б.54.

⁴ Қаранг: Форобий. Рисолат фи ал-ақл (“Ақл ҳақида рисола”), –Байрут, 1939. –Б.31. (араб тилида)

⁵ Қаранг: Форобий. Фалсафату Аристотелис ва ажзои фалсафата ва маротиб ажзоиҳо (“Арасту фалсафаси ва фалсафанинг қисм ва босқичлари”). Мухсин Маҳди таҳрири остида “Матнлар силсиласи”. –Байрут, 1-жилд, 1961. –Б.128. (араб тилида).

⁶ Қаранг: Форобий. Китоб ал-сиёсат ал-маданийя (“Шаҳар сиёсати ҳақида китоб”). Фавзи Наҷжор таҳрири остида. –Байрут, 1969. –Б.36. (араб тилида)

Ammo, har qanday holat va bosqichda ham inson ruhiyati avj nuqtasi va faoliyatining nihoyasi uning tug‘ma vujudidagi quvvatga bog‘liqdir. Forobiy fikricha, baxt-saodat xayrli ishning o‘zginasi bo‘lib, har bir inson erishishi mumkin bo‘lgan maqsadlarning eng ulug‘idir. U o‘zining “Kitob al-siyosat al-madaniya” asarida baxt-saodatni faqat nazariy tafakkurga ega bo‘lgan quvvat egasigina idrok eta oladigan aqliy kamolot turi, deb hisoblaydiki, zero, baxt tushunchasi, aqliy tafakkur orqaligina ma‘lum bo‘lib, uning afzalligini hech bir lazizroq va jismoniy ehtiyojga xos narsa bilan solishtirib bo‘lmaydi. Boshqacha ta‘bir bilan aytganda, Forobiyning nuqtai nazaricha, mohiyatan baxt-saodat aqliy idrokka aloqador bo‘lib, gapiruvchi quvvat jihatidan aqliy amalga bog‘liqdir va shu bois unga faqat aql yordamida erishish mumkin.

Fozil shahar ahli orasida uning yuqori vakolatli hokimi “baxt-saodatda eng etuk” bo‘lib, ayni vaqtda “moddaning zarra va energiyasidan judo bo‘lgan holda faol aqlga yaqindir”. (Forobiyning bunday ifodasi Qur‘on oyatlari va islomiy madaniyatdagi taqvo va zuhdga chaqirish kabi tashviqotlarga muvofiq keladi).

Fazilat ruh lazzatining sababidir. “Sen bundan g‘aflatda eding va biz sening qarshingdagi pardani ko‘tardik va sening ko‘rar ko‘zing ushbu kunda katta ochildi”.

Forobiy bu yerda dalil sifatida Qur‘onning “Qof” surasining 23-oyatini keltirmoqda. U aytmoqchiki, tan hijobi insonni ruh lazzati va ilohiy nurni mushohada qilishdan mahrum etmoqda, ya‘ni dunyoviy narsalarga aloqadorlik ruh qarshisida parda bo‘lib kelmoqda. Inson aqlining zaifligi va uning moddiy va nomoddiy narsalar bilan qorishiligi, uni borliqning avvali “eng etuk jamol” Tangri visolidan mahrum etmoqda.

Forobiy fikricha, inson o‘zining tabiiy holatida kamchilikka ham, kamolotga ham ega emas. Bu erda Forobiyning mazkur xulosasidan kelib chiqadigan o‘ta muhim narsa shundaki, u fazilatni “bir yaxshi amal” ma‘nosida ta‘riflamaydi. Uning fikricha, fazilat xayrli amalning inson ruhidagi “in‘ikosi” va “natijasi” bo‘lgan ruhiy vakillikdirki, yaxshi odatlar, xayrli ishlar va sharaflil xatti-harakatlarning takrorlanishi ta‘sirida kelib chiqadi. Xuddi shuningdek, razolat va kamchiliklar ham ruhda o‘z izini qoldiradigan yomon amallar va ko‘ngilsiz ishlarning takrorlanishi oqibatida kelib chiqqanlar. Uning fikricha, barcha fazilatlarining maqsadi ruhiy xayrixohlikdir. Forobiyning dalili shundaki, modomiki, barcha ruhiy quvvatlar xayrda to‘planar ekan, ular orasidagi ixtilof va qarama-qarshiliklarga o‘rin qolmaydi. Ammo ular o‘rtasidagi osoyishtalik qachonki buzilsa, ruhda sharr, yomonlik va buzg‘unchilik alomatlarini axtarib topish kerak bo‘ladi. Demak, Forobiy fikricha, baxt-saodat laziz va razolatli narsalardan o‘zini tiyish evaziga inson uchun berilgan mukofot emas, balki, ulardan qutulishning natijasi va oqibatidir.

Shunday qilib, fazilat va baxt-saodat o‘rtasidagi sabab va oqibat nisbati dalilidan Forobiy shunday natija chiqaradiki, baxt-saodat fazilatga tashqaridan yopishtirilgan yoki yuklangan amal bo‘lmasdan, balki uning o‘z jinsidan va zotning umumiyligidan chiqqan sifatli holatdir.

Forobiy yashagan vaqtda zaruriyat yoki zo‘rlilik haqidagi nazariya ko‘pchilik tomonidan qabul qilingan hisoblanar edi. Forobiy shu vaqtgacha qo‘llanilmagan “ixtiyor” istilohini ilmiy adabiyotga olib kirish bilan, insonning iroda erkinligi uning taqdiriga ta‘sir etishi mumkinligi masalasini o‘rtaga tashlab, haqiqatda keng yoyilgan nazariyaga ochiqdan-ochiq qarshi chiqdi. U bunday fikrni yoyish bilan, kishilarni shunga da‘vat etdiki, inson tabiiy, irsiy, sinfiy to‘siqlarga qaramasdan o‘z bilganicha, o‘zini qaytadan shakllantirishi va siyosiy nuqtai nazardan ham madaniy jamiyatning “etuk” va “barkamol” a‘zosi bo‘lishi mumkin.

Forobiy inson mohiyatini tarbiyalashni uzoq muddat davom etadigan yaxshi amal, deb bildi. Uning fikricha, har qanday yaxshi axloq, agar zehnda takroran joylana bersa, uning natijasida inson ongining quvvati va fazilati orta boradi.

Madaniy jamiyatning sifati mohiyatan iroda va ixtiyorda bo‘lganligidan jamiyat boshlig‘ining vazifasi ushbu irodani xayr (yaxshilik) tomon yo‘naltirishdir.

Forobiy fikricha, siyosat tabobat sifatidagi narsa bo‘lib, jarrohlik yo‘li bilan bo‘lsa ham davolanishi zarur bo‘lgan fuqarolarning dardiga malham qo‘yishdir. Tabibning maqsadi

bemorning dardini davolash bo'lganidek, fozil siyosatning ham oxirgi maqsadi jarohatlarga malham qo'yish, singan suyaklarni payvandlash singari aholining farovonligini ko'tarish orqali uning ruhini va salomatligini yaxshilashdir.

Forobiy axloqiy fazilatlarini ruh uchun badan salomatligidek narsa, deb tushungan. Demak, sihat-salomatlikni tiklash uchun inson tabibga ehtiyoj sezganidek, bemor insonning ruhi uchun ham tabib zarurdirki, uni holatini davolay olsin. Shundan kelib chiqadiki, qonuniy hukumat raisining bo'lishi jamiyat uchun isbot qilingan zaruriyatdir.

Forobiyning fozil shahar to'g'risidagi o'z nazariyasini taklif qilishdan maqsadi, barcha insonlarga baxt-saodat va kamolotga erishish yo'llarini ko'rsatib berishdan iborat edi.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048) deyarli barcha fan sohalarida ijod etgan buyuk qomusiy alloma va mashhur mutafakkirdir. U yaratgan 152 ta asrdan 28 tasi bizgacha etib kelgan. Beruniy Abu Nasr Iroq rahbarligida yoshligidan riyoziyot va falakiyotni o'rganib, 16-17 yoshlaridayoq Quyoshning choshgohdagi balandligini armila bilan o'lchagan. Oradan 30 yil o'tgach, Beruniy yoshligida o'zi o'lchab olgan natijalarni tahlil qilar ekan, ular anchagina ishonchli bo'lganligini ta'kidlaydi. Yoshlik yillarida u quyosh tutilishini kuzatish bilan shug'ullanadi. 22 yoshida Beruniy Markaziy Osiyoda birinchi bor Yer globusini yaratdi. O'zidan oldingi ajdodlar qoldirib ketgan ko'plab kitoblarni o'rganadi va bizgacha yetib kelgan, turli xalqlarning yil hisoblari haqidagi ilk yirik asari – “Osorul boqiya” (“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”)ni yaratadi. Unda yunonlar, rimliklar, forslar, sug'diylar, xorzamiylar va boshqa ko'plab qabila va xalqlarning barcha davrlari, bayram hamda taqvimlari, shuningdek Sharqning turli mamlakatlarining madaniyat va adabiyot tarixi to'la bayon etilgan. Bu asarda Beruniy o'zini faqat elshunos olim emas, balki tilshunos, arab, yunon, fors, suryoniy va boshqa til hamda adabiyotlarning bilimdoni sifatida namoyon etdi¹.

Uning tabiatni o'rganishdagi xizmati kattadir. Alloma jismlarning o'zaro tortishuvi, Quyosh va Oyniing tutilishi, zarra, inersiya va sun'iy tanlanish, rivojlanish anomaliyasi, Yer qa'rida ro'y beradigan geotektonik siljishlar, Yer qiyofasining tadrijiy tarzda o'zgarib turishi, Yer yuzida odamlarning turli-tuman qiyofasini ilmiy asoslovchi geografik determinizm ta'limotini ilgari surgan. Beruniy barcha unsurlar, shuningdek, og'irroq unsurlarning boshqa unsurlardan oldin markazga intilishi to'g'risida gapirib, “Hamma unsurlar markazga qarab intiladi, lekin vazminroqlari boshqa unsurlardan o'zib ketadi”¹, deb ta'kidlaydi. Beruniy “Hindiston” asarida unsurlarning Yerga oddiy intilishi to'g'risida emas, balki barcha og'irliklarning Yer markaziga tortilishi haqida fikr yuritadi. Beruniyning Ibn Sinoga bildirgan e'tirozlarida muhitning og'iriligini e'tirof etishi bu fazo jismlari bilan Yer o'rtasidagi tortilish kuchlari borligini tan oladigan fikrga yaqinlashganligini ko'rsatadi.

Beruniyning boshqa dunyolar mavjudligi to'g'risidagi tahmini uning falsafiy yutuqlaridan biri hisoblanadi. Beruniy boshqa dunyo haqida fikr yuritarkan, boshqa moddiy dunyo ehtimol bizning dunyomiz singari tabiiy xususiyatga ega bo'lib, “harakat yo'nalishlari esa, bizning dunyomizdagi harakat yo'nalishlaridan farq qiladi”, deydi².

Buyuk tabiatshunos Beruniy o'zining salaflari, xususan, Ahmad Farg'oniy va Muhammad Xorazmiy ishlab chiqqan bilishning ilmiy usulini rivojlantirib, yanada chuqurlashtirdi. Uning aytishicha, “Kuzatishning ko'pligi ko'rilgan narsalarni eslab qolish qobiliyatini yaratadi”. Beruniy o'zining o'gitida: “Bilimning shundayki, u yalang'och bo'lsang ham o'zingda qoladi, uni hammomga kirganingdagi xo'llik ham yo'qota olmaydi”, -deydi. Beruniy inson xotirasini “Allohning tuhfasini”, deb hisoblaydi. U “tirishqoqlik va ko'p shug'ullanish bilan ham xotirani mustahkamlash mumkin”³, -deydi.

Markaziy Osiyo, Yaqin va O'rta Sharqda tajribaga tayanuvchi fanlarning asoschilaridan bo'lgan Beruniy tabiat hodisalarini bilishdagi nazariy-mantiqiy xulosa, qiyoslashning ahamiyatini benihoya katta ekanligini uqitirib o'tadi. Beruniy tarixiy hodisa va voqealar

¹ Шарипов А. Малоизвестные страницы переписки между Беруни и Ибн Синой. // Общественные науки в Узбекистане, –№ 5. 1965, –С.39.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

haqiqatini bilishga taalluqli hamma masalalarni har taraflama o'rganish zarurligini ko'rsatadi va bu bilan noto'g'ri yo'lga tushib qolishdan ehtiyot bo'lishga chaqiradi. U shunday yozadi:

“Xabar ko'z bilan ko'rgandek bo'lmaydi, degan kishining so'zi juda to'g'ridir. Chunki ko'rish ko'ringan narsaning o'zi bor paytida va o'z joyida turganida qarovchi ko'zining uni uchratishdan iboratdir. Xabarga yolg'on-yashiqlar qo'shilmaganda, u ko'rishga nisbatan ortiqroq o'rinda turgan bo'lar edi. Chunki ko'rish va qarash shu payt, shu on bilan cheklanadi. Xabar esa narsaning ko'ringan payti va vaqtdan ilgari o'tgan va keyin keladigan hollaridan darak beradi; ana Shuning uchun xabar mavjud narsalardan ham, kelajak narsalardan ham darak beraveradi. Yozish xabar turlarining biri bo'lib, uni boshqa turlardan ko'ra afzalroq hisoblash mumkin; qalamning mangu yodgorliklari bo'lmaganda, xalqlarning tarixini qanday bilar edik?!”

So'ngra, odatda bo'lgan hol haqida berilgan xabar bir xil emas, balki rost va yolg'on bo'lishi mumkin”¹.

Kuzatish, ko'rish, tajribalar qilish, mantiqiy umumlashmalar chiqarish, ma'lumotlarni to'plash, xalq og'zaki ijodi, yozma yodgorliklarni o'rganish, barcha xabar, manbalarga tanqidiy qarash haqiqatni aniqlash uchun ularni bir-biri bilan taqqoslab ko'rish, til qurilishini, yozuvlarni o'rganish – bular hammasi o'rta asrning buyuk qomuschisi Abu Rayhon Beruniy ilmiy usulining asosini tashkil etadi.

Beruniyning falsafiy qarashlari tabiiy-ilmiy qarashlari ta'sirida shakllangan. U modda va zamon, qonuniyat, zarurati va tasodifiyat, harakat va rivojlanish, ziddiyat sabab va oqibat kabi falsafiy muammolarga katta e'tibor bergan. Beruniyning asarlarida bilish masalalari muhim o'rin tutadi. Beruniy fikricha bilishga bo'lgan qiziqishning ikkita sababi bor. Birinchidan, bu o'ziga xos lazzatdir. Ikkinchidan, bilishdan maqsad odamlar ehtiyojlarini qondirishdir. Bilish sezgilar etkazib bergan ma'lumotlardan boshlanadi. Ular bilishning yuqori bosqichi aqliy bilish uchun o'ziga xos ko'makchi va asos bo'lib xizmat qiladi. Bilimning chinligi kuzatuv va sinov-tajriba orqali belgilanadi. Ular tufayli ashyolarning muhim jihatlari o'rganiladi, ularning miqdoriy tomonlari aniqlanadi, bilish jarayonining samaradorligi oshib boradi. Beruniy fikriga ko'ra, inson qiyofasi tabiat ta'sirining natijasidir. Uning ichki qiyofasiga kelsak, uni inson Cheksiz sa'y-harakatlar oqibatida tubdan o'zgartirishi mumkin. Har bir kishi o'z xulq-atvorining sohibidir. Jamiyat tadrijiy o'zgarishlar orqali rivojlanib boradi. Adolat, fuqaro uchun g'amxo'rlik, zulmni bartaraf etish, jamiyatni aql va adolat tug'i ostida boshqarish mutafakkirning idealidir.

Abu Ali Ibn Sino (980-1037) buyuk alloma va mutafakkir. U Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilib, Hamadon shahrida vafot etgan. Ibn Sinodan qolgan ma'naviy meros taxminan 280 nomdan ziyoddir. Ular tibbiyot, falsafa, mantiq, psixologiya, axloq, musiqa, farmakologiya va boshqa sohalarga bag'ishlangan. Olimning “Shifo kitobi”, “Tib qonunlari”, “Bilimlar kitobi”, “Tabiat durdonasi” kabi asarlari mashhurdir. Ibn Sino asarlari Ovro'poda XII asrdan boshlab lotin tiliga tarjima qilina boshlangan. Xususan, «Tib qonunlari» asarining o'zi lotinchada 30 martadan ortiq nashr qilindi. «Kitob ush-shifo»ning ko'p bo'limlari, mantiq, musiqa, erning tuzilishi, geologik jarayonlar, metafizikaga oid qismlari ham lotinchada nashr etildi. So'ngi ilmiy tadqiqotlar Ibn Sinoning Sharq adabiyotiga ham ta'sir ko'rsatganligini, chuqur falsafiy mazmuni ifodalovchi ruboiy va falsafiy qissalar janrining taraqqiyotiga turtki berganligini ko'rsatadi.

Ibn Sino dunyoqarashi Forobiy asarlari ta'sirida shakllandi, u ijtimoiy-falsafiy masalalarda Forobiy qarashlarini davom ettirdi, Sharq ilmini yangi tabiiy-ilmiy fikrlar bilan boyitib tizimlashtirdi va yangi bosqichga ko'tardi. Uning fikricha, falsafaning vazifasiga mavjudotni — barcha mavjud narsalarni, ularning kelib chiqishi, tartibi, o'zaro munosabati, biridan ikkinchisiga o'tishini har tomonlama tekshirish uchun zaruriyat, imkoniyat, voqelik, sababiyatlarini asos qilib oldi. Borliqqa bo'lgan qarashlarida Ibn Sino barcha mavjud narsalar ikkiga bo'ladi: zaruriy vujud (vujudi vojib) va imkoniy vujud (vujudi mumkin). Zaruriy vujud

¹ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд, –Т.: Фан, 1965. –Б.25.

hech narsaga bog'liq bo'lmagan bir butunlikni tashkil etuvchi Xoliqi olamdir. SHuningdek vujudi vojib kosmologik ongni ham tashkil etib olami kabirni o'zida ifoda etadi. Qolgan hamma narsalar imkoniy tarzda mavjud bo'lib, zaruriy vujud – ollohdan kelib chiqadi. Vujudi vojib va vujudi mumkin — sabab va oqibat munosabatidadir. Bu jarayon emanatsiya - tajalli tarzida, ya'ni quyoshdan chiqayotgan nur shaklida amalga oshadi. Shu tartibda imkoniyat shaklidagi mavjud bo'lgan aql, jon (nafs) va jism, ular bilan bog'liq holda osmon sferalari kelib chiqadi. Bular hammasi substansiya - javhardir. Bundan tashqari borliqda aksidensiya-oraz ya'ni narsalarning tashqi ko'rinishini belgilovchi, narsalarning belgilari, rang, hajmi, hidi va boshqa hususiyatlari mavjud. Jism shakl va moddadan tashkil topadi. Xudo abadiy, uning oqibati bo'lmish materiya ham abadiydir. Uning o'zi boshqa konkret jismlarning asosidir. Narsalarning konkret ko'rinishlari, shakllari o'zgaradi, lekin ularning moddiy asosi yo'qolmaydi.

Materiyaning eng sodda, bo'laklarga bo'linmaydigan shakli to'rt unsur: havo, olov, suv, tuproqdan iborat. Ularning turlicha o'zaro birikuvi natijasida murakkab moddiy narsalar tashkil topadi. Murakkab narsalar o'zgarib, turli shakllarga ega bo'lishi mumkin, lekin ularning moddiy asosi bo'lgan to'rt unsur yo'qolmaydi, abadiy saqlanadi. Ibn Sino falsafasida ma'lum darajada inson vujudga kelishi haqidagi evolyusion ta'limot mavjuddir. Uning fikricha, avval tog'-toshlar, so'ng o'simlik, hayvonot va tabiat rivojining eng mukammal namunasi sifatida inson vujudga kelgan. Inson boshqa barcha hayvonot olamidan so'zi, tili va aqli, tafakkuri bilan bilan farq qiladi.

Inson bilimlari narsalarni bilish yordamida vujudga keladi. Bilish hissiy bilish va tushunchalar yordamida fikrlashdan tashkil topadi. «Sezish— bu shunday ta'sirki, u tashqi narsalarning o'zi bo'lmay, balki bizning hislarimizda vujudga keladi. His moddiy obrazning oynasi bo'lib, moddiy shakllarning bo'yi, uni bilan birga ifodalanganligi sababli, ularni inson moddiy asossiz in'ikos eta olmaydi va jismlarni bilolmaydi»,- deb yozadi Ibn Sino. Inson tafakkuri turli fanlarni o'rganish yordamida boyiydi, rivoj topadi. Bunda, xususan, u mantiq ilmiga katta e'tibor beradi. Aql har qanday bilishning va amaliy faoliyatning mezoni sifatida talqin etiladi. «(Aql) tarozisida o'lchanmagan har qanday bilim,— deb yozadi ibn Sino,— chin bo'lolmaydi, demak, u haqiqiy bilim emas». Ibn Sino ijodida fanning strukturasi tekshirish, ilmlarning tartibini aniqlash, ularni tasnif qilishga e'tibor alohida o'rin egallaydi. Bu masalada ham olim Forobiy boshlab bergan fanlar tasnifi haqidagi masalani yanada taraqqiy ettirishga harakat qiladi. Ibn Sinoning falsafiy sistemasini ifodalovchi asarlarida («Kitob ush-shifo», «Kitob un-najot», «Donishnoma») falsafiy bilimlar: mantiq, fizika, matematika, metafizika tartibida beriladi. Bulardan mantiq — bilishning metodi, mavjudotni o'rganish, u haqda fikr yuritishning ilmiy usuli sifatida talqin etiladi. Ibn Sino mantiq ilmini tadqiq etishga katta e'tibor beradi, unga maxsus risolalar bag'ishlaydi. Xususan, u mantiqiy usullar, ta'riflash, hukm, xulosa chiqarish, isbotlash masalalarini o'rganishga katta hissa qo'shdi, mantiq fanini Forobiydan so'ng bilishning to'g'ri metodi sifatida rivojlantirdi.

Ibn Sino ilmni nazariy va amaliy ilmga bo'ladi. Nazariy ilmlar haqiqatni bilishga, amaliy ilmlar yaxshi ishlarni bajarishga qaratilgan.

Falsafaning nazariy qismi quyi darajadagi ilm, ya'ni tabiatshunoslik, o'rta darajadagi ilm — matematika va oliy darajadagi ilm — metafizikaga bo'linadi.

Falsafaning amaliy qismi ham uchga bo'linadi:

a) shaxs haqidagi ilm;

b) insonning o'zaro munosabatlari haqidagi ilm;

v) davlatni, mamlakatni boshqarish haqidagi ilm. Nazariy-falsafiy ilmlarga kiruvchi har uch turdagi ilmlar asosiy va yordamchi bo'laklarga ajraladi; tabiatshunoslik ilmlari astrologiya, meditsina, alkimyo kabi yetti xil tarmoqni o'z ichiga oladi. Matematika esa arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa nomi bilan 4 tarmoqqa bo'linadi. Asarda 29 ilm tarmog'i tilga olinadi. Ibn Sino o'z dunyoqarashida panteistik prinsipga asoslanadi: Tangri va borliq bir-biriga zid, bir-birini inkor etuvchi narsalar emas, aksincha, ular bir butun holda mavjudotni tashkil etadi. Abadiylik Tangriga xos. Tangri va tabiat ma'lum pog'onalar

yordamida bog‘lanadi. Uzun va yaxlit zanjirning bir tomonida yaratuvchi Tangri — zaruriy vujud, ikkinchi chekkasida tabiat yotadi. Ibn Sino haqiqiy axloqiy fazilatlariga va ideal jamoaga shu mavjud dunyoda erishuv mumkin, jamiyatda insonlar o‘zaro yordam asosida yashashlari kerak deb ta’kidlaydi. Jamiyat kishilarning o‘zaro kelishuvi asosida qabul qilinadigan adolatli qonunlar yordamida boshqarilishi lozimligini ta’kidlaydi. Jamiyat a’zolarining hammasi bu qonunga itoat etishlari, qonunni buzish va adolatsizlik jazolanishi, basharti podshoning o‘zi adolatsizlikka yo‘l qo‘ysa, xalqning unga qarshi qo‘zg‘oloni to‘g‘ri va jamiyat tomonidan qo‘llab-quvvatlanmog‘i lozim.

Ibn Sino Zakariya ar-Roziy va Beruniy kabi jahon falsafiy tafakkuri tarixida birinchilardan bo‘lib kuzatuv va tajriba metodiga alohida e’tibor qaratdi. Mutafakkir o‘z asarlarida ilm va axloq-odob uyg‘unligi, inson kamoloti, baxt-saodat, ijtimoiy adolat, kishilarning o‘zaro hamkorligi, hukmdorning burchi to‘g‘risida qiziqarli g‘oyalarni ilgari surgan. Uning ta’kidlashicha, barchani bir xil ijtimoiy mavqega erishtirib bo‘lmaydi. Aslida ular uchun muayyan sharoit yaratib bermoq lozim. Barchaning boy va mansabdor bo‘lishi yoki hammaning qashshoq bo‘lishi jamiyatning tanazzuli va inqirozidir. Lekin inson o‘zgarlarga mehr-oqibatli, g‘amxo‘r bo‘lmog‘i, kerak vaqtda saxovat va muruvvat qo‘lini nochorlarga uzatishi zarurdir.

Ilk o‘rta asrlarda tasavvuf. Tasavvuf Sharq ma’naviyati tarixida muhim o‘rin egallab kelgan tadrijiy taraqqiyotga ega bir ta’limot bo‘lib, islom olamida VIII asrning o‘rtalarida paydo bo‘lgan. Tasavvufning ilk shakli zohidlik harakati ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Tasavvuf falsafa, din, shariat hamda odob-axloq kabi tushunchalar jam bo‘lgan ta’limotdir. Insonning ruhiy-axloqiy poklanishi va ilohiy muhabbatdan quvvat olib yuksalib borishi bu ta’limotning asosiy g‘oyalari. Tasavvuf dunyoni bilishni, insonning dunyo va koinot, makon va zamon, lahz va abadiyat, hodisa va mohiyat haqidagi tasavvurlarini ilohiy bilimlar asnosida shakllanishini ta’minlaydi. Tasavvuf amaliy turmush tarziga asoslangani uchun, bir tomondan uning nazariy asoslari ishlab chiqilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan tariqatlar paydo bo‘lib, tasavvufiy turmush tarzida nazariy bilimlarning amaliyot bilan uyg‘unlashishi taqazo etilgan. Ilk o‘rta asrlarda shaxsiy-ma’naviy hayot tarzida muhim o‘rin tutgan tasavvufiy turmush tarzi asta- sekin ijtimoiy ma’noga ega bo‘la boshladi. Zohidligi va ilmi bilan tanilgan ulug‘ shaxslar atrofida suhbat halqalari tashkil etilib, ularning suhbatlarida ishtirok etganlar berilgan tavsiyalarni shaxsiy hayotlarida tatbiq eta boshlaganlar. Tasavvufda Alloh taologa quruq, ko‘r-ko‘rona mute’likning hojati yo‘q. Tasavvuf ta’limoti mutaxassisi, olim Najmiddin Komilov “xudo g‘azabidan qo‘rqibgina amri ma’rufni bajarish sadoqat belgisi emas, balki riyodir. Shuning uchun so‘fiylar: Allohni jon-dildan sevish, Uning zoti va sifatlarini tanish va bilish, ko‘ngilni nafs u hirs g‘uboridan poklab, botiniy musaffo bir holatda Iloh vasliga etishish va bundan lazzatlanish g‘oyasini keng targ‘ib qildilar. Inson ruhi ilohiydir va, demak, asosiy maqsad – ilohiy olamga borib qo‘shilmoqdir, dedilar. Shu tariqa, dunyodan ko‘ngil uzgan, ammo zohidlarga o‘xshamaydigan, «bir nazar bilan tuproqni kimyo etadigan» (Hofiz Sheroziy) zehnu zakovat, aqlu farosatda tengsiz, ammo o‘zga mutafakkirlar, faylasuflardan ajralib turadigan, shariat ilmini suv qilib ichgan, toatu ibodatda mustahkam, lekin oddiy dindorlardan farqlanadigan ajoyib xislatli odamlar toifasi paydo bo‘lgan ediki, ularni ruh kishilari deb atardilar”¹-deydi. «So‘fiy» so‘zining vujudga kelishida bir necha xil qarashlar mavjud bo‘lib, ba’zi mutaxassislar bu so‘z «saf» so‘zidan kelib chiqqan deydilar, chunki so‘fiy Iloh yo‘liga kirganlarning birinchi safida turuvchidir. Ba’zi olimlar uni «suffa» so‘zidan hosil bo‘lgan deb aytadilar: ashobi suffa hazrati Payg‘ambar sallallohu alayhi vasallam hayotliklaridayoq tarki dunyo qilgan taqvodor kishilar bo‘lib, so‘fiylar shularga taqlid qiladilar, deb tushuntiradilar. Yana bir guruh olimlar so‘fiy so‘zi «safa» so‘zidan kelib chiqqan, chunki bu toifaning qalbi sidqu safo oftobiday porlab turadi, deganlar. Yana ba’zilar so‘fiy «sufuh» so‘zidan yasalgan, sufuh – biror bir narsaning xulosasidir, bu jamoa xalqning xulosasi bo‘lganligi sababli ularni so‘fiy deganlar, deb yozadilar. Abu Rayhon Beruniy «suf»,

¹ Комилов Н. Тасаввуф.-Тошкент: ТДШИ нашрети, 2006. 6-6.

ya'ni faylasuf so'zining oxirgi qismidan yasalgan deb ko'rsatadi. Shuningdek, ko'pchilik so'fiy so'zi arabcha «so'f» so'zidan hosil bo'lgan, degan fikrni bildiradilar. «So'f» so'zining lug'aviy ma'nosi jun va jundan to'qilgan matodir. So'fiylar ko'p hollarda jun chakmon yoki qo'y terisidan tikilgan po'stin kiyib yurishni odat qilganlari uchun ularni jun kiyimlilar deb yuritganlar. So'fiyning ozodligi deganda tasavvuf ahli solihning bashariy sifatlardan mutlaq qutulishi va ilohiy faqr sifati bo'lmish pok ruh o'rinishida istig'no olami – Tangri taolo olamining zaruratlari bepoyonligini kullan idrok etishini anglaganlar. Tasavvufda ilk davri, ya'ni zohidlik davri so'fiylari - Ibrohim Adham, Hasan Basriy, Abuhoshim Kufiy va boshqalar taqvo va parhezkorlikni bosh maqsad deb bilganlar. Undan keyingi davrda esa, tafakkuriy-shuuriy rivojlanish asosiy maqsad hisoblangan. Aksariyat ilmiy manbalarda keyingi davr – oriflik davri, deb ataladi. Bu davr IX asr o'rtalaridan boshlanadi.

Tasavvuf Ibn Arabiyga nisbatan beriladigan vahdatul vujud ta'limotiga borib taqaladi. Ya'ni haqiqiy Borliq – bu Mutlaq zot – Parvardigorning yakkayu yagona vujudidan iborat, boshqa mavjudliklar shu Vujudning ijodi, in'ikosidir. Mutlaq zotni al-Haq (Real borliq), al-Ahad (Birlik) deb ham ataydilar. U O'zi yaratgan olam ashyolarida (olami shahodat, olamul xalq) O'zini namoyon etib, zohirlanib turadi va shu orqali o'zi o'zini idrok etadi. Bu cheksiz va mavhum Mutlaq zotning shahodat (moddiy) olamda tinimsiz jilolanishi «tajalliy» deb atalgan. Tajalliy – barcha harakat va faoliyat, tiriklik va hayot ijodkori Parvardigorning o'zi yaratgan olamda doimo hozir bo'lishidir. Shunday qilib, tasavvuf, bir tomondan, din va shariat, ikkinchi tomondan, falsafa va hikmat ilmi bilan bog'liq holda rivojlanib kelgan o'ziga xos ta'limotdir.

Tasavvufda falsafa ilmidan farqli ravishda, insonni «olam mehvari» deb bilib, olamdagi barcha harakat, voqea-hodisa, o'zgarish-yangilanishlarni insonda mushohada etish va inson orqali tushuntiradi. Tabiatdagi jamiki ichki ziddiyat va rivojlanish, o'sish-ulg'ayish ruhning mo'jizalari insonda bor, deb ta'riflaydi Jaloliddin Rumi «Masnavii ma'naviy» asarida. Shu kabi Olamni va Odamni yaratgan Parvardigor javhari, ismlari, qudrati va mohiyatini anglash ham inson ruhi xususiyatlarini o'rganish va anglash bilan amalga oshadi. Chunki Parvardigorni va Uning qudrati, mo'jizalari, g'ayb olamini faqat aql bilan bilib bo'lmaydi. Ammo, bu tasavvufda aql butunlay inkor etilgan, degan gap emas. Tasavvufda ham aqliy bilish, aql qudrati tan olinadi. Biroq aqliy bilimlar, dalil bilan isbotlanishi mumkin bo'lgan bilimlarga yaraydi, g'ayb ilmini idrok etishga esa aql ojiz, deydi so'fiylar. G'ayb ilmi, Xudovand olamidagi behad-behudud ilmlarni so'fiy alohida hissiy-vajdiy tafakkur bilan, qalbgga tushgan karomat nuri bilan anglab idrok etadi. Shu bois tasavvufda mukoshafa, kashfu karomat, hol-sukra tushunchalariga alohida e'tibor beriladi.

Ko'rinadiki, tariqat ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilgan. Tariqat asosida tasavvufning yaxshi, ideal jamiyat haqidagi qarashlari vujudga kelgan. Masalan, Jomiyning «Xiradnomai Iskandariy» va Navoiyning «Saddi Iskandariy» dostonlarida podshohsiz odamlar, ya'ni solih kishilar jamiyati haqida gap boradi. Tasavvuf bunday jamiyatga zo'rlik, inqilob yo'li bilan emas, har bir insonni axloqiy tarbiyalash oraqli etish mumkin, deb hisoblagan. Insonning mutlaq haqiqat, mutlaq adolat va poklikka erishish istaklari tasavvufda mujassam bo'ldi. Bu ehtiyoj, orzu kuchli zavq va ishtiyoqni, o'zini unutish va bexudlikka olib borgan ishqni keltirib chiqaradi.

Tasavvufdagi o'zini-o'zi takomillashtirish g'oyasi, axloqiy yuksalish, ezgulik, xayr, himmat, mardlik haqidagi qarashlar butun musulmon olamiga keng tarqalib, katta ijtimoiy hodisaga aylangan edi. Darveshlar, so'fiylar, shayxlar, valiysifat ruhoniylarni xalq juda hurmat qilgan, ularga e'tiqod qo'yish orqali Tangri taolo qudratini chuqurroq his qilgan, amaliy turmushda odamlar shu darveshlar kabi qanoatli, halol bo'lishga intilgan, nafsini tiygan. Shuning uchun ham tasavvufga ta'rif berganda, juda ko'p shayxlar uni shaytoniy nafsni jilovlash va rahmoniy xislatlar kasb etish ilmi deb ko'rsatganlar. Agar tasavvufning negizida chin insonparvarlik g'oyasi, xalqning adolat va haqiqat haqidagi orzulari yotmaganda, u bunchalar keng tarqalmas, bunchalik keng ommaviylashib, ijod ahli qalbidan o'rin olmasdi, bu qadar qaynoq va jozibali bir she'riyat yaratilishiga turtki bo'lmas edi.

Tasavvufning «falsafiylanish» davri XIII–XIV asrlarda bir qator mutafakkir adiblar, orif sufiylar etishib chiqdiki, biz ularni tasavvufni falsafa bilan bog'lovchilar deb aytamiz. Chunonchi, Ibn al Arabiy, Abu Homid Muhammad G'azzoliy, Fariddidin Attor, Aziziddin Nasafiy, Yahyo Suhravardiy, Ibn Saboin, Abdurazzoq Koshoniy, Abdulkarim Jiliy, Mahmud Shabistariy, Jaloliddin Rumiy, Abdurahmon Jomiy, Abdulqodir Bedil shunday mutafakkirlar sirasiga kiradi. Bularning ijodida olam va odam haqida o'ylar, qazovu qadar, erk va ixtiyor, suvrat va ma'no, aql va ruh, vaqt va zamon, inson tiynati xususida ko'plab yangi qarashlar bayon etilgan. Bu zotlar ilohiyshunoslikni butunlay yangi pog'onaga ko'tardilar. Ularning asarlarida insoniy ma'rifat, insoniy kechinmalar tasviri va tahlili bilan olib boriladi, komil inson xislatlari batafsil ishlab chiqildi.

Temuriylar sulolasi davri. O'zbek davlatchilik tarixida Temuriylar davri faqat o'zbek xalqi madaniyatigagina emas ilm-fan va falsafiy fikr tarixida ham butun Markaziy Osiyo uyg'onish davriga asos solgan taraqqiyot davri bo'ldi. Temur va temuriylar davrida uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi boshlandi. Bu ilm-fan va madaniyatning gullab-yashnagan bosqichi bo'ldi. Amir Temur 1336 yil 9 aprelda Kesh, hozirgi (Shahrisabz) viloyatining Xo'ja Ilg'or qishlog'ida dunyoga kelgan. Uning otasi amir Muhammad Tarag'ay barlos ulusiga mansub beklardan, bahodir jangchi, ulamoyu fuzaloga ixlosmand, ilm ahliga homiy va ishtiyoqmand kishi bo'lgan.

Amir Temurning yoshligi haqida ma'lumotlar kam uchrasa-da, ayrim manbalarga qaraganda, u yoshligida xat-savod chiqarib, o'z davrining tibbiyot, riyoziyot, falakiyot, me'morchilik va tarix ilmlarini o'rgangan. Amir Temur bilan suhbatlashish sharafiga muyassar bo'lgan buyuk arab faylasufi Ibn Xaldun jahongir turk, arab, fors xalqlari tarixini, diniy, dunyoviy va falsafiy bilimlarning murakkab jihatlarigacha yaxshi o'zlashtirganini ta'kidlaydi.

Amir Temur siyosat maydoniga kirib kelgan paytda, Movarounnahr mo'g'ullar istibdodi ostida bo'lib, Chingizxon va Botuxon bosib o'tgan shahar va qishloqlar vayronaga aylangan, suv inshootlari buzib tashlangan yoki ishga yaroqsiz holga keltirilgan, Chingizxon Movarounnahrni o'zining ikkinchi o'g'li Chig'atoyxonga suyurg'ol sifatida in'om qilgan edi. Amir Temurning hayoti va faoliyatida ikki davr yaqqol ko'zga tashlanadi. Birinchi davri (1360-1385) Movarounnahrni mo'g'ul xonligidan ozod qilib, yagona markazlashgan davlat tuzish, o'zaro urushlarga barham berish. Ikkinchi davri (1386-1405) esa ikki yillik, uch yillik, besh yillik, deb ataluvchi boshqa mamlakatlarga yurishlari bilan xarakterlanadi.

1360-yillardan boshlab Amir Temur Movarounnahrda ichki nizo, urushlarda ishtirok eta boshladi va Mo'g'uliston hukmdori Tug'luq Temurxon, uning o'g'li Ilyosxo'jaga qarshi kurashlardan so'ng, Amir Husayn ustidan g'alaba qozongach, 1370 yilda Movarounnahr taxtining haqiqiy sohibi bo'ldi va Samarqandni hokimiyat poytaxti etib belgiladi.

Amir Temur taxtga o'tirgach, Chig'atoy ulusining barcha yerlariga o'zini voris deb bildi va Sirdaryoning quyi havzasidagi yerlarni, Toshkent viloyatini, Farg'ona vodiysini, Xorazmni o'z hukmronligi ostiga kiritdi. Natijada, Movarounnahr va Xurosonda yirik markazlashgan davlat vujudga keldi. Sohibqiron so'nggi yillarda Eron, Iroq, Zakavkaze mamlakatlari, Hindiston, Oltin O'rda va Turkiya bilan bo'lgan janglarda g'olib chiqib, saltanat hududini Sharqda Xitoy devoriga qadar, G'arbda — O'rta Yer dengiziga, janubda esa Hindiston chegaralariga qadar kengaytirdi.

Temur faoliyatida muayyan siyosiy yo'l — mayda feodal hukmronligini tugatish, muhim xalqaro karvon yo'llarida ustunlik qilib turgan Oltin O'rda, Eron va boshqa mamlakatlarning raqobatini yengib, Movarounnahrning siyosiy-iqtisodiy quvvatini ta'minlay oladigan markazlashgan davlat tashkil yetish edi. Amir Temur avvalambor mamlakatda davlat tizimini mustahkamlash, boshqarishdagi tartib-intizom, qonunchilikni kuchaytirish, savdo-sotiq, hunarmandchilikni kengaytirishga imkoniyat yaratish, soliqlarni tartibga solish, mamlakat himoyasini ta'minlash yo'lida qo'shinning qudratini oshirish kabilarga katta e'tibor berdi.

Temur tarixchilar tasviricha, O'rta asrning atoqli davlat va harbiy arboblardan bo'lib, Yevropa olimlari o'z asarlarida uning salbiy tomonlari bilan birga muhim fazilatlarini ham ta'kidlab o'tganlar. Nemis olimi F. Shlosser o'zining «Jahon tarixi» (III-tom) asarida: «Baxtiyor jangchi, jahongir, uzoq Sharqda qonunshunos bo'lish bilan birga o'zida, Osiyoda kam uchraydigan taktik va strategik bilimlarni ifodaladi», deb yozsa, atoqli nemis olimi va tarixshunosi M. Veber: «Temur o'z dushmanlariga nisbatan juda berahm edi, lekin sarkardalik, davlatni boshqarish va qonunchilik sohasida buyuk talantga ega edi», deb ta'riflaydi. Shuningdek, «Tuzuki Timur» — «Temur tuzuklari»da ham Temurning jamiyatga, ijtimoiy-siyosiy hayotga qarashi, birlashgan qudratli feodal davlatning siyosiy va axloqiy qoidalari haqida gap boradi.

«Temur tuzuklari»da davlat tizimi, davlatdagi turli lavozimlarning vazifasi, undagi turli toifalar va ularga munosabat, davlatni boshqarishga asos bo'lgan qoidalar, qo'shinlarning tuzilishi, tartibi, uni boshqarish, ta'minlash, rag'batlantirish, qo'shin turlarining tutgan o'rni va o'zaro munosabati kabi masalalar bayon etiladi. Davlat ishlarini har doim islom va shariat hukmlari asosida olib borilganligi bir necha bor ta'kidlanadi. Amir Temur «Temur Tuzuklari» eng noyob ma'naviy merosdir. U o'rta asr Sharqining barcha qonun qoidalari bitilgan ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy, huquqiy asardir. Temur bu asarda o'z merosxo'rlariga bir butun saltanat bilan birga uni saqlab qolishning yo'llarini ham yozib qoldirgan. Ushbu kitob mohiyatida qanday qilib adolatli, farovon davlat qurish yo'llari, uning siyosiy, huquqiy, iqtisodiy asoslari bayon etilgan: «Adolat va insof bilan Tangrining yaratgan bandalarini o'zimdanda rozi etdim. Gunohkorga ham, begunohga ham rahm-shafqat bilan, haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim. Xayr-ehson ishlarim bilan odamlarning ko'nglidan joy oldim»¹ - deyiladi «Tuzuk» larda.

«Temur tuzuklari»dan ma'lum bo'ladiki Amir Temur markazlashgan davlatida qonun-qoidalar asosida o'z-o'zini boshqaruvchi tizim tashkil etishga harakat qilgan: «Saltanatim martabasini qonun-qoidalar asosida shunday saqladimki, saltanatim ishlariga aralashib, ziyon etkazishga hech bir kimsaning qurbi yetmas edi»².

Amir Temur davlatda adolat tamoyillarining ustun bo'lishida har ishdan ogohlik va ichki tartibga hushyor munosabatda bo'lish katta rol o'ynashini yaxshi tushungan, uning yozishicha: «Turli mamlakatlardagi sadrlar va qoziylarga shariatning asosiy talablari qanday bajarilayotganligi xususida menga xabar qilib turishni buyurdim. Shunga o'xshash har el va har shaharda sipoh va raiyat orasida urf-odatlariga oid janjalli ishlar haqida menga ma'lumot berib tursin deb adolat amirini tayinladim»³.

«Qiziq, bu tasodifmi yoki qonuniymi – bilmadim, «Temur tuzuklari» ham, O'rta Osiyo zaminida yaratilgan ko'pgina ajoyib asarlar singari avval o'zga yurtlarda, xususan Yevropada shuhrat topdi», - deb yozadi Bo'rivoj Ahmedov⁴. Bunga sabab tabiiyki, asarda davlat tuzumi va boshqarilishiga oid ma'lumotlarning mukammalligida edi.

«Barcha ishlarda,— degan edi Amir Temur,— bu ishlar qaysi o'lka xalqiga taalluqli bo'lmasin, hokimlarning adolat tomonida qattiq turishlariga buyruq berilgan. qashshoqlikni tugatish maqsadida boshpanalar tashkil qildimki, kam-bag'allar ulardan nafaqa olib turardilar». Bundan tashqari, Temurning soliqlar haqidagi qoidasi juda muhim ahamiyatga egadir. Temur yozadi: «Soliqdar yig'ishda xalqni og'ir ahvolga solishdan yoki o'lkani qashshoqlikka tushirib qo'yishdan ehtiyot bo'lish zarur. Negaki, xalqni xonavayron kilish davlat xazinasining kambag'allashishiga olib keladi, xazinaning bequvvatligi harbiy kuchlarning tarqoqlanishiga, bu esa, o'z navbatida hokimiyatning kuchsizlanishiga sabab bo'ladi...»

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Movarounnahrda mo'g'ullarning qariyb 140 yillik hukmronlik davrida biron-ta ham ko'zga ko'rinarli qurilish yoki suv inshootlari vujudga

¹ Temur tuzuklari. - Toshkent: Faqur Fulom nashrëti, 1991. 54-6

² Temur tuzuklari. - T.: Faqur Fulom nashrëti, 1991. 63-6.

³ Usha manba. 58-6.

⁴ Usha manba. 6-6.

kelmagan. Amir Temurning tashabbusi bilan 1365 yilda Qarshi, 1370 yilda Samarqand, 1380 yilda esa Keshning atrofi qaytadan mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Shuningdek, xalq farovonligiyu, mamlakat obodonchiligi yo'lida suv omborlari, to'g'onlar qurishga, ariqlar qazishga, yangi yerlarni o'zlashtirishga alohida e'tibor berilgan. Mamlakatning iqtisodiy ahvolini ko'tarishda savdoning ahamiyati beqiyos ekanligini tushungan hukmdor bozorlar, rastalar va timlar, turli-tuman ustaxonalar barpo etib, xalq hunarmandchilik san'atini taraqqiy ettirgan. Sobiq sovetlar mafkurasi, proletar dunyoqarashi hukmronlik qilgan sharoitda Temur faoliyatiga nisbatan salbiy munosabatda bo'lindi, o'sha davr adabiyotlarida har doim qoralanib kelindi. Lekin mafkuraviy to'siq, taqiqlashlarga qaramay Temur haqida o'zbek olimlari ob'ektiv fikrlarni bildirdilar. 1968 yili akademik I.M. Mo'minovning «Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli» risolasining nashr etilishi muhim voqea bo'ldi. Risola Temur shaxsiga biryoqlamali qarashlarga qarshi yozilgan ilmiy asar sifatidagi dastlabki urinish edi. O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi, eski mafkura siquvidan qutulish, tariximizga to'g'ri munosabatda bo'lish imkonini yaratdi. So'nggi yillarda Amir Temur va uning davrini o'rganishga bag'ishlangan qator manbalar, kitoblar, jumladan, Bo'riboy Axmedovning Amir Temur haqidagi katta roman-xronikasi nashr etildi. O'zbekistan Respublikasining birinchi Prezidentining farmoni bilan 1996 yil — Amir Temur yili deb e'lon etilishi va bu sana jahon miqyosida nishonlanishi Amir Temur nomi oqlanib, o'zbek xalqiga butunlay qaytganiga yorqin dalildir.

Abdurahmon Jomiy Shohrux hukmdorligi davrida— 1414 yil 7 noyabrda Nishopur yaqinidagi Jom shahrida, ruhoniylar oilasida dunyoga keldi. Jomiyning ota-bobolari asli Dashtdan bo'lib Jomda turib qolishgan.

U asosiy umrini Hirotda o'tkazdi va shu erda mashhur shoir va mutafakkir bo'lib yetishdi. Hirotda Jomiy tasavvuf yo'liga kirishni, o'z bilim va faoliyatini shu yo'lga, qolaversa ijodga, ilm-fanga bag'ishlashni afzal ko'radi. Jomiyning "Nafahot ul-uns", Lujjat ul-asror", Ashiat ul-lamaot", "Riso-lai musiqiy", "Risolai muammo" kabi bir qancha asarlari Navoiyning maslahati va iltimosi bilan yozilgan. Jomiy o'z lirik she'rlarini yig'ib, devon tuzmoqchi bo'lganda, Navoiy maslahati bilan uchta devon tuzadi va devonlarning birinchisiga "Fotihat ush-shabob", ikkinchisiga "Vositat ul-ishq", uchinchisiga "Xotimat ul-hayot" deb nom qo'yadi. 1480 yildan 1485 yilning oxiriga qadar Jomiy o'zining buyuk "Haft avrang"i tarkibiga kirgan dostonlarini yaratish ustida ish olib bordi. Sharq adabiyotidagi xamsachilik an'analari asosida yozilgan bu dostonlardan "Silsilat uz-zahab", "Tuhfat ul-ahror", "Suhbat ul-abror" g'oyaviy jihatdan falsafiy-axloqiy yo'nalishda, janr e'tibori bilan pandnoma tipida bo'lib, o'z davrining eng dolzarb masalalariga bag'ishlangan edi.

"Yusuf va Zulayho", "Layli va Majnun", "Salamon va Absol", "Xiradnomai Iskandariy" dostonlarida esa shoir an'anaviy syujetlarning yangicha talqinlarini berdi. Jomiy bir necha marotaba haj qilgan, haj safari davomida Nishopur, Bastom, Domg'on, Qazvin, Hamadon, Karbalo, Bag'dod, Damashq, Halab, Tabriz kabi shaharlarni ko'rgan, bu shaharlarda yuksak izzat-hurmatga sazovor bo'lgan. Uning shaxsiy maktublaridan ma'lum bo'lishicha, u yaqin do'sti Xoja Ahror taklifi bilan Toshkentda ham bo'lgan va ulug' mazoratlarni ziyorat qilgan Abdurahmon Jomiy g'oyat sermahsul ijodkor bo'lib, undan bizga adabiyotning turli janrlariga, fan va san'atnint rang-barang sohalariga oid boy meros qolgan. Jomiy asarlari o'z davridayoq Xuroson va Movarounnahr doirasidagina emas, boshqa mamlakatlarga ham keng tarqalgan edi. Uning asarlari o'z davrida va undan keyin ham ko'p qo'lyozma nusxalarda ko'chirilgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, Qo'lyozmalar instituti fondlarida Jomiy asarlarining XV — XVI asrlarda ko'chirilgan o'nlab qo'lyozmalarini uchratish mumkin.

Jomiy asarlarining bir qismi diniy va falsafiy mazmunga ega bo'lib, ularda shoir Islom dini va Sharq falsafasining bir qator masalalarini o'z qarashicha talqin qiladi, tasavvufning XV asrdagi eng yirik arbobi sifatida o'z fikr-mulohazalarini bayon etadi. Bunga uning "Naqshi fusus" ("Ma'nolar naqshi"), "Shavohidi nubuvva" ("Payg'ambarlikka dalillar"), "Sharhi qasidayi "Toiya" (Radifda "to" harfidan foydalanib yozilgan qasida sharhi), "Naqdi

nusus" ("Matnni tanqid"), "Sharhi qasidayi "Xamriya" ("Xamriya" qasidasi sharhi"), "Naqshbavdiy ta'limoti haqida risola", "Vohid" atamasi haqida risola", "Zikr" shartlari haqida risola", "Haj qilish yo'llari haqida risola", "Ashiot ul-lamaot" kabi bir qancha asarlarini shu guruhga kiritish mumkin. Jomiy o'zining mutasavvuflik faoliyatida Bahovuddin Naqshband g'oyalarini shu sulukning ikkinchi bir yirik namoyandasi — Xoja Ahror Valiy bilan yaqin munosabatda bo'lgan holda yanada rivojlantirdi. Rasman u o'zini kundalik hayotda "Malomatiya" tariqatiga mansub deb hisoblasa-da, asarlarida ulug' Naqshbandga ixlosi Cheksiz edi. U o'zining "Lujjatul-asror" qasidasida so'fiy xulq-axloqi, inson tarbiyasi haqida gap borganda ta'magirlikni qoralab, qanoatli kishilarning oliyanobliklarini, ularning ma'naviy jihatdan podshoh va vazirlardan ham ustun ekanliklarini madh etadi. Shoir fikricha, inson halol va pok yashashi, buning uchun esa u bir kasbga ega bo'lishi, o'z mehnati hisobiga kun ko'rishi zarur. Jomiyning tasavvufga bo'lgan e'tiqodi sof va mukammal bo'lib, u Xudoni yorug' nur ko'rinishida tasavvur etar edi. She'riy asarlarida esa u Xudoni go'zal ma'shuqa qiyofasida tasvirlagan. Shu bilan birga uningcha, dunyodagi hamma narsalarni yaratgan. Xudo o'zi ham minglarcha ko'zguda, turli qiyofada va ko'rinishda namoyondir. Jomiyning "Risolayi aruz", "Risolayi muammoyi kabir", "Risolayi muammoyi sag'ir", Risolayi muammoyi mutavvassit", "Risolayi muammoyi manzum", "Sharhi bayti Masnaviy, "Sharhi bayti Xusrav", "Sharhi rubbiyot", "Risolayi qofiya" kabi asarlari Sharq adabiyoti tarixini, uning vazn, qofiya va she'r turlari bilan bog'liq nazariy masalalarini o'rganishda hozirgi kunga qadar o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Jomiy ijodining eng katta qismini, hech shubhasiz, uning she'riyati tashkil etadi. 1490 yilning boshida u o'z she'rlaridan 3 ta devon tuzgan bo'lib, bu devonlar 1805 g'azal va boshqa she'r turlarini o'z ichiga olgandir. Bu devonlardagi deyarli barcha she'rlar shoirning lirik she'rlar sohasidagi yuksak iste'dodidan darak beradi. Abdurahmon Jomiy ijodining gultoji, shubhasiz, uning "Haft avrang" deb nomlangan dostonlar majmuasidir. Bu dostonlarida Jomiy fors-tojik adabiyotida yaratilgan Nizomiy Ganjaviy (1141—1209) va Amir Xusrav Dehlaviyning (1253—1325) "Xamsa"laridagi eng yaxshi g'oyaviy va adabiy an'analarni davom ettiradi

Ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy masalalarda Jomiy xalqparvarlik va insonparvarlik, adolat va insof masalalariga, zulmni, zolimlarni qoralashga keng o'rin berdi. Buni u ayniqsa shohlar haqida gap borganda, qayta-qayta qalamga oldi. Uningcha, shoh odil bo'lsa, u bexavf-bexatar yashaydi. Abduraxmon Jomiy 1492 yili shamollash natijasida xastalanib, 78 yoshida vafot etdi.

Alisher Navoiy. XIV-XV asr Markaziy Osiyo Uyg'onish davrining buyuk namoyandasi Nizomiddin Mir Alisher Navoiy 1441 yil 9 fevralda Hirotda tug'ilgan. Hirot shahri XV asr birinchi yarmida Sohibqiron Amir Temur asos solgan ulug' saltanatning ikkinchi poytaxti, Temurning kenja o'g'li Shohrux Mirzoning qo'l ostidagi obod manzillaridan biri edi. Alisher tug'ilgan xonadon Temuriylar saroyiga azaldan yaqin va yurtda muayyan nufuz sohibi edi.

O'zbek adabiy tili va ma'naviy qiyofasi, ijtimoiy-falsafiy fikri, madaniyatining shakllanishida alohida o'rin tutgan alloma Alisher Navoiy ijodiyoti o'zbek demokratik tafakkur taraqqiyotida gumanistik ijod namunasi. Uning ijodi asosida insoniyat jamiyatining asosiy omili bo'lgan inson va uning baxt-saodati, ma'naviy qiyofasi masalasi yotadi. Alisher Navoiy «Badoyi' ul-bidoya», «Navodir un-nihoya» devonlarini, «Hamsa» nomli besh dostonidan iborat asarini, so'fiylar haqidagi «Nasoyim ul-muhabbat» tazkirasini, «Xazoyin ul-maoniy» devonini, «Mahbub ul-qulub», «Tarixi anbiyo va hukamo», «Siroj ul-muslimin», «Muhokamat ul-lug'atayn» asrlarini, «Lison ut-tayr» falsafiy dostonini va yana boshqa bir qancha asarlarni yozib qoldirgan. Adib qaysi sohada ijod etishidan qat'i nazar uning asarlari mohiyatida insonparvarlik, ma'rifatparvarlik, tolerantlik, do'stlik va muhabbat masalalari yotadi. O'zbek ijtimoiy falsafiy tafakkur taraqqiyotida shakllangan xususiyatlar Alisher Navoiy g'oyalari va fikr rang-barangligi bilan boyidi. Alisher Navoiy o'z davrigacha

bo'lgan tasavvuf falsafasidagi panteistik g'oyalarni gumanistik mafkuraga xizmat qildiradi, bu sohada go'zal namunaviy asarlar yaratib qoldirdi. U o'zining bir g'azalida:

Kimki bir ko'ngli buzuqni xotirin yod aylagay,
Oncha borki ka'ba vayron bo'lsa obod aylagay¹, - deydi.

Demak, Navoiy nazdida inson qalbi musulmon olami uchun eng muqaddas go'sha hisoblangan Ka'batullohdan ham muqaddasroqdir. Uning insoniyat jamiyati, ideal davlat, farovonlik haqidagi ideal g'oyalari ham ana shu e'tiqoddan kelib chiqadi. Alisher Navoiy falsafasida ideal davlat haqidagi siyosiy nazariya komil inson to'g'risidagi axloqiy nazariya bilan uzviy bog'liqlikda olib qaralgan. Bu ta'limotga asosan ideal farovon davlat bu davlatda yashovchi kishilarning komil ma'naviyatisiz mumkin emas. Demak, ilg'or G'arb demokratik nazariyalarida, faqatgina XIX-XX asrlarda shakllangan bu kabi nazariya Navoiy davrida o'zining konsepsiya shaklidagi ko'rinishiga ega edi. Alisher Navoiy yaratgan ideal jamiyat haqidagi ta'limotni yana shuning uchun ham konsepsiya deb olib qarash mumkinki, alloma bu jamiyatga borishning amaliy uslublarini ham o'z asrlarida badiiy obrazlar, tasvirlar orqali ko'rsatib bera olgan. Navoiyning gumanistik xarakterdagi falsafiy ta'limotining buyukligi shundaki, XIV-XV asr Markaziy Osiyoda ro'y bergan uyg'onish davrining ma'naviy asosi, tamal toshi bo'lib xizmat qilgan.

Alisher Navoiy "Muhokamat ul lug'atayn" asarini arab tilida yaratib turkiy va forsiy tillarini solishtirib, turkiy til imkoniyatlari ham forsiy tildan kam emasligini nazariy isbotlashga erishadi. Ushbu asardan so'ng u turkiy tilning imkoniyatlarini ko'rsatish uchun "Xamsa" (1483y.) ni yozdi. Bu beshta katta dostonidan iborat. bo'lgan beshlik atayin Xamsa(beshlik) usulida yozilgan. Sababi "Xamsa" yozish allomalar orasida an'ana bo'lgan. Bu sohada ijod qilish juda murakkab, bo'lib bunda ular o'z mahoratini namoyon qilishi kerak bo'lgan. Beshlikka kiruvchi barcha dostonlar she'r usulida yozilishi kerak bo'lgan. Bunday holatda esa qofiya, vazn, ma'noni bera olish nuqtai nazaridan asar yozilayotgan tilning barcha xususiyatlari va imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanilgan. Alisher Navoiygacha bir necha allomalarning xamsalari bor edi. Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Jomiy kabi adiblar xamsalari juda mashhur bo'lib, ular fors tilida yaratilgan edi. Shuning uchun Navoiy birinchi dostonning boshidayoq aytadi,

"Oson ermas, bu maydon ichra turmoq,
Nizomiy panjasiga panja urmoq"², deb.

Alisher Navoiy Turkiy tildan shu darajada unumli foydalanadiki, shu davrga qadar klassik adabiyot sohasida uning "Xamsa" sidan yaxshiroq e'tirof etilgan xamsa mavjud emas. Asar nafaqat shakl va badiiy mahorat yuzasidan mukammal bo'lib qolmay, unda Navoiygacha bo'lgan mutasavvuflik falsafasining gulto'ji o'z ifodasini topgan.

Adibning "Xamsa"si namunasida adabiyot insonlarni haqiqiy ma'noda tarbiyalashi mumkinligi ham isbotlangan. Asardagi dostonlar ketma ketligida ham hatto Navoiy bermoqchi bo'lgan g'oyaning konstruksiyasi yotadi: "Hayratul abror", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ai sayyor", "Saddi Iskandariy". Bunda xamsaning rivoji insonning ahloqiy xususiyatlari qanday bo'lishi kerakligi, inson qanday bo'lishi kerak va u o'zini nimada topishi kerak, u o'zini insoniy sevgiga qanday tayyorlash kerak, undan ortig'i ilohiy sevgi qanday bo'ladi aslida, degan savollarga javob beradi. Asta sekin xamsa g'oyasi "Sab'ai sayyor"da insonning dunyo bilan kosmologik birlashuviga etib boradi. Bunda shoh Bahrom bir qancha kiyiklarni o'ldirgandan so'ng o'zi dahshatli halokatga mahkum bo'lgani haqidagi falsafiy hukm bor. Va oxir oqibatda "Saddi Iskandariy" da insonning yashashdan maqsadi nima, degan butun "Xamsa" davomida pishib etilgan savolga javob berish bo'ldi. Navoiy bu qadar murakkab konstruksiyada turkiy tildan shunday mohirona va unumli foydalanadiki, bu

¹ Алишер Навоий. Хазойил ул-маоний. Бадоеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 5-том. - Тошкент: Фан, 1990. - 431-б.

² Алишер Навоий. Хамса....

asar Navoiy ijodidagi ulkan merosning bir qismi bo'lsa ham milliy til shakllanish tarixida o'zining alohida qadrliligi o'rniga ega. Unda Navoiyning so'zdan foydalanish boyligi 29000 so'zni tashkil qilgan.

Alisher Navoiy ijodida o'z davrigacha bo'lgan barcha mifologik, falsafiy, adabiy meros namunalari, ularda mavjud bo'lgan obrazlar va dunyoning yaratilishi haqidagi ontologik fikrlar adabiy asarlar sifatida bizgacha etib kelgan, aslida o'zida mohiyatan falsafiy konstruksiya va mazmun kasb etgan ijod namunalari aks etdi. Ularni aksariyat holatda adabiy talqin etilishi hamda adabiy asar sifatida qabul qilinishi shundaki, O'rta asr Sharq falsafasi Navoiy davri adiblari va Navoiy ijodida neoplatonizmning Sharqona ko'rinishi bo'lgan tasavvuf falsafasining deyarli adabiy usulda ifodalanishi, qadimgi Yunon faylasuflari ijodlaridan qabul qilingan g'oyalar transformatsiyasini ko'proq nazmiy usulda takomillashtirish yetakchilik edi. Chunki Sharq falsafasi, xususan O'rta asr Sharq falsafasi XIV-XV asr Movarounnahr adabiy muhiti misolida G'arbdan farqli o'laroq inson haqidagi bilimlarni nazariy usulda tizimlashtirishdan ko'ra insonni tarbiyalash uchun moslashtirilgan adabiy usulni o'zida namoyon etgan edi.

Dunyoning yaratilishi haqidagi kosmologik ta'limot va unda insonning paydo bo'lishdan fono bosqichigacha o'tgunigacha kamolot pog'onalarini bosqichma-bosqich bosib o'tishi zarurati va o'z mohiyatiga g'arq bo'lishi haqidagi Sharq falsafasi "Xamsa"da adabiy janrda ifodalangan bo'lib, uning to'rtinchi dostoni "Sab'ai sayyor" Navoiyning borliqning ontologik xususiyatlari haqidagi falsafiy qarashlarining yaqqol aks ettirgan asardir. Alisher Navoiy kosmologik konstruksiyaning falsafiy talqinini o'zigacha bo'lgan adabiy an'analarda davom ettirdi. Turkiy tilda birinchi bo'lib bu mavzuni Alisher Navoiy qalamga oladi va o'z dostonini "Sab'ai sayyor" deb atadi. "Sab'ai sayyor" dostoni 38 bob, 5009 baytdan iborat bo'lib, shundan 11 bobni muqaddima tashkil qiladi.

Alisher Navoiy, xolbuki barcha asarlarida o'z kosmologik qarashlarining mag'zini singdirib, Forobiy va Ibn Sino ta'sirida shakllangan Sharq peripatetik panteizmining eng kreativ namunasini bersa-da, "Sab'ai sayyor" dostoni bu sohada yaxlitlik, g'oyaviy asosining kuchliligi bilan ajralib turadi. Uning dastlabki yaratgan devonidan biri — "Badoyi' ul-bidoya" boshlanishida:

Subhonallohi huval-aliyul-mutaol,
Kim ayladi ishq bahrini molomol.
Insonni chu anda soldi g'avvos misol,
Ham gavhari hol berdi, ham durri maqol,-

degan misralarida Navoiy ishq dengizini to'ldirgan ul oliy xudo insonni g'avvos kabi unga g'arq etdi va insonga gavharsimon ruh va so'z durrini berdi, deydi. Bu yerda "ham durri maqol" birikmasini Sharqqa ilk yunon falsafasi orqali kirib kelgan ontologik ta'limotning transformatsiyasi sifatida ham tushunish mumkin. Geraklit ontologiyasidagi butun dunyoni boshqaruvchi logos qonuni Olloh, Ollohda yashiringan so'z va so'zda yashiringan borliqdan iborat bo'lib, logos bir vaqtning o'zida so'z, Olloh va butun dunyoni boshqaruvchi qonuniyat sifatidagi so'z bo'lib keladi va bu Aflotun falsafasi orqali xristian teologiyasiga "dastlab so'z mavjud edi, Ollohda so'z mavjud edi va so'z Olloh edi", - degan aqida bilan kirgan. Alisher Navoiyda ham biz borliq dengizini ishq bilan to'ldirgan Ollohning insonni ishqqa g'arq etgani va ishqning ruh va so'z orqali ikkilanib insonda jo bo'lishi va Ollohning ruhining parchasi bo'lgan xilqatga aylanishini ko'rishimiz mumkin. "Sab'ai sayyor"ning birinchi misrasi:

Ey siposing demakda el tili lol,
Elga til sendin o'ldi tilga maqol¹, -der ekan,

Alisher Navoiy ilohiy hamdga inson tili o'z, lekin inson tiliga so'z jo etilishida sen so'z namunasi bo'lding, deydi. Ikkinchi qatordagi ma'noda "sen insonni o'zing yaratding, unga namuna bo'lib yarata olish qudratini berding, so'z ruhi va inson so'zining moddiyot dunyosi bilan adekvatligini ta'minlading", - degan serqatlam ma'no yotadi. Bu fikr "Sab'ai

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. –Тошкент: Фан, 1992. 10-том, 27-б.

sayyor”ning “So‘z ta’rifida bir so‘z” deb boshlanuvchi beshinchi bobida Geraklitning Logos qonuni yanada yaqqolroq ifodalangan:

So‘z kelib avvalu jahon so‘ngra,
Ne jahon, kavn ila makon so‘ngra¹.

Bu yerda so‘z jahondan avval paydo bo‘lib, nafaqat jahon, dunyo(borliq, olam, koinot) va makon ham undan so‘ng vujudga keldi, degan fikr bor. Falsafa tarixida butun dunyoning yaratilish, ya’ni ontologik tizimi Mitraizm, Zardushtiylik, Xristianlik va Islom a’analarida bir-birini to‘ldiruvchi va konstruktiv jihatdan deyarli bir xil mazmunga ega bo‘lgan ta’limotdan iborat, degan fikr mavjud.

Navoiy ijodida biz Forobiy yondoshuvidan ko‘ra panteizm, ya’ni ilohiyot bilan mavjudot o‘rtasida bir-biriga singib ketish, birida ikkinchisining mavjud bo‘lishini ko‘rishimiz mumkin:

Sen senu sendin o‘zga xud nima yo‘q,
Gar ko‘runsa sen o‘lg‘ung, ul nima yo‘q.

Ya’ni barcha narsa sen va sendin o‘zga hech narsa mavjud emas, ko‘ringan narsaning yo‘qligi sening yo‘qligingdir, yoki,

Bas seni avval ul qilib zohir,
Sanga ham avval o‘ldi ham oxir²,

ya’ni, borliq seni o‘zida aks ettirdi, senga yaratilish va yo‘q bo‘lish sifatini berdi, deydi. Buning ma’nosi, sen o‘zing yaratgan vujudi mumkin, ya’ni borliqda avval va oxiringga egasan, va yana o‘zingni ana shu borliqda yarata olasan degan mazmunga ega.

Alisher Navoiyda inson aqli va ixtiyori haqidagi masala ham Forobiy qarashlaridan ancha farq qiladi. Biroq, Forobiy aqliy bilim bilan bir qatorda, faol aqlning inson qalbiga ta’siri natijasi bo‘lgan intuitiv (hissiy) bilimga ham katta ahamiyat beradi. Uning borliq haqidagi ta’limoti negizida aqlga alohida o‘rin ajratiladi, u emanatsiyaning uchinchi bosqichida joylashadi va samoviy ong hisoblanadi. Va faqat ugina unsurlarning mohiyatiga erishishga muvaffaq bo‘lishi mumkin, demak Forobiyning bilish nazariyasiga muvofiq, unsurlar mohiyati inson intuitsiyasida ong nazariyasi ta’siri ostida ochiladi. Ayni paytda tashqi jismoniy sifatlar singari unsurlar xossasiga ham inson sezgisi bilan emas, balki uning tafakkuri bilan erishiladi.

Alisher Navoiyning falsafiy merosi serqirra bo‘lib, uning asarlariga munosib bo‘lgan e’tiborni talab etar ekan, uning adabiy hamda lisoniy merosi tamal toshida zamonaviy O‘zbekiston hayotiga tegishli dolzarb fikrlar yotgani yurtimizda navoiyshunoslik sohasiga katta e’tibor berishni talab qiladi. X asr mustabid tuzum navoiyshunosligi H.Sulaymonov, I.Sulton, V.Zohidov, A.Qayumov, A. Hayitmetov, S.G‘anieva kabi zabardast olimlar mehnati bilan shakllantirildi, davrning milliy ma’naviy ildizlarga qarshi siyosatiga qaramay, adib ijodini tadqiq etish bo‘yicha mustahkam tamal toshi qo‘yildi, lekin shunday bo‘lsa ham Navoiy asarlarining progressiv xarakteri mustaqillik davri uchun inson omilining falsafiy negizlarini yorituvchi mohiyatni yanada teranroq mulohaza qilishga, Navoiyni yangidan kashf etishga bo‘lgan zaruratni namoyon etadi.

XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda ilg‘or falsafiy, ijtimoiy-siyosiy fikrlar. Turkistonning XIX asr oxiri, XX asr boshlaridagi hayoti murakkab ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy vaziyatiga to‘g‘ri keladi. XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab Rossiya tomonidan Turkistonning istilo qilinishi natijasida o‘lka hayotida ayanchli va keskin o‘zgarishlar sodir bo‘la boshladi. Chor Rossiyasining Markaziy Osiyoni bosib olishga bo‘lgan ehtiyojiga, unga nisbatan jadal mustamlakachilik siyosatini yurgazishiga harbiy-siyosiy maqsadi va iqtisodiy ahvoli sabab bo‘ldi. Rossiyaning o‘sha davrdagi rivojlanayotgan yengil sanoati uchun paxta, pilla, qorako‘l va boshqa xom ashyolar zarur edi. Rossiya tomonidan Markaziy Osiyo istilosiga g‘oyaviy tayyorgarlik XVIII asr boshlarida Pyotr I tomonidan boshlangan bo‘lsa,

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. –Тошкент: Фан, 1992. 10-том, 15-б.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. –Тошкент: Фан, 1992. 10-том, 15-б.

huddi shu davrdan boshlab Turkistonda ham istilo uchun tabiiy sharoit yetila boshladi. XVIII-XIX asrlarda avj olgan mahalliy oqimlarning o'zaro urush va janjallari, Turkistonning uchta mustaqil xonlikka bo'linishi, ularning orasidagi o'zaro ziddiyatlar, urushlarning avj olishi diniy mutaassiblikning rivojlanishiga olib keldi. Bu holat jamiyatda din peshvolarini muayyan mavqega ega bo'lib, har qanday fan va madaniyat yangiliklariga musulmon axloqiy normalari, islom dini nomidan ko'r-ko'rona qarshilik ko'rsatib, diniy aqidaparastlikni avj oldirishga sabab bo'ldi. Natijada Turkiston xalqlarining iqtisodiy va madaniy hayoti tanazzulga yuz tutdi.

Turkiston hududidagi Chor istilosiga qarshi harakatlar milliy istibdodga, chorizm istilosiga qarshi xalq qo'zg'olonlarining turli xildagi ko'rinishi edi. Tarixiy ma'lumotlarda 1905 yilga qadar Turkistonda to'rt mingga yaqin milliy ozodlik harakatlari bo'lib o'tgani qayd etilgan¹. Ushbu harakatlar zamirida, aksariyat hollarda, mahalliy aholidan ko'chirib kelinayotgan xalqlarga er-suvni olib berishga qarshi isyon yotar edi: «General Kuropatkin xokimiyat o'z ehtiyojlari uchun qancha xohlasa, shuncha darajada Yer va suvni ishlatishi mumkinligiga ishonar edi. Shuning uchun ham mustamlakani mustahkamlash uchun etnik tozalashdan foydalanish va Rossiyadan yangi emmigratsiyani tashkil etish lozim bo'ldi»². To'rt mingga yaqin ozodlik harakatlari mahalliy kayfiyatdagi istibdodga nisbatan isyon, ozodlikka intilish aynan ana shu davrlardan oq istilochilar tomonidan qatag'on qilingan. Bir necha misollarni keltirish mumkin: 1) Dukchi Eshon qo'zg'olonida chor askarlaridan 22 nafari o'ldirilgan, 16 nafari yarador bo'lgan, buning evaziga Mingtepa, Tojik, Qashg'ar qishloqlari uch kun to'pga tutilgan, chor askarlari tomonidan O'qchi qishlog'idagi aksariyat erkaklar otib o'ldirilgan. Dukchi Eshon qo'zg'oloni bo'yicha ochilgan jinoiy ishda 400 dan ortiq odam jinoiy javobgarlikka tortilib, mol mulki musodara etilgan³; 2) 1881 yil 12 yanvarida Ko'ktepada 22,5 mingdan ziyod begunoh turkman, qozoq, o'zbek, qirg'iz general Skobelev guruhi tomonidan vahshiyona chopib tashlanadilar⁴; 3) 1864 yil o'ris zulmiga qarshi Ettisuvdagi dunganlar qo'zg'olon ko'tardilar, lekin ular qirib tashlandi, hammayoq qonga botirildi⁵. Ushbu qo'zg'olonlar haqida rus mualliflarining o'zi shunday ta'kidlaydi: «Istilo davridagi xalq ozodlik harakatlari oldida turgan asosiy inqilobiy vazifa mustaqillikni boy bermaslik edi»⁶.

O'zbek xalqining millat bo'lib shakllanishi, mustaqil davlat g'oyasi, milliy o'zlikni anglash, xalq tafakkurini tubdan o'zgartirish masalalarini birinchi bo'lib jadidlar ko'tardilar.

Ushbu harakatning aynan milliy kontekstda namoyon bo'lishining o'zi inqilobiy hodisa edi, chunki, jadidchilik vujudga kelgan davrga qadar Markaziy Osiyo hududida mahalliy xalqlar identifikatsiyasi milliy emas, hududiy nuqtai nazardan amalga oshirilgan. Jadidchilikning vujudga kelishi Turkistonning XIX asr oxiri, XX asr boshlaridagi murakkab ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy vaziyatiga to'g'ri keladi.

Istilo siyosati oqibatida turkistonliklarni ezish va ijtimoiy hayotning oyoq osti qilinishi ularning milliy ongining kuchayishiga olib keldi. Istilo siyosatiga qarama-qarshi o'laroq millatparvarlik siyosati maydonga chiqdi. Natijada chor Rossiyasi davrida turkiy, islomiy madaniyatni qo'llab quvvatlashga qaratilgan milliy harakat kun sayin kuchayib borayotgan rus madaniyati ta'siriga qarshilik ko'rsatishni maqsad qilib qo'ygan Turkiston jadidchilik harakatiga aylandi;

XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi tabiiy ijtimoiy jarayon va hodisalar tufayli jadidchilik zaruriy oqim sifatida vujudga keldi. va bu yirik ijtimoiy siyosiy oqim o'z navbatida milliy

¹Пясковский А.В. Революция 1905-1907 годов в Узбекистане. –Ташкент.: Госиздат. 1957.118-с.

² Марко Буттино. Революция наоборот.Средняя Азия между падением Царской империи и образованием СССР. - М: Звенья.2007.75-с.

³ Эгамназаров А. Сиз билган Дукчи Эшон. – Тошкент: Шарк, 1996. 136-б.

⁴ Ўша манба, 11-б.

⁵Қаранг: Терентьев М..А. Россия и Англия. - СПб.: Б.И., 1876. - С 65.

⁶ Галузо П.Г. Туркестан-колония. – Ташкент: Коммунист ун-та, 1935. - С. 82.

o'zlikni anglashdek, tafakkur tarzini hosil qildi. Bu tafakkur tarzining ilmiy-nazariy, falsafiy ifodasi jadidchilik rahnamolari va vakillari ijodida aks etdi;

Turkistondagi jadidchilik harakati rus hukmdorligi yoki madaniyatini qabul qilish uchun emas, balki rus bosqinchilariga qarshi kurashda milliy ruhni yangilash, mamlakatni zamonaviylashtirish va G'arb mamlakatlaridagi kabi mustaqil davlat barpo etish, millatni saqlab qolish uchun yuzaga kelgan milliy demokratik harakat edi.

Bu harakatning vujudga kelishida tashqi siyosiy omillar ham katta ta'sir ko'rsatgan. To'g'rirog'i, jadidchilikning o'zi XIX asr oxiri, XX asr boshlarida butun Sharq dunyosida qo'zg'alayotgan demokratik oqimning bir qismi edi. Tarixdan ayonki, dunyo bu davrga kelib Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, AQSH, Italiya, Yaponiya, Ispaniya, Portugaliya va Rossiya kabi davlatlar tomonidan bo'lib olingach, kapitalistlarning jahon monopolistik ittifoqi vujudga kelgan va mustamlaka xalqlari ikki tomonlama zulm natijasida g'oyat og'ir, nochor ahvolda qolgan edilar. Oqibatda mustamlakadagi xalqlarning ziyolilari orasida asta-sekin qaram xalqlarni qashshoqlikdan qutqarish uchun milliy ozodlik harakatlari uyg'ona boshladi. Bir qancha Sharq mamlakatlarida Jamoliddin al-Afg'oniy (1839-1897), Muhammad Abdo (1848-1905) kabi jamoat arboblari rahbarligida G'arb mustamlakachilariga qarshi harakat avj olib, asta-sekin jadidchilik-taraqqiyparvarlik g'oyalarining tarqalishiga zamin yaratib berdi. «Jamoliddin al-Afg'oniy ta'limoti o'z mohiyatiga ko'ra juda qarama-qarshi bo'lsa-da, nafaqat Misrda, balki Sharq mamlakatlarining musulmonlari tomonidan ham qizg'in qabul qilindi va XIX asr oxirlarida musulmon ziyolilari dunyoqarashining shakllanishida katta ta'sir ko'rsatdi»¹. Jamoliddin al-Afg'oniy va Muhammad Abdo o'zlarining diniy islohotchilik, ma'rifatparvarlik va ijtimoiy-siyosiy faoliyatlarida musulmonlarni ilg'or siyosiy hayotga, mustamlakachilarga qarshi birlashishga chaqirdilar.

Jahon tajribasidan xulosa chiqarib, Sharq xalqlarining istibdodga qarshi shakllangan turkparastlik va islomparastlik ko'rinishidagi qarshilik oqimlaridan g'oyaviy quvvat olib, milliy yo'nalishda rivojlangan jadidchilikning kelib chiqishida ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy omillar mavjud. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Cho'lpon kabi jadidlar ilmiy merosida ma'rifatparvarlik ta'limoti yetakchi o'rin tutadi. Turkistonda ma'rifatparvarlik g'oyasini rivojlantirishning o'ziga xos tomoni, u istilo siyosati oqibatida vujudga kelgan millatparvarlik harakati bilan chambatchas bog'liq. Huddi shu xususiyat bilan jadidchilik XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Sharq mamlakatlarida keng tarqalgan islomparastlik va turkparastlik harakatlaridan mohiyatan farq qiladi. Islomparastlik va turkparastlik harakatlari maqsad nuqtai nazaridan umumiy islom dunyosi yoki umumiy turk dunyosi birligi g'oyasini ilgari surgan, o'z tabiatida osiyosentrizm g'oyasini ifodalay edi.

Jadidchilik mafkurasi taraqqiyot yo'lini, ma'rifatparvarlik yo'lini aynan milliy identifikatsiya orqali, umuminsoniy taraqqiyotga millat nuqtai-nazaridan rivojlanish orqali erishishni tashviqot qilgani uchun ham yuqorida nomi qayd etilgan ta'limotlarga nisbatan taraqqiyparvar edi. Har bir vujudga kelgan ta'limot o'ziga o'xshash, o'zidan avvalgi kelgan ta'limotlarning eng yaxshi tomonlarini olib mukammallashishi nuqtai nazaridan ham jadidchilik taraqqiyparvarlikni namoyon etgan. Shuning uchun millatparvarlik va ma'rifatparvarlik ta'limotlari Turkiston ziyolilari ijodlari va faoliyatlarida bir-birining tarkibiy qismiga aylandi.

Jadidchilik ta'limotida ma'rifatparvarlik g'oyasi o'zbek xalqining XIX asr oxiri XX boshlaridagi barcha ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy hayoti murakkabliklari va muammolarini hal qilishga qaratilgan keng qamrovli ta'limot edi. Turkiston xalqlarini mustamlaka zulmidan xalos etish, milliy iqtisodiy tizimni barpo etish, mustaqil davlat tizimini doimiy ravishda saqlab tura oladigan tafakkur tarzini shakllantirish, milliy tafakkurdagi destruktiv o'zgarishlar tufayli vujudga kelgan jismoniy kasalliklarni bartaraf etish aynan kelajak avlodni jismonan va ma'nan sog'lom qilib tarbiyalash masalasiga bog'liq edi.

¹ Хакимов И.М. Джамал ад-Дин Афгани, его антиколониальные взгляды и деятельность(1839-1897 гг.) Автореф. дисс... канд.филос.наук. – М: МГУ,1971. –С .8.

Xulosa qilib aytganda millatni saqlab qolishda milliy intelligansiya sifatida shakllangan jadidchilik tarixni, ma'naviy ahvolni jiddiy mushohada etgan holda, tutqunlik va qaramlik sabablarini jamiyatning o'zidan izlashga harakat qildi. Bu esa, jamiyatda haqiqiy immunitet sifatida shakllanuvchi milliy intelligensiya vujudga kelishidagi qonuniyat edi. Sababi, «siyosiy va ma'naviy inqiroz jamiyatning ruhiy dunyosini qaytadan jiddiy va bevosita mushohada etishni talab etadi»¹;

Jadidlar jamiyatga qaytadan hayot baxsh etuvchi kuchni, uni zulm va istibdoddan ozod qiluvchi chorani ma'rifatda ko'rdilar. Chunki istibdoddan xalos bo'lish uchun eng avvalo tafakkurda o'zgarish qilish, millatni qullik va murossasozlikka duchor etuvchi fikriy mutelikdan ozod bo'lish lozim edi. Bu esa faqat ma'rifat orqali amalga oshishi mumkinligini jadidlar tushunar edilar. Lekin bu ma'rifat tashqaridan kelgan madaniyat va taraqqiyotga havas emas, milliy ildizlari va salohiyatidan quvvat olib o'zligini anglash, milliy nafsoniyat, ozodligini himoya qilish xarakteridagi demokratik ma'rifatparvarlik edi;

Vatanni qullik va qaramlikdan ozod qilishda ma'rifatparvarlik milliy demokratik ta'limotda etakchi tamoyil edi. Shu sababli uning tashviqoti ijtimoiy-siyosiy hayotning ilm-fan, madaniyat, tarix, din, siyosat kabi barcha sohalarini qamrab oldi. Ushbu kompleks xarakterdagi chora tadbirlardan maqsad, milliy tafakkurdagi progressiv o'zgarishlar dinamikasini tezlashtirish, demokratik tafakkur hosil qilish, ularning amaliy hayotdagi transformatsiyasini ro'yobga chiqarish edi.

XX-XXI asr o'zbek falsafasi. Akademik Ibrohim Mo'minovning "Amir Temurning O'rta Osiyoda tutgan o'rni va roli" mavzuidagi ma'ruzasi va keyinchalik uning risola holiday nashri mustaqillik yillarida o'zbek xalqining davlatchilik tarixidagi muhim bosqichlarni anglash va belgilashda hamda Amir Temur siyomosini qayta tiklashda asosiy g'oyaviy manba bo'ldi. O'z tarixini davrma-davr olib borilgan qatag'onlar orqali amalga oshirgan totalitar tuzum sharoitida halq qiyofasini tanitishga u haqdagi haqiqatni ilmiy asoslarda isbotlay olishga urunish haqiqiy jasorat edi. Akademik Ibrohim Mo'minov ziyolilik e'tiqodi, mas'uliyati har qanday ta'qib va nazoratlarga to'la vaziyatda ham o'z missiyasini bajarishga qaratilganini ko'rish mumkin. O'z faoliyatini o'n yetti yoshidanoq o'qituvchilikdan boshlagan olim hayotining so'nggi yillariga qadar o'zbek ijtimoiy fanlarining tamal toshini yaratib ketdi. Sovet davrining buyurtma asosida yaratilgan tarixiy ta'limotlari maktabi - rus etnologiyasi maktabi ta'limotlariga g'oyaviy qarshi ta'limot - o'zbek xalqining milliy davlatchilik tarixi va uning nazariy asoslarini Ibrohim Mo'minovning ko'p tomligidagi o'zbek xalqi tarixi va falsafiy merosiga oid asarlar va barhayot g'oyalarida ko'rish mumkin.

Akademik Ibrohim Mo'minov o'zbek xalqiga Forobiy, Beruniy, Mirza Bedil kabi adiblarning ilmiy meroslarini ham etkazib berdi. Uning o'zbek xalqi tarixi haqidagi to'rt tomlik kitobi, "Samarqand tarixi", "Buxoro tarixi", "Xorazm tarixi" ilmiy nashrlaridagi boshchilik ishlari, Italiya, Vengriya, Chexoslovakiya, Gretsiya, Pokiston va Afg'onistonda qilgan ilmiy ma'ruzalari O'zbekiston tarixi, falsafasi to'g'risidagi munosib tasavvurlarni shakllantirishga xizmat qildi.

Ustoz olimning ilmiy faoliyati bilan bir qatordagi jamoatchilik sohasidagi ishlari ham davr ziyolisining eng yorqin qirralarini o'zida aks ettirgan. Akademik Ibrohim Mo'minov O'zbekistonda sotsial institutlar tizimining shakllanishida ham o'z an'alarini kashf etgan edi. Uning boshchiligida O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining Tarix va arxeologiya institutlari shakllantirilgan bo'lsa, 1958- 1974 yillar davomida o'z tashabbusi bilan Fanlar Akademiyasi qoshida Falsafa va huquq institutining tashkilotchisi bo'ldi. Uning "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar" va "Fan va turmush" jurnallariga asoschi va bosh redaktor bo'lgani, O'zbekistondagi ilmiy-ma'rifiy hayotda ham o'z milliatparvarlik va ilmparvarlik g'oyalari bilan etakchi ideolog bo'lganing dalilidir.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

¹ Франк С.Л. Этика нигилизма // Вехи.Интеллигенция в России. Сборники статей 1909-1910. - М.: Молодая гвардия, 1991. 155-с.

1.Sharqning eng qadimiy mamlakatlaridan biri Vaviloniyada dastlabki falsafiy fikrlarning paydo bo'lishi haqida so'zlang.

2.Qadimgi Misrdagi falsafiy g'oyalar haqida so'zlang.

3.Hindistondagi dastlabki falsafiy fikrlar, lokayata va charvaka falsafasidagi asosiy g'oyalar nimalardan iborat?

4.Eramizdan oldingi IX-VII asralarda Xitoydagi falsafiy ta'limotlar, daosizm, konfutsiychilik haqida fikr-mulohazalaringizni bayon eting.

Mintaqamizdagi dastlabki falsafiy fikrlarning miflar, rivoyatlar, To'maris va Shiroq haqidagi dostonlarda ifodalanishi haqida so'zlang.

Zardushtiylik falsafasi, "Avesto" kitobida ilgari surilgan g'oyalar nimalardan iborat? Ularning tarixiy ahamiyati haqida nimalar bilasiz?

7.O'rta asr davrida O'rta Osiyo mutafakkirlarining jahon falsafasi taraqqiyotiga qo'shgan buyuk hissalar nimalardan iborat?

8.Al-Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniyning ilmiy-falsafiy qarashlari haqida nimalar bilasiz?

9.Temuriylar davri madaniyatining namoyondalari Ulug'bek, Navoiy, Bobur ilmiy-falsafiy qarashlari haqida so'zlab bering.

10.Tasavvuf falsafasining xususiyatlari nimalardan iborat?

3-mavzu: Falsafiy tafakkur taraqqiyoti bosqichlari: G'arb falsafasi.

Reja:

- 1. Qadimgi Yunon-Rim falsafiy maktabi.**
- 2. Ellinizm davri.**
- 3. Xristianlik va Avreliy Avgustin falsafiy ta'limotining vujudga kelishi.**
- 4. Ilk o'rta asrlar falsafiy tafakkur rivojida appologetika va patristika, sxolastika, nominalizm va realizm. Realizm va nominalizm o'rtasidagi bahs.**
- 5. Foma Akvinskiy ta'limoti.**
- 6. O'rta asrlar Evropasida Uyg'onish davri va falsafiy tafakkurning rivojlanish xususiyatlari.**
- 7. Yangi va eng yangi davr falsafasining ustivor yo'nalishlari.**
- 8. XX-XXI asr G'arb falsafasining oqimlari. XX-XXI asr G'arb faylasuflari ijodida fan falsafasining rivoji.**
- 9.**

Qadimgi Yunon-Rim falsafiy maktabi. Qadimgi Yunon –Rim falsafiy maktabi falsafa tarixida antik falsafa nomi bilan ataladi.

Mil. av. VI va milodiy VI asrlar oralig'idagi davrni o'z ichiga qamrab oluvchi antik davr falsafasi qadimgi Yunon va Rim xalqlari donishmandligi mahsuli sanaladi. G'arb falsafiy tafakkur taraqqiyotining keyingi bosqichlarida vujudga kelgan deyarli barcha maktablar, tasavvurlar kategoriya va muammolar uchun ilk g'oyaviy ildiz vazifasini o'tagan antik falsafa jahon sivilizatsiyasi rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Qadim zamonlardan to bugungi kunga qadar G'arb falsafasi, fani va madaniyati o'z tamaddunining beshigi, tafakkur tarzining manbai sifatida qayta-qayta murojaat qilib kelmoqda. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, falsafa atamasining o'zi ham ayni davr tafakkurining mahsuli hisoblanadi. Faylasuf haqiqatni sevguvchi, hamisha uni izlaguvchi insondir. Shu ma'noda olamni yaxlitligicha anglash, borliqning bosh sababini aniqlash faylasufning asosiy vazifasi hisoblangan. San'at va dindand farqli ravishda falsafa olamning yaxlitligi va uning bosh ibtidosini fantaziya va afsonalardan xoli tarzda, ratsional dalillarga asoslangan holda tushuntirib berishi lozim bo'lgan. Bu esa insonning ruhiy erkinlikka olib keladi deb hisoblangan. Shu ma'noda falsafaga nafaqat shunchaki haqiqatni izlash yo'li, balki alohida hayot tarzi- inson ruhiy mavjudligining sharti deb ham qaralgan.

Antik falsafaning ibtidosi Miletlik Fales (Mil. av. 625-547 yillar) qarashlarining shakllanishi bilan bogʻlanadi. Uning xronologik yakuni esa, Rim imperatori Yustinian "Afinadagi falsafiy maktablarni yopish to'g'risida" kredit chiqargan Milodiy 529 yil sanasi bilan belgilanadi. G'oyaviy mazmuni va xarakteri, ayniqsa falsafiy mushohada yuritish usuliga ko'ra qadimgi Sharq falsafiy ta'limotlaridan farq qiluvchi antik falsafada insoniyat tarixidagi olamni ratsional tushunishga bo'lgan ilk urinishlar kuzatildi. U yaratgan tafakkur uslubi keyinchalik vujudga kelgan ilg'or sivilizatsiyalar uchun asos bo'lib xizmat qildi. Antik falsafa taraqqiyotini shartli to'rt bosqichga ajratib o'rganiladi: 1) Yunon falsafasi shakllana boshlagan ilk davrlardan Mil. Avv. IV asrgacha bo'lgan muddatni o'z ichiga qamrab oluvchi "suqrotgacha bo'lgan davr"; 2) Mil. Avv. V asrdan mil.avv.IV asrning o'rtalarigacha davom etgan "mumtoz davr" bu davrda Suqrot, Aflotun, Arastularning ijodi vujudga kelib, keng tarqaldi; 3) Mil. Avv. IV asr oxirlari va mil. avv. II asr oralig'ida rivoj topgan ta'limotlarga nisbatan Ellin falsafasi atamasi qo'llaniladi; 4) Mil. avv. II asr oralig'ida taraqqiy topgan antik donishmandlik Rim davri deb ataladi. Antik falsafa bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Antik falsafa asosida ob'ektivizm tamoyili yotadi. Aniqrog'i, sub'ekt ob'ektdan alohida ajratilib, undan yuqori qo'yilmaydi. 2. Antik falsafani moddiy-hissiy kosmologizm sifatida tavsiflash mumkin. Antik falsafaning ontologik g'oyalari O'rta asrlardagi singari mutloq shaxsga emas, hissiy kosmosga tayanadi. 3. Antik falsafa panteistik xususiyatga ega bo'lib, unda xudo va tabiat aynanlashtiriladi. Unga ko'ra, kosmos mutloq ilohiylik hisoblanadi. Tabiat xudolar tomonidan yaratilmagan, aksincha, ularning o'zi tabiatning bir qismi sanaladi. Odamlarga o'xshagan Yunon xudolari tabiiy stixiyalarni aks ettiradi. 4. Kosmos zarurat bilan shartlangan. Insonga nisbatan qo'llanilganda mazkur zarurat taqdir ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ammo, Yunon falsafasiga ko'ra insonlar birgina tabiat qonunlariga bo'ysunib emas, balki aqliy mushohadaga asoslanib ham yashashlari lozim. Yunonlar xudolar o'rnatgan qonunlarni ham tan olgan holda aqlga tayanib yashash g'oyasini ilgari surganlar. 5. Inson kashfiyotlarining eng muhimlaridan biri qonun hisoblanadi. Yunon falsafasida ta'kidlanishicha, qonun ustuvorligi o'rnatilgan shahar davlat-polis hisoblanadi. Yunon polislaridagi turli xalq yig'inlari va sudlarda notiqalar tomonidan qo'llanilgan dalillash hamda xulosa chiqarish usullari kishilarning aql kuchiga bo'lgan ishonchini yanada oshirdi. 6. Ijtimoiy hayotning fuqaroviy xarakteri va erkin, faol ideal fuqaro obrazi Yunon falsafasida axloqiy qarashlar - amaliy falsafaning shakllanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Muayyan insoniy xulq-atvor tipiga qarab mo'ljal olgan ushbu amaliy falsafada kishilarning turmush kechirish qoidalari, ezgu fazilatlar bilan bog'liq g'oyalar ilgari surildi. 7. Yunon falsafasida mantiqiy, axloqiy va estetik qarashlarning o'zaro ajralishi ro'y berdi. Ammo, shunga qaramay, Yunon mutafakkirlari o'z ta'limotlarida ularni asoslanmagan tarzda aynanlashtirishga moyil edilar. 8. Abstrakt mushohada yuritish qadimgi Yunon falsafasining o'ziga xos xususiyati bo'lib, antik mutafakkirlar dunyoqarash masalalarini tabiat, inson va xudoni yaxlit tarzda idrok qilgan holda hal qilishga uringanlar.

Shu ma'noda ularning ta'limotlari Yunon falsafasiga dunyoqarash xarakterini baxsh etgan mifologiya bilan uzviy aloqadorlik kasb etgan. Mifologiya hamma narsa nimadan tug'ilganligi bilan qiziqsa, Yunon faylasuflari dunyoda ro'y berayotgan narsa-hodisalarning bosh sababi- ibtidosi nima ekanligini aniqlashga intilganlar. Suqrotgacha yashagan Yunon faylasuflarining deyarli barchasi barcha hodisa va jarayonlarning birinchi sababini topish, tabiatni tushuntirish hamda ayrimlari bilish muammolari bilan shug'ullanganlar.

Suqrotgacha bo'lgan falsafiy tizim va Suqrot maktablari.

Suqrotgacha bo'lgan davr Yunon mutafakkirlarining asarlari ayrim fragmentlar va keyingi davrlar faylasuflarining asarlarida keltirilgan iqtiboslar ko'rinishidagina bizgacha etib kelgan. Bunday iqtibos va parchalarni Diogen Laertskiyning "Mashhur faylasuylarning hayoti va hikmatli so'zlari" asari, shuningdek, Aflotun, Arastu, Plutarx, Sekst Empirik, Kliment Aleksandriyskiy kabilarning ishlarida uchratish mumkin.

Suqrotgacha bo'lgan falsafiy maktablarga Ioniya dengizi qirg'oqlarida joylashgan Milet shahri nomi bilan ataluvchi Milet maktabi, asosida Pifagor ta'limoti yotgan pifagorchilar

maktabi, Levkipp-Demokritning atomlar to'g'risidagi nazariyasini o'zida ifoda etgan atomistlar maktabi va janubiy Italiyada joylashgan Eley shahri faylasuflari maktabi kiradi. Shuningdek Suqrotgacha yashagan, antik falsafaga katta hissa qo'shgan Yunon-Rim faylasuflari ham bu davrga mansubdir. Xususan, Fales, Anaksimenes, Anaksimandr, Geraklit, Ksenofan, Pifagor, Parmenid, Empedokl, Anaksagor, Levkipp, Demokrit kabi faylasuflar, ba'zilar Suqrot bilan qisman zamondosh bo'lishiga qaramay, Suqrotgacha bo'lgan falsafiy tizim vakili sanaladi. Bu tizim ularning ijodi nuqtai nazaridan emas, balki usuli va ta'limotining xarakteri bilan farqlanishiga binoan ajratilib ko'rsatiladi.

Mil. avv. 640-562 yillarda yashab ijod etgan Ioniyanning Milet shahrida tug'ilgan Fales Yunon falsafasining asoschilaridan biri bo'lgan. Astronomiya, geometriya, arifmetika singari ko'plab sohalaridagi serqirra bilimlari Fales falsafiy dunyoqarashining shakllanishida muhim o'rin tutgan. Masalan, bu davrda yaxshigina taraqqiy etgan geometriya ilmiy abstrakt mushohada yuritish uchun nazariy asos vazifasini o'tagan. Bu esa, Falesning olam mohiyatini bilish haqidagi qarashlarining shakllanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Fales hamma narsaning asosida suv yotadi, hamma narsa suvdan paydo bo'lgan va unga qaytadi deb hisoblagan. Bunday qarash falsafadan oldingi mifologik kosmogoniyalarda ham mavjud edi. Ammo, Falesning bu boradagi qarashlari mifologik kosmogoniyadan butkul farq qiladi. U suvni muayyan shakl yoki mifologik kuch sifatida emas, amorf, doimiy harakatchan, materiyaga jamlangan ko'rinishda tushungan.

Milet maktabining yana bir vakili Anaksimandr bo'lib, mil. avv. 510-540- yillarda yashagan, olamning asosi sifatida ko'rinmas modda apeyronni ko'rsatadi. Hamma narsani qamrab olgan substansiya apeyronda issiqlik va sovuqlikni qarma-qarshiligi yuzaga keladi. Ularning kurashi esa, kosmosni vujudga keltiradi. Jumladan, issiqlik olov ko'rinishida namoyon bo'lsa, sovuqlik osmon va yerga aylanadi. Anaksimandr birinchilardan bo'lib, materiyaning saqlanishi qonunini va organik hayotning evolyusion taraqqiyoti haqidagi gepotezalarni ilgari suradi. Uning ta'kidlashicha, odam barcha hayvonlar singari baliq evolyusiyasining mahsulidir. U "Tabiat haqida" nomli asar yozgan. Ammo, mazkur asar bizgacha etib kelmagan. Anaksimandrning shogirdi Anaksimenes esa hamma narsa havodan kelib chiqqanligini ta'kidlaydi. Mangu, harakatchan havo quyushib dastlab bulutlarni, keyin suvni va nihoyat yer, toshlarni vujudga keltiradi. Keyin esa undan olov kelib chiqadi.

Suqrotgacha bo'lgan antik falsafiy fikr taraqqiyoti mobaynida vujudga kelgan o'ziga xos yo'nalishlardan yana biri Eley maktabi hisoblanadi. Olamning doimiy o'zgarib turishi g'oyasini ilgari surib, stixiyali dialektikaga asos solgan naturfaylasuflardan farqli ravishda ayni maktab vakillari harakatni inkor qiluvchi metafizik ta'limotga asos soldilar.

Eley maktabining asoschisi Parmenid (Mil. avv. 540 -470) olamni narsalar bilan to'ldirilgan harakatsiz shar shaklida tasavvur qilgan. mutafakkir Parmenidning ta'limotiga ko'ra haqiqiy borliq mangu harakatsiz bo'lib, uni faqat aqliy mushohada orqali bilish mumkin. Unga ko'ra narsalar nimadandir kelib chiqqan degan fikr, ularning qismlarga ajralishi to'g'risidagi mulohazaga olib keladi. Mutafakkirning ta'kidlashicha, bunday qarash haqiqat emas, balki haqiqatga o'xshab tuyuladigan fikr xolos. Parmenid tomonidan qo'yilgan borliqning mangu harakatsiz ekanligini isbotlash vazifasi uning shogirdi Eleylik Zenon tomonidan amalga oshirildi. Ayni vazifani amalga oshirish maqsadida Zenon o'zining qator aporiya-paradokslarini ishlab chiqdi. Masalan, Axilles va toshbaqa haqidagi aporiyasida harakatni boshlash imkonsiz ekanligini isbotlashga urinadi. Uning barcha aporiyalari harakatning mumkinligi ziddiyatning paydo bo'lishiga olib kelishi to'g'risidagi g'oyani isbotlashga qaratilgan. Zenon aporiyalarida uzuluklilik va uzluksizlikning birligi g'oyasi hamda harakatsiz tushunchalarda harakatni tasavvur qilishdek murakkab falsafiy muammoni tushuntirib berishga intilgan.

Suqrot (mil. avv. 470 - 399) o'zigacha yashab ijod qilgan mutafakkirlardan farqli ravishda birinchi marta inson va uning hayoti bilan bog'liq muammolar, xususan, qanday yashash va qanday fikrlash lozimligi masalasiga diqqat qaratdi. Quyosh va oyning tutilishi, meteoritning tushishi kabi hodisalarni o'rganadigan tabiat falsafasi insonning qanday yashashi

va fikrlashi lozimligi haqida bilim bermasligini ta'kidlagan mutafakkir insonning o'z-o'zini anglashga intilishini haqiqiy bilim deb hisoblaydi. Uning o'z-o'zini angla degan hikmati ayni mulohazaning isboti bo'la oladi. Suqrot moddiy olam va narsalar dunyosini bilish imkonsiz, shuning uchun nazariy emas, balki amaliy yashash san'atini o'rganish lozimligi g'oyasini ilgari suradi. Suqrotning umri mobaynidagi faoliyati bahslarda kechgan. U monologda bir yoqlama xato fikrlar bayon qilinadi deb hisoblaydi. Suqrot haqiqatni bilishning *mayevtika* usulini kashf etdi. Unga ko'ra predmet haqidagi qarama-qarshi fikrlarning o'zaro to'qnashuvi haqiqatga olib boradi. Bahs jarayonida yuzaga keladigan bir predmet haqidagi o'zaro qarama-qarshi mulohazalar yangi savollar qo'yish yo'li bilan bartaraf qilib boriladi. Suqrot axloq va ezgulikni bilim bilan aynanlashtiradi. Aniqrog'i, nima yaxshi va nima yomonligini bilgan inson ahmoqona ishlarni qilmasligini ta'kidlaydi. Suqrot insonni ijtimoiy kosmosni aks ettiruvchi mikrokosmos sifatida tasavvur qiladi. bu kosmos esa inson tomonidan anglangan bo'lmog'i lozim. Suqrotning axloq falsafasi ratsionalistik xususiyat kasb etadi. Unga ko'ra har qanday bema'ni hatti-harakat bilimsizlik mahsuli sanaladi.

Buyuk Yunon faylasufi Aflotun (mil. avv. 427–347) Suqrotning shogirdi va izdoshi bo'lgan. Aflotun o'zining falsafiy qarashlarini "Suqrot apalogiyasi", "Bazm", "Parmenid" singari dialoglari hamda, "Davlat", "Qonunlar" kabi traktatlarida bayon qilib bergan. G'oyalar haqidagi qarashlar mutafakkir ta'limotining asosini tashkil qiladi. U olamda mavjud narsalar o'z g'oyasiga ega deb hisoblagan. Aflotun g'oyalarni narsalarning hissiy yo'l bilan bilish imkonsiz bo'lgan obrazlari deb tushuntiradi. G'oyalar narsalarning mohiyatiga daxldor bo'lgan qat'iy o'zgarimas xususiyatlari va tuzilishini o'zida namoyon qiladi. Aflotunga ko'ra g'oyalar mangu va birlamchidir. Masalan, tirik daraxt qurib tamom bo'lishi, yoki uchburchakning rasmini o'chirib tashlash mumkin. Ammo, daraxt va uchburchakning g'oyalari mangu qoladi. G'oyalar materiyani tartiblashtirgan holda borliqni boshqaradi. Materiya noborliq bo'lib, u g'oyaning shaklini qabul qiladi. Aflotun o'zining gnoseologiyasida ruh va xotirlash haqidagi qarashlariga tayanadi. Materiya bilan birikkan abadiy jon o'zining g'oyalar olamidagi vazifalarini unutadi. Uning soyalar olamidagi bilish jarayoni xotirlashdan iborat xolos. Mutafakkir g'oyalar to'g'risidagi bilim haqiqiy bilim bo'lib, hissiy olam haqidagilari esa bilim emas, aksincha ehtimoliy fikrlar ekanligini ta'kidlaydi. Aflotun dialektikani bilishning asosiy usuli sifatida ko'rsatadi. U o'zining g'oyalar haqidagi qarashlaridan kelib chiqqan holda ideal davlat ta'limotini ishlab chiqadi. Aflotunning ideal davlatida faylasuflar davlat boshqaruvi, harbiylar uning himoyachisi, qolganlar esa kundalik moddiy ehtiyojlarni ta'minlash bilan shug'ullanadilar. Aflotun davlatida tartib va qonun ustuvor bo'ladi. Aflotunning so'nggi asari "Qonunlar" deb ataladi.

Aflotunning shogirdi, qomusiy olim va faylasuf Arastu (mil. av. 384–322) Aflotun ta'kidlagan g'oyalar narsalarning ulardan ajralmagan shakli ekanligi to'g'risidagi qarashni ilgari suradi. Arastu fikricha, g'oyalar narsalardan alohida mavjud emas. Arastu shakl materiyani voqe'likka- konkret narsaga aylantiradi deb ta'kidlaydi. Arastu to'rt turdagi sababni tan oladi: 1. Materiya sabab - narsalar undan tashkil topadi. Aniqrog'i u narsalarning xomashyosi - substrati sanaladi. 2. Shakl sabab- narsalarning g'oyasi-mohiyatini anglatadi. 3. Harakat sabab - harakatning manbaini anglatadi. 4. Maqsad sabab-"nega?", "nima uchun" singari savollarga javob bo'ladi. aniqrog'i, narsa hodisalarning nima uchun mavjudligini bildiradi.

Falsafa tarixida Arastu falsafasi uch qismga bo'lib o'rganiladi. Ular: bilish haqida bilim berishni nazarda tutadigan nazariy falsafa ("Metafizika" asarida bayon qilingan), inson haqida bilim berishni nazarda tutadigan amaliy falsafa ("Siyosat" va "Axloq" asarlarida bayon qilingan), ijod jarayoni haqida bilim berishni nazarda tutadigan ijod falsafasi ("Poetika" va "Ritorika" asarlarida bayon qilingan). Shuningdek, Arastuning "Fizika haqida", "Osmon haqida", "Hayvonlarning qismlari haqida", "Ruh haqida" singari tabiiy-ilmiy masalalarni tushuntirishga qaratilgan asarlari ham mavjud. Ruhni hayotning boshlanishi deb hisoblagan mutafakkir uning uch darajasini ajratib ko'rsatadi. Unga ko'ra ruh o'simlik ruhi, hayvon ruhi va aqlli ruh kabi darajalardan tashkil topadi. Arastuning ijtimoiy-siyosiy qarashlari uning

“Siyosat” nomli asarida bayon qilib berilgan. Faylasufning ta’kidlashicha, siyosat bu aqlga muvofiq qurilgan davlatchilik hayoti haqidagi ta’limotdir. Arastu insonni boshqalar bilan birgalikda yashashga moyil siyosiy hayvon, ijtimoiy mavjudot sifatida ta’riflaydi. U davlat oila, qishloq singari dastlabki ijtimoiy birlashmalardan tabiiy yo’l bilan kelib chiqqan deb hisoblaydi. Mutafakkir davlat boshqaruvining monarxiya, aristokratyayi, politiya shakllarini to’g’ri, tiraniya, oligarxiya, demokratiya kabi ko’rinishlarini esa noto’g’ri deb hisoblagan. “Nikomax etikasi” asarida axloqiy qarashlarini tushuntirib bergan Arastu bu borada oltin o’rtalik g’oyasini ilgari suradi. Arastu formal mantiqning asoschisi sanaladi. Arastu falsafasidan keyin fan bilimga mantiqiy tushunchalar vositasida erishish yo’li sifatida tushinila boshlandi. Arastu bilan Yunon falsafasining mumtoz davri o’z nihoyasiga etdi.

Antik falsafada Geraklit, Demokrit falsafasi xususiyatlari. Efeslik Geraklit (taxminan mil. av. 544 – 483) olovni olam substansiyasi deb bilgan. mutafakkir butun olam va undagi alohida narsalar olovdan kelib chiqqanligi g’oyasini ilgari suradi. Geraklit butun olam doimiy harakat va o’zgarishda ekanligini ta’kidlaydi. Mutafakkirning mazkur qarashi uning oqib turgan daryoga ikki marta tushib bo’lmaydi degan mashhur hikmatida ham yaqqol ko’rinib turadi. Geraklit ta’limotidagi logos tushunchasi butun olamni tartibga soluvchi qonunni anglatadi. Geraklit falsafa tarixida sodda dialektika usuliga asos solgan bo’lib, uning fikricha, logos borliq asosi va dialektik qonunidir. Bir narsa turlicha: dengiz suvi ham toza, ham ifloslangan: baliqlar uchun hayot manbai, ichimlik suvi. Odamlar uchun–zaxarli va halokatli. Muhim o’zgarish–bu qarama-qarshisiga aylanish, qarama-qarshilarning mohiyati birining ikkinchisi orqali aniqlanishida. Masalan, sog’liqning qadr-qimmatini kasalga chalinganda bilinadi. Geraklit fikricha qarama-qarshiliklar kurashi barcha narsaning otasi, barcha narsalar ustidan hukmron kurash zaruriyat tufayli paydo bo’ladi.

Bilish masalalariga murojaat qilib, Geraklit hissiy va ratsional bilishni ajratadi. Hissiyot, uning fikricha, foydadan holi emas, ayniqsa ko’rish va eshitish juda ahamiyatlidir. Lekin bilishning oliy maqsadi – logosni anglash va shu tariqa dunyoning oliy birligini anglash hamda oliy donishmandlikka erishishdir. “Donishmandlik belgisi menga emas, balki barcha bir narsa (birlikda) deb biladigan logosdadir”. Biroq logosni bilish oson emas, buning sabablari ko’p, xususan tabiat yashirinishni yaxshi ko’radi. Bundan tashqari, “ko’pchilik odamlar hayvonlar singari keragidan ortiqcha to’yib ketgan”. Shuningdek, ana shu ko’pchilikning ustozlari: Gomer ham, Gesiod ham, boshqa xalq kuychilari ham logosni bilishga xalaqit berishadi. Ko’pchilik odamlar nimaga to’qnash kelishayotganlarini ham bilishmaydi. Ko’p narsani bilish aqlli bo’lishga o’rgatmaydi. U olamning yaxlit manzarasini o’rnatishga olib kelmaydi, unga faqat logosni (barcha bir narsa ekanligini) bilish orqaligina erishish mumkin. Demak, Geraklit fikricha, logosni, donishmandlikni dunyoning birligini bilish hammaga ham nasib etavermaydi. Lekin odamlar tabiatan aqllidir. “Fikrlash barchaga xos”, “Barchaga o’zini bilish va mulohaza yuritish qobiliyati berilgan”, “Logos barchada mavjud”¹.

Geraklit axloqiy qarashlarida odamlarni tabiatan bir-biriga teng deb hisoblashga moyil. Biroq ularning amalda teng emasligi aniq. Buni ular manfaatlarining teng emasligi oqibati deb biladi. Ko’pchilik logos bo’yicha emas, hoxishlari bo’yicha yashaydilar. Bunday kishilar hayoti – “bolalar o’yini”. Ular o’z xoxishlari hukmronligi ostidadir. Odamlar eshaklar singari somonni oltindan afzal ko’radilar. Vaxolanki, baxt tana ehtiyojini qondirishda emas, balki o’y-fikr yuritishda, “haqiqatni aytish va tabiat qonunlariga quloq solgan holda, ularga mos ravishda xatti-harakat qilishdadir”².

Siyosiy qarashlarida Geraklit faqat nasli bo’yichagina emas, balki ruhi bo’yicha ham aristokratdir. Uningcha, eng munosib odamlar bir narsani – o’luvchi narsalarni shon-shuhratga ega deb biladilar. Bunday odamlar logosga muvofiq tarzda hayot kechiradilar va ular ozchilikni tashkil qiladilar. Unday odamlar bebaho, ular “logos bo’yicha emas, o’z

¹ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии.,М.:Высшая школа,1981.-С.137

² Антология мировой философии.Т.1,Ч.1-С.280

hohishlari bo'yicha yashayotgan o'n minglab odamlar o'rnini bosadi"¹. Geraklit bitilgan qonunlar tarafdori (u davrdagi aristokratiya mavjud urf-odatlariga tayanib ish tutgan). "xalq qonun uchun xuddi o'z uyini himoya qilganidek kurashishi kerak"². Uning ta'kidlashicha, insoniyatga tegishli qonunlar yakka – ilohiyotdan oziqlanadi.

Geraklitning jon to'g'risidagi ta'limotida mifologiya elementlari ayniqsa ko'p. Geraklit aytadi: "O'lim–biz uyg'ongandan keyin ko'radigan narsadir", "inson o'layotganda tunda o'zi uchun olov yoqadi. Uning ko'zi o'chgan bo'lsa-da, o'zi tirikdir"³. Geraklit ta'kidlashicha, Quyosh–tirik jon, unga adolat xudosi Dikl va uning xizmatkori Erina qarab turadi. Ular quyoshning me'yordan chiqib ketmasligiga qarab turadilar.

Geraklit ta'limoti ioniyadagi falsafiy fikr rivojining dastlabki natijalari yakuni deb baholanishi mumkin. Uning muhim natijalari qatoriga borliqni Yagona va ko'plik birligida olib tushuntirishi, harakatning qonuniyligi va universalligi g'oyasining asoslanishi, garchi sodda ko'rinishda bo'lsada dialektikani naturalizm, stixiyali materializm bog'lashga bo'lgan urinishlarni kiritish mumkin. Falsafiy fikrning Qadimgi Gretsiyadagi keyingi rivojida mazkur g'oyalar va yondashuvlar mukammallashib bordi.

Demokrit (mil. av. 460 –370) birinchilardan bo'lib borliqning atomlar - bo'linmas zarrachalardan tashkil topganligi to'g'risidagi qarashni ilgari surdi. Demokrit hayoti to'g'risida bir qancha yarim afsonaviy rivoyatlar saqlangan. Taniqli zotdan bo'lib, katta merosga ega bo'lib qolgan Demokrit barcha boyligini ilmiy safarlarga sarflaydi. Bu davrda Abderda otadan qolgan merosni bemahsul ishlarga sarf qilish jinoyat hisoblanardi va shuning uchun ham Demokritning ishi bo'yicha jinoiy ish qo'zg'atiladi. Lekin Demokrit ilmiy safarlarda yiqqan bilimlariga suyanib yozgan asarlarini o'qib beradi va jazodan qutilib qoladi. Alloma Bobil, Fors davlati, Hindiston va Misrga sayohat qilgan, olimlar, magiya bilan shug'ullanuvchilarga shogird bo'lib tushgan. Demokrit V asr oxiri IV asr boshida vafot etgan. Demokrit Levkippning shogirdi bo'lgan. Bu davrda Abderda Sofist Protagor, naturalist va shifokor Gippokratlar yashagan.

Levkipp va Demokritning fizikaviy va falsafiy qarashlarining asosini jismlarning bo'linmas zarrachalarining mavjudligi to'g'risidagi farazlari tashkil etadi. Bunday son-sanoqsiz zarrachalarni, ya'ni atomlarni (atomos- bo'linmas, qismlarga kesilmaydigan) mutloq zich va havosiz bo'lgani uchun bo'linmaydigan zarrachalar deb hisoblashgan. Demokritning fikricha, doimiy harakatda bo'lgan atomlar bir-birlaridan faqatgina shakli, joylashishi, tartiboti, hajmiga ko'ra farq qiladi. mutafakkirning gnoseologik ta'limotida hissiy bilish bizga mavhum bilim berishi, aniq bilimlarga esa faqat aqliy mushohada orqali erishish mumkinligi g'oyasi markaziy o'rin tutadi. Mutafakkir narsalar rang, ta'm, hid, kabi sifatlariga ega emas, ular atomlarning sezgi a'zolarimizda qoldirgan taassurot mahsuli deb ta'kidlaydi.

Havo atomlar hosil qiladigan jismlarda bo'ladi va ular ana shu havoda harakatlanishadi. Atomlar bir biridan 1) shakli, ya'ni tashqi ko'rinishi; 2) o'lchamlari; 3) holati va 4) tartibi bilan farq qilinadi⁴. Bo'shliqdagi harakati jarayonida atomlarning ba'zilar bir birining ustidan sakrab o'tib ketishadi, boshqa bir xillari tarqalishib, o'ralishib ketishadi (shakli mos kelganda) va murakkab jismlarni paydo qilishadi. Levkipp va Demokritlar fikricha borliqda atomlarning faqat sonigina emas, balki ko'rinishlari, shakllari ham cheksizdir. Lekin ular (shakllar) ko'rinmaydi, his etilmaydi. Simplitsiyning habar berishicha atom shakllari soni shuning uchun ham cheksizki, "ular soni boshqasining sonidan hech qancha ko'p emas".

Atomistik ta'limot eyleliklar qo'ygan masala: borliq paydo bo'lishi ham yo'q bo'lishi ham mumkin emasmi? degan savolning o'ziga xos yechimi edi. Ayni paytda Levkipp va Demokritlar eyleliklarning ko'plik (to'plam)ni, harakatni fikralab bo'lmaydi degan xulosasini inkor etadilar.

¹ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии.,М.:Высшая школа,1981.-С.138

² Антология мировой философии.Т.1,Ч.1-С.280

³ Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии.,М.:Высшая школа,1981.-С.138

⁴ Қаранг:Антология мировой философии.Т.1.Ч.-С.324

Levkipp va Demokritlar atomlar harakati sababi to'g'risidagi masalani qo'yishmaydilar. Buning sababi shundaki, ular harakat atomga avval boshidanoq hos bo'lgan xususiyat deb hisoblashgan.

Atomistik ta'limot kundalik tajribadagi hodisaga tayanadi. Bu hodisa: qattiq jismning qisilishidan iborat. Teofrast bergan ma'lumot bo'yicha Levkipp va Demokritlar shunday fikr yuritishgan: agar atomlar oralig'ida havo bo'lmaganda jismning hajmi qisqarmagan bo'lar edi. Demak, jismning qattiqligi yoki yumshoqligiga uning zichligi va siyarraligi mos keladi, degan xulosaga kelganlar. Atomlar barcha yo'nalishlarda harakat qilishadi. Ana shuning uchun ham ular borliqda muayyan tartibni hosil qilishi ham, yoki tartibsiz xaotik harakatda bo'lishi ham mumkin. (masalan, quyosh nuri derazadan o'tganda mayda zarrachalar chang ichida harakatlanayotgandek bo'lib ko'rinadi).

Levkipp va Demokritning fikricha atomlarni har xil kattalikda bo'lishi, ko'zga ko'rinmaydigan eng mayda zarracha va katta hajmdagi zarracha ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Aristotel fikricha, Demokrit cheksiz katta miqdordagi mohiyatni – bo'sh fazoni mavjud deb hisoblagan. Lekin bundan xuddi shunday kattalik, o'lchamdagi atom ham bo'ladi, degan xulosa chiqarmagan.

Demokrit atomni "g'oya" deb ham atagan, lekin uning jisimli shakl, jisimli "g'oya" deb hisoblagan. (Platonda "g'oya"- jisimsiz shakl).

Atom – jisimli g'oya bo'lsa, u qanday moddiy sifatlarga ega, degan savol paydo bo'ladi. Bunga Demokrit atomlar his etiladigan sifatlarga hid, rang, tovush, harorat kabilarga ega emas. Atomlar faqat fazodagi shakli, o'lchami, holati, tartibi bo'yicha farqlanadi, bu sifatlar his etilmaydi. Sekst Empirik Demokritning quyidagi so'zlarini keltiradi: "Shirin, achchiq, issiq, sovuq va boshqalar faqat fikrda mavjud, borliqda esa faqat atomlar va bo'shliq mavjud, xolos".

Shuni ham etiborga olish kerakki, Atomistik ta'limot vaqtining cheksizligi to'g'risidagi fikr bilan birga rivojlandi.

Moddiy boshlang'ich asos va vaqtning abadiyligidan atomistlar tabiatdagi barcha predmetlar va hodisalarning zaruriyligini keltirib chiqarishadi. Aesiy bergan ma'lumotga ko'ra, Demokrit (balki Levkipp) hech bir narsa "sababsiz paydo bo'lmaydi, biroq barcha narsalar qandaydir asos va zaruriyatga ko'ra vujudga keladi", deb ta'kidlaydi. Demokrit fikriga ko'ra zaruriyat fizikaviy ma'noga ega, u "materiyaning qarshiligi, harakati va zarbasi". U "girdob"ni barcha narsalarning sababi deb biladi. Dunyodagi hamma hodisalar zaruriyatga bo'ysunadi. Olamda sababsiz paydo bo'ladigan hech narsa yo'q va demak, tasodif yo'q. Demokrit fikricha "Kishilar o'zining mulohaza yurita bilmasliklarini yashirish uchun tasodif o'ylab topishgan.

Simplitsiy Demokritning tasodif to'g'risidagi mulohazalarini quyidagi misolda tushuntiradi; kal bosh chol ekin maydoni bo'ylab yurib ketayotganda, uning boshiga toshbaqa tushib ketadi va kalla suyagini sindiradi. Sodir bo'lgan hol go'yoki tasodifdek. Lekin aslida unday emas, u zaruriydir, chunki burgut uning boshini tosh deb o'ylab toshbaqani tashlab yuboradi. (toshbaqa toshga urilganda kosachalari sinib, go'shti ajraladi, burgut uni yeyish uchun shunday qiladi). Bu - zaruriyat.

Demokrit tasodifni maqsadga muvofiqlikka qarama qarshi qo'yib tushuntiradi. Uning fikricha, har bir narsa to'g'risida u nima sababdan paydo bo'ldi, uning sababi nima deb, savol qo'yish kerak. Bunda qanday maqsadga ko'ra paydo bo'ldi deb savol qo'yish o'rinli emas. Demak, Demokrit tasodifni sababsiz narsa deb emas, maqsadga muvofiqlikning inkori deb tushuntiradi.

Demokrit yozadi : "Bo'shliq va atomlar – materiyadir, yoki narsalar sababidir"¹. Atomizmning yangiligi quyidagi ikki narsada: 1) borliqning cheksizligi va 2) cheksiz dunyoviy fazoda bir qatda yonma-yon yashayotgan dunyolarning ko'pligi haqidagi

¹ Ўша жойда-Б.322

ta'limotidir. Levkipp va Demokritning dunyoning cheksizligi to'g'risidagi qarashlari bo'sh fazoning cheksizligi va atomlarning cheksiz miqdorda ekanligidan kelib chiqadi.

Dunyolar sonining cheksizligini ular quyidagicha tushuntirishadi: chegarasizlikdan ajralgan holda shakliga ko'ra turli xil jismlar "buyuk bo'shliqda" harakatlana borib birgalikda yagona girdobni (vixr) keltirib chiqaradi va jismlar unda bir-biriga urilib, parchalanib, aylanib, o'xshashlari o'zaro qo'shilib, kattalashib muqim aylanadigan jismlar shakliga kirishadi. Shu tariqa yupqa, nozik qismlar tepaga chiqishadi, og'irlari markazda bo'lgan sharsimon birikmalar hosil qilishadi. Shu tariqa Yer paydo bo'ladi. Uyirmali harakat davomida Yer yuqori qobig'idan ajralgan zarrachalar muayyan ko'rinishga ega jismlarni osmon yoritgichlarini keltirib chiqarishadi. Yerga eng yaqin aylana Oy, eng uzoq turgan aylana – Quyosh. Bular faqat bir dunyoni paydo qilishadi, qolgan dunyolar ham shu tariqa yuzaga chiqishadi.

Atom to'g'risidagi ta'limotni Demokrit matematika sohasiga yoydi. U matematik jismlarni (shar, konus, piramida) xuddi atomlar bir-biridan bo'shliqda ajralib turgani kabi, bir-biriga yopishgan teksiliklardan tashkil topgan deb tushuntiradi. Masalan, konus uning asosiga nisbatan ko'p miqdordagi parallel aylanalardan tashkil topib, ularning radiusi konus yuqori nuqtasi tomon kichrayib boradi. Ular shunchalik ingichkaki, sezgi organlari bilan his etib bo'lmaydi.

Atomistik nazariyaga ko'ra jismlarning bo'linishi cheksiz davom etmaydi, uning chegarasi bor, bu atomdir. Bu fikri bilan Demokrit Zenon oporiyasidagi ziddiyatni bartaraf etadi.

Stereometriyada Demokrit asosiy atomlar element deb Demokrit piramidani hisoblaydi. Barcha jismlar piramidalarga ajralishi mumkin.

Levkipp va Demokrit irratsional munosabatlarni inkor qilishadi. Barcha matematik predmetlar jismlar, yuzalar, chiziqlar atomlardir, ya'ni bo'linmas butun elementlardir.

Atomistlar hissiy va aqliy bilishni farq qiladilar. Ana shuning uchun ham irratsional munosabatlarning bo'lishi mumkin emas. Atomlarni faqat hissiyot asosida bilib bo'lmaydi. Buning uchun hissiyot aql tomonidan chuqurlashtirilishi, to'ldirilishi zarur. Demak hissiyot va aql qarama-qarshi emas, o'zaro aloqadadir.

Aristotel fikricha "Demokrit aqlni haqiqatni biladigan kuch deb hisoblamaydi; uni jon bilan almashtirib yuboradi"¹. Demokrit fikricha, bilishning ikki turi mavjud: xaqiqiy va qorong'i. Qorong'i, bu ko'rish, eshitish, ta'm, badan va hid sezgilari.

Demokritning mantiqiy fikrlari "Kanon"larda (Kanon – "mezon" , "qoida" da ifoda etilgan. Unda bilishning uch mezoni farqlanadi: 1) hissiy bilishga oid, 2) tafakkur, 3) hohlangan va hohlanmaganlar (uning yordamida predmetga yaqinlashamiz yoki uzoqlashamiz). Jon va nafas mexanik muvozanatda bo'ladi, hayot ana shunga asoslanadi - ya'ni hayotning o'limga qarshiligi. Demokrit bir tomondan xudolar to'g'risidagi tasavvurlarga qarshi chiqadi, ikkinchi tomondan, ularning mavjudligini tan oladi. Uning fikricha, havo – barcha olovli atomlarning makoni. Havo faqat joylashadigan o'rin emas, u hayot uchun nafas olish va nafas chiqarish uchun zarur. Havo olovli dumaloq atomlarning uyirmali harakatidan hosil bo'ladigan obrazlar bilan to'lib toshgan. Ular xudolar bo'lib, mustaqil, uzoq yashaydigan, parchalanmaydigan xususiyatlarga ega. Ular odamga o'xshamaydi. Xudolarning ba'zilar yaxshilikni keltiradi, boshqalari yomonlikni. O'z ovozlari, ko'rinishlari bilan xudolar odamlarga ularning kelajagi to'g'risida ogohlantiradi.

Demokrit madaniyatga rivojlanish maqomini beradi. Madaniyat tabiat rivojlanishining davomidir. San'at–tabiatga taqlid qilish demakdir.

Demokrit etikasining aksiomasi va asosi: ozod grek jamiyatidan ajralgan individ emas, balki shahar–davlat fuqarosidir, degan fikrdan iborat. Yaxshi boshqariladigan davlat - bu yaxlit saqlanib turuvchi davlat, u buyuk tayanch. Shuning uchun ham davlat manfaatlari yakka kishilar manfaatlaridan yuqori turadi. Demokratik fikricha, polisidagi kambag'allik

¹ Қаранг: ўша жойда-Б.332

monarxiyadagi boylikdan afzal. Lekin demokratiya hamma vaqt ham yaxshi hayotni kafolatlamaydi. “Na san’atga, na donishmandlikka ularni o’rganmasdan turib, erishib bo’ladi”. “Hayotning maqsadi - ruhning, jonning yaxshi o’rnashib olishi”.

Donishmandlik uch narsani keltiradi: yaxshi fikrlash, yaxshi gapirish, yaxshi amallar qilish. Xulq atvor- aql bilan bog’liq, u bilan belgilanadi. E’tiborga eng loyiq narsa – ehtirosga berilmaslik, vazminlikdir. Dono odam yovuzlikdan ham ezgulikni ajrata oladi, agar u ana shunga loyiq ilmga ega bo’lsa. Misol: chuqur havza ko’p munosabatda foydali, lekin unda cho’kib ketish xavfi bor, ya’ni u ziyon. Ayni paytda undan (zarardan) qutilish vositasi bor, bu - suzishga o’rganish.

Bilim – “ruhning yaxshi o’rnashishiga” xalaqit beradigan narsalarni bartaraf etuvchi vosita.

Demokrit tasodifni inkor qiladi. Uning fikricha, inson sababini bilmagan hodisa va jarayonlarni tasodif deb o’ylaydi. O’zining ijtimoiy-siyosiy qarashlarida faylasuf quldorlik aristokratiyasiga qarshi chiqib, antik demokratiyani ulug’laydi.

Ellinizm davri. Ellin davri (miloddan avvalgi 4-asr oxiri — 1-asr) yunon madaniyati mintaqalarining kengayishi, uning Aleksandr Makedonskiy va uning vorislari davlati tarkibiga kirgan xalqlar madaniyati bilan o’zaro qo’shilishi bilan belgilanadi. Ellinizm Qadimgi Yunon madaniyatining so’nggi davri bo’lib bu davrda madaniyatning ba’zi sohalarida, jumladan, falsafada erishilgan yutuqlar darajasidan pasayish holatlari yuz beradi. Bu davrda yunon madaniyatining boshqa mamlakatlarga, jumladan, Markaziy Osiyoga ta’siri kuchayadi. hatto bu jarayon Yunonistonning Rimga qaram bo’lganidan keyin ham davom etadi. Rim Yunonistonni siyosiy jihatdan tobe etadi. Fan sohasida bu davrda etakchi o’rinni matematika egallaydi. Uning asoschilari Evklid va Arximed kabi olimlarning ijodi tufayli matematikadan mexanika, optika, qurilish sohalarida foydalaniladigan bo’lindi. Astronomiya, meditsina va geografiya sohalarida muhim yutuqlar qo’lga kiritildi. Eramizdan oldingi IV asrdayoq mavjud bo’lgan va polis mafkurasining inqirozi tufayli vujudga kelgan kiniklar va skeptiklar oqimining ta’siri oshib boradi. Biroq ellinistik dunyoda eng mashhur bo’lgan voqea eramizdan oldingi IV va III asrlar bo’sag’asida paydo bo’lgan stoiklar ta’limoti edi. Eramizdan oldingi 302-yilda Afinada Qibrisning Kition shahridan bo’lgan Zenon (er.ol 336-264yy.) tomonidan asos solingan ravoqiylar maktabiga Sol shahridan bo’lgan Xrasipp (er.ol. III asr), Rodoslik Panetiy (er.avv. II asr) va boshqa faylasuflar mansub edilard. Stoiklar falsafasidagi asosiy g’oya insonning muammolariga alohida diqqat-e’tibor, to’xtovsiz harbiy va ijtimoiy nizolar, alohida shaxsning jamiyat bilan aloqalari sustlashgan sharoitda axloqiy-falsafiy tayanch topish edi. Agar ushbu sharoitlar tug’dirgan ta’sir natijasida adabiyot va san’atda fuqaroning ijtimoiy borlig’ining qo’nimsizligini aks ettirish, har narsaga qodir taqdir ramzida berilgan bo’lsa, stoiklar tomonidan bu holat barcha mavjudotlarni oqilona boshqaradigan oliy kuch (logos, tabiat, xudo) ga insonning qaramligi sifatida tasvirlandi. Inson endi polis fuqarosi emas, balki koinot fuqarosi edi. U baxt-saodatga erishish uchun oliy kuch tomonidan belgilab berilgan hodisalar qonuniyligini bilib olmog’i lozim edi. U tabiat bilan muvofiqlikda yashash uchun xayrli faoliyat bilan yashamog’i lozim edi. Stoiklarning axloqiy tushunchalari orasida tabiat va jamiyat qonunlariga muvofiq keladigan, aqliy faoliyat orqali kelib chiqqan «kerakli narsa»to’g’risidagi tasavvurni qayd etib o’tish lozim. Stoiklarning eklektizmi, asosiy qoidalarining ko’p ma’noiligi ellinistik dunyoning turli tabaqalari (shu jumladan hukmron tabaqalar doirasida ham), keyinchalik esa, Rim jamiyatida ham ularning mashhur bo’lib ketishlarini ta’minladi. Rim stoiklarining yirik vakillari Seneka, Epiktet va Mark Avreliy edilard. Ularning barchalari dunyoviy aql va dunyoviy ruh bilan bog’langan tabiat va jamiyatning yagonaligi haqidagi stoiklik qoidalaridan kelib chiqdilar. Har bir odamdagi aqlar-logoslar va ruhlar dunyoviy aql va dunyoviy ruhning emanatsiyasi (o’zidan nur chiqarishi) ekanligini ta’kidladilar. Ular fikricha, kishilar dono va fazilatli odamlar biladigan yagona hukmronlik qiluvchi koinot qonunlari zarurligini idrok etgan holda, ularga ko’ngilli ravishda bo’ysunishlari lozim. Ular yana shu to’g’rida mushohada yuritdilarki, har kim butun narsa qarshisida o’z burchini bajarib, taqdir tomonidan unga

belgilab berilgan joyda biror-bir narsani o'zgartirishga intilmasdan, nolishsiz qolish majburiyatini olishi kerak. Seneka uchun «yaxshi» imperator qanday bo'lishi kerak degan savol katta ahamiyatga ega edi, negaki, imperatorning bo'lishi zaruriyat hisoblanar edi. Imperator me'yorsiz maqto'vni talab qilmasligi, fuqarolardan ularning mulkini tortib olmasligi, senat va «yaxshi» odamlar bilan hisoblashishi, o'z bilganicha ish tutmasligi, fuqarolarning umumiy foydasi uchun mehnat qilmog'i zarur ediki, buning evaziga ular unga sadoqat ko'rsatib, uni sharaflashlari lozim edi. Sobiq qul bo'lgan Epiktet asosiy e'tiborni hukmdorning sifatiga emas, balki unga tobelarning hatti-harakatiga qaratdi. Ozodlikka yo'l moddiy ne'matlardan, xohish-istaklardan yuz o'girishda yotadi, negaki, inson nimani xohlasa, uni berishi va olib qo'yishi mumkin bo'lgan odamning quliga aylanadi. Tashqi tomondan mulk, badan, hayot-xojaga yoki tiranga bo'ysunadi va shuning uchun ularning bu tashqi huquqlaridan foydalanishlariga bahslashib o'tirish lozim emas. Ammo insonning haqiqiy mohiyati, uning aqli va ruhi hech kimga bo'ysunmaydi, uning fikriy muhokamasini hech kim boshqara olmaydi va hech kim unga xayrli va ezgu ishlar qilishga xalaqit bera olmaydi, demak, baxtli va ozod bo'lishiga to'sqinlik qila olmaydi. Epiktet uchun erdagi barcha hukmdorlardan yuqori turgan oliy xudo Zevs haqidagi tasavvur katta o'rin tutadi. Uning o'g'li sifatida o'zini his qilgan inson, o'zining qandaydir tashqi farovonligi qondirilmaganligidan doimo azobda bo'lgan senator yoki hatto podshoning o'zidan ko'ra ozodroq bo'ladi. Rimning oxirgi stoik imperatori Mark Avreliy edi. Uning nuqtai nazariga ko'ra, dunyoda biror - bir narsani o'zgartirib yoki to'g'rilab bo'lmaydi. Uning ta'kidlashicha, barcha kishilar har doim laganbardor, yolg'onchi va o'z manfaatini ko'zlovchi bo'lganlar, hozir ham shunday va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladilar. Bu tartibsizlik orasida nima qoladi? Faqat o'z zakovatiga xizmat qilish, o'zini kamolotga yetkazish va ezgulik. Ammo bunday o'zini qo'yarga joy topolmaydigan, hayotda hech qanday maqsadi bo'lmagan ezgulik insoniyatga xizmat qilish borasidagi o'z ma'nosini yo'qotar edi. Negaki, insoniyat o'zgarimas va illatlardan holi bo'lmaganligi uchun, uni hech qachon ilhomlantirib bo'lmas edi.

Stoiklar uchun falsafa donolikka erishish, yashash san'atini o'rganish vositasi sanalgan. Unga ko'ra, tabiatga muvofiq yashash dononing ideali sanaladi. Stoiklar azoblardan xalos bo'lib, ruhiy sokinlik va muvozanatga erishishni baxt deb bilganlar.

Muxtasar qilib aytganda antik falsafa Mil. avv. VII asr oxirlariga kelib qadimgi Yunonistonda shakllana boshladi. Falsafaning vazifasi insonga qiyin vaziyatlarda ham o'zligini yo'qotmaslik va qadr-qimmatini saqlay olishni o'rgatishdan iborat bo'ldi. Mil. avv. II asrdan milodiy VI asrlargacha bo'lgan vaqt oralig'ida Rimda rivoj topgan falsafiy ta'limotlar yig'indisi, keyinchalik mazkur an'anada vujudga kelgan ilmiy-falsafiy g'oya va tasavvurlar G'arb sivilizatsiyasi rivoji uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Xristianlik va Avreliy Avgustin falsafiy ta'limotining vujudga kelishi. Etuk patristika davridagi lotin tilida ijod etgan yirik namoyandalardan biri bu, shubhasiz, Avreliy Avgustindir (354-430-yillar). Uning "Tavba" asari hamda Possidyumning unga bag'ishlangan biografik asarlari Avgustin haqidagi ma'lumotlarning asosiy manbai sanaladi. Avreliy Avgustin 354-yil 13-noyabrda Afrikaning Tagast shahridagi rimliklar oilasida tavallud topgan. U uncha badavlat bo'lmagan, biroq nufuzli va ma'rifatli oilada voyaga etadi. U boshlang'ich bilimlarni Tagast va qo'shni shahar Madavrda oladi. O'g'lining an'anaviy lotin mumtoz adabiyotidan tahsil olishi va notiqlik san'atini egallashini istagan otasi Avreliyni 370-yilning kuzida mahalliy oliy ta'lim markazi bo'lgan Karfagen shahriga yuboradi. Avgustin u erda 372-373-yillar Sitseronning "Gortenziy" dialogini katta qiziqish bilan mutolaa qiladi. Haqiqat izlab, muntazam falsafa bilan mashg'ul bo'lgan Avgustinning qalbida ushbu asar keskin burilish yasaydi: "Birdan ko'nglimda behuda umidlar bosh ko'tardi, men bu bezovtaligim bilan abadiy donishmandlikka erishishni istardim" (Avgustin. Tavba, III, 4, 7). Haqiqatga etishish maqsadida u dastlab, moniylik (215-277-yillar Moniy asos solgan) e'tiqodini qabul qiladi. Avgustin to'qqiz yil mobaynida moniylikning kuchli ta'siri ostida bo'ladi. (Tavba, II, 6 -7). 384-yilda Avgustin Mediolan shahriga ko'chib o'tadi. Bu erda u mashhur xristian ilohiyotchisi va namoyandasi mediolanlik Amvrosiy (340-397 yillar) bilan

uchrashadi va bu uchrashuv uning hayotida katta ahamiyat kasb etadi. Aynan mediolanlik Amvrosiy bilan uchrashgan vaqtlarda Avgustin falsafa bilan mashg'ul bo'lib, falsafani skeptitsizm hamda moniychilikdan afzal degan fikrda edi. O'z-o'zini taftish etish va cho'qintirilishga hozirlik ko'rish maqsadida onasi va yaqin do'stlari hamrohligida u Mediolan yaqinidagi joy - Kassiatsin deb atalgan yer mulkiga ko'chib o'tadi. 386-yili, qariyb yarim yil mobaynidagi do'stlari bilan yozishmalari natijasida Avgustin o'zining ilk falsafiy asarlari: "Akademiklarga raddiya", "Tartibot haqida", "Farovon hayot haqida", keyinchalik "Ruhning abadiyligi haqida" dialoglarini hamda "Monolog" nomli asarlarini nihoyasiga yetkazadi.

387-yilning bahorida Mediolan shahriga qaytgach, u Amvrosiy tomonidan cho'qintiriladi. 387-yili onasining o'limidan so'ng boshiga tushgan kulfatga qaramay, Rimga yo'l olib, u yerda "Erkin tanlov haqida" dialogini hamda "Moniylar axloqi" deya nomlangan traktatini yozadi. Ehtimol, aynan shu vaqtlar uning ko'nglida kelajakdagi hayotini cherkov xizmatiga bag'ishlash istagi tug'ilgan bo'lsa ajab emas. 388-yilning kuzida u Tagast shahriga qaytadi va meros qolgan uyini sotib, pulini kambag'allarga ulashadi. Do'stlari bilan zohidona hayot kechirishi uchun esa boshpana sifatida kichkina bir uyni olib qoladi. Tagastda yashagan paytlarida "Ustoz haqida", "Musiqqa haqida", "Moniylar axloqi" kitobining ikkinchi jildi, "Ruhning miqdori haqida" kabi asarlarini yozadi hamda dialog uslubida yozilgan "Erkin tanlov haqida" traktati ustida keng qamrovli ishlarini davom ettiradi.

Asta-sekinlik bilan Avgustin Tagast va uning atrofidagi shaharlarda shuhrat qozona boshlaydi. 390-yilning oxirida Gippon shahri aholisining iltimosiga bilan episkop Valeriy Avgustinni ziyorat qiladi va o'z navbatida, Avgustin ham Gippon shahriga mehmon bo'ladi. Avgustin 395-396-yilning qishida og'ir xastalikdan vafot etgan Valeriyning o'rniga Gippon shahri episkopligi lavozimini qabul qiladi. U umrining oxirigacha shu lavozimda faoliyat ko'rsatadi. Avgustin episkoplikning birinchi yilida muhim asarlaridan biri "Xristian dini haqida" traktati ustida ish boshlaydi hamda moniylikka qarshi ruhdagi "Favstamoniylikka raddiya" asarini yakunlaydi. Shuningdek, shu yillarda "Din haqiqati to'g'risida", "Rimliklarga kelgan ba'zi sharoitlarning tahlili", "Sakson uchta turli savol", "Erkin tanlov haqida" dialogi yozib tugatiladi. Bundan tashqari, Avgustinning birlamchi gunohkorlik nazariyasini aks ettiruvchi "Simpliyatsinga bir qancha savollar" traktati ham yakunlanadi. 397-401-yillar Avgustinda 12 jilddan iborat o'zining eng mashhur asari - "Tavba"ni yozib tugatadi. Taxminan 399-yilda u muhim nazariy ahamiyatga ega bo'lgan hamda katta tanaffuslar bilan yigirma yil davomida yozilgan "Troitsa" ("Uchlanganlik") deya nomlangan traktati ustida ish boshlaydi. 401-414-yillarda Avgustin o'zining eng yirik ijod namunalaridan biri - 12 jilddan iborat "Borliq kitobiga sharhlar" nomli asarini yozadi. Avgustin umrining so'nggi yigirma yilini ikki fundamental masalaning echimiga bag'ishlaydi: ulardan birinchisi 410-yilda Rimga hujum qilgan vestgot Alorixabilan urush natijasida to'plangan ma'lumotlar ta'sirida yozilgan "Ilohiy shahar haqida" mashhur asar ustida ish olib borish bo'lsa, ikkinchisi - "Ilohiyotchi Pelagiyning birlamchi gunohkorlik haqidagi muhokamalari" edi. Pelagiyning ta'kidlashicha, Odam Ato qilgan gunoh avlodlarga tarqalmaydi, gunoh – bu nasliy tavqi la'nat emas, balki har bir insonning erkin tanlovi oqibatida sodir etiladigan harakatdir. Shuningdek, insonga gunohdan xalos bo'lishda qandaydir g'ayritabiiy kuchlar emas, o'z ezgu tabiati ko'mak beradi. Oddiy inson o'z ezguligini zohidlik va taqvo yordamida topadi. 414-430-yillarda yozilgan ko'plab asarlari bilan Avgustin Pelagiyning fikriga qarshi o'laroq, o'zining gunohkorlikning tabiati, ilohiy marhamat inson irodasi hamda g'ayritabiiy kuchlar haqidagi qarashlarini bayon qiladi. Avgustin umrining so'nggi yillarida toliqish va tobora kuchayib borayotgan zaiflikni his qiladi. U keksalik tufayli episkoplikning og'ir vazifalari va ko'plab traktatlar yozish bilan birdek mashg'ul bo'lishga qiynalardi. 426-yilda u qolgan umrini ilmiy mashg'ulotlarga bag'ishlash maqsadida episkoplik lavozimidan voz kechadi. Nihoyat, shu yillari "Xristianlik ta'limoti haqida" va "Ilohiy shahar" traktatlarini yozib tugatadi. Shuningdek, o'limi oldidan o'zi o'ta muhim deya hisoblagan ayrim asarlariga tuzatish va qo'shimchalar kiritadi. Shu tarzda uning ko'p yillik izlanishlarini xulosalovchi ikki jilddan iborat "Tahrir etilganlar" deya nomlangan traktati dunyoga keladi.

430-yilning yozida Gibraltar bo'g'ozini kesib o'tgan vandallar armiyasi Gippon shahriga kirib keladi. 430-yilning avgust oyida Avreliy Avgustin Gippon shahrida vafot etadi.

Avgustin uchun bilish yo'li – bu e'tiqod orqali xudoga eltuvchi aql yo'lidir. Bilish hissiy sezgilardan boshlanganidek, xudoni bilish ham uning yaratgan narsalarini anglashdan boshlanadi. Bu xuddi haqiqatga zinalar orqali ko'tarilayotganga o'xshaydi (O Troitse, XV, 6, 10). Shu bilan birga, bilim sezgilar mujassam bo'lgan refleks va idrok oqibatida shakllanadi. O'z navbatida, aql o'z-o'zini muhokama etadi va uning mavjudlik qudrati bevosita unga ayondir. (O svobodnom proizvolenii, II, 6, 13 — 8, 24). Avgustinning ayni qarashlari Dekartning mashhur “Men fikrlayapman, demak, men mavjudman” tezisini esga soladi. Biroq bu Avgustinda boshqacharoq: “Men shubha yoki xato qilyapman, demak, men mavjudman” shaklida namoyon bo'ladi. (O svobodnom proizvolenii, II, 3, 7; Monologi, II, 1, 1; Ob istinnoy religii, 39, 73; O Troitse, X, 10, 14; O Grade Bojiem, XI, 26).

Aql haqiqiy borliqning asosiy xarakterli jihati – bu uning o'zgarasligidir. Avgustinga ko'ra, xudo mutlaq yakkalik bo'lib, “Troitsa” – “Uchlanganlik” esa uning turli holda namoyon bo'lishidir. U substansional birlik bo'lib, bir vaqtning o'zida uch qiyofada aks etadi.

Avgustinning ta'kidlashicha, inson “dunyoviy va o'limga mahkum tanadan foydalanuvchi aqlli ruh” (O nravax manixeev, I, 27, 52), aniqroq qilib aytganda, “ruh va jismdan iborat aqlli mavjudot” (O Troitse, XV, 7, 11). “Aql, – deya ta'kidlaydi Avgustin, – inson shaxsiyatidagi ilohiy uchlanganlikni anglaydi, iroda uni yo'naltiradi, xotira esa uni qamrab oladi. Shu tarzda insondagi o'z-o'ziga aynanlik saqlanib qoladi (Tavba, I, 20, 31). Borliqni mavjud o'zgaras haqiqatga aynan deguvchi qator tasavvurlarni (olam g'oyasi), shuningdek, olam tartiboti haqidagi qarashlarni va ezgulik bo'lmagan narsa bu yovuzlikdir, degan tushunchalarni Avgustin neoplatoniklarning ta'limotidan o'zlashtirgan. U qoida sifatida shuni ta'kidlaydiki, “har bir inson yaxshi ham, yomon ham bo'lishi mumkin” (O svobodnom proizvolenii III, 13, 36; sr. “Nafaqat olam tartibotini buzuvchi, balki unga bevosita yondosh bo'lgan mavjud narsalarni ham yovuzlik deb atash mumkin” (O svobodnom proizvolenii, III, 9, 25; O Grade Bojiem, XI, 18 — 19). Biroq Avgustin ko'proq, “Axloqiy yovuzlik” tushunchasiga e'tibor qaratgan. O'zining ilk asarlari, ayniqsa, yirik dialogi - “Erkin tanlov haqida” (388-395 yillar) asarida Avgustin yovuz iroda olamdagi barcha yovuzliklar va baxtsizliklarning manbai degan nuqtai nazarni ilgari suradi. Shaxsning axloqiy erkin tanlov prinsipi shundan iboratki, shaxs ongli tarzda o'z xatti-harakatini ezgulikka bo'ysundirmog'i kerak; oliy adolat har kimga haqli hukm qiladi.

Avgustin ilohiy tarixni siklik emas, balki ilohiy rag'bat g'olib chiqib, insoniyat mukammal axloqqa ega bo'lib, “gunoh qilmaydigan” holatga etmaguncha davom etuvchi pog'onama-pog'ona harakat, deya tasavvur etgan. Avgustin dunyoviy davlatni, o'z manfaatini ko'zlab umumiy kelishuv asosida tashkil topgan kishilar jamoasi, deya ta'riflaydi. Jamiyatni ko'zga ko'rinmas ilohiy shahar yoki cherkov boshqaradi. Dunyoviy yoxud shaytoniy shahar – bu aholisi kibr-u havo bilan yashovchi shahardir.

Ilk o'rta asrlar falsafiy tafakkur rivojida appologetika va patristika, sxolastika, nominalizm va realizm. Realizm va nominalizm o'rtasidagi bahs.

Sxolastika so'zi lotincha “sxolastika” (grekcha *σχολασία*) – “shkola” so'zidan olingan bo'lib, u zamonaviy falsafa tarixi fanida O'rta asr (XI-XIV asrlar) G'arbiy Evropa madaniyatida hukmronlik qilgan spekulyativ, falsafiy, dialektik va diniy tafakkur tarzining jamlanmasini anglatadi. Ushbu atama, asosan, ikki: salbiy va ijobiy ma'nolarda tushuniladi.

“Shkolyar falsafa” yoki “shkolyar ilohiyotchilik” sifatidagi sxolastikaning birinchi ma'nosi, o'tmishni “jonli”, “jonsiz”, “abadiy navqiron” yoxud “eskilik sarqiti” kabi jihatlarga ajratuvchi Renessans va ma'rifatparvarlik davri mualliflarining ko'plab asarlaridan kelib chiqqan. Oxir-oqibat “antik davr” va “O'rta asr varvarligi” o'zidagi foydasiz va keraksiz jihatlarni inkor etish orqali “sxolastika” ta'rifini jonli madaniyat tarzi va ta'sirchan so'zga aylantirdi.

Bu atamaning boshqa bir jihati (sxolastik) “shkola falsafasi” yoki “shkola ilohiyotchiligi” bevosita XIII asr O'rta asrlar maktabi va O'rta asrlar universitetlarining

faoliyati bilan bog'liq. O'sha zamonlardagi asosiy o'quv predmeti "yetti erkin san'at" (septem ark liberalis "trivium" (uch yo'l): grammatika, ritorika, dialektika hamda "kvadrivium" (to'rt yo'l): arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqadan iborat bo'lgan. Ilk O'rta asrlarda "kvadrila" fanlari qoida sifatida uncha muvaffaqiyat qozonmagan hamda past saviyada qayta ishlangan. Pyotr Damiyaning XI asrda aytilgan "Falsafa – dinning cho'risidir" (philosophia anilla theologiae) degan fikridan kelib chiquvchi har qanday qarashni avtoritet dogmasiga bo'ysundirish g'oyasi butun boshli falsafiy, teologik O'rta asrlar ortodoks madaniyatining asosini tashkil etadi. Shuningdek, sxolastlar uchun din va tafakkurning o'zaro munosabati va uning umumiy xarakterli jihatlari "oqilona" tarzda universal tizimga bo'ysundirilgan edi.

Ushbu tizimga ko'ra, yaratilgan mavjudotlar va xudo haqidagi har qanday bilim ikki xil munosabatga ega bo'lib, ularning biri g'ayritabiiy yoxud ilohiy vahiy vositasida erishiladigan bilim bo'lsa, ikkinchisi aksincha, inson tafakkurining tabiiy tarzdagi beto'xtov izlanishlari natijasida egallangan bilimdir. Yuqoridagi birinchi bilimning me'yor o'zida cherkov otalarining asarlari avtoriteti va ularning sharhlarini mujassam etsa, ikkinchi bilimning me'yor esa, keyingi O'rta asr va arab mutafakkirlarining antik falsafiy an'anasining vakillari Platon, ayniqsa, Aristotel asarlariga bitgan sharhlari hisoblanadi.

Sxolastikani "muqaddas kitoblar va o'gitlar" ko'rinishidagi falsafiy hamda diniy matnlarni interpretatsiyalash (sharhlash) falsafasi deyish mumkin. Bu ma'noda u, bir tomondan, haqiqatga tajriba orqali olingan faktlarni tahlil qilish asosida intiladigan yangi davr falsafasi, shuningdek, ikkinchi tomondan, haqiqatga ekstaz orqali erishadigan mistika bilan keskin kontrast (kuchli ziddiyat) hosil qiladi. Matnlarni haqli ravishda avtoritet deya hisoblagan sxolastlar ulardan nafaqat u yoki bu savollarga javob topganlar, ayni paytda, ushbu javobsiz savollarning o'zi aqlni yanada charxlashga undagan. Avtoritetlarga murojaat etish bilan barcha savollarga echim topib bo'lmagligini anglash sxolastika fanini asoslashga zarurat tug'dirdi.

Sxolastika antik falsafadan borliq o'z asosiga ko'ra ratsional, shuning uchun ham borliq haqidagi ratsional bilimlar imkoniy va aqlga muvofiqdir, degan maslakni o'zlashtirdi. Narsalar haqidagi bilim, avvalambor, ularning mohiyatini va xarakterli jihatlarni bildiradi. Bu xarakterli jihat har bir narsaning "turi" va "shakli"ni belgilaydi hamda ularni umumiy tushunchalar doirasiga kiritish imkonini beradi. Narsalarning mohiyatini bilishning to'la imkoni mavjud, chunki mohiyat va tushunchaning strukturasi bir xil. Ular faqatgina joylashuv o'rniga ko'ra farq qiladi: mohiyat narsaning o'zida, tushuncha esa inson aqlida jo bo'lgan. Garchand Aristotel "ikkinchi mohiyat", ya'ni (tur va jins) bilan "birinchi mohiyat" aniq idrok etiladigan narsalar haqida aytsa-da, biroq Aristotelning metafizikasi to'la ratsional bo'lib, bilish mumkin bo'lgan mohiyat, ya'ni umumiy tushunchalar orqali qandaydir hissiy idrok etiladigan, mohiyati o'zida mavjud bo'lmagan, aql bilan anglab bo'ladigan narsalar ko'zda tutiladi.

Aristotelning mohiyat haqidagi ta'limoti sxolastika doktrinasining o'zagiga aylandi. Biroq u Aristotel metafizikasini qayta ishlash asosida yaratilib, undagi qator noaniq shakllar birinchi planga chiqadi. Bu O'rta asr teologlarining oldiga yangi, yechimtalab vazifalarni qo'ygan bo'lib, bunda O'rta asr teologlari borliq va xudo tushunchalarini aynanlashtirarkan, Bibliya matnlaridagi mashhur jumla ("Xudo Musoga dedi: "Men barcha narsaning mohiyatiman!")ga tayanib, xristianlik ta'limotida ratsional vositalar orqali xudo, olam, inson haqida o'z qarashlarini ifoda etgan. Xristian inson tafakkurida xudodan yuksak narsa yo'q, zero muqaddas bitikda xudo hamma narsaning mohiyati deya ta'kidlangan.

Bu o'rinda shuni xulosa qilish mumkinki, birinchi mutlaq prinsip - bu borliq. Shuning uchun borliq O'rta asr teologiyasining doktrinasida markaziy o'rin tutadi. Umuman olganda, O'rta asr teologiyasi va falsafasi tom ma'noda borliq haqidagi ta'limotdir.

Keyinchalik butun sxolastik falsafiy an'anaga asos bo'lgan universal tushunchalarning mavqeini belgilash muammosi Boesiy tomonidan "beshta tovush" yoki "narsalarning" (voses, res) formal mantiq xususiyatlarini ajratib ko'rsatish uchun mayda detal sifatida kiritilgandi. Tushunchalarning umumiy jihatlari (posprodekament), masalan, "hayvon" (ovqatlanishiga

ko'ra) "insondir"; "turlanish farqi" (xususiyat) "aql", "xususiy belgisi" (lotincha) "ikki oyoqli", "shaxsiy belgisi" (lotincha) "qirra burun", "moviy ko'z".

Ushbu masalada bahslarning boshlanishiga, dastlab, Porfiriyning mashhur "Kirish" hamda Aristotelning "Kategoriya" asarlarida qo'yilgan, biroq javobsiz qolgan quyidagi savollar sabab bo'ldi:

1. Narsalarning turi va xili alohida mavjudmi yoki ular bizning ongimizda mavjudmi?

2. Agar ular mustaqil holda mavjud bo'lsa, moddiy holda mavjudmi yoki nomoddiy holdami?

3. Ular alohida borliqqa egami yoki faqat moddiy narsalardagina mavjudmi?

Keyinchalik Foma Akvinskiy tomonidan aytilgan fikrga muvofiq, unversallar uch shaklda mavjud bo'ladi: ante rem—"narsalargacha (ilohiy intellektda) mavjud", in rem—"narsalarda mavjud" va post rem—"narsalardan keyin (insonlarning ongida) mavjud". O'rta asr sxolastikasining turli namoyandalari ushbu masalani o'z qarashlariga muvofiq tahlil etdilar. Oqibatda, O'rta asr sxolastikasida realizm (lotincha, res "narsa"), nominalizm (lotincha nomen "nom"), konseptualizm (lotincha konseptus "tushuncha") degan uchta yo'nalish shakllandi.

Nominalizm yo'nalishining ta'kidlashicha, narsalarning jinsi va turi faqat ongdagina mavjuddir; realizm esa substansional holda, ya'ni mustaqil tarzda mavjud bo'lgan universal tushunchalarning mohiyatini tan oladi; konseptualizm nuqtai nazariga ko'ra, narsalarning jinsi va turiga oid tushunchalar faqat aqldagina mavjuddir, biroq reallikda ularning mavjudligiga nimadir muvofiq keladi, ammo ular o'z-o'zicha substansiya va aksidensiya (belgi, xususiyat) bo'la olmaydi. Yuqorida sanab o'tilgan har bir oqim ikki xil ko'rinishga ega bo'lgan: realizmning "radikal" ko'rinishi (Platon qarashlaridan kelib chiqqan bo'lib), unga ko'ra, faqatgina universal tushunchalar real, substansional, mustaqil holda mavjud (Anselm Kenterberiyskiy, Gilom, Petr Lombardskiy, Bonaventura va ko'plab boshqa sxoloslarni mazkur yo'nalish tarafdorlari sifatida ko'rsatish mumkin); zamirida Aristotel qarashlari yotuvchi realizmning "mo'tadil" ko'rinishi universal tushunchalarning ahamiyati real mavjud, lekin ular substansional, mustaqil holda mavjud emas. Shuning bilan birga, ushbu tushunchalar individual narsalarning shakli ham deb hisoblaydi Foma Akvinskiy - bu yo'nalishning asoschilaridan biri. Nominalizmning "radikal" ko'rinishi vakillari narsalarning jinsi va turiga oid tushunchalar hech qanday ahamiyatga ega emasligini ta'kidlaydi (Ioann Rasselin); "mo'tadil" nominalizm esa bu tushunchalarni alohida narsalarning nomi deya ta'kidlaydi (masalan, Uilyam Okkam). Shuningdek, O'rta asr konseptualizmi ham ikki xil ko'rinishga ega bo'lib, ularning biri realizm ta'sirida bo'lgan bo'lsa (Duns Skot), ikkinchisi esa, nominalizm qarashlariga moyil edi (Per Abelyar). Mazkur bahslarning asoschisi Boesiy o'zining ayrim asarlarida ("Porfiriya katta sharhlar", "Mo'tadil") realist bo'lib ko'rinsa, ba'zi asarlarida ("Falsafaning yupanchi haqida", "Radikal") nominalist kabi taassurot uyg'otadi.

Foma Akvinskiy ta'limoti. O'rta asr xristian aristotelizmining eng mashhur namoyandasi, shubhasiz, «Doktor angelikus», ("Farishta doktor") nomini olgan Foma Akvinskiydir (1225-1274). Foma Neapol yaqinidagi Akvina shahridagi Rokkasekka qasrida dunyoga keldi. U oliynasab graflar avlodidan edi bo'lib, dastlab, Monte-Kaskinodagi Benidiktlar abbatligida ta'lim oladi va 1239-yilda Neapoldagi mashhur universitetlardan birining "Erkin san'at" fakultetiga o'qishga qabul qilinadi hamda 1243-yilda ushbu universitetni tamomlaydi. U Neapolda 1244-yilda Dominikanlar ordeniga qabul qilinadi. 1245-yilning kuzida u Parijga ketadi va ma'lum muddat Buyuk Albert rahbarligida Parij universitetining ilohiyotshunoslik fakultetida tahsil oladi, to magistr darajasiga ega bo'lmaguncha (1259-yil) Parijda qoladi. Keyinchalik Parijdan Italiyaga jo'nab ketgan Foma turli universitetlarda ilohiyotdan dars beradi. 1272-yilda yana Parijdan ketgach 1273-yilda Neapol universitetlarida dars beradi. 1274-yilda u papa Grigoriy X ning taklifi bilan Lion savoriga yo'l oladi va yo'lda to'satdan salomatligi yomonlashib, vafot etadi. Uning asosiy asarlari: "Sentensiya Petr Lambardskiyning to'rt kitobiga sharhlar" (1254-1256),

“Majusiylarga qarshi dalillar” (1262-1264), “Teologik jamlanma” (1-va 2-qismlar (1264-1265), 3-qism 1272-1273 yillar yozilgan, biroq asar yakunlanmagan), “Muqaddas uchlik haqida” va “Sidmitsiyalar haqida” asarlari (asarlari Boesiy asarlariga sharhlar bo‘lib, 1262-yilgacha yozilgan); “Dionisiyning “Ilohiy nomlar” asariga sharhlar” (1268-yilgacha), “Sabablar haqidagi kitobga sharhlar” (1270-yilgacha), “Haqiqat haqida savollar” (1256-1259), “Kuch-qudrat haqida” (1259-1268), “Ruh haqida” (1269-1270), “Yovuzlik haqida” (1270-1271) traktatlari; “Ma’no va mohiyat haqida” (1256), “Averroistlarga qarshi intellektning yagonaligi haqida” (1270), “Elementlarning qo‘shilishi haqida” (1270-1271), “Varchunovga qarshi olamning abadiylik haqida” (1271) kabilardan iborat.

Foma qarashlariga muvofiq ilohiyot va falsafa mohiyatan Aristotel tushunchasidagi fan hisoblanib, asosida birlamchi prinsip yotuvchi bilimning ayrim tizimlarida, zaruriy xulosalar faqatgina sillogistik yo‘l bilan chiqariladi.

Teologiya va falsafa mohiyatan mustaqil fan bo‘lib, teologiya hamda tafakkur prinsiplari bir-biridan farq qiladi. Ilohiy vahiyning haqiqat qismi aqldan yuqori xarakterga ega deb hisoblanadi (masalan, muqaddas uchlik aqidasi, birlamchi gunoh tushunchasi). Uning qolgan jihatlari esa ratsionaldir (masalan, xudoning borligi hamda ruhning abadiylik aqidalari). Birinchi haqiqat o‘zida “vahiy ilohiyoti”ni yoki “muqaddas doktrina” (lot. sakra doktrina) ni aks ettiradi, ikkinchisi esa spekulativ falsafiy fanlarning yuqori qismi “tabiiy ilohiyot”ni namoyon qiladi. Foma fikriga ko‘ra, narsalar haqidagi ochiq va aqldan yuqori bilimlar tabiiy bilimlar bilan qarama-qarshi emas, chunki ularning har ikkisi ham haqiqatdir. Ilohiyot fanlarining maqsadi va vazifasi ilohiy kitoblardagi haqiqatni barchaga tushunarli, ayon, ishonarli bo‘lishi uchun batafsil talqin hamda tizimli bayon qilib berishdan iborat. Fomaning ta’kidlashicha, ilohiyot falsafaning xizmatidan foydalanishi mumkin. Xristian dinining asosiy maqsadi insonni xalos etish ekan, bu nuqtai nazardan, “falsafa ilohiyotning cho‘risi bo‘lmog‘i kerak”, deya ta’kidlaydi Foma. Shuningdek, u inson tafakkuri va bilimi bevosita tarzda individual ruhni xalos etishga qodirdir, deya ta’kidlarkan, Foma O‘rta asrlardagi insonni tabiatan ojiz, gunohkor deya baholovchi salbiy jihatlarga qaramay, ratsional bilimning imkoniyatlarini past baholamaydi, aksincha, uni eng ijobiy tarzda qo‘llab, oqibatda uni oqlaydi.

Biroq bunda xudoning mavjudligini yaratilgan mavjudotlarga qarab qisman isbotlash mumkin. Foma Akvinskiy beshta shunday dalil keltiradi (lot. *quinque viae*, ya’ni “beshta yo‘l” yoki “beshta dalil” degan ma’noni anglatadi): 1) *ex motu* – “harakat-sabab”; 2) *ex ratione efficientis* – “keltirib chiqaruvchi sabab”; 3) *ex contingente et necessario* – “zaruriy sabab”; 4) *ex gradibus perfectionis* – “mukammal darajasiga ko‘ra sabab”; 5) *ex gubernatione rerum* – “ilohiylikning narsalar ustidan hukmronlik sababi”.

Birinchi dalilda Foma, “harakatlanib” (bir-biri bilan qorishadigan), sifatiy va miqdoriy jihatdan o‘zgarib, paydo bo‘lib-yo‘qoladigan, shuningdek, “har qanday potentsiya va moddiylikdan xoli abadiy harakatsiz birlamchi turtkida” mavjud bo‘lishga intilib, turli potentsiyalarga o‘z-o‘zidan realizatsiya bo‘luvchi narsalarni keltiradi. Falsafa tarixchisi Kopulston ta’kidlaganidek: “Akvinalik birinchi dalilda “Harakatlanuvchi” narsalar mavjudligidan “harakatlanmaydigan” yuqori dvigatelning mavjudligiga qarab boradi”. U ikkinchi dalilda, azaldan hech qanday sababga ega bo‘lmagan birlamchi sababdan vujudga kelgan, mavjud tartibot yoki borliq ierarxiyasini ko‘rsatadi. “...ikkinchi dalilda akvinalik tartibot yoki harakatlanuvchi sabablar ierarxiyasi mavjudligidan, cheklangan deatamalanmagan sabablar mavjudligiga qarab boradi”. Uchinchi dalil, mavjud bo‘lmagan zaruriyatni mutlaq zaruriyatga aylantirish uchun, borliqqa ega yoki undan xalos bo‘ladigan mavjud narsalar keltiriladi. “...uchinchi dalilda akvinalik borliqqa aylanishi va yo‘q bo‘lishga qodir (imkoniy) narsalar” mavjudligidan, zaruriy mutlaq zaruriy mavjudga qarab boradi...” To‘rtinchi dalilda tugal narsalarning mukammal darajasining mavjudligidan barcha chegaralangan mukammallikning sababi bo‘lgan mohiyatning mavjudligi nazarda tutiladi; “...to‘rtinchi dalilda akvinalik eng so‘nggi narsalardagi takomillashuv darajalarning mavjudligidan, eng oxirgi komillikning sababi o‘laroq namoyon bo‘luvchi vujudning

mavjudligiga qarab boradi...” beshinchi dalilda esa moddiy narsalarning maqsad sababidan olam tartiboti uchun javob beruvchi Aqlga intilish aytib o‘tiladi. “...beshinchi dalilda akvinalik moddiy dunyodagi maqsadga muvofiq sababiylikdan, olamdagi maqsadga muvofiqlik va tartibotga javobgar aqlga qarab boradi.” Mazkur mulohazalarning umumiy jihati shundaki, narsalar va ularning xususiyatlarini harakat sifatidagi mavjudligi borliqni narsa va unga xos xususiyat sifatida shartlovchi sababning borligini anglatadi. Narsalarni vujudga keltiruvchi sabablar zanjiri va narsalarning xususiyati zarurat yuzasidan chegaralangan bo‘lishi lozim, agarda bunday bo‘lmasa, hech kim va hech narsa voqe‘lik bo‘la olmasdi. Demak, Foma xulosa qilib ta’kidlaydiki, yaratilgan narsalarning mavjudligi shundan dalolat beradiki, olamda qandaydir mangu, cheksiz birlamchi sabab bor: bu – ilohiy kitoblar tili bilan aytganda, qudratli va bilish imkonsiz bo‘lgan xudodir.

O‘rta asrlar Evropasida Uyg‘onish davri va falsafiy tafakkurning rivojlanish xususiyatlari.

Ba’zida “Uyg‘onish davri” atamasi keng ma’noda uzoq muddat davom etgan ma’naviy va ijodiy turg‘unlikning o‘rniga keluvchi tez, intensiv madaniy rivojlanish ma’nosida tushuniladi. VIII-IX asrlardagi Karolinglar Renessansi, Evropada shaharlar taraqqiyoti bilan bog‘liq ravishda ro‘y bergan XII asr Renessansi, shuningdek, gruzin, eron, arman, arab, hind, xitoy Renessansi haqida so‘z borganda atama ayni keng ma’nosida qo‘llaniladi deyish mumkin. Tor ma’noda esa XIV asrda Shimoliy Italiyada boshlanib, XVI asrda G‘arbiy Evropaning kattagina qismiga yoyilgan hamda Antik madaniyat ideallari va qadriyatlarining qayta “uyg‘onishi”, qayta qadr topishi bilan tavsiflanuvchi davr tushuniladi. “Uyg‘onish davri” atamasi xuddi “O‘rta asrlar” kategoriyasi singari nafaqat xronologik, balki ma’naviy mazmunga ham ega. Mazkur davrni “O‘rta asrlar”dan ham, “Yangi davr”dan ham ajratib turadigan aniq chegarani belgilash imkonini beruvchi uning o‘ziga xos jihati ko‘proq ma’naviy hayot sohasida namoyon bo‘ladi. Agar ushbu o‘ziga xoslik ko‘zdan qochirilsa, “Uyg‘onish davri”ni yo “O‘rta asrlar”, yo “Yangi davr”ning qismi sifatida olib qarash yoki bo‘lmasa, ularning o‘zaro almashinuv paytidagi nomustaqil davr o‘laroq baholashga to‘g‘ri keladi.

Har qanday hayot voqe‘ligiga mutlaqning majozii namoyon bo‘lish shakli o‘laroq qarash bu davrning eng asosiy ma’naviy xususiyati sanaladi. O‘rta asrlarda xudo ayro holda, yangi davrda olam xudodan alohida tasavvur qilindi. Uyg‘onish davrida esa xudo va olam munosabatlari Foma Akvinskiy tushuntirganidek, “oqibatdan sababga” yo‘naltirilgan tarzda emas, aksincha, obrazdan proobrazga, majozdan ma’noga, hodisadan mohiyatga tomon yo‘nalgan tarzda talqin etildi. Bruno va Kampanella hayotlariga o‘lim xatari tahdid qilgan kezlarda ham, hatto qiynoqlar ostida jon taslim qilganlarida ham o‘zlarining haqiqatga nisbatan shaxsiy qarashlari va borliqni ilmiy bilish borasidagi huquqlari uchun emas, insonning, olam va undagi narsalarning ilohiy qadr-qimmati uchun kurashganlar. Ular bu qarashni nafaqat inkvizitsiya, balki tabiatdan yaxlit, to‘laligicha iste‘mol qilish tarafdori bo‘lgan endigina etishib kelayotgan korchalon tadbirkorlar oldida ham qat’iy turib himoya qilganlar. Uyg‘onish davrida ro‘y bergan tabiatga munosabatning o‘zgarishi Nikolay Kuzanskiyning: “Olam – markazi hamma joyda, chegarasi esa hech qayerda bo‘lmagan sfera (soha) dir”, degan so‘zlarida yaqqol ifodasini topadi. Garchi mazkur ta’kid Neoplatonizmni yuzaga keltirgan bo‘lsa ham, uni uyg‘onish davriga yaqin deyish mumkin.

O‘rta asrlarda borliq Aristotel metafizikasi va Ptolamey kosmologiyasiga muvofiq ravishda cheklangan, o‘tib bo‘lmas “qo‘zg‘almas yulduzlardan iborat makon” ko‘rinishida tasavvur etilgan. O‘sha zamonlar insonining aqli ham, tasavvuri ham cheksizlik oldida oqib qolgan. Ta’bir joiz bo‘lsa, cheksizlik O‘rta asrlar tafakkurini sarosimaga solgan deyish mumkin. Ehtimol shundan ham ular olamni o‘z aqliy imkoniyatlariga mos holda cheklangan shaklda tasavvur qilgan bo‘lsalar ajabmas. Garchi yer olam markazida tursa ham, unga oy ostidagi nur singan ko‘rinishda tushadigan (nur yerga oy orqali tushishi nazarda tutilmoqda) borliqning qismi deb qaraganlar. O‘rta asrlar odamini orzu-umidga to‘la nigohini ko‘kka qadagan inson obrazida tasvirlash mumkin. Aniqrog‘i, ular – “O‘rta asr kishilari” – o‘z istak

va intilishlari ro'yobini osmon bilan bog'lab, o'lim esa uning badali deb bilganlar. Jism to'siqlariga (materiyaning) erdan yulduzlar ruhi tomon qochish lozim bo'lgan. Obrazli qilib aytganda, yangi davrga kelib olam hech qanday chek va chegaraga ega emas deb tushunildi. Aql va iroda garchi cheksizlikni tan olsa-da, hali-hanuz undan sarosimada edilar. Hamon aql cheksizlikni to'la tasavvur qilishga ojiz edi. Shu sababdan yangi davrda insoniyat fanni qalqon qilib ko'tardi. Markazning yo'qligi boshlang'ich nuqtaning, ma'noning, hayot tayanchlarining yo'qligini anglatardi.

Uyg'onish davriga kelibgina insoniyat anglanmagan tarzda bo'lsa-da, cheksizlik haqida o'ylab ko'ra boshladi. Uyg'onish davri kishisi tabiatning har nuqtasida xudo namoyon, "har jabhada markaz mavjud", shuning uchun ham butun olam tayanch, hayot va ma'noga to'la, deb hisoblardi. Uyg'onish davri mutafakkirlari jonli mavjudotlarning cheksiz darajada turli-tuman shakllarini bilishgan, shuning uchun ham har qanday olam sayyoralar va yulduzlarda hayot kechirish uchun qulay shart-sharoit mavjud deb hisoblashgan. Ular kosmosni xalq bilan to'la muhabbat va uyg'unlik hukmron bo'lgan go'zal shahar sifatida tasavvur qilganlar. Tabiatga munosabat masalasida XIX asr romantiklari va Shellinggacha bo'lgan davr yangi zamon falsafasining uyg'onish davridan ko'ra O'rta asr tafakkuri bilan yaqinligi ko'proq ko'zga tashlanadi: tabiatga nisbatan yuqoridan turib past nazar bilan qaralgan, nari borsa, unga befarq munosabatda bo'lingan. Insoniyatning ehtiyoji, ayniqsa, moddiy ehtiyojini qondirish uning eng asosiy vazifasi sanalgan. Tabiat oldidagi ulkan hayrat, uning ulkan e'tirofi, haqiqiy bilimga chanqoqlik va tabiatga ham shu yo'sinda munosabat bildirish, uyg'onish davri dunyoqarashining o'ziga xos xususiyatlari o'laroq namoyon bo'ladi. Tabiatni bilish hamda u orqali o'zlikni va uning yaratuvchisi bo'lmish xudoni bilishni anglatgan. Uyg'onish davrida erkakka nisbatan ayol, ayniqsa, uning yaratish – "tug'ish"i tabiatga yaqinroq deb hisoblangan. Qolaversa, yuqoridagi tabiatga oid mulohazalar ayolga ham taalluqli. O'rta asrlarda esa ayolga yovuzlikning uyasi deb qaralgan edi. U vaqtlarda undan mumkin qadar qochish, uni iloji boricha jilovlab turish zarur, degan fikr keng targ'ib qilingan. Bu esa zaminiy, mislsiz go'zallik sohibasi bo'lmish o'sha zamon Madonnasi timsolini yuzaga keltirdi. Bulardan tashqari, Uyg'onish davrining quyidagi o'ziga xos xususiyatlarini ham ajratib ko'rsatish mumkin:

Yunonlar va rimliklardan so'ng Yevropa sahnasiga chiqqan German qabilalari qanchalik yuksak madaniy taraqqiyotga erishgan bo'lmasinlar, antik sivilizatsiyadan keyingi butun boshli davr uyg'onish davri mutafakkirlari tomonidan "Varvarlar davri" deb baholandi. Bu uyqudan uyg'ongani uchun G'arb ko'p jihatdan Sharq oldida qarzdor sanaladi. Uyg'onish davridan oldingi asrda Portugaliyadan G'arbgacha, Indoneziyadan Sharqqacha bo'lgan hududga yoyilgan arab-musulmon olami yuksak madaniy qadriyatlar va an'analarning tashuvchisi bo'ldi. Salb yurishlari davridayoq o'sha zamonlarda musulmon dunyosining qalbi sanalgan Quddusi sharifda yevropalik ritsarlar o'zlarining ma'rifatli raqiblaridan ko'p narsani o'rgangan edilar. Keyinchalik arab mamlakatlari bilan savdo aloqalarining yo'lga qo'yilishi, madaniy qadriyatlar, badiiy did va ilmiy-falsafiy g'oyalarning o'zaro almashinuviga xizmat qildi. Italyan gumanistlari O'rta asr an'analari va qadriyatlarini, ta'lim darajasi, ayniqsa, iste'moldagi til – "xalqchil lotin tili"ga varvarlikning sarqiti sifatida qaraganlar. Hali salb yurishlari davrida "haqiqiy iymon" – xudoga to'g'ridan-to'g'ri, bevosita murojaat, Isoning hayoti va o'limi bilan belgilanuvchi muddat bilan cheklanardi. Evropalik ziyoratchilar esa bir qancha qotib qolgan iymon aqidalaridan chekinib, nisbatan jonliroq, nisbatan hayotiyroq shakllarini qabul qila boshladilar. Keyinchalik ruhning alanga misol intilishiga monand barcha rasmiy chegaralarni sidirib tashlaydigan yangi iymon shakllarini targ'ib etuvchi Avliyo Bernar, avliyo Fransisk Assizskiy singari avliyolar paydo bo'la boshladi. XIV-XV asrlarda yevropaliklar xudoni anglash va diniy ma'noda o'zlikni bilish borasida shunday nozik nuqtaga yetib kelgandilarki, bunchalik o'tkir hissiyotni na O'rta asrlarda, na yangi davrda uchratib bo'lmasdi. Hatto oddiy xalq ham e'tiqodning nozik jihatlarini qizg'in muhokama qilardi. Bir to'da Flagellantlar (Flagellantlar – "qamchilovchilar", XIII-XIV asrlar, ayniqsa, 1348-yil "qora vabo" avjiga chiqqan paytlarda Germaniya va Italiyada keng tarqalgan tanani

azoblash orqali gunohlardan poklanishni targ'ib qiluvchi birodarlar) shaharma-shahar izg'ib yurardi. Taqvodorlikning tashqi – inson ichki dunyosi bilan bog'liq bo'lmagan, cherkov vositasida amalga oshiriladigan shakli o'z umrini o'tab bo'lgandi. Endi har bir kishi yaratuvchi va o'z qalbi o'rtasida ichki aloqa bog'lashga intiladigan vaqtlar kelgandi. Uyg'onish davrining yetakchi mutafakkirlari o'zlarigacha xristianlik paytlarini bid'at va irim-sirimlar zamoni deb hisoblay boshladilar. Ayniqsa, e'tiqod va o'zlikni anglash borasida katta o'zgarishlar fursati etganini bot-bot ta'kidlardilar.

Buyuk geografik kashfiyotlar davri. Uyg'onish davriga kelib, madaniy hayotda ham, sivilizatsiya rivojida ham birdek katta burilish ro'y berdi. XIV-XVI asrlarda hayot sur'atlarining keskin oshishi, Evropa xalqlari turmush tarzining tubdan o'zgarishi, ularning tor, mahalliy hududlar chegarasidan chiqib, butunjahon miqyosida faoliyat ko'rsatishiga sabab bo'lgan ulkan kashfiyotlar qilindi. Bular orasida eng muhimlari sifatida kompas, porox hamda kitob chop etishning yo'lga qo'yilishini ko'rsatish mumkin.

1. Kompas. Kompasning kashf etilishi dengizchilarga katta tavakkal bilan ummon orqali o'zlariga noma'lum o'lkalarga ham suzib borish imkonini berdi. Buyuk geografik kashfiyotlar tufayli dunyo hududining O'rta asrlarda tasavvur qilingandan birmuncha kengligi ma'lum bo'ldi, harakatsiz yulduzlar sohasi – qotib qolgan borliq haqidagi xayollar barham topdi. Insoniyat tafakkuri “Er qobig'i”dan tashqariga chiqib, cheksizlik sari intilardi. Inson yangitdan o'zini “dunyo fuqarosi” o'laroq tasavvur qilib, “global dunyoqarash” sohibiga aylana boshladi.

2. Porox. Evropada poroxning kashf etilishi (u kompas cingari allaqachon Xitoyda kashf etilgan edi) bilan, uni turli vayronkor qurollar: to'p va zambaraklar, o'qotar qurollar yasashda qo'llanila boshladi. Hatto Venetsiyaning zambarak va yadrodan tashkil topgan qurol-aslahalari uning harbiy qudrati ramzi va Sharq bilan o'zaro savdo va madaniy aloqalarining tayanchi ekanligi to'g'risida afsona ham mavjud.

3. Kitob chop etishning yo'lga qo'yilishi. Yevropada birinchi marta XVasrda kitob nashr etilgan. Biroq bunday kitoblar nisbatan bir muncha qimmat va kamyob bo'lgan. Tommazo Kampanellaning g'ururlanib: “XVII asrda o'tgan besh ming yildagidan ko'ra ko'proq kitob chop etildi”, deb aytgan so'zlarida jon bor.

Davrning asosiy yutuqlari sirasiga yuksak mahorat bilan ishlangan haykaltaroshlik, me'morchilik va tasviriy san'at namunalari yaratilishi, Lyuterning diniy islohoti kabilar kiritiladi. Antik falsafaning yangitdan chuqur tadqiqi Uyg'onish davrining falsafiy fikr sohasidagi ulkan xizmatlaridan sanaladi.

Yangi va eng yangi davr falsafasining ustivor yo'nalishlari. XVI-XVII asr Evropa hayotida ulkan o'zgarishlar asri bo'ldi. Insonlarning hayot tarzi, qadriyatlar tizimi va dunyoqarashidagi tub o'zgarishlar falsafada yangicha uslub va muammolarni keltirib chiqardi. Bu davrda falsafiy tafakkur yo'nalishlarini belgilab bergan muhim hodisalardan biri bu - fan inqilobi edi. Ushbu inqilob N. Kopernik, I. Kepler, Tixo Brage, G. Galiley kabi olimlarning kashfiyotlari bilan boshlanib, I. Nyutonning kashfiyotlari bilan yakunlandi. Endilikda falsafa kechayotgan o'zgarishlarning mohiyati va ko'lamini qamrab olishi, hodisalar rivojini tushuntirib berishi, kishilarni yangicha olamga olib kirishi lozim edi. Bunda insonning tabiatga, jamiyatga, o'z-o'ziga hamda xudoga bo'lgan munosabati mutlaqo o'zgacha ma'no kasb etdi.

Dunyoqarashning yangilanishi tabiiyki turli ziddiyat va qarama-qarshiliklarga olib keldi. Eskicha an'analarning hukmronligidan xalos bo'lish ko'p harakat va vaqt talab qilardi. Biroq, bunga qaramay, yangicha falsafiy yo'nalishlarning vujudga kelishi ijtimoiy zaruratga aylandi. Yangi davr falsafasining yirik namoyondalaridan biri - Frensis Bekon (1561- 1626 yillar). Uning mashhur asarlari: “Yangi organon” (1620 y), “Falsafaga raddiyalar” (1608 y), “Yangi Atlantida” (1620 y). Bekon an'anaviy bilish usullarini samarasiz ekanligini tanqid qiladi va ularning sabablarini inson tafakkuridagi to'rtta idollarda deb ko'rsatadi, bular: “urug' idoli”, “g'or idoli”, “bozor idoli”, “teatr idoli”. Bekon inson tafakkurini turli nufuz va bid'atlar ta'siridan xalos qilishni ta'kidlaydi xamda bilishda tajribaga asoslangan induktiv usulni ilgari

suradi. Bu davrda Bekon empirizmga muqobil tarzda fransuz faylasufi Rene Dekartning (1596 - 1650 yillar), ratsionalizmi yuzaga keldi. Uni haqli ravishda yangi davr Evropa falsafasining asoschilaridan biri sifatida ko'rsatishadi. Xuddi Bekon kabi Dekart falsafasining ham asosiy mohiyati, bu - bilimlarning xaqqoniyligi muammosi edi. Ammo Bekondan farqli tarzda Dekart, tajribaga emas, bilish jarayonining o'ziga urg'u berdi. U matematik dalillash va analez metodiga tayangan holda bilishning o'ziga xos to'rtta qoidasini ajratib ko'rsatadi: 1) to'la ishonch hosil qilmay turib, biror narsani haqiqat o'rnida qabul qilmaslik; 2) o'rganilayotgan muammoni talab qilingan darajada qismlarga bo'lib tahlil qilish; 3) fikrning bosqichma –bosqich tarzda oddiydan murakkabga qarab yo'nalganligi; 4) muammoni o'rganish jarayoni qat'iy va to'la hisob-kitob asosida olib borilishi hamda hech bir elementni nazardan chetda qoldirmaslik. Dekart barcha mavjud narsalarning, bir-biridan mustaqil holda moddiy va nomoddiy substansiyalardan tashkil topganligini takidlaydi. Moddiy substansiyaning atributi ko'lam, nomoddiy substansiyaning atributi – aql. Bu substansiyalarni o'z atributlari yordamida bilish mumkin. Dekartga ko'ra moddiy tabiat mexanik xarakterga ega, uning mohiyati ko'lam va harakat orqali namoyon bo'ladi. Shu bois har qanday moddiy jism mexanik qonun asosida harakatlanadi va ruhiy ibtidoaga bo'ysunmaydi. Dekartning ushbu mulohazalari o'simlik va hayvonot olamiga taalluqli. Insondagi aql va jism o'rtasidagi bog'liqlikning murakkabligi shundaki, ularning har ikkisi ham alohida mustaqil substansiya: aql bo'linmas va ko'lamga ega emas, jism esa, bo'linuvchan, ko'lamga ega, murakkab.

Dekart falsafasining keyingi davr uchun ahamiyatli jihati, unda inson aqlining markaziy o'ringa ko'tarilishidir. Yangi davrdagi keyingi falsafiy qarashlar ratsionalizm va empirizmning o'ziga xos sintezi vujudga kelgunga qadar, ushbu ikki maktabning o'zaro qarshi kurashi sifatida namoyon bo'ldi umuman olganda ratsionalizm ham, empirizm ham o'z mohiyatiga ko'ra, o'rta asrlar Evropa madaniy hayotiga singib ketgan an'analarga qarshi kurashish natijasi o'laroq yuzaga keldi. Har ikkala maktab ham, insonning aql imkoniyatlarini baholash muammolariga echim izlashni, tom ma'nodagi ilm ma'rifatni yuzaga chiqarishni maqsad qildi. Faylasuflar nafaqat tabiatshunoslik fanlariga diqqat qaratdi, endilikda yangi davr Evropa kishisining ijtimoiy-siyosiy xuquqiy o'rni haqida ham yangicha qarashlar shakillandi.

Dekartdan so'ng ratsionalizm g'oyalari Benedikt Spinoza va Gotfrid Leybnitslar tomonidan yanada rivojlantirildi. Benedikt (Barux) Spinoza (1632-1677 yillar) Niderlandiyalik faylasuf. Spinoza o'z qarashlarini Dekart ratsionalizmning davomchisi sifatida ko'rsatadi. Uning eng yirik asarlaridan biri "Etika" matematik dalilash metodi asosida yozilgan. "Etika"ning har bir qismi keltirilgan aksiomalarni ta'riflash va teoremlarni isbotlash bilan boshlanadi. Spinoza falsafasining asosiy tushunchalaridan biri bu - yagona va cheksiz substansiya bo'lib, u ayni paytda xudo va tabiat sifatida namoyon bo'ladi. Dekartdan farqli ravishda Spinoza olamning ilk ibtidosini yagona mohiyatda deb biladi va falsafiy monizm prinsipini yoqlaydi. Substansiya ko'plab, cheksiz atributlarga ega, inson ulardan faqat "ko'lam" va "aql"nigina anglay oladi. Har bir atribut o'zida substansiya mohiyatini aks ettiradi, biroq ular substansiyaga nisbatan chegaralangandir. O'z navbatida har bir atribut ko'plab "moduslarning" yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi. Aynan moduslarning namoyon bo'lish shakli tufayli biz atributlarning alohida birligini bila olamiz. Spinozaga ko'ra moddiylik va nomoddiylik alohida substansiya bo'lmay, aksincha, bir mohiyatning ikki xil shakldagi ko'rinishidir. Shu bois insonning aqlni idrok etishi jismni, jismni idrok etishi esa aqlni bilishi deya baxolanadi.

Ratsionalizmning yana bir vakillaridan biri, Olmon faylasufi, matematik fizik olim **Gotfrid Leybnits (1646 1716 yillar)**. U. Leybsig universitetida matematika va fizikadan tashqari tilshunoslik, tarix hamda xuquqshunoslik fanlarini ham chuqur o'zlashtirgan. Leybnits ham huddi Spinoza kabi Dekart o'rta tashlagan masalalar ustida bahs yuritadi. Uni Dekart ilgari surgan aql va jism o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik muammosi qanoatlantirmaydi Leybnits Dekart g'oyalarini rivojlantirish bilan bir qatorda Spinoza va uning qarashlaridan farqli, o'ziga xos ratsionalizm tizimini yaratadi. U karteziyancha dualizmni ham, Spinozaning,

xudoni borliqqa aynanlashtirgan panteizmini ham qabul qilmaydi. “Monadalar” Leybnits falsafasining markaziy tushunchalaridan biri xisoblanadi. Monadalar bo‘linmas mohiyat bo‘lib, butun borliq ularning yig‘indisidan tashkil topgan. Monadalar alohida birlik bo‘lib, o‘zaro ta’sirga ega emas. Monadalar quyidan yuqoriga qarab, qat’iy ierarxik tarzda tartiblangan. Ierarxiyaning quyida joylashgan monadalar moddiy borliqni tashkil qiladi. Ierarxiyaning yuqori qismida esa nomoddiy borliqni tashkil qiluvchi monadalar joylashadi. Natijada Leybnitsning monadalar olami xudoni “oliy monada” sifatida aks etiradi. Uning “bizning olam tasavvurdagi olamlarning eng yaxshisidir” degan so‘zlar bilan ifodalanuvchi falsafiy optemistik konsepsiyasi ham monadalarning tartiblanish g‘oyasiga asoslanadi.

Yangi davr falsafasida Bekondan keyingi empirizm maktabining vakillari sifatida ingliz faylasuflari T. Gobs, J. Lokk, J. Berkli, D. Yum fransuz faylasuflaridan esa, E. Kondilyak, K. Gelvetsiy, P. Golbaxlar sanab o‘tiladi. Biz bu o‘rinda Lokk, Berkli va Yum qarashlariga to‘xtalib o‘tamiz.

Jon Lokk (1632 1704 yillar) ingliz faylasufi. Inson aql idrokining paydo bo‘lishi, uning imkoniyatlari chegaralari xaqidagi g‘oyalar Lokk falsafasining asosini tashkil etdi. Bekon kabi Lokk ham, har qanday bilim tajribaga asoslanishi kerakligini takidlaydi. Lokk empirizmni “tug‘ma g‘oyalar” konsepsiyasini ilgari suruvchi ratsionalizmga qarshi qo‘yadi. U bilish jarayonida “tug‘ma g‘oyalar” konsepsiyasining ahamiyatini butunlay inkor qiladi. “Yer yuzida butun boshli xalqlar biz bilgan xudo haqidagi tushunchalardan xabardor emas, bolalar, aqli zaiflar esa, mantiq qoidalarini deyarli bilmaydi. Xo‘sh, u holda tug‘ma g‘oyalarning mavjudligini qanday isbotlash mumkin. Insonda tug‘ma g‘oyalar emas, bilish imkoniyati mavjud, ammo bu konsepsiyaning paradoks jihati shundaki, inson o‘zidagi mavjud bu g‘oyalarni o‘zi bilmaydi” deya takidlaydi Lokk. Ratsionalizmga qarshi o‘laroq Lokk, inson aqlini toza qog‘ozga o‘xshatadi: undagi bilimlar faqat tajriba asosidagina to‘planadi. Lokk qarashlariga ko‘ra falsafaning asosiy metodi tajribaga tayanishi kerak.

Ingliz empirizmning yana bir vakillaridan biri Djordj Berkli empirizm g‘oyalarini Lokk qarashlaridan farqli, o‘ziga xos tarzda talqin qiladi. Berkli Lokk taklif qilgan birlamchi va ikkilamchi sifatlarni empirik yo‘l bilan ajratib bo‘lmasligini ta’kidlaydi. Bizning sezgilarimizdan tashqaridagi moddiy jismlarni bilish empirizmning imkoniyati doirasida emas, biz faqat kombinatsiyaga kirisha oladigan mavjud narsalarni, ya’ni sezgilarimizning kompleksinagina bila olamiz. Berklining ushbu qarashlari faqat seziladigan narsalargina mavjud degan xulosani keltirib chiqaradi. Unga ko‘ra olam hissiz, ta’msiz, hidsiz, rangsiz substansiyalardagina iborat, ularni hissiy sezgilarimiz yordamida bilamiz. Berklining bu qarashlari keyinchalik mexanik materializm g‘oyalarining vujudga kelishiga imkon yaratdi.

Ingliz empirizmning yana bir yirik namoyondalaridan biri, - David Yum. Uning nomi mumtoz falsafada empirizmning mantiqiy imkoniyatlarini tugatilishi bilan bog‘liq. Yum o‘z etiborini Lokk taklif qilgan empirizmning chuqur tahlil qilishga qaratadi. Keyinchalik Yumning izdoshlari uni tanqid qilarkanlar o‘zlari, tajribada o‘rnatilgan qat’iy chegaraga amal qilmadilar. Ular ilgari surgan empirizm metafizikaga, yoki Berkli nazarda tutgan materialistik spiritualizmga aylanib ketdi. Yumga ko‘ra ayni shu jihat Lokk empirizmning asosiy kamchiligi edi. Yum Lokk empirizmning metafizikaga aylanib ketishiga sabab qilib, tajribada o‘rganilishga imkoni bo‘lmagan ikki tushunchani, ya’ni sababiylik va substansiya tushunchalarini keltiradi.

Sababiylikni empirizmning prinsiplariga asoslangan xolda, moddiy va ruhiy olam hodisalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni keltirib chiqaruvchi tushuncha sifatida tadqiqot doirasidan olib tashlash lozim. Sababiylikka bog‘liq tajriba - muayyan vaqtdagi biror hodisalarning ketma ketliginagina o‘rganadi, u aynan bir hodisa ikkinchisini yaratishini to‘la isbotlab bera olmaydi. Shu bois sababiylik ob’ektiv emas, sof sub’ektiv holat bo‘lib, tafakkur yuritishning odatlanib qolgan shaklidir. Aynan shu odatlanish shakli narsa va hodisalar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlik zarurati haqidagi yolg‘on illyuziyalarni keltirib chiqaradi, tajribada esa, bu bog‘liqlikni isbotlab bo‘lmaydi. Yumning inson aqlining imkoniyatlariga nisbatan skeptitsizmi asosan metafizik qarashlarga qaratilgan edi. U Nyuton fizikasini

yoqlarkan, faqat tajriba natijasida egallangan bilimlarga qadr qiymatga ega ekanligini takidlaydi.

XVIII asrda Yevropada yuzaga kelgan ijtimoiy-falsafiy qarashlar ma'rifatparvarlik falsafasi sifatida keng tarqaldi. Fransiyada ma'rifatparvarlik keng ijtimoiy, madaniy, siyosiy harakat sifatida XVIII asrning o'rtalarida vujudga keldi, xamda mutlaq manarxiya oqibatida yuzaga kelgan inqirozlar bois 1774-1789 yillarda burjua inqilobi va 1793-1794 yildagi yakonbinchilarning diktaturasi oqibatida o'zining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Bu davr faylasuflarining g'oyalaridagi xilma-xillikka qaramay, ularni insoniyat taraqqiyoti markaziga ilm ma'rifatni qo'yish, ratsionalizm kabi tendensiyalar birlashtirib turardi. Fransuz faylasuflaridan biri Gelvetsiy aytadi: "insoniyatning barcha musibatlarining asosiy sababchisi bu johillikdir". (sm 23, 278).

Inson ofat va musibatlardan faqat ilm-marifat yordami bilangina xalos bo'la oladi. insonning mayog'i bo'lgan aqlda ham "yashirin, uzluksiz inqiloblar" yuz beradi hamda johillik barham topa boshlaydi. Marifatparvarlik dunyoqarashining asosiy xususiyatlari biri bu ratsionalizm bo'lib, unga ko'ra tabiat va tafakkur qonuniyatlari o'zaro aynanlashtiriladi. Ushbu tamoyil qisman Dekart ratsionalizmiga asoslangan, hamda u keyinchalik Gegel panlogizmida ham o'z aksini topadi. Ammo Dekart, Gegel va marifatparvarlarning ratsionalizmining umumiy jihati shundaki, unga ko'ra mexanikaning sodda, mantiqiy qonuniyatlari borliqning umumiy, yaxlit qonuniyatlariga muvofiq keladi. Oldingi asrlardanoq yetakchi fanga aylanib ulgurgan mexanika astronomiya, matematika bilan qo'shilgan holda o'sha davrdagi ilg'or faylasuflarning asosiy mashg'ulotiga aylandi. Mexanika, matematika va mantiq uchligi XVIII asr ratsionalizmining asosi sifatida etirof etildi.

Gobbsga ko'ra jamiyat mexanika qonuniyatlarining ijtimoiy hayotdagi mahsuli sifatida baholanadi. Golbax esa tabiat qonunlarini insoniyat tafakkurining muallimi va mezoni deya talqin qiladi. Johillik, omilik nafaqat illat sifatida, balki tabiat, jamiyat taraqqiyotiga g'ov, to'siq deya qoralanadi. Biroq deistlar ham materialistlar ham bu borada turlicha yondashuvga ega. Ularning biri uchun olam tartiboti yaratuvchining irodasi bilan bo'lsa, ikkinchi tomon uchun esa, borliqdagi tartibot tabiat qonunlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Ushbu konsepsiya: birinchidan inson oliy tafakkur in'om etgan aqlga ko'ra borliqni anglaydi degan qarashni o'zida aks etiradi. Spinoza bu konsepsiyani moddiy substansiya sifatida talqin qilgandi. XVIII asr ma'rifatparvarlarining xulosalariga muvofiq esa, olam oqilona strukturaga ko'ra yaralgan bo'lib, tabiat va tafakkur qonunlari aynandir. Tabiat va jamiyatdagi kauzal, tasodifiy hodisalar ham mantiqiy asosga ega. Demak olamni nafaqat aql yordamida mutlaq bilish, balki uni intuitiv his qilish ham tan olinadi.

XVII asr ratsionalistlaridan farqli o'laroq fransuz marifatparvarlarining qarashlarida tafakkurdan tabiatga qarab emas, aksincha tabiatdan tafakkurga qarab rivojlanish kuzatiladi. Bu borada Didro va Gelvetsiyning qarashlari sensualizmni inkor qilmaydi. Inson tabiat tomonidan unga berilgan sezgi organlari yordamida borliqni anglaydi. Shu bois u tabiatdan o'rnak olmog'i kerak. Bu harakat esa tom ma'nodagi donishmandlik sanaladi. tabiatning o'zi aqlli emas, biroq u aqlli mavjudotlarni yaratadi. "Falsafiy qarashlarga qo'shimchalar" asarida Didro diniy e'tiqod va tabiat oqilonaligi bir-biriga muvofiq kelmaydi, chunki tabiat jonli emas, biroq u oqilona tartibotga ega: insonning baxtli bo'lishga intilishi tabiat qonunlariga muvofiq keladi deya ta'kidlaydi.

Yuqoridagi fikrlardan shuni kuzatish mumkinki, tabiat qonunlarini xuquqiy darajasigacha ko'tarish tendensiyasi kuzatiladi. Boshqacha qilib aytganda, ma'rifatparvarlar tabiiy, adolatli, ratsional qonunlarni yaratish g'oyasini ilgari surishadi. Bu g'oyalar o'zida naturalistik orientatsiyaga tayangan, gnoseologik optimizmni ifoda etadi. Xatto Volter hamda Russoning ilm-m'arifatni sof nazariy aql mahsuli ekanini ta'kidlovchi deistik qarashlari ham, ma'rifatparvarlik g'oyalarining yaxlitligiga putur etkazmaydi.

Tanqidiy ruhdagi ma'rifatparvarlik g'oyalari garchand XVIII asr o'rtalarida Fransiyadagi inqilobiy hayotga muvofiq kelmasada, ma'rifatparvarlar ratsionallikka asoslangan o'z qarashlarini kun kelib, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida yuzaga chiqishiga

ishonganlar. Mohiyatan olib qaraganda ma'rifatparvarlik falsafasi asosan siyosiy g'oyalarni o'zida aks ettirib, o'z davrining ijtimoiy hodisalariga tanqidiy nuqtai nazardan baho berarkan, ushbu inqirozlardan faqat ilm ma'rifat yo'li bilangina xalos bo'lish mumkinligini ta'kidlashadi. Avvalambor ushbu qarashlar tasavvurda qotib qolgan spekulativ, dogmatik metafizikaga ham qaratilgan edi. Xususan Didro, Volter, Gelvetsiyning antispekulyativ sensualizmi o'zidan oldingi davrdagi ratsionalistik qarashlardan birmuncha farq qiladi. Ayniqsa bu borada Lokk, shuningdek Nyuton mexanikasining ta'siri ancha sezilarli. O'sha davrda ijtimoiy hayot xamda tafakkurda yuz bergan inqiloblar falsafiy dunyoqarashni mutloq boshqa o'zanga burib yubordi. Xususan bu davrda diniy mutaassiblikka qarshi o'laroq, falsafada materialistik yondashuvlar etakchi o'ringa ko'tarildi. Ayniqsa Didro, Golbax kabi faylasuflarning qarashlari o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Masalan Golbax: "materiya va harakatning yaxlitligi olamning paydo bo'lishidan ko'ra, kishilik jamiyatining shakllanishiga katta hissa qo'shgan."- , deb yozadi. Bir so'z bilan aytganda marifatparvarlar kishilik jamiyati va ilm-fan taraqqiyotini yoqlaydilar, biroq bu taraqqiyot ayrim biologik elementlarni hisobga olmaganda sof mexanik ahamiyat kasb etadi. Ular Nyuton mexanikasini olamning hamma hududiga mutlaq, birdek ta'sir o'tkazadigan tabiiy va ijtimoiy borliqning fundamental asosi haqidagi yakuni xulosa sifatida talqin qiladilar. Masalan, ma'rifatparvar faylasuflardan biri Lametri: "ijtimoiy munosabatlar bu axloqiy munosabatlardir, axloq esa, Nyuton mexanikasining uzviy davomi. U organizmlar munosabatidan ko'ra, ijtimoiy munosabatlarga ko'proq muvofiq keladi", deya uqtiradi.

XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlari Germaniyada dastlab adabiyot san'at, keyinchalik esa ijtimoiy siyosiy o'zgarishlar bilan bir qatorda falsafiy qarashlar keng taraqqiy etdi. Ijtimoiy boshboshdoqlikka barham berish istagi hamda o'zgarishlarga moyillik Germaniya jamiyatida o'ziga xos yangicha madaniyatni taraqqiy etirishga imkon beruvchi barqaror ma'naviy muhitni yaratdi. an'analar, diniy qadriyatlarga sodiqlik ruhiga qaramay , xurfiylik, ma'rifatparvarlik kabi g'oyalar olmon jamiyatining ijtimoiy hayotiga kirib bordi. Madaniy g'oyaviy o'zgarishlar Gete, Shiller, Lessing, Kant kabi shoir va faylasuflarning ijodida aks etdi. Bu ma'noda olmon mumtoz falsafasining asoschilaridan biri Immanuel Kantning (1724 1804 yillar), g'oyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Kant falsafasi ma'rifatparvarlik g'oyalarining tanqidi va yakuni sifatida baholanadi. Kantning falsafa tarixidagi o'rni XIX - XX asrlardagi falsafiy qarashlar aynan uning g'oyalari asosida rivojlanganligi bilan ham ahamiyatli sanaladi. Kantning ijodi shartli ravishda ikki bosqichga: tanqidgacha va tanqidiy davrlarga bo'lib o'rganiladi. Tanqidiy davrgacha bo'lgan bosqichda Kant ijodi tabiiy ilmiy va naturfalsafiy xarakterga ega. Aynan shu bosqichda uning "Osmonning umumiy, tabiiy tarixi va nazariyasi" nomli traktati yoziladi. Ushbu traktatda bayon qilingan nazariyalar keyinchalik Kant va Laplas nazariyasi sifatida shuxrat qozonadi. Kant ijodining ikkinchi bosqichini tanqidiy deya nomlanishi, uning, falsafaning vazifasiga nisbatan yangicha yondashuvni ilgari surishi bilan izohlanadi. Faylasuf har qanday dogmatik qarashni tanqidiy baxolashi lozimligini ta'kidlaydi. Kant o'zidan oldin qarama- qarshi pozitsiyada bo'lgan ratsionalizm va empirizm g'oyalarini o'ziga xos tarzda sintez qildi. U har ikkala yo'nalishning o'zi ijobiy deb bilgan tomonlarini birlashtirib, keraksiz jihatlarini rad etdi. U empiriklarning aql tajribaga tayanishi kerak degan mulohazalarini yoqlaydi, lekin ularning inson aqli dastavval oq qog'ozga o'xshatilishini inkor qiladi. Kant ratsionalistlarning "tug'ma g'oyalar" haqidagi qarashlarini ham tanqid qiladi. U tug'ma g'oyalar o'rniga, aprior bilimlar tushunchasini qo'llaydi. Aprior bilimlar o'ziga xos tafakkur va mushohada shakli bo'lib, ular ob'ektga emas, sub'ektga tegishli. Ular hissiy idrok va aqliy bilish strukturasi mos xarakterga ega. Aprior bilimlar hech qachon "narsa o'zida"da mavjud emas. Shu sabab ham ular "tug'ma g'oyalar" bo'la olmaydi. Kantning qarashlari o'zidan keyingi Evropa, ayniqsa Olmon falsafasiga katta ta'sir ko'rsatdi. Kantning izdoshlari u ko'targan muammolarni yanada aniqroq bayon qilishga uning kamchiliklarini izohlashga xarakat qildilar bunga misol tariqasida I. Fixtning (1762 - 1814 yillar) qarashlarini keltirib o'tamiz. Uning 1792 yilda e'lon qilingan "Har qanday vahiyning tanqidi" ocherki Kantning "Sof

aqlning tanqidi” nomli asaridan ta’sirlanib yozildi. Fixtning mazkur ocherkini Kantning o’zi e’tirof etadi.

Kantning aprior bilimlar shakliga ega bo’lgan transsendental sub’ekt g’oyasi falsafaning borliq haqidagi nazariyalarini ong ontologiyasi sifatida baxolashga imkon yaratdi. Fixte Kant falsafasining aynan shu tomoniga etibor qaratdi. U Kant metafizikasida uchraydigan dualistik elementlarni tanqid qiladi va “narsa o’zida” g’oyasini qabul qilmaydi. Fixte Kant metafizikasini dialektik yo’l bilan tahlil qilishga urunadi. Keyinchalik bu urinish Shelling va Gegel tomonidan tanqidga uchraydi.

Fridrix Shelling (1775 - 1854 yillar) olmon idealistik maktabi vakillaridan biri. Leypsik universitetida tabiiy fanlar va falsafadan ta’lim oladi. 1800 yilda e’lon qilingan “transsendental idealizmning tizimi” nomli asari unga katta shuxrat keltiradi. Shelling tabiat va ruh aynanligi prinsipiga tayanadi. Unga ko’ra tabiat ham, ruh ham mutloqlik, yoki xudoning turlicha namoyon bo’lish shaklidir. Shelling falsafasi Kantning transsendentlik haqidagi qarashlari bilan sug’orilgan, Bruno va Spinoza panteizmining qayta ishlangan shakli edi. Tabiat va ruhning aynanligi azaldan mavjud bo’lib, u bizning sezgilarimizga ko’ra farqlidir. Bizga namoyon bo’layotgan reallik va ideallik bir xil mohiyatga ega. Shelling falsafasidagi tabiat va san’at, naturfalsafa va falsafaning g’oyat yaqinligi zamondoshlari, ayniqsa F.Gegel tomonidan adabiyot va fan funksiyalarini chalkashtirilishi sifatida tanqid qilindi.

Georg Vilgelm Fridrix Gegel (1770 - 1831 yillar) Tyubingen universitetining ilohiyotshunoslik fakultetida ta’lim olgan. U Shelling bayon etishga urungan mutloq ruhning san’atda namoyon bo’lishi g’oyasiga tayangan real va ideallikning aynanlik prinsipini tanqid qilib, san’at modelining o’rniga fan modelini qo’llaydi hamda mutloq ruhning namoyon bo’lishini mantiqiy jarayon sifatida ko’rsatadi. Haqiqat mavjud bo’lgan haqiqiy shakl faqat fandagina namoyon bo’ladi. Ushbu qarashlar Gegelga inson ongining barcha sohalarini qamrab oladigan ulkan falsafiy tizim yaratishga imkon berdi. Klassik e’tiqod shakllarini falsafaning ta’riflash predmetiga ajratarkan Gegel, uning mantiqiy harakatini mutloq ruhga muvofiqligini ko’rsatadi. Narsalar o’z asosiga ko’ra fikrdir, ya’ni barcha mavjud narsalar aqlga muvofiqdir, barcha aqlga muvofiq narsalar mavjuddir, yoki boshqaa qilib aytganda g’oya bu haqiqatdir, barcha haqiqatlar esa, g’oyadir. Mutloq ruh namoyon bo’lishining har bir bosqichi o’ziga xos mazmunga ega, san’at ham, din ham uni to’la aks ettira olmaydi, faqat sof aqldagina u to’la namoyon bo’ladi.

Insoniyat tarixini katta ko’lamda tizimli talqin etilishi Evropa madaniy hayotiga beqiyos ta’sir ko’rsatdi. Shuning bilan bir qatorda, o’zida ratsionalizm prinsiplari, sub’ekt va ob’ektning o’zaro qarama-qarshi konsepsiyalarini mujassamlashtirgan Gegel ta’limoti Evropa mumtoz falsafasining yakunlovchi bosqichi ham edi. Gegel qarashlarining tanqidi Evropada o’ziga xos noklassik falsafiy yo’nalishlarni yuzaga chiqardi.

Gegel g’oyalari katta mavqeyga ega bo’lgan davrlardayoq unga tarafdor bo’lmagan, qarashlarini keskin tanqid qilgan faylasuflar paydo bo’ldi. Bular olmon faylasufi Artur Shopengauer va Daniyalik faylasuf Seren Kerkigor edi. Ularning ilgari surgan g’oyalari mumtoz falsafaning prinsiplaridan tubdan farq qilib, unda inson borlig’ining mohiyati, uning olamdagi o’rni, o’lim va hayot, inson hayotining ma’nosi kabi muammolar o’rtaga tashlandi va Evropada keyinchalik bu yo’nalish postklassik falsafa nomi bilan keng tarqaldi.

Shopengauer (1788-1860 yillar) olmon faylasufi. Shopengauer Evropada keng yoyilgan zamonaviy falsafaning asoschilaridan biri sanaladi. 1818 yilda uning mashxur asari “Olam iroda va tasavvur sifatida” nomli asari yoziladi. Shopengauerning nuqtai nazaricha olam insonga iroda va tasavvur sifatida namoyon bo’ladi. Iroda bu - Kant nazarda tutgan “narsa o’zida bo’lib”, u borliqning azaliy ibtidosidir. O’z tabiatiga ko’ra qandaydir kosmik, biologik kuch tasavvur sifatida olam insonning ongida aks etadi, oqibatda zamon, makon, sub’ekt ob’ekt alohida narsalarning turfa xiligi hamda ular o’rtasidagi sababiy bog’lanishlar vujudga keladi. Bularning bari inson aqli, idroki o’z aprior shakliga ko’ra shunday yaratilgan. Bu olamda inson mutloq irodaning ixtiyoridadir, u borliq qonunlarini anglashi, unga

moslashib yashashi uchun insonga intellekt bergan. Insoning hayoti, mavjudligi qanchalik bema'no bo'lmasin, mutloq iroda uni yashashga majbur qiladi. Shopengauer yangi davr falsafasiga birinchilardan bo'lib pessimizm ruhini olib kiradi, biroq, XIX asrning birinchi yarmida avj olgan iqtisodiy, madaniy, ta'lim sohalaridagi taraqqiyot bois uning g'oyalariga etarlicha etibor berilmaydi.

Seren Kerkigor (1813 - 1855 yillar) Daniyalik faylasuf, huddi Shopengauer kabi uning qarashlari ham o'z davrida etirof etilmagan. U o'zining "YOki yoki" asarida inson shaxsiyati bosib o'tishi lozim bo'lgan uch bosqich: estetik, axloqiy va diniy bosqichlarni ko'rsatadi. Estetik bosqichda inson hissiy va jismoniy lazzat va farog'at uchun yashaydi. Bu ma'noda u hayvonga, yana ham aniqroq qilib qaytganda aldov va yolg'onlar bilan ovunadigan bolaga o'xshaydi. Kerkegorning fikricha aksariyat kishilar hayotlari davomida bu bosqichdan chiqib ketolmaydilar. Axloqiy bosqichda inson o'zining nafaqat jismdan, balki ruhdan ham iborat ekanligini angelaydi. Bu bosqichda u umidsizlik va azob chekadi, zotan umidsizlik, inson mohiyatini anglashda zaruratdir. Inson kamoloti uchun axloqiy bosqichning o'zi etarli emas, u e'tiqod bosqichida umidsizlikni keltirib chiqargan zarurat bilan kurashadi va o'zi uchun imkoniyat topadi. Kerkegorga ko'ra faqat chin ma'nodagi e'tiqodgina insonni umidsizlik va azob uqubatdan qutqaradi.

Shopengauer qarashlari ta'sirida shakllangan yana bir yirik faylasuflardan biri **Fridrix Nitshe (1844 - 1900 yillar)** uning asosiy asarlari: "Fojianing musiqa ruhidan yaralishi", "Quvnoq fan", "Axloq gnoseologiyasi", "Zardusht shunday degandi". U o'zining "Fojianing musiqa ruhidan yaralishi" asarida qadimgi Yunon madaniyatini tahlil qilarkan, unda ikki ma'bud, Apollon va Dionis kulti o'zaro qarama-qarshilikda bo'lganligini aytadi. U ratsional, tizimli tartiblangan bilim ramzi sifatida Apollonni, irratsional, mistik bilimlar ramzi sifatida Dionisni ko'rsatadi. Nitsshining fikricha fojaviylik Dionis ruhidan yaraladi. Fojaviylik, irratsionallik har qanday san'atning o'zagi hisoblanadi. Nitshe Evropa madaniyati inqirozini ratsionallikni hayoti instinktlar, irotsionallik, mistika ustidan qozongan g'alabasi natijasida deb biladi. Nitshe falsafasida ko'tarilgan yana bir muammolardan biri, inson mohiyati muammosidir. U xristianlik dinining g'oyalarini, shuningdek sotsializm va demokratiyani ham keskin tanqid qiladi. Nitsshening fikricha aynan shu g'oyalar hech narsaga qodir bo'lmagan, shaxsiz olomonning manfaatlariga xizmat qiladi. Insoniyat hali ham hayvonlik xolatidan yuqoriga ko'tarilmagan, undan faqat ayrim faylasuflar, avliyolar va ijodkorlar xalos bo'lganlar. Buning uchun insoniyat ming yillardan buyon o'rnatilgan qadriyatlar tizimini o'zgartirishi, ularni qayta baholashi lozim deya ta'kidlaydi Nitshe.

XIX asrning oxiri, XX asrning boshlarida tabiatshunoslik fanlarining nazariy taraqqiyoti natijasida, Spinoza va Feyerbaxning spekulativ materializmi hamda Gegel, Fixte, Shellingning idealizmi jamiyat rivoji va fan sohalaridagi o'zgarishlarni to'la tushuntirib bera olmadi.

XVI XVII asr Evropa hayotida ulkan o'zgarishlar asri bo'ldi. Insonlarning hayot tarzi, qadriyatlar tizimi va dunyoqarashidagi tub o'zgarishlar falsafada yangicha uslub va muammolarni keltirib chiqardi. Bu davrda falsafiy tafakkur yo'nalishlarini belgilab bergan muhim xodisalardan biri bu - fan inqilobi edi. Ushbu inqilob N. Kopernik, I. Kepler, Tixo Brage, G. Galiley kabi olimlarning kashfiyotlari bilan boshlanib, I. Nyutoning kashfiyotlari bilan yakunlandi. Endilikda falsafa kechayotgan o'zgarishlarning mohiyati va ko'lamini qamrab olishi, xodisalar rivojini tushuntirib berishi, kishilarni yangicha olamga olib kirishi lozim edi. Bunda insoning tabiatga, jamiyatga, o'z o'ziga hamda xudoga bo'lgan munosabati mutlaqo o'zgacha ma'no kasb etdi.

XX-XXI asr G'arb falsafasining oqimlari. XX-XXI asr G'arb faylasuflari ijodida fan falsafasining rivoji.

XX asrning yangicha ilmiy tarixiy yondashuvlari asosida materializmning "ilmiy materializm", "antropologik materializm" kabi doktrinalari va spekulativ idealizmning: "neorealizm", "neotomizm" kabi yo'nalishlari saqlanib qoldi. Ayniqsa falsafa sohasida ushbu yo'nalishlarning o'zaro birlashish jarayoni kuzatilmasada, ularning o'zaro diologi, sintezi

tendensiyasi yuz berdi. XX asrda falsafa ssientizm va antissientizm kabi o'zaro qarama qarshi yo'nalishlarning faoliyatida aks etdi. Ssientizm XIX asrda vujudga kelgan pozitivizmning mantiqiy davomi bo'lib, uning g'oyalari tabiiy fanlarning taraqqiyotiga qaratilgan. Unga ko'ra ilmiylikning namunasi, zamonaviy fizika bilan belgilanadi. Biroq, zamonaviy fizika doirasida yuzaga kelgan "Nisbiylik" va "kvantlar" nazariyalari fizik ob'ektlarning ziddiyatli tabiatga ega ekanligini izohlovchi, yangicha ratsionalizmni vujudga kelishiga imkon berdi. Bu ma'noda ssientizm va antissientizmning ilmiylik xaqidagi xulosalari nisbiy ahamiyatga ega, shuningdek, ratsionalizm va empirizm, ratsionalizm va irratsionalizm kabi yo'nalishlarni o'zaro qattiy chegaralash o'zini oqlamadi. Irratsionalizm gumanitar fanlarning o'ziga xosligiga urg'u beradi xamda, jamiyat, inson, uning madaniyati tuganmas ob'ekt ekanligini ta'kidlaydi.

XX asr falsafasi o'zining ko'p predmetli ekanligi bilan xam ajralib turadi. Undagi maktab va yo'nalishlarning turfa xilligi zamonaviy fan va madaniyatning ko'p qatlamliligini ko'rsatadi. XX asr falsafiy yo'nalishlarining tasnifiy muammosi batafsil, chuqur tahlil etilmagan, biroq shunga qaramay, tatqiqotchilar quyidagi uchta guruhiy tasnifni keltirishadi: 1) tahliliy pozitivistik yo'nalish; (mantiqiy pozitivizm, postpozitivizm), 2) ekzistensial fenomenologik yo'nalish; 3) diniy falsafiy yo'nalish; (neotomizm, neoprotestantizm, islom va budaviylik falsafasi).

Yuqoridagi tasnifdan ayrim yo'nalishlarga qisqacha to'xtalib o'tamiz:

Tahliliy pozitivizm - tahliliy pozitivizmning asosiy maqsadi, fanning tili va tamoyillarini ishlab chiqishga qaratilgan. U ilmiy nazariyalarning mantiqiy strukturasi va fanning ahamiyatini tadqiq qiladi. Neopozitivistlar ilmiy mulohazalarning ahamiyatini ko'rsatish, aniqlash maqsadida verifikatsiya prinsipini taklif qilishdi, keyinchalik mantiqiy pozitivistlar ushbu prinsipni "tasdiqlash" yoki "sinab ko'rish" tamoyili sifatida qabul qilishdi. Unga ko'ra biror bir mulohaza yoki faraz, tajribada sinab ko'rilgandagina haqiqat sanaladi. Lekin mantiqiy pozitivistlar tajribani o'ziga xos tor doirada talqin qilganlar. Bu ma'noda mantiq va matematika olimlar o'rtasidagi o'zaro konvensiya, ya'ni, kelishuv va hamjihatlikka asoslanadi. Keyinchalik ushbu g'oyaga tayangan yangicha pozitivizm vakillari, bilimlarni unifikatsiya qilish tamoyilini ilgari surdilar va bu tamoyil bugungi kunda xam o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Ekzistensializm - pessimistik falsafa sifatida vujudga keldi. Ushbu yo'nalish zamonaviy sivilizatsiya sharoitida, keskin qarama-qarshiliklar ichida inson mavjudligi muammosiga e'tibor qaratadi. Ekzistensializm yo'nalishi vakillari: Karl Yaspers, Martin Xaydegger, Jan Pol Sartr, Alber Kamyu, Gabriel Marsel va boshqalar. Ekzistensializm XX asr dramatzimining falsafiy ifodasi, borliq va yo'qlik, o'lim va hayot o'rtasidagi insonning qarashlari sifatida maydonga keldi. Uning markaziy muammolaridan biri bu insoning jamiyatdan begonalashuvi. Begonalashuv - ko'p yoqlama tushuncha bo'lib, u individning o'zi ustidan hukmronlik qilayotgan bosimga qarshi faoliyat, davlat, turli mehnat tashkilotlari, ijtimoiy insitutlar, o'zi kabi boshqa individlarga nisbatan isyon sifatida namoyon bo'ladi. Ekzistensializm individning tashqi dunyodan begonalashuv holatini: qo'rquv, befarqlilik, apatiya, yolg'izlik kabi kechilmalarni chuqur tahlil qiladi. Xaydeggerga ko'ra, qo'rquv, bezovtalik, xavotir inson va olamning sub'ektiv borlig'ini tashkil etadi. Bu sub'ektiv borliq birlamchi bo'lib, inson xatti-harakatini belgilaydi. Xaydegger "olamdagi borliq", "boshqalar borlig'i" kabi tushunchalar tizimini keltiradi. inson qachonki, jamiyat tomonidan o'rnatilgan ustanovkalardan voz kechgandagina ya'ni, o'zini mangu emasligini anglagandagina borliq, mavjudlik tushunchasini xis qiladi. Yaspersga ko'ra bu jarayon insonning o'z individualligini izlashi bilan bog'liq. Inson individualligi nafaqat fan, balki falsafaning ham ob'ekti bo'la olmaydi. Chunki, inson xatti-harakati mohiyatan "oliy iroda" xudo tomonidan xarakatlantiriladi. Inson ushbu individuallikni chegaradosh vaziyat, ya'ni o'lim bilan yuzmayuz kelgandagina xis etadi. Fransuz yozuvchisi Alber Kamyu esa, hayot yashashga arziydimi yo'qmi degan savol qo'yadi. Keyinchalik u inson hayoti bema'ni degan xulosaga keladi. Kamyu, Sartr, Marsel chegaradosh vaziyatlarni butun insoniyatga xos deb baholashadi. Bu

ma'noda ekzistensializm vakilari global olamdagi keskinliklarni, individ va jamiyat orasidagi tarangliklarni yumshatish yo'li bilangina insonga yordam berish mumkin degan xulosani ilgari suradilar.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Falsafaning fan sifatida mill.avv. VI asrda Yunonistonda shakllanishi va unda dunyoning asosi nimalardan iborat?

2. Demokrit, Aflotun, Arastu falsafiy qarashlari haqida bayon eting.

3. O'rta asrlardagi nominalizm va realizm oqimlarining ta'limotlari haqida so'zlang.

4. Uyg'onish davridagi fan taraqqiyoti haqida nimalar deya olasiz?

5. XVII asr G'arbiy Yevropa falsafasi haqida bayon eting.

6. XVIII asr frantsuz faylasuflarining qarashlari haqida so'zlang.

7. Nemis klassik falsafasining yirik namoyondalari kimlar? Ularning falsafiy g'oyalari nimalardan iborat?

8. XX asr falsafasi, uning oqimlari, xususiyatlari haqida so'zlab bering.

4-mavzu: Borliq (ontologiya) va rivojlanish falsafasi.

Reja:

- 1. Borliq tushunchasining tahlili.**
- 2. Borliq va yo'qlik dialektikasi.**
- 3. Falsafa tarixida borliq muammosi.**
- 4. Tasavvuf talimotida borliq muammosi.**
- 5. Yangi davrda borliqning mohiyati**
- 6. XX asrda borliqqa munosabat.**

Borliq tushunchasining tahlili. Borliq falsafiy bilimlarning alohida sohasi bo'lib, unda borliq va yo'qlik, mavjudlik va nomavjudlik muammolariga doir masalalarning keng doirasi o'rganiladi, shuningdek mavjudlik sifatiga ega bo'lgan barcha narsalarning mohiyati aniqlanadi. Umum qabul qilingan falsafa tilida u ontologiya deb ham ishlatiladi. «Ontologiya» atamasi (yunoncha ontos – borliq, logos – so'z, talimot), borliq haqidagi talimot degan manoni anglatadi, ilmiy kategoriyasi sifatida falsafada XVII asrdan beri qo'llanilmoqda. Ontologiya har qanday falsafiy dunyoqarashning negizi hisoblanadi va shu tariqa o'z tarkibiga kirmaydigan boshqa falsafiy muammolar talqinini ko'p jihatdan belgilaydi.

Borliq masalasi insonning dunyoni oqilona anglash yo'lidagi ilk urinishlaridayoq duch kelgan barcha masalalarning negizi hisoblanadi. Muayyan narsalar mavjudligi yoki mavjud emasligi masalasi inson falsafiy mulohaza yurita boshlagani zahotiyoyoq uning diqqat markazidan o'rin oldi. Mifologiyaning bosh vazifasi – «borliqni kim yaratgani» haqida gapirib berishni, falsafa «borliqning nimaligi, u qaerdan paydo bo'lgani va qaerga yo'qolishi»ni oqilona tushuntirish bilan shug'ullanadi. Bunday tushuntirishga urinish jarayonida faylasuflar barcha zamonlarda quyidagi savollarga javob topish zaruriyati bilan to'qnash kelganlar:

- falsafiy kategoriya sifatidagi «borliq» nima?
- bu atama nimaga nisbatan tatbiq etilishi mumkin?
- unga qanday falsafiy mano yuklanadi?

Bu savollarga keng javob berish falsafa tarixiga ham, mazkur tushunchaning etimologiyasiga ham murojaat etishni nazarda tutadi. «Borliq» falsafiy kategoriyasi dunyoning ayniqsa keng tarqalgan tillarida ayni bir mano – «bo'lish», «mavjud bo'lish», «hozirlik», «hozir bo'lish», «mavjudlik» manolarini anglatadi. Jahonning aksariyat tillarida yuqorida sanab o'tilgan va mano jihatidan unga yaqin fellar negizini tashkil etadigan «bo'lmoq» feli, o'zining bevosita manosidan tashqari, yordamchi fe'l sifatida ham faol ishlatiladi. Fikr qaratilgan narsa mavjudligi (yoki mavjud emasligi)ning ayni shu dalili har qanday tilning ilk jumllaridayoq tom manoda universal fe'l (yoki uning modifikatsiyalari) bilan aks ettiriladi: o'zbek tilida - «bo'lmoq», «bor», ingliz tilida – is, nemis tilida – ist va h.k.

Shunday qilib, «borliq» va «yoʻqlik» kategoriyalarining oʻziga xosligi, betakrorligi va universal ahamiyati shundan iboratki, ularning falsafiy manosi tavsiflanadigan turli tillarda ular «boʻlmoq» feʼlidan (yoki uning inkoridan) hosil boʻlgan tushunchalar hisoblanadi va narsaning oʻzini emas, balki uning mavjudligi yoki yoʻqligini koʻrsatadi. Masalan, stol bor, yomgʻir yoʻq, oqlik bor, aks yoʻq, miya bor, gʻoyalar yoʻq va h.k.

Borliq va yoʻqlik dialektikasi. Falsafa tarixida birinchi boʻlib Parmenid «Borliq bor, yoʻqlik esa – yoʻq», degan fikrni ilgari surgan. Binobarin, yaxshi, yomon, toʻgʻri, notoʻgʻri, quvnoq, shoʻr, oq, qora, katta, kichkina kabi va shunga oʻxshash sifatlar borliqqa nisbatan qoʻllanilishi mumkin emas. Borliqni biron-bir koordinatalar tizimiga joylashtirib boʻlmaydi, uni faqat vaqtda fikrlash mumkin. Muxtasar qilib aytganda, borliqni har qanday voqelik ega boʻladigan umumiy, universal va betakror mavjudlik qobiliyati, deb tavsiflash mumkin. Bu fikr esa amalda mavjud narsagina borliqqa ega boʻlishi mumkin, degan xulosa chiqarish imkonini beradi.

«Yoʻqlik» har qanday tilda amalda mavjud boʻlmagan narsa bilan tenglashtiriladi va boshqacha tushunilishi mumkin ham emas. Boshqacha aytganda, yoʻqlik borliqni inkor etadi va narsa, jism, hodisa, ong... (yani amalda mavjud boʻlishi mumkin boʻlgan narsalar) oʻzligini yoʻqotgan holda «yoʻqlik» atamasi ayni shu manoda ishlatiladi va ular haqida ular «yoʻqlikka chekindi», mavjud emas, deyiladi. Lekin sof falsafiy manoda bu fikrni toʻgʻri deb boʻlmaydi. Borliq va yoʻqlik oʻrtasida dialektik oʻzaro aloqa mavjud.

Birinchidan, dunyo haqidagi hozirgi tasavvurlarga koʻra, biz yashayotgan Olam boʻshliqdan bino boʻlgan. Boʻshliq materiyaning alohida holati. Boʻshliq fizik borliqning eng boy tipi, oʻziga xos potensial borliq sifatida namoyon boʻladi, zero unda mumkin boʻlgan barcha zarralar va holatlar mavjud, biroq ayni vaqtda unda aktual tarzda hech narsa yoʻq¹.

Yana shuni ham etiborga olish lozimki, fiziklar (D.A.Landau, va boshqalar) nuqtai nazaridan biz yashayotgan Olam ham dunyoda yagona emas, chunki u rivojlanishning turli sikllarini boshidan kechirayotgan turli Olamlarning Cheksiz sonidan tashkil topadi. Shu manoda borliq va yoʻqlikning oʻzaro aloqasi ham nisbiy xususiyat kasb etadi. (bu fikr qadimgi mifologiyada olamning xilma xilligi gʻoyasi bilan uygʻun).

Ikkinchidan, amalda mavjud boʻlgan narsaning obektiv borligʻi yoʻqlikka chekinadi, lekin, shunga qaramay u haqda gapirilayotgan, yani u muayyan narsa sifatida fikrlanayotgan boʻlsa, bu narsa ongda mavjud boʻladi va oʻzining «ikkinchi» borligʻini saqlaydi, ayni holda u dastlabki obektning nusxasi, ideal obrazi boʻlib qoladi.

Shunday qilib, *oʻtgan zamondagi borliq yoʻqlikdir*, deb aytish mumkin. *Borliq doim hozirgi zamonda mavjud boʻladi, u faqat hozirgi zamonda oʻzini namoyon etadi*, basharti u dolzarb va amalda namoyon boʻlish imkoniyatiga ega boʻlsa, agar u potensial, yani axborot manbalarida mavjud yoki uning paydo boʻlishi obektiv rivojlanish mantigʻi bilan belgilangan boʻlsa. Amalda yoʻq boʻlgan narsa haqida ideal obraz sifatida fikrlash mumkin. Boshqacha aytganda, unga ideal obraz tarzidagi ideal borliq shakl-shamoyilini berish mumkin. Oʻtmishga tatbiqan biz borliq haqida faqat shu manoda soʻz yuritishimiz mumkin.

Ayni shu manoda *biz gʻoyalar, narsalar, voqealar, tarixiy shaxslar yoki oʻzimizga yaqin odamlar toʻgʻrisida soʻz yuritimiz, bunda ular yoʻqlikka aylanmagani, balki yangicha mavjudlik, xotira tarzidagi oʻzgacha borliq kasb etganini nazarda tutamiz*.

Shunday qilib, *borliq falsafiy kategoriya sifatida dunyoni butun rang-barangligi va turli-tuman namoyon boʻlish shakllari bilan yaxlit aks ettirish imkonini beradi*. Bunda narsalar, predmetlar, hodisalar oʻz xususiyatlari, xossalari bilan jamuljam holda aks etadi. Dunyoni va uning tarkibiy qismi boʻlmish insonni bilish yoʻlidagi bu muhim qadam bilan dunyoning tabiati va mohiyati, uning rang-barangligi, turli darajalari, koʻrsatkichlari, ramz-alomatlari, shakllari va hokazolar haqidagi mulohazalarning asosiy koordinatalar tizimsi

¹ Қаранг: Малюкова О.В. Материя, пространство и время с точки зрения физики XX века / Онтология, гносеология, логика и аналитическая философия. – СПб.: 1997. – С.93.

belgilanadi. Buning uchun mohiyat, hodisa, substansiya, materiya, ong, makon, vaqt, qonun kabi yangi falsafiy kategoriyalar muomalaga kiritiladi.

Inson o'zi va umuman dunyo haqida o'ylar ekan, odatda muayyan narsalar va ayrim tabiiy hodisalar bilan ish ko'radi. Ayni vaqtda u o'zini qurshagan dunyoni sinchiklab o'rganish va uning butun rang-barangligini tushunib etish uchun muayyan tayanch nuqtasi bo'lib xizmat qiladigan qandaydir asosning shak-shubhasiz mavjudligini qayd etadi. Falsafa tarixidan biz bunday asos sifatida, masalan, Suqrot dan oldingi qadimgi yunon faylasuflarida tabiat elementlari, o'rta asrlar falsafasida Xudo, Dekartda: «Men fikrlayapman, demak, mavjudman», degan ongli inson amal qilganini ko'ramiz.

Ammo inson bilishning bu birinchi bosqichida to'xtab qolmagan va o'zini qurshagan borliqning ko'p sonli turli-tuman holatlari orasida qolgan barcha narsalardan sezilarli darajada farq qiladigan narsalarni, borliqning ayni shu shakli voqelikning boshqa shakllari va holatlaridan nima bilan farq qilishini aniqlashga harakat qilgan. Bugungi kunda insoniyat borliqning ko'p sonli turli-tuman shakllaridan ularning ayniqsa aniq bo'lgan bir nechtasini farqlash imkonini beradigan tajriba va bilim to'pladi.

Sof borliq g'oyasi. «Sof borliq» - bu o'z holicha, barcha konkret belgilaridan xoli ko'rinishda olingan mavjudlik. *Birinchildan bo'lib Parmenid (miloddan avvalgi VI asr) borliq tushunchasidan yo'qlikning mavjud emasligi kelib chiqishini isbotlashga uringan. Amalda biz yo'qlik haqida hatto fikrlay ham olmaymiz, chunki agar biz u haqda o'ylasak, u bizning fikrimizda mavjud bo'ladi, yani borliq sifatida fikrlanadi. Binobarin, yo'qlikni tasavvur qilish ham mumkin emas, bu esa uning mavjud emasligini anglatadi. Ammo yo'qlik bo'lmasa, hech narsa paydo bo'lishi ham, yo'q bo'lishi ham mumkin emas.* Chunki paydo bo'lish yo'qlikdan bor bo'lish, yo'q bo'lish esa – yo'qlikka aylanishdir. Bundan xulosa shuki, borliq «harakatsiz», unda biron-bir o'zgarish bo'lishi mumkin emas: har qanday o'zgarish nimaningdir paydo bo'lishi va yo'q bo'lishi bilan bog'liq. Bundan tashqari, borliq yagona, bir jinsli va bo'linmas: uni qismlarga faqat yo'qlik ajratishga qodir, lekin u mavjud emas. Borliqning chegarasi bo'lishi mumkin emas, uning boshi ham, oxiri ham yo'q, zero, hamonki yo'qlik mavjud emas ekan, borliqni cheklashga qodir bo'lgan narsa ham mavjud emas.

Gegel «sof borliq» kategoriyasidan foydalanishning boshqacha usulini topgan. Uning ontologik konsepsiyasida bu kategoriya Mutlaq g'oya rivojlanish mantig'ining tayanch nuqtasi hisoblanadi. «Sof borliq» va «sof yo'qlik»ning ayniyiligini qayd etgan holda, Gegel bu qarama-qarshiliklar sintezidan iborat bo'lgan «shakllanish» tushunchasini kiritadi (zero shakllanish nimaningdir borligini anglatadi, chunki «shakllanmoqda», vujudga kelmoqda, lekin hali borliqqa ega emas, chunki «shakllanmagan», vujudga kelmagan). Shundan so'ng Gegel shakllangan nimadir «shakllanish»ning natijasi bo'lishini qayd etadi. Bu natija, Gegel fikriga ko'ra, «mavjud borliq», yani «sof borliq»dan farqli o'laroq, aniq sifatga ega bo'lgan borliqdir.

Albatta, Gegelning shakllanish g'oyasi muayyan narsaning shunday bir holatiki, unda shakllanayotgan narsa bir vaqtning o'zida ham mavjud bo'ladi, ham mavjud bo'lmaydi, degan fikriga qo'shilish mumkin emas. Ammo har qanday shakllanish – bu qandaydir predmetning «sof yo'qlik»dan emas, balki ilgari mavjud bo'lgan boshqa predmetlardan vujudga kelishidir. Har qanday «mavjud borliq» «sof borliq»dan va «yo'qlik»dan emas, balki boshqa bir «mavjud borliq»dan vujudga keladi. Gegel fikriga zid o'laroq, «sof borliq»ning «sof yo'qlik»ka o'tishi tushunchalar o'yinidan boshqa narsa bo'lmay, bundan amalda sifat jihatidan aniq biron-bir borliq vujudga kelmaydi (buni XIX asrdayoq L.Feyerbax va tushunchalar Gegelcha mantig'ining boshqa tanqidchilari qayd etgan). Ontologiyani «sof borliq» va «sof yo'qlik» kategoriyalari yordamida tuzishga intilish XX asrning ayrim ijodida ham kuzatiladi (M.Xaydegger, E.Fink va b.). Ammo, fikrning mazmunini nima fikrlanayotganini ko'rsatmasdan yoritish mumkin bo'lmaganidek, borliq kategoriyasining mazmunini borliqqa nima ega ekanligini ko'rsatmasdan yoritish mumkin emas. Fikr hamisha nima haqdadir fikr bo'lganidek, borliq har doim nimaningdir borlig'idir. «Sof borliq» ham

xuddi «sof yo‘qlik» kabi mazmunsizdir (bunda Gegel haq). «Sof borliq» tushunchasi quruq mavhumlikdan boshqa narsa emas.

Falsafa tarixida borliq muammosi. Borliq muammosini falsafiy anglab etishga ilk urinishlar miloddan avvalgi birinchi ming yillikda vujudga kelgan qadimgi Markaziy Osiyo, hind va qadimgi xitoy falsafalaridayoq kuzatiladi. Xususan, Markaziy Osiyoning eng qadimiy kitobi “Avesto”da, borliq harakatdagi dunyo, butun jonli va jonsiz narsalarning uyg‘unligidagi mavjudlik deb ifodalanadi.

Vedalar (qadimgi hind tafakkurining ilk yodgorliklari) va (ularga diniy-falsafiy sharhlar) –Upanishadalarda yaxlit manaviy substansiya, o‘lmas jon haqidagi g‘oyalar, shuningdek dunyo haqidagi tasavvurlar o‘z aksini topgan. So‘nggi zikr etilgan tasavvurlarga muvofiq butun borliqning negizini tabiiy asoslar – olov, havo, suv, yorug‘lik, makon, vaqt tashkil etadi. Qadimgi Hindiston mutafakkirlari borliq sirining tagiga etishga harakat qilar ekanlar, quyosh tunda qayerga ketadi, yulduzlar kunduzi qayoqqa yo‘qoladi kabi savollarga javob topishga uringanlar va bu tasavvurlarni eng qadimgi kitob – Rigvedalarda aks ettirganlar.

Qadimgi Xitoy falsafasi avvalo ijtimoiy muammolarga qarab mo‘ljallagan, unda inson borlig‘iga, shuningdek ijtimoiy borliqqa ko‘proq etibor berilgan. Ayni vaqtda, tabiatning birinchi asoslari ham etibordan chetda qolmagan. Bu qiziqish, xususan, narsalar va hodisalarning butun rang-barangligini belgilovchi besh stixiya (suv, er, daraxt, temir, olov) haqidagi ta‘limotda o‘z aksini topgan. Keyinroq “O‘zgarishlar kitobi”da borliqning butun rang-barangligini tashkil etuvchi bunday birinchi asoslarning sakkiztasi qayd etiladi.

Xudolarning kelib chiqishi, ularning hayoti, ishlari, o‘zaro kurashi haqida hikoya qiladigan va shu tariqa qadimgi odamlarning dunyoning vujudga kelishi va evolyusiyasi haqidagi tasavvurlarini aks ettirgan kosmogonik miflar Suqrotga qadar avvalo tabiat falsafasi sifatida yuzaga kelgan va rivojlangan yunon falsafasining birinchi manbai bo‘lib xizmat qildi. Ilk yunon faylasuflari o‘z asarlarini odatda “Tabiat haqida” deb nomlaganlari, ularning o‘zlari esa naturalistlar, “fiziklar” deb atalishi bu fikrni tasdiqlaydi.

Qadimgi yunon falsafasi vujudga kelgan paytdan boshlab ular butun borliqning birinchi sababini mavjud voqelikning o‘zidan izlaganlar, uni dam suv (Fales) yoki havo (Anaksimend) deb, dam hamma narsani boshqaradigan boqiy va Cheksiz asos – «apeyron»(Anaksimandr taxminan mil. av. 611-545 yillar) deb tavsiflaganlar. Anaksimandr hatto jonli mavjudotlarning tabiiy kelib chiqishi g‘oyasini ilgari surgan. Uning fikricha, mazkur mavjudotlar dengiz suvida vujudga kelgan va suv o‘tlaridan paydo bo‘lgan. So‘ngra baliqsimon mavjudotlar quruqlikka chiqqan va ulardan odamlar rivojlangan. Shunga o‘xshash fikrlarni *Ksenofan (mil. av. 580-490 yillar)* ham ilgari suradi. U hamma narsa Yer va suvdan vujudga keladi va rivojlanadi, hatto «biz ham Yer va suvdan paydo bo‘lganmiz», deb hisoblaydi.

O‘sha davrning bosh falsafiy masalasi – «hamma narsa nima?» degan savolga javob berar ekan, Pifagor (mil. av. 580-500 yillar) «hamma narsa sondir», degan xulosaga keladi. U Yerning sharsimonligi haqidagi g‘oyani birinchi bo‘lib ilgari suradi.

Parmenid (mil. av. 540-480-yillar) faylasuflar orasida birinchi bo‘lib borliqni kategoriya sifatida tavsiflagan va uni maxsus falsafiy tahlil predmetiga aylantirgan. U haqiqiy borliq mohiyatining o‘zgarmasligi haqidagi g‘oyani ilgari suradi. Parmenid fikricha, borliq paydo bo‘lmagan va u yo‘q ham bo‘lmaydi, chunki undan boshqa hech narsa yo‘q va bo‘lishi mumkin ham emas. Borliq yagona (uzluksiz), harakatsiz va barkamoldir. U o‘z chegaralariga ega bo‘lib, «ulkan mutlaqo yumaloq Sharga» o‘xshaydi.

Eleatlar maktabi vakili bo‘lgan (*samoslik*) *Melis* «Tabiat yoki borliq haqida» deb nomlangan asarida borliq chegarasiz deb qayd etadi. Uning fikricha, agar borliqning chegarasi bo‘lsa, bu borliq yo‘qlik bilan chegaradoshdir. Biroq, hamonki yo‘qlik mavjud emas ekan, borliq ham chegarali bo‘lishi mumkin emas.

Shunday qilib, qadimgi yunon falsafasining Suqrotga qadar bo‘lgan davrida ontologiya sezilarli darajada rivojlangan: o‘sha davr atoqli faylasuflarining deyarli barchasi borliq muammosini bevosita yoki bilvosita o‘rganib, uni, boqiy va barkamol kosmos, «yagona

tabiat», yani moddiy-hissiy dunyo bilan tenglashtiradi. Masalan, Empedokl (mil. av. 484-421 yillar) «borliq» atamasini bevosita ishlatmagan bo'lsa ham, «barcha narsalarning to'rt negizi» (olov, havo, suv va yer) haqida so'z yuritir ekan, dunyo (kosmos) tuxumsimon ko'rinishga ega deb hisoblagan, hayot nam va issiq suv o'tlaridan kelib chiqqani haqida mulohaza yuritgan. Demokrit va Levkipp atomlarni muayyan modda sifatida tavsiflab, ularni «bo'shliq» - yo'qlikka zid o'laroq, «to'la» yoki «qattiq» borliq bilan tenglashtirgan.

Shu davrda borliqni tushunishga nisbatan dialektik yondashuv ilk bor namoyon bo'ladi. Geraklit (mil. av. 544-483 yillar) butun dunyo muttasil harakat va o'zgarish jarayonini boshdan kechiradi deb hisoblagan va shu munosabat bilan «ayni bir narsa mavjud va nomavjuddir» deb qayd etgan..

Aristotel (miloddan avvalgi 322-384 yillar). «Borliq nima?» degan savol qo'ygan, tafakkur va borliqning bir xilligi g'oyasini ilgari surgan. Aristotelning fikricha, «borliq kategorial so'zlash shakllari orqali ifodalanuvchi barcha narsalarga o'z-o'zidan bog'lanadi. Zero, bunday so'zlash usullari qancha bo'lsa, borliq ham shuncha manoda ifodalanadi. Ayrim iboralar narsaning mohiyatini, ayrimlari - sifatini, ayrimlari - miqdorini, ayrimlari – nisbatini, ayrimlari – harakati yoki o'zgarishini, ayrimlari – «qaerda»ligini, ayrimlari – «qachon»ligini anglatgani sababli, borliq ularning har biriga mos manolarga ega bo'ladi»¹.

Aristotel ontologiyasi asosida uchta talimot yotadi:

a) borliqning kategorial tahlili (kategoriyalar haqidagi talimot)

b) borliqning kauzal tahlili (borliqning sabablari haqidagi talimot)

v) borliqning imkoniyat va voqelik munosabati orqali tahlili. (imkoniy borliqdan voqelikka o'tish jarayonining tahlili). Demak, Aristotel ontologiyasini tushunish uchun ana shu uch talimot yoki tahlil mazmuniga tayanish kerak .

Borliq tushunchasini Platon (mil. av. 427-347 yillar) sezilarli darajada kengaytirdi. U nafaqat moddiy, balki ideal narsalar ham borliqqa ega ekanligini falsafa tarixida birinchi bo'lib ko'rsatib berdi. Platon «haqiqiy borliq» bo'lishi «obektiv mavjud g'oyalar dunyosi»ni «hissiy borliq»qa qarama-qarshi qo'ydi. Bunda u inson ongida mustaqil mavjud bo'lgan tushunchalar borlig'ini ham ko'rsatib o'tdi va shu tariqa ilk bor «borliq» tushunchasiga amalda mavjud bo'lgan barcha narsalarni kiritdi.

Borliq muammosiga oid Demokrit va Platon yondashuvi. Birinchi *Demokrit yondashuvi borliqni turli tarzda namoyon bo'lishi va ongda aks etishi (diskret situativ-empirik) ko'rinishida tushunishni nazarda tutadi hamda naturalizm sifatida namoyon bo'ladi.* Bu holda borliq muayyan empirik harakatlarga bog'liq bo'ladi va insonning har bir kuni nimadan tashkil topsa, Shuning o'zidagina tashkil topadi. Ikkinchi *Platon yondashuvi borliqning mohiyati xususida alohida mushohada yuritishga yo'naltiradi, bunda borliq g'oyaga, erishib bo'lmaydigan orzuga, amalga oshmaydigan, noreal jarayonga aylanadi.* Borliqning mazkur sxolastik talqini shiorlar, dasturlar, chorlovlar va deklaratsiyalarda hozirgacha mavjud. Real hayot jarayonida bu ikki qarama-qarshi yondashuv yakka, xususiy va umumiyning o'zaro aloqadorligi bilan barham topadi. Zero, o'zining yakkaligida o'z umumiylikini ifoda etmaydigan, o'zining mavjudlik holati bilan o'zgarish va yo'q bo'lishni nazarda tutmaydigan bironta ham narsa va hodisa yo'q. Voqealar borliqning mohiyatini namoyon etadi, haqiqiy hayot faoliyatining parchasi tarzida yangi sifat kasb etadi. Ushbu jarayondagi shakllanish, o'zgarish, rivojlanish hayot jarayonining tarkibiy qismlaridir. Keyinchalik falsafa tarixida borliqning ko'p sonli har xil talqinlari shakllandi, lekin ularning barchasi borliq haqidagi hissiy va oqilona tasavvurlar atrofiga u yoki bu tarzda tiziladi. Bunda fikrlar va yondashuvlar rang-barangligi namoyon bo'ladi.

O'rta asrlar G'arb va Sharq falsafasida *“haqiqiy borliq” – “Xudoning borlig'i” va “haqiqiy bo'lmagan”, yani Xudo yaratgan borliq farqlanadi.* Demak O'rta asrlarda borliqning oliy asosi Xudodir, degan g'oya ilgari surildi. Barcha barkamolliklar yig'indisi sifatida Xudo mavjudlik xususiyatiga ham egadir, chunki mavjud bo'lmagan mavjudot

¹ Аристотел //Всемирная энциклопедия.-Т.: Современный литератор, 2001. – С.24.

nomukammaldir. Binobarin, hamma narsaning mavjudligi Xudoda mujassamdir. Xudo borligi to'g'risidagi ontologik dalilning shiorlaridan biri ana shundan iboratdir. Unga ko'ra, butun dunyoni bir joyga bo'ysunish, quyi va oliyning subordinatsiyasiga asoslangan ierarxik tuzilmalar qamrab olgan. Bunda inson ruhi va ilohiy asosning o'zaro tasiri masalasi bosh muammoga aylanadi.

Foma Akvinskiy ontologiyasida borliq ham ehtimol tutilgan, ham amalda mavjud deb qaraladi. Borliq - ayrim narsalarning mavjudligi, yani substansiyadir. Foma Akvinskiy *imkoniyat* va *voqelik* kabi kategoriyalar bilan bir qatorda *materiya* va *shakl* kategoriyalarini ilmiy muomalaga kiritadi. Bunda *materiya* imkoniyat sifatida, *shakl* esa – voqelik sifatida qaraladi.

Foma Akvinskiy Aristotelning shakl va materiya haqidagi asosiy g'oyalaridan foydalanib, din haqidagi talimotni ularga to'la bo'ysundiradi. Materiya shaklsiz mavjud bo'lmaydi, shakl esa oliy shaklga yoki «shakllarning shakli» - Xudoga bog'liqdir. Xudo esa sof manaviy mavjudot. Shaklning materiya bilan birikuvini moddiy dunyo uchungina zarur. Boz ustiga materiya (Aristotelning kabi) passivdir. Unga shakl faol tus beradi. Foma Akvinskiy «ilohiy borliq», hamonki u o'z-o'zidan ravshan narsa emas ekan, tafakkurimiz anglashga qodir bo'lgan narsalar orqali isbotlanishi lozim. U Xudo borligining hozirgi zamon katolik cherkovi ham foydalanuvchi o'z dalil-isbotini taklif qiladi. Demak, o'rta asrlarning borliq muammosi teotsentrik xususiyatga ega.

Sharqning buyuk mutafakkiri Forobiy “Fuqarolik siyosati” va “Fozil shahar odamlari” asarida borliq va uning ibtidosi masalasi haqida fikr yuritadi. Forobiy borliq muammosini hal qilishda “vujudi vojib” va “vujudi mumkin”ning o'zaro nisbatiga murojaat qiladi. Uning fikricha “vujudi vojib” barcha mavjud yoki paydo bo'lishi mumkin bo'lgan narsalarning birinchi sababi. Birinchi sabab sifatida u o'zga turtkiga muhtoj emas. U mutloq borliq va donishmandlik ifodasi. “Vujudi mumkin” esa doimo o'zgarishda, ziddiyatli munosabatlarda bo'lib, unda barcha narsalar oddiydan murakkabga, tartibsizlikdan tartiblilikka qarab harakat qiladi. “vujudi vojib“ yaratgan eng buyuk voqelikdan biri inson aqlidir. U “Fuqarolik siyosati” asarida borliqni olti darajaga bo'ladi:

1. Birinchi holatdagi sabab.
2. Ikkinchi holatdagi sabab.
3. Uchinchi holatdagi aqli faol.
4. To'rtinchi holatdagi instinkt.
5. Beshinchi holatdagi shakl.
6. Oltinchi holatdagi materiya.

Forobiy bu darajalarning har biriga tarif beradi. Keyin u “uchinchi aql” - aqli faolni tariflaydi. Unga ko'ra, aynan “aqli faol”ga ko'ra, insonning tabiiy, manaviy va ruhiy hayoti shakllanadi.

Forobiy dunyoning rang-barangligini tushuntirish uchun Aristotelning shakl va materiya haqidagi ta'limotidan foydalangan. Forobiy borliqning birinchi sababi va harakat manbai sifatida Xudo mavjud deb hisoblagan bo'lsa-da, uning falsafasi bilish va borliqning murakkab masalalarini yechishga intilish bilan tavsiflanadi. Ayni shu sababli faylasuf borliqning holatlarini, uning shakllarini: oddiy elementlar – havo, olov, yer, suvni; shuningdek minerallar, o'simliklar, hayvonlar, inson va osmon jismlarini sinchiklab o'rganadi. Shu tariqa u tashqi dunyoning obektiv mavjudligiga urg'u beradi. Forobiyning falsafiy qarashlari Sharq falsafasining rivojlanishiga kuchli tasir ko'rsatdi.

Ibn Sino fikricha ham borliqning asosi “vujudi vojib” ya'ni Ollohdur. Vujudi vojib bu birinchi mohiyat. Uning mavjudligi sababini boshqa narsalardan qidirish noo'rin. Chunki birinchi sabab uning natijasi bo'lgan xilma xil jarayonlarning mohiyatiga bog'liq bo'la olmaydi¹. Zero vujudi vojibning mavjudligi uning o'ziga bog'liq. U yagona, abadiy mohiyat. Unda kamchilik va qusurlar bo'lishi mumkin emas. Vujudi vojib doimiy faol, unda toliqish

¹ Ибн Сино Трактат о разделении // Классификации существующих вещей//Материалы по истории прогрессивной философии .-М.: 2003. –С. 56

sustlik bo'lishi mumkin emas. Vujudi vojib vujudi mumkinning yaratuvchisi. Vujudi mumkinning ichki mohiyati harakat bilan bog'liq. Ibn Sinoning borliq haqidagi qarashlari keyingi mutafakkirlar ijodiga ijobiy tasir ko'rsatdi.

Tasavvuf talimotida borliq muammosi. Tasavvufda oriflar va oshiqalar o'zlarining poetik asarlarida va mifologik g'oyalarda borliq haqidagi bilimlarini bayon etganlar.

Tasavvuf talimotida ontologiya birinchidan, ramz, majozlar, qiyoslarda o'z ifodasini topadi. Ikkinchidan, ushbu ontologiya inson tafakkuriga emas, tuyg'ularga yo'nalgan, musiqa jo'rliqi, tasviriy sa'nat asarlarida namoyon bo'lgan, "Aruz" vaznida bitilgan maqomlarda kuylangan. Uchinchidan, poeziya qalb faolligining mahsuli hisoblanadi va u asosan, tuyg'ularga tasir etadi. Buni anglashning mantiqiy tafakkurdan yuqori shakli, deyish mumkin. Shu manoda poeziyani tushunish uchun ongning mantiqiy (nazariy) tafakkurdan yuqoriroq shakli – intellektual intuitsiya taqazo etiladi. Chiziqli (mantiqiy) tafakkurning yolg'iz o'zida esa, na intellektual va na estetik (hissiy) intuitsiya ishtirok etmaydi. Shu manoda A.Navoiy aytganidek, majozlar haqiqatga ancha yaqinroq. To'rtinchidan, ramzlar, majozlar hammaga ham aytilishi mumkin bo'lmagan bazi g'oyalarni (sirlarni) muayyan odamlargagina yetkazish vazifasini bajargan.

Tasavvuf ta'limoti vakillaridan biri Nasafiy ontologiyasi sof Vahdat nimaligini tushunishdan boshlanadi. Uning fikricha borliqning mohiyati bo'lgan sof (musaffo) Vahdat (birlik), jism va ruhning manbaidir, u kitob va kalomning ham boshi, malakut (farishtalar) va mulk (moddiy) olamlarining asosi, butun borliq va odamning manbaidir. Uni sufizmda jabarut, deb ataydilar (Jabarut – arab tilida «Buyuklik», ulug'lik degan ma'nolarni bildiradi). Mulk va malakutda bir jami narsalar Jabarutda (tezis holda) mavjud, deb ko'rsatiladi (bu Aristotelning «imkoniyat» kategoriyasida yoki potensiyada o'z ifodasini topgan). Xullas Sharqda ontologiya masalasi Xudo borlig'i bilan bog'liq holda o'rganiladi.

Yangi davrda borliqning mohiyati Xudoning ishlariga emas, balki tabiat qonunlariga bog'lanadi. Tabiat borliqning butun yashirin ma'nosini qamrab oladi, shu sababli u bilan muloqot qilish, uning tabiiylik darajasini sinab ko'rish muhimdir. Tabiatni o'rganuvchi fanlar birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Jamiyatda tashabbuskorlik, faollik va omilkorlikning rivojlanishi individualizmga asoslangan antropotsentristik dunyoqarashni shakllantiradi.

XVII-XVIII asrlarning faylasuflari Golbax, Gelvetsiy, Lametri borliq tushunchasini fizik borliq bilan bog'laydi. Bu faylasuflarning naturalistik qarashlari mexanikaning faol rivojlanishi bilan belgilangan va ularning tabiat haqidagi tabiiy-ilmiy tasavvurlarini aks ettirgan. Bundan borliqni «naturallashtirish» g'oyasi kelib chiqqan.

Spinoza (1632-1677) dunyo haqidagi *monistik ta'limotni* yaratdi. Uning monizm panteizm ko'rinishida namoyon bo'ladi: Benedik Spinoza o'z ontologiyasida Xudo va tabiatni ayniylashtiradi, bunda Xudo yaratuvchi tabiat va yaratilgan tabiat sifatida amal qiladi. Ayni vaqtda B.Spinoza birgina moddiy substansiya mavjud bo'lib, uning asosiy atributlari ko'lamlilik va fikrlashdir, degan g'oyani ilgari suradi. Shunday qilib, butun tabiat u Xudo bo'lgani uchunгина emas, balki unga fikrlash xos bo'lgani uchun ham jonli hisoblanadi. Spinoza butun tabiatni jonlantirib, shu tariqa gilozoist-faylasuf sifatida ham namoyon bo'ladi.

Jyulen Ofre de Lametri (1709-1751) moddiy dunyo «o'z holicha mavjud» ekanligiga, uning boshi ham, oxiri ham yo'qligiga ishongan. Lametri ta'limoti Epikurning atomistik g'oyalari, Spinozaning monistik ta'limoti va J.Lokk sensualizmi ta'sirida vujudga kelgan. Lametri jonni aql faoliyati funksiyasi va ko'rinishi deb hisoblagan va Dekartning umrboqiy nomoddiy jon haqidagi g'oyasi asossiz ekanligini isbotlashga harakat qilgan.

Deni Didro borliq muammolarini o'rganish sohasiga dialektikani tatbiq etadi. Uning fikricha, butun materiya his qiladi (bu gilozoizm nuqtai nazari). Ammo u «inert hissiylik» va «faol hissiylik»ni farq qiladi. «Faol hissiylik» muayyan tarzda uyushgan materiyadagina namoyon bo'ladi.

Nemis klassik falsafasi «substansiya» (dunyoni tushunish zamirida yotuvchi, nisbatan barqaror va mustaqil holda mavjud mohiyat), «mutlaq «Men»ning erkin, sof faoliyati»

(Fixte), «obektiv rivojlanuvchi g'oya» (Gegel) kabi falsafiy kategoriyalarni qayd etib, borliq muammolari talqiniga yanada teranroq mazmun baxsh etdi.

Jumladan Gegelning «Ruh fenomenologiyasi» asari falsafiy tizimga o'ziga xos debochadir. Bu asarda Gegel inson ongi turli darajalari rivojlanishining izchil qatorini tahlil qiladi. Gegel tizimining birinchi va muhim qismi – «Mantiq» «Ruh fenomenologiyasi»ning yakuni va xulosasidir. Bu subekt va obektga qadar mavjud bo'lgan «sof fikr» sohasidir. Mantiqda uning o'zi va mantiq shakllaridan tashqari hech qanday empirik mazmun mavjud emas. Mantiq tarix va tabiatdan oldin paydo bo'lgan. Mantiq ularni yaratgan.

Mantiq uch qismga: borliq, mohiyat va tushuncha haqidagi ta'limotga bo'linadi. Borliq va mohiyat tushuncha o'zini to'liq namoyon etgunga qadar «ko'tariladigan» pillapoyalar sifatida qaraladi. «Mantiq»da mutlaq g'oyaning rivojlanishi mavhum mantiqiy kategoriyalar ko'rinishida yuz beradi. Uning tayanch nuqtasi – borliq haqidagi sof mavhum fikr. Dastlab mazmunsiz bo'lgan bu «sof borliq» tushunchasi «nimadir» orqali o'z mazmunini kasb etishga harakat qiladi. Bu «nimadir», o'z navbatida, «muayyan borliq»dir. Gegel fikriga ko'ra, mutlaq g'oyaning vujudga kelish jarayoni ayni shu tariqa boshlanadi. «Muayyan borliq» keyingi bosqichda «qandaydir muayyan borliq» sifatida amal qiladi yoki sifat kasb etadi. Sifat kategoriyasi miqdor kategoriyasi bilan birga rivojlanadi. Sifatli miqdor yoki miqdoriy sifat esa o'lchov hisoblanadi. Borliq haqidagi talimotda Gegel dialektika qonunlaridan biri: miqdordan sifatga va sifatdan miqdorga o'tish, rivojlanish jarayonlari sakrash tarzida yuz berishini asoslashga harakat qiladi.

Hodisa sifatida tushuniladigan borliqdan Gegel yanada teranroq, ichki qonuniyatlarga – mohiyatga o'tadi. Bu qismda Gegel qarama-qarshiliklarning bir-biriga o'tishi, ularning birligi, ayniyat va kurash to'g'risidagi qonunni tahlil qiladi. Gegel fikriga ko'ra, ziddiyat – bu qarama-qarshiliklarning o'zaro nisbatidir. Ular bir-birisiz mavjud bo'lmaydi, lekin turli yo'ldan rivojlanadi va bu ular o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuviga sabab bo'ladi. Ziddiyatni yechish yoki unga chek qo'yish talab etiladi. Gegel ziddiyatni asos va oqibatning, shakl va mazmunning, hodisa va mohiyatning, imkoniyat va voqelikning, tasodif va zaruriyatning o'zaro nisbatida ko'radi. Ziddiyat haqidagi talimotni rivojlantirar ekan, Gegel ichdan zarur bo'lgan, har qanday o'zgarish va rivojlanishning manbai sanalgan «o'z-o'zidan harakat» haqida xulosa chiqaradi.

XX asrda borliqqa munosabat. *XX asr borliqni tushunishni tarixiylik, insonning mavjudligi, qadriyatlar va til bilan bog'lab, uning talqinini kengaytirdi.* Neopozitivizm falsafiy yo'nalishi esa, avvalgi ontologiya falsafaning emas, balki ayrim fanlarning predmeti deb hisoblab, falsafadagi borliq muammosini soxta muammo sifatida talqin qildi.

Borliq mohiyatini tushunib etishda eng yangi qarashning o'zagini insonning ijtimoiy ijodi tashkil etadi. Bunda borliq hayot faoliyati jarayoni sifatida tushuniladi. Fan-texnika taraqqiyotining suratlari tobora jadallashib borayotgan hozirgi sharoitda mazkur dunyoqarash ko'pincha texnokratik dunyoqarash deb ataladi.

Noklassik borliq. Noklassik falsafa dunyoning aqlga muvofiqligi, shuningdek inson ongining mustaqilligiga shubha bildirdi. Pozitivistlar umuman ontologiyani yaratishdan bosh tortdilar. Irratsionalizm, marksizm va ekzistensializm da ontologik konsepsiyalar hayot, jamiyat va inson tushunchalari rivojlantirildi, ular borliqning noyob usullari sifatida tavsiflandi. Quyida noklassik falsafada borliqqa munosabatni tahlil qilamiz.

Borliqning irratsionalistik konsepsiyasi. Falsafiy irratsionalizm asoschisi A.Shopengauer olamning aqlga muvofiqligi haqidagi tezisga shubha ko'zi bilan qaraydi. Uning fikricha, borliqning o'zi emas, balki bizning u haqdagi tasavvurimiz aqlga muvofiqdir, zero tasavvur – bu inson aqlining mahsulidir. Ammo tasavvur – bu hodisa, mohiyat darajasida esa dunyoni aqliy idrok etish mumkin emas. Shopengauer o'zining «Dunyo intilish va tasavvur sifatida» deb nomlangan asarida dunyoning borlig'ini ikki tarkibiy qismga – «yashashga intilish sifatidagi dunyo» va «inson tasavvuri sifatidagi dunyo»ga ajratadi. Uning fikricha, yashashga intilish haqiqiy borliqdir. Yashashga intilish ko'r-ko'rona va nooqilonadir, zero uning asosiy niyati – o'z-o'zini asrashdir. O'z-o'zini asrash instinkti – butun tiriklikning

tabiiy xossasidir. Ammo Shopengauer romantiklarga ergashib, yashashga intilish dunyoning barcha narsalariga va umuman dunyoning o'ziga xosdir, deb hisoblaydi. Dunyo haqidagi bunday mifopoetik tasavvur hayotda yana tariflar va tushunchalar tilida ifodalab bo'lmaydigan o'ziga xos tabiiy stixiyani ko'rish imkoniyatini beradi.

Fridrix Nitsshe (1844-1900) borliqning ikki asosi: dionisiycha hayotiy asos va apolloncha bir yoqlama-intellektual asosni ajratgan va haqiqiy madaniyat bu asoslarni muvozanatga solishga harakat qilishi lozim, deb hisoblagan. Yevropa madaniyati mazkur idealni ro'yobga chiqara olmadi va inson borliq deganda stixiyali shakllanishni emas, balki tartibga solinganlikni tushunib, o'z mavjudligining asosiy negizlaridan uzoqlasha boshladi. Vaholanki, hayot abadiy harakat va shakllanishdan iboratdir.

Hayotning mazmun va mohiyati hokimiyatga intilishda namoyon bo'ladi. Bunday intilish butun tiriklikka xosdir. Unga intellektning hukmronligi, o'z yaqiniga muhabbatni targ'ib qiluvchi axloq va tenglikni elon qiluvchi sotsializm monelik qiladi. Bularning barchasi qullar axloqini tashkil etadi. To'ralar axloqi esa hayotning qimmatini, odamlar o'rtasidagi tengsizlik hamda kuchning hukmronligiga asoslanishi lozim. Nitsshe «Xudo o'ldi» degan tezisni ilgari suradi. Ushbu tezis yangicha axloqni shakllantirish zarurligini anglatadi. Nitsshe falsafasi XX asr falsafasining turli yo'nalishlari: hayot falsafasi, pragmatizm va ekzistensializmga ulkan ta'sir ko'rsatdi.

Borliqning tarixiy konsepsiyasi. XIX asrda ijtimoiy borliq haqidagi talimot shakllandi. Unga ko'ra, ijtimoiy borliq individning borlig'iga nisbatan ham, ijtimoiy ongga nisbatan ham birlamchidir. Shunday qilib, bu davrda jamiyatga fizik borliqqa o'xshash borliq sifatida qaralgan. Ayni shu sababli jamiyat ham tabiat qonunlariga o'xshash aniq va shubhasiz qonunlarga bo'ysunishiga bu davr mutafakkirlarining ishonchi komil bo'lgan. Ijtimoiy borliq - bu moddiy borliq. U individlarning ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyati bilan belgilanadi. Ijtimoiy borliq qonunlari uning tarixiy rivojlanish jarayonida namoyon bo'ladi. Jamiyat tarixi bu davrda ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar: ibtidoiy jamoa, quldorlik, kapitalizm va kommunistik tadirijiy va qonuniy ketma-ketligi sifatida talqin qilgan. Unga ko'ra, har bir tuzum ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarini o'z ichiga olgan tegishli ishlab chiqarish usuli bilan belgilanadi.

Ishlab chiqarish kuchlari (bazis) – bu o'zini o'zi rivojlantirish va o'z-o'zidan murakkablashishga qodir bo'lgan o'ziga xos borliq. Evolyusionizm ta'limotlarida materiya, Spinozaning «yaratuvchi tabiati» kabi, mustaqil rivojlanish qobiliyatiga ega, moddiy ishlab chiqarish esa moddiy borliqning eng murakkab darajasi hisoblanadi. Bu yerda materiya, moddiy borliq, shu jumladan moddiy ishlab chiqarish ijtimoiy organizmga o'xshatiladi va unga hayot alomatlarini tatbiq etiladi.

Ishlab chiqarish munosabatlari (bazisning ustqurmasi) formal borliq sohasiga kiradi. Ammo shakl tadirijiy rivojlanishga qodir emas, u faqat o'zgarish jarayonida boshqa shakl bilan almashtirilishi mumkin. Shu sababli ishlab chiqarish munosabatlarining almashuvi «inqilobiy sakrashlar» tarzida kechadi. Bu sakrashlar ishlab chiqarish kuchlari bilan muvofiq kelishi ham (bu hol formatсион o'sish davrida kuzatiladi), ularning rivojlanishiga to'sqinlik qilishi ham mumkin. So'nggi zikr etilgan holat ishlab chiqarish munosabatlarining yangi ishlab chiqarish kuchlariga muvofiq keluvchi yanada barkamolroq shakliga inqilobiy yo'l bilan o'tilishiga olib keladi. Bunda yangi ishlab chiqarish kuchlari eskilaridan mustaqil o'sib etiladi. Masalan, feodal tuzumda kapitalistik ishlab chiqarish kuchlari mustaqil o'sib etilgan va eski ishlab chiqarish munosabatlari bilan to'qnashib, burjua inqilobi jarayonida yangi – kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlariga ega bo'lgan. Ular ishlab chiqarishning kapitalistik usuli va ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkdorlikning kapitalistik shakliga muvofiq keluvchi yangi qonunlar, yangi huquq, axloq va yangicha dunyoqarashni o'z ichiga oladi. Borliqning ushbu konsepsiyasi tarixiy voqelikda o'zini oqlamadi.

Borliqning ekzistensial-germenevtik konsepsiyasi. Ekzistensialistlar mushohada yuritish orqali anglab yetish mumkin bo'lgan mohiyat (essensiya)ni amalda mavjudlik (ekzistensiya)ga qarshi qo'yadilar. Ular borliqning mazmuni to'g'risidagi masalaga qaytish

lozimligini e'tirof etadilar. Lo'nda qilib aytganda, borliqning oqilona tavsifi uning asl mazmunini yoritib berishga qodir emas. Bunday mazmun hayot tajribasida, yani «shu yerda borliq» yoki mavjudlik orqali namoyon bo'ladi. Germenevtika borliq sxemasi yoki formulasini aniqlashga emas, balki uning mazmunini bilishga qaratilgan. Falsafiy muammo sifatidagi borliqning mazmuni insonni o'z mavjudligining pirovardligi va tasodifiyligini anglash natijasida yuz bergan shokdan xalos etishi lozim. Bir so'z bilan aytganda, bu yerda aristotelcha analitikaga xaydeggercha germenevtika qarshi qo'yiladi.

Borliq germenevtikasi oqilona-sxematik yoki metafizik bilimga ishonchsizlik ko'zi bilan qarashga asoslanadi. Falsafa tarixida germenevtikaning ayrim tarafdorlari: a) mistik; b) estetik; v) intuitiv; g) irratsional narsalar va hodisalarga qarab mo'ljal oladilar. Dunyoni anglab yetish mazkur usulining aks sadolari Pifagor (osmon musiqasiga quloq solish), Platon (g'oyalar xususida mushohada yuritish), Tertullian (absurd orqali haqiqatning tagiga yetish), Paskal (aql haqiqatlariga yurak haqiqatini qarshi qo'yish), romantiklar, Kerkegor, SHopengauer va Nitsshe metodida mavjud.

Borliq va mavjudlik konsepsiyasi M.Xaydegger loyihasining tayanch nuqtasi hisoblanadi. (1889-1976. *Bu loyihani ishlab chiqish bilan u asosan «Borliq va vaqt», «Fenomenologiyaning asosiy muammolari» asarlarida shug'ullanadi*). M.Xaydegger fikricha borliq, mavjudlikning borlig'i, lekin borliq mavjudlikdan kelib chiqadigan yo'qlik emas, yani u mavjudlik hisoblanmaydi. Bu yerda Xaydegger I.Kantning borliq predikat emas, degan fikriga qaytadi. Ammo bu holda borliq nima? Keng tarqalgan tasavvurga ko'ra, mavjud narsalarning barchasi ayni bir borliq usuli – mavjudlik bilan tavsiflanadi. Shunga muvofiq tabiat va ruh (g'oya va narsa, res cogitans va res extensia) farqlanadi. Ammo bu farqlash borliqning usullari o'rtasidagi farqni ifodalashga qodir emas. U faqat mavjud narsaning mohiyatini belgilovchi unsurlar o'rtasidagi farqni aks ettiradi.

M.Xaydegger fikriga ko'ra, borliq usullarini ajratishning haqiqiy yo'li borliqning mohiyati (essentia) va usulining bir-biriga mansubligini mohiyat va usulning borliq g'oyasiga mansubligi nuqtai nazaridan tahlil qilishga asoslanadi. Nemis mutafakkiri borliqning olti usuli: ekzistensiya, birgalikda mavjudlik, qo'l ostidalik, hozirlik, hayot va barqarorlikni farqlaydi. Bu usullarning barchasi bir-biridan shu darajada farq qiladiki, «borliq» tushunchasining yagonaligini shubha ostida qoldiradi. Bu yerda mavjudlik to'g'risidagi masala Xaydegger qarshisida eng muhim masalalardan biri sifatida ko'ndalang bo'ladi.

Mavjudlik tushunchasining tahlili uning «hozirlik», «dunyo» va «qo'l ostidalik» tushunchalari vositasida ifodalanuvchi fenomenlar bilan ontologik o'zaro aloqasini qayd etishdan boshlanadi. Bunda mavjudlikni borliq turlaridan biri sifatida tushunish mumkin emasligi, mavjudlik muammosini, «uning shartlari va chegarasini» atroflicha o'rganish zarurligi takidlanadi. Faylasuflar hatto mavjudlik to'g'risidagi masalani qo'yish usulida ham aniq bir to'xtamga kelganlari yo'q. Bu xususda Xaydegger «ongga nisbatan transsendent» bo'lgan narsa mavjudmi, tashqi dunyoning mavjudligini isbotlash mumkinmi, mavjudlikni anglab yetish mumkinmi qabilidagi masalalarni va nihoyat, mavjudlikning mazmuni to'g'risidagi masalani aralastirish odat tusini olganini takidlaydi.

Yuqorida zikr etilgan har xil, lekin o'zaro bog'langan masalalar Xaydeggercha talqinida mavjudlik muammosi uch qismga ajratiladi: a) borliq hamda «tashqi dunyo»ni isbot qilish mumkinligi muammosi sifatidagi mavjudlik; b) ontologik muammo sifatidagi mavjudlik; v) mavjudlik va tavajjuh.

Birinchi muammoni tahlil qilar ekan, Xaydegger tashqi dunyoning mavjudligi yoki uni isbotlash to'g'risidagi masala bir vaqtning o'zida ma'nosiz va ikki ma'noli ekanligini qayd etadi. Masalaning ma'nosizligi shu bilan izohlanadiki, mazkur masala dunyoda borliq sifatida mavjudlik bilan qo'yilgan. Masalaning ikki ma'noliligi, Xaydegger fikriga ko'ra, bir-biridan farq qiladigan ikki narsa: nimadadir borliq sifatidagi dunyo va ichki mavjudlik sifatidagi «dunyo»ning aralashuvi tufayli kelib chiqadi. Tashqi dunyoning mavjudligi to'g'risidagi masala bu yerda dunyo fenomeniga oydinlik kiritmasdan qo'yiladi. Buning oqibatida amalda

isbotlanayotgan narsa yoki hodisaning isbotlash usuli va isbotlashning e'lon qilinayotgan maqsadi bilan aralashuvi yuz beradi.

Shunday qilib, Kant falsafadagi janjal deb nomlagan masala – tashqi dunyo mavjudligining dalil-isbotlari yo'qligi Xaydeggerga muammoni noto'g'ri qo'yish bo'lib tuyuladi. U bunday isbotlashni amalga oshirishni ko'zlagan shaxslarning shu yerda hozirligining o'ziniyoq mavjudlikning isboti deb hisoblaydi. Xaydegger fikriga ko'ra, hatto dunyoning mavjudligiga ishonish lozimligini takidlovchilar ham, adashadilar, zero ular bunday dalil-isbotlar idealda mavjud bo'lishi lozimligini tasdiqlaydilar.

Borliqning ezoterik talqini. *Ikki xil borliqning mavjudligi ezoterizmning asosiy g'oyasi hisoblanadi. Ezoterik qarashlarga ko'ra, bu borliqlarning biri mutlaqo ideal xususiyat kasb etadi (bu ezoterika atamalarida nozik darajalarda mavjudlikni anglatadi), ikkinchisi esa insonning kamolotga eltuvchi yo'lni bosib o'tish va o'zini ham, kosmosni ham o'zgartirishga bo'lgan intilishini aks ettiradi. Bundan ezoterizmning ikki aniq yo'nalishi kelib chiqadi. Ularning biri teran ong va ulkan iste'dodga ega bo'lgan komil inson g'oyasiga, ikkinchisi – «Xudoning Yerdagi saltanati» xoliazmik formulasi bilan moddiylashtirilgan g'oyaga o'xshab ketadigan hayotni o'zgartirish g'oyasiga ishora qiladi.*

Ezoterik mulohazaga misol: «Yangi davr» g'oyasining targ'ibotchisi Sherli Makleyn shunday deydi: «Men kosmik aqldan, ma'naviy ziyodan olgan fikrlarning eng muhimi bu Xudo – bizning o'zimiz, degan fikrdir. Borliqning biz anglab etgandan muhimroq qandaydir darajasi bor»¹. Ba'zan bu borliqdan uzoqlashishga, ba'zan – mantiqqa zid bo'lgan noizchil xatti-harakatlarga, ba'zan – hamma narsani o'zgartirish mo'ljali bilan bog'liq bo'lgan haddan tashqari soxta faollikka olib keladi.

Oqilona ilmiy bilim, odatda, noemotsional va shaxssiz obektiv bo'lsa, ezoterik an'anada emotsional kechinmalarning mexanizmlaridan foydalanmasdan, xususan oq afsungarlik bilan bog'liq holda fikrlar, so'zlar va xatti-harakatlarda ezgulik va ziyoga qarab, qora afsungarlik bilan bog'liq holda esa – yomonlik va riyoga qarab mo'ljal olmasdan yashirish bilimni o'zlashtirish mumkin emas.

Ezoterik fanlar ikki asosiy maqsadni: avvalambor, odatdagi tajriba chegarasidan tashqarida yotuvchi dalillarni bilishga qaratilgan ma'rifiy maqsadni va tashqi dunyo jarayonlarini boshqarish bilan bog'liq bo'lgan boshqaruvga doir yoki kiber-maqsadni ko'zlaydi. Nazariyalar, ta'limotlar va ilmiy konsepsiyalarning o'zgarish intensivligiga teng bo'lgan davriylikka ezoterizmدا duch kelish mumkin emas. U ichdan harakatchan; uning faolligi nyuanslar va shaxsiy xususiyat kasb etuvchi yondashuvlarning rang-barangligida namoyon bo'ladi. Ammo u o'z tabiatiga ko'ra ancha turg'un, chunki poydevor sifatida qo'yilgan qadimgi germetik ta'limotga, qadimgi ajdodlarimizning xufyona donishmandligiga tayanadi.

Borliq shakllari. Borliqning umumiy manzarasini yaratish zaminidan notirik tabiat o'rin oladigan o'ziga xos piramida hosil bo'ladi. *Borliqning shakllari notirik tabiat, tirik tabiat, ijtimoiy borliq, inson borlig'i va virtual borliq, energik borliq kabilardir.* Borliqning bu umumiy shakllari o'ziga xos xususiyatga, o'zining betakror mohiyatiga egadir. Borliqning turli shakllarini jonsiz tabiatdan boshlab mufassalroq ko'rib chiqamiz, zero u hozirgi zamon fani nuqtai nazaridan jonli va ijtimoiy tabiatning negizi hisoblanadi.

Tabiat borlig'i birlamchi (yani inson va uning faoliyatidan qati nazar mavjud bo'lgan narsalar va jarayonlar borlig'i) va ikkilamchi (yoki odamlar tomonidan yaratilgan narsalar va jarayonlar borlig'i) tabiat borlig'iga bo'linadi. Birlamchi tabiat notirik tabiat narsalari va jarayonlarining borlig'i – butun tabiiy va suniy dunyo, shuningdek tabiatning barcha holatlari va hodisalari (*yulduzlar, sayyoralar, yer, suv, havo, binolar, mashinalar, aks sado, kamalak, ko'zgudagi aks va sh.k.*)dir. Birlamchi tabiat borlig'i ikki darajani o'z ichiga oladi. Birlamchi daraja jonli ruhsiz jismlardan, yani ko'payish qobiliyatiga ega bo'lgan, atrof muhit bilan moddalar va energiya almashinuvini amalga oshiradigan, lekin onga ega bo'lmagan barcha

¹ Новая эра приглашает // Свет. 1977. №1. – 3-6.

narsalar, ya'ni sayyoramiz hayvonot va o'simliklar dunyosini o'z ichiga olgan butun biosferadan iborat. Ikkilamchi daraja – bu inson ongining borlig'i bo'lib, bu odamzod yaratgan yoki o'zgartirgan tabiatdir. Tabiat makon va vaqtda cheksiz hamda abadiydir. Ikkilamchi yoki inson tomonidan yaratilgan tabiat birinchi tabiatga bog'liq. Bir tomondan, ikkilamchi tabiatda birlamchi tabiat materiali, boshqacha aytganda obektiv birlamchi borliq mujassamlashgan, boshqa tomondan esa – unda insonning mehnati, irodasi va bilimlari, uning qalbi o'z ifodasini topgan. Ikkilamchi tabiat – bu mehnat qurollari va sharoitlari, aloqa vositalari, inson ruhining ehtiyojlari, marifatli borliq, moddiy va manaviy madaniyatni belgilovchi barcha narsalar va jarayonlardir.

Inson borlig'i uning tabiatning bir qismi sifatida jismoniy mavjudligini va alohida inson borlig'ini farqlash o'rinli bo'ladi. Inson tabiatning bir qismi hisoblanadi va shu ma'noda uning qonunlariga bo'ysunadi. Tananing mavjudligi inson o'limga mahkum ekanligini belgilaydi. Inson borliq va yo'qlik dialektikasi bilan bog'lanadi, barcha tabiat jismlari kabi vujudga kelish, shakllanish va halok bo'lish holatlaridan o'tadi. Barcha tabiat jismlari kabi, inson tanasiga ham modda va energiyaning saqlanish qonunlari o'z ta'sirini ko'rsatadi, ya'ni uning tarkibiy qismlari tabiatning boshqa holatlariga o'tadi. Inson tanasi mavjud bo'lishi uchun uni muttasil quvvatlash (ovqatlanish, sovuqdan va boshqa xavf-xatarlardan saqlash) talab etiladi. Fikrlash uchun inson tanasining tirikligini ta'minlash zarur. Bundan hayotni saqlash, insonning o'z-o'zini saqlashi va insoniyatning yashovchanligini ta'minlash zaruriyati kelib chiqadi, bu oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak, turar joy, sof atrof muhitga ega bo'lish ehtiyojida o'z ifodasini topadi;

Ma'naviy borliq subektiv individuallashtirgan va ob'ektiv (noindividual) ma'naviy borliq sifatida mavjud. Individuallashtirgan ma'naviy borliq - bu insonning ichki dunyosi, u onglilik va ongsizlikni qamrab oladi. Bunday yondashuvga ko'ra, ruh – individual ong bilan ayniy tushuncha, tor manoda esa u tafakkurdir. Ong – inson bosh miyasining dunyo borlig'ini izchil aks ettirish, uni obrazlar va tushunchalarga aylantirish qobiliyati. U taassurotlar, sezgilar, kechinmalar, fikrlar, shuningdek g'oyalar, e'tiqodlar, qadriyatlar, mo'ljallar, andozalarning ko'rinmas jarayoni sifatida mavjud. Ong tez oqadigan va bir xil bo'lmagan orqaga qaytmaydigan xususiyatga ega. Shaklan bu jarayon tartibsiz, lekin shu bilan bir vaqtda unda muayyan tartib, barqarorlik, struktura, muayyan darajada intizom va iroda mavjud.

Inson ongi ayni vaqtda uning o'z-o'zini anglashi, yani o'z tanasi, fikrlari va tuyg'ularini, o'zining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatini va o'zining jamiyatdagi o'rnini anglab etishi, yani o'zini o'zi bilishdir. O'zlikni anglash – bu ongimizning o'ziga xos asosidir.

Individual ong o'zining o'limga mahkumligi bilan tavsiflanadi, lekin uning ayrim qismlari noindividual ma'naviy shakl-shamoyil kasb etadi, shuningdek boshqa kishilar mulkiga aylanadi. Xatti-harakatlarda inson ongining fragmentlari moddiylashadi, ularga qarab odamlarning niyatlari, mo'ljallari, maqsadlari, g'oyalari haqida xulosa chiqariladi. Noindividual ma'naviy borliqning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning elementlari saqlanadi, takomillashadi va ijtimoiy makon va vaqtda erkin harakatlanadi;

Ijtimoiy borliq ayrim insonning jamiyatdagi borlig'i va jamiyatning borlig'iga bo'linadi. Har bir inson boshqa odamlar bilan muttasil aloqa qiladi, turli ijtimoiy guruhlar: oila, ishlab chiqarish jamoasi, millatning azosi hisoblanadi. U boshqa individlar bilan yaqin aloqa qilib yashaydi. Odamlarning barcha faoliyati mazkur sotsiumga xos bo'lgan ijtimoiy munosabatlar, chunonchi: siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, axloqiy va boshqa munosabatlar doirasida amalga oshiriladi.

Virtual borliq (lotincha Virtualis – mumkin bo'lgan) narsalar va hodisalarning vaqt va makonda moddiy mavjudligiga qarama-qarshi o'laroq, obektiv narsalar yoki subektiv obrazlar mavjudligining nomoddiy turi. Uning zamirida Birinchi marta XX asr 60-yillarining o'rtalarida paydo bo'lgan kompyuterlar yordamida dunyolar modelini yaratish mumkin, degan g'oya yotadi.

«Virtual borliq» atamasi 1970 yillarning oxirida Massachuset texnologiya institutida Jeron Lener tomonidan o'yab topilgan. U 1984 yilda dunyoda birinchi virtual borliq firmasini

tashkil etdi. Bu atama kompyuterda yaratiladigan muhitda insonning mavjudligi g'oyasini ifoda etadi, amerikalik kinematografchilar tomonidan muomalaga kiritilgan.

Virtual borliq - inson real borliqda harakat qilayotgani illyuziyasini kompyuterda yaratish imkonini beruvchi interfaol texnologiya. Bunda obektiv borliqni tabiiy sezgi organlari yordamida idrok etish o'rnini maxsus interfeys, kompyuter grafikasi va ovoz vositasida sun'iy yaratilgan kompyuter axboroti egallaydi. Virtual borliq amalda yo'q narsa, uni qo'l bilan tutish, uning ta'mi va hidini his qilish mumkin emas. Shunga qaramay, u mavjud va inson bu xayoliy olamga kirib, uni nafaqat kuzatadi va boshdan kechiradi, balki unga ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ham ega bo'ladi, ushbu olamda mustaqil harakat qiladi, uni o'zgartira oladi. *Virtual olam – inson borlig'ining o'ziga xos shakli va odamlar manaviy aloqasining alohida madaniy ifodasidir.*

Ammo virtual borliq real fizik borliqdek lazzat baxsh eta olmaydi, chunki bu borliq ta'sirida vujudga keluvchi his-tuyg'ular ko'p jihatdan uning o'zi bilan emas, balki uni biz qanday idrok etishimiz bilan belgilanadi. Biz virtual dengizda cho'milishimiz mumkin, ammo bunda paydo bo'luvchi his-tuyg'ularimiz bu dengizni biz qanday idrok etishimizga bog'liq bo'ladi. Virtual tarvuz haqiqiy tarvuzdan shirin emas, virtual kolbasa haqiqiy kolbasa o'rmini bosa olmaydi va h.k.

Virtual borliqni odamlar yaratadi. Shu bois, virtual borliqda mavjud barcha narsalarning manbai inson ongidir. Binobarin, virtual borliq ong, ong osti sohasi va fantaziya chig'irig'idan o'tuvchi fizik borliqdan shakllanadi. Virtual borliq obektiv tarzda, yani inson miyasida emas, balki kompyuterda mavjud bo'ladi. Ayni vaqtda, u inson ongining mahsulidir. Inson tomonidan yaratilganidan keyin u inson ongidan qat'iy nazar yashashda davom etadi, bu ongga har xil ta'sir ko'rsatadi, mazkur ongning mazmuniga – bilimlar, emotsiyalar, kayfiyat hamda ongning boshqa unsurlariga qarab, har xil idrok etiladi.

Bugungi kunda virtual borliq inson madaniy faoliyatining turli sohalarida qo'llanilmoqda. Virtual borliqdan eng avvalo u vujudga kelgan sohada, fanda – fizikada suyuqlik va gazlar dinamikasini modellashtirishda, kimyoda kimyoviy reaksiyalar modelini tuzishda, geologiya va geografiya fanlarida foydalanilmoqda. Muhandislik sohasida, ayniqsa, xavfli sharoitlarda: ochiq kosmosda, dengiz va okeanlarning chuqur joylarida, yadro muhandisligida robotlarni masofadan turib boshqarishda virtual borliq keng qo'llanilmoqda. Muhandislik dizaynini avtomatlashtirish jarayonida virtual borliq texnologiyasi ayniqsa qo'l kelmoqda. Kompyuter dizayni va uning ajralmas hamrohi – kompyuter ishlab chiqarishi raketalar va samolyotlar, avtomobillar katta binolar konstruksiyalarini sinovdan o'tkazishda yagona jarayonga birlashtirildi. Virtual borliq texnologiyasidan harbiylar ham keng foydalanmoqdalar. Masalan, AQSH armiyasida harbiy xizmatchilarda merganlik ko'nikmalarini shakllantirishda imitatorlardan, jang sharoitida tez va to'g'ri qarorlar qabul qilish ko'nikmasini shakllantirish uchun esa harbiy doktorlardan foydalaniladi. Juda qimmatga tushadigan va atrof muhitga katta zarar yetkazadigan harbiy mashqlar imitatsiya qilinmoqda. Tank qismlarida tankdan o'q uzishni hamda tank jangida askarlar va ofitserlarning shaxsiy ishtirokini imitatsiya qiluvchi harbiy o'yinlardan foydalanilmoqda. Loyihalashtirilgan, lekin hali yasalmagan qurol-aslaha turlari sinovdan o'tkazilmoqda. Harbiylar olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va ularga baho berish uchun ham kompyuter imitatsiyasidan foydalanmoqdalar.

Ta'lim sohasida mashq trenajyorlarini yaratishda virtual borliq texnologiyasidan foydalanilmoqda. Virtual kutubxonalar va muzeylar tashkil etish jarayoni boshlandi. Masalan, virtual kutubxonalarda foydalanuvchi kompyuter yordamida kitob javonlarining vizual tasviri bo'ylab harakatlanishi, kerakli adabiyotlarni topishi va olib ko'zdan kechirishi, zarur holda esa ulardan nusxa ko'chirishi mumkin.

Virtual muzey konsepsiyasi bir qadar boshqacha. Virtual muzey foydalanuvchilarga kolleksiyadagi istalgan eksponatni uning tabiiy, uch o'lchovli ko'rinishida ko'rish imkonini beradi. Ammo bu tasviriy yechish qobiliyati ancha yuqori bo'lgan displeylarni taqozo etadi.

Shunday qilib, virtual borliq nazariy izlanishlardan ommaviy axborot vositalari va telekommunikatsiyalar ajralmas qismi bo'lgan hozirgi zamon madaniyatining tarkibiy qismiga aylandi.

Energiya borliq shakli. Fanning fundamental qonunlaridan biri – energiyaning saqlanish va o'zgarish qonunidir. *Energiya moddiy jismlarning o'z holatini o'zgartirish orqali muayyan vazifani bajarish qobiliyati bo'lib, u yo'q qilib bo'lmaydigan, rang-barang o'zgarishlarga qodir substansiya sifatida, materiya atributi sifatida talqin qilinadi.*

Qadimda suv, shamol va hayvonlarning muskul kuchi ham energiya sifatida tan olingan. Qadimgi misrliklar yelkanni yaratib, shamol kuchi va energiyasidan foydalanganlar, uni namoyish etganlar. Evolyusiya qonunlari hamma narsa va jarayonlar nafaqat muskul kuchi bilan yoki fizik energiya ta'sirida, balki inson miyasi – tafakkur energiyasi yordamida ham amalga oshirilishini talab qiladi.

Yunon tiliga mansub «energiya» tushunchasi Aristotel tomonidan ko'p qo'llanilgan. Dunyoning tabiiy ilmiy manzarasi doirasida energiya haqidagi tasavvurlar mexanikada shakllangan va bu atama fanda birinchi marta 1807 yilda qo'llanilgan. U bilan bir vaqtda «kuch» atamasidan ham foydalanilgan. G.Leybnits energiya hodisasini «jonli kuch» deb tavsiflagan. G.Gelmholts ilmiy muomalaga kiritgan potensial energiya haqidagi tasavvurni «kuchlanish kuchi» deb nomlagan.

XIX-XX asrlar chegarasida fizikaning rivojlanishi harakatning yangi turlari kashf etilishiga olib keldi, lekin ularda aynan nima harakatlanishi noma'lum bo'lib qoldi. Ayrim olimlar bu holatdan foydalanib, materiyasiz harakat mumkin emasligini isbotlashga urindilar. Elektron tabiat hali yaxshi o'rganilmagani tufayli, elektron muayyan «nomoddiy kuch», moddiy tashuvchisiz sof harakat, deb e'lon qilindi. Energiyani barcha hodisalarning birinchi negizi deb biluvchi falsafiy yo'nalish – energetizm deb nomlanadi. *Energetizmning asosiy tezisi «materiya» tushunchasini ma'lum energiyalar kompleksi bilan almashtirishdan iborat.* Materiya moddaga tenglashtirilgan. Energiya deganda, aksariyat hollarda moddiy harakat tushunilgan.

Materiya va harakatni nafaqat miqdor, balki sifat jihatidan ham yo'q qilib bo'lmashligini tan olish muhimdir. Harakatni sifat jihatidan yo'q qilish mumkinligini faraz etgan holda, uning faqat miqdor jihatidan saqlanishini tan olish Olamning issiqlikdan o'lishi konsepsiyasiga olib kelgan edi. Bu g'oya klassik elektrodinamika asoschilari V.Tompson va R.Klauzius tomonidan ilgari surilgan. Ushbu nazariya zamirida termodinamikaning ikkinchi asosi yoki entropiyaning o'sishi qonunini butun Olamga nisbatan tatbiq etishga urinish yotadi.

Entropiya – xaoslashuv o'lchovi. Sadi Karno 1829 yilda ta'riflagan termodinamikaning ikkinchi qonuni berk tizim yuz berish ehtimoli o'z bo'lgan holatdan o'zining eng ko'p ehtimol tutilgan holatiga intilishini ko'rsatadi. Buni tushunishga kundalik hayotdan olingan quyidagi misol yordam berishi mumkin. Agar suvi qaynab turgan choynakni olovdan olsak, uning qizishi davom etmaydi, (yuz berish ehtimoli oz bo'lgan holat), balki soviydi (eng ko'p ehtimol tutilgan holat). Ammo qonun berk tizimlarga, ya'ni o'zini qurshagan muhit bilan energiya almashmaydigan tizimlarga mo'ljallangan, bu esa ulkan kuchga ega abstraksiyadir, chunki dunyoda aksariyat tizimlar berk emas. Termodinamikaning ikkinchi asosi berk tizim sifatida talqin qilingan olamga nisbatan tatbiq etilganida, hisob-kitoblar barcha energetik jarayonlar bir yo'nalishda yuz berishi lozimligini ko'rsatdi. Energiyaning o'zgarish jarayonlarini tavsiflovchi fizik kattalik sifatidagi entropiya o'sib bordi. Boshqacha aytganda, aql bovar qilmas xaos yuzaga keladi. Energiyaning barcha turlari issiqlik energiyasiga aylanadi va so'ngra makon bo'ylab tarqalib ketadi. Olam soviy boshladi. Mutlaq issiqlik muvozanatining yuzaga kelishi Olamning issiqlikdan o'lishini anglatadi.

Bu qoidalarning mohiyati harakat shakllarining sifat rang-barangligi yo'q bo'lishiga yo'l qo'yib bo'lmashligini, yani energiyaning rang-barang turlari issiqlik energiyasiga aylanishi mumkin emasligini ko'rsatishdan iborat edi. Aslida olamning issiqlikdan o'lishi konsepsiyasi tabiiy ilmiy nuqtai nazardan ham asossiz edi. Termodinamikaning ikkinchi asosini butun olamga nisbatan tatbiq etish imkoniyati uning tuzilishini erkin faraz qilishni,

xususan, uni berk deb tasavvur qilishni nazarda tutadi. Lekin olam berk tizim emas, u zarralar va elementlarning cheksiz miqdoridan tashkil topgan, shu bois mutlaq termodinamik muvozanat holati unga mos kelmaydi.

Energiya turlarining hozirgi tipologiyasi yo moddiy tashuvchilar – mexanik, issiqlik, kimyoviy tashuvchilarni hisobga olgan holda, yo ularning o‘zaro ta’sirlari turi – elektromagnit yoki gravitatsion o‘zaro tasirga ko‘ra tuziladi. Mexanik energiya kinetik (harakatlanuvchi jismlar tezligiga bog‘liq) va potensial (jismlar holatiga bog‘liq) energiyaga bo‘linadi. *Termodinamikada erkin va bog‘liq energiya farqlanadi. Ba’zan tashqi va ichki energiya to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Tashqi energiya deganda mexanik energiya, ichki energiya deganda esa to‘liq energiyaning butun qoldig‘i tushuniladi.*

Fanda ruhiy energiya tushunchasi qo‘llanilib, ruhiy energiya inson tanasining barcha hujayra va a’zolariga singib, u yerda muayyan tartib, garmoniya yoki disgarmoniya o‘rnatadi, degan ta’limotga asoslanadi. Bunda inson toliqish his etib, hattoki depressiya holatiga ham tushadi. Insonning ruhlanishi, hattoki, go‘zalligi ham ruhiy energiya bilan bog‘lanadi. German Gesse «Sharqqa sayohat» asarida agar odam ahamiyatsiz ishlar bilan uzoq vaqt shug‘ullansa, bu uni qo‘zg‘atishi va unga kuch berishini qayd etgan. Binobarin, ahamiyatsiz ishlar bilan shug‘ullanganda hayot energiyasi tiklanadi. Fanda ba’zilar buni relaksiyalash qonuni deb nomlaganlar. Ammo ruhiy energiya sohasi hozirgacha fanda yaxshi o‘rganilmagan. Ruhiy energiya dunyo va hayotning barcha holatlaridan ta’sirlanadi yoki tebranadi.

Ezoterika ananasida ruhiy energiyaning boshqa muhim xossasiga, xususan, u makonda qatlam hosil qilishi, insonni qurshagan hamma narsalarga o‘tirib, cho‘kindi hosil qilishiga e’tibor qaratiladi. Inson nafaqat kosmik energiyaning ta’plovchi, balki uning kuchli tarqatuvchisi hamdir. Shu bois ruhiy energiya tashuvchisi – inson qanday bo‘lsa, uning narsalari ham shunday bo‘ladi. Ruhiy energiya qatlamlarining saqlanish yoshi muammoli hisoblanadi. Uni asrlar ham, masofa ham yo‘q qila olmaydi, u ming yilliklar osha yashaydi. Rivoyatlarga qaraganda, atlantlar, misrliklar, xaldeylar ruhiy energiyaning mazkur xossasidan foydalanishgan. Ular muayyan sifatli narsalarga ruhiy energiyaning qavat-qavat qilib to‘plaganlar, bu energiya boshqalarga kerakli darajada ta’sir ko‘rsatishi lozim bo‘lgan. Bunday narsalar terafimalar yoki dam solingan narsalar deb atalgan, ularda energiya qatlamlari to‘planishi jarayonida muayyan duo o‘qilgan.

Bugungi kunda fikr va tasavvur energiyasini hech kim inkor etmasa kerak. Aksincha, zamondoshimiz bu hodisani o‘z hayot tajribasidan olingan misol bilan tasdiqlashga harakat qiladi. Shunga qaramay, «nozik daraja»dagi rang-barang energiya hodisalarining amal qilish mexanizmlarini tushuntirishga urinishlar, asosan, ezoterikaga oid adabiyotlarda uchraydi.

Ruh va materiya, hayot va o‘lim, yaxshilik va yomonlik kabi mutlaqo qarama-qarshi sohalar (oliy ziddiyatlar)ga duch kelinganida, ularni neytrallashtirish, yani uchinchi bog‘lovchi narsani yaratish imkoniyati nazarda tutiladi. Shu tariqa «energiya» tushunchasi qadimgi germetizm ta’limotida ruh – materiya ziddiyatida o‘rtadagi bog‘lovchi sifatida namoyon bo‘ladi. *Shu asosda butun oraliqdagi narsalar astral, birinchi va uchinchi esa mental va fizik deb ataladi. Shunday qilib, germetizm ta’limotiga ko‘ra, energiyaning o‘rganish astrallik holatini o‘rganish va bilish demakdir.*

Ma’naviy rivojlanish ichki ma’naviyat, inson ma’naviyatini bilish, anglash va namoyon etishni anglatadi. Ruhiy energiyaning sinovchi sabr-toqatli va ezgu niyatli bo‘lishi kerak. U shikoyat qilishi va tushkunlikka tushishi mumkin emas.

Ezoterika namoyandalari ruhiy energiya o‘ta nozik bo‘lgani uchun u bilan o‘ta nozik darajada muomala qilish lozimligini ta’kidlaydi. Oliy energiya bilan muomala qilish ancha jiddiy muammodir. Ruhiy energiya kuchi olov qudrati bilan barobar ekanligini unutmazlik kerak. Birinchidan, bunday qudratli energiyaning asrash lozim. Ikkinchidan, o‘z tafakkurini nafaqat harakatga keltirish, balki harakatdan tiyish uchun ham boshqara olish zarur. Uchinchidan, oqilona sarflangan ruhiy energiya o‘rni darhol to‘ldirilishini e’tiborga olish lozim. **Substansiya** (*lot. substantia – mohiyat, birinchi asos*), narsalarning yagona asosga egaligi, ularning kelib chiqishi bilan belgilangan umumiy va uzviy xossalari esa – **atributlar**

(lot. *attributum* –xos bo‘lgan, qo‘shib olingan) degan g‘oyaga asoslanadi. Shunday qilib, biron-bir obektning borlig‘i deganda substansial borliq, yani obektning substansiyadan vujudga kelishi bilan belgilangan borliq tushnilsa, bu obektning mavjud deb hisoblash orqali biz unda muayyan atributlarning mavjudligini taxmin qilamiz (holbuki «sof borliq»dan bunday borliqning tabiati haqida biron-bir taxmin kelib chiqmaydi).

Masalaga bunday yondashilganda borliq nima, degan savol substansiya nima, uning atributlari qanday, degan savolga aylanadi. Falsafa tarixida bu masala yechimining turli variantlarini aks ettiruvchi ontologik konsepsiyalar taklif qilingan.

Materialistik ontologiya borliqning asosi moddiy narsalar degan ta‘limot bo‘lib, uni antik faylasuflar yaratgan. Fales butun borliqning birinchi asosi deb suvni, Anaksimandr – havoni, Geraklit – olovni e‘tirof etgan. Qadimgi ta‘limotlar orasida Anaksimandr ontologiyasi alohida o‘rin egallaydi. Uning fikricha birinchi asos Cheksiz va sifat jihatidan nomuayyan bo‘lishi kerak, chunki unda narsalarning barcha konkret sifatleri (issiq va sovuq, namlik va quruqlik, achchiq va shirin va h.k.) aralash bo‘lishi lozim. Atomlar, efir, modda – bularning barchasi materiyani barcha narsalarning substansiyasi sifatida tushunishning turli variantlaridir.

Idealistik ontologiya substansial borliqni «narsalar dunyosi» zamirida yotuvchi «g‘oyalar dunyosi» sifatida tasavvur qilingan bu g‘oya Platon falsafasida rivojlantirilgan.

Din ontologiyasida Xudoning substansial borlig‘i tasdiqlanadi. *Ekzistensializm ontologiyasida substansiya g‘oyasi insonga bevosita berilgan borliq - ekzistensiya kategoriyasi bilan bog‘liq.* Bunda umid, qo‘rquv, g‘amxo‘rlik, vijdon va shu kabilar borliqning atributlari («ekzistensiallari») hisoblanadi.

Dualistik xususiyatga ega bo‘lgan ontologik konsepsiyalarda ikki xil borliq va tegishli ravishda ikki substansiya farqlanadi (Dekart). Leybnits ontologiyasi ko‘p sonli substansial shakllar (monadalar)ning mavjudligini nazarda tutadi.

Empirik yo‘nalish vakillari substansiya g‘oyasini tajribadan keltirib chiqarish mumkin emas, deb hisoblaydi. Berkli bizning sezgilarimiz ruhimizdan tashqarida «idrok etilmagan narsalar» mavjudligidan dalolat berishi mumkin emas, deb, *moddiy* substansiyani rad etgan. Yum Berklining ayni shu fikrini *ma‘naviy* substansiyaga nisbatan ham tatbiq etgan. Uning fikricha, substansiyaning umumiy (moddiy substansiya ham, ma‘naviy substansiya ham) g‘oyasi xayolot mahsulidan boshqa narsa emas. Biz ayrim narsalarni idrok etamiz, lekin hech qachon ularning o‘rtasidagi sababiy aloqani idrok etmaymiz. Substansiya shunday bir nomki, uning ostida biz o‘zaro bog‘lanmagan ro‘yolarni birlashtiramiz. D.Yum substansiyaning umuman borliq tushunchasiga tatbiq etadi. Yum, «Bizning sezgilarimizdan tashqarida biron-bir narsa mavjud yoki mavjud emasligini so‘rash befoydadir. Biz tashqi dunyo mavjud, yani bizga bog‘liq bo‘lmagan va uzluksiz borliqqa ega ekanligiga ishonishimiz mumkin, lekin u mavjud ekanligini isbotlay olmaymiz. Mavjud bo‘lgan narsa mavjud bo‘lmashligi ham mumkin... Butun mavjudlikning mavjud emasligi uning mavjudligi kabi aniq va ravshan g‘oyadir»¹, deb yozadi. Ammo Berkli va Yum mohiyat e‘tibori bilan shunday bir ontologik konsepsiyani rivojlantirganki, unda substansiya rolini uning «surrogati» - subektda tug‘ilgan sezgilar oqimi o‘ynaydi.

Substansiya deganda barcha narsalarning muayyan umumiy birlamchi asosi tushuniladi. Turli narsalar va hodisalar vujudga kelishi va yo‘q bo‘lishi mumkin bo‘lsa, substansiyaning yaratish ham, yo‘q qilish ham mumkin emas, u faqat o‘z borlig‘ining shaklini o‘zgartiradi, bir holatdan boshqa holatga o‘tadi. Substansiya – o‘z-o‘zining sababi va barcha o‘zgarishlar asosi, borliqning eng fundamental va barqaror qatlami.

Modomiki, substansiya hamma narsani o‘z ichiga oluvchi va o‘zi uchun boshqa hech qanday asos yoki shartni nazarda tutmaydigan birinchi sabab ekan, u o‘ziga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud har qanday narsaning mavjud bo‘lish imkoniyatini istisno etadi. U xoh Xudo, xoh g‘oya, o‘zlik, ruh yoki ekzistensiya bo‘lsin – substansiya yagonadir!

¹ Юм Д. Сочинения. В 2 т.Т.1. -М.: 1965. –С.167-168

«Substansiya» tushunchasi ko‘plikda qo‘llanilishi mumkin emas. Uning ko‘pligi g‘oyasi mazkur tushunchaning ta‘rifiga ziddir, chunki mazkur maqomga davogar ikki yoki bir necha narsa mavjud bo‘lgan taqdirda, ularning birontasi ham substansiya hisoblanmaydi. Substansiyalilik paradoksi ana shundan iborat.

Substansiyaning o‘z-o‘zidan amalga oshishi hodisalarning umumiy, uzviy xossalari – atributlarda va narsalarning muayyan, alohida xossalari – moduslarda sodir bo‘ladi.

Substansiya g‘oyasidan turli falsafiy ta‘limotlar dunyoning birligi va uning kelib chiqishi haqidagi masalaga o‘zlari qanday javob berishiga qarab har xil foydalanadilar.

Substansiyaga oid turli yondashuvlar shakllangan. *Dunyodagi narsalar va hodisalar rang-barangligi bir substansiyadan iborat degan ta‘limot «monizm»* (yunon. monos – bitta, yagona) deb ataladi. Substansiya tabiatini tushunishga nisbatan ancha keng tarqalgan ikki yondashuv – materialistik va idealistik monizmni qayd etish lozim.

Materialistik monizm deb tavsiflanadigan birinchi yondashuv *dunyo yagona va uzviy, u azaldan moddiy va dunyoning birligi zamirida ayni shu moddiylik yotadi*, deb hisoblaydi. Bu konsepsiyalarda ruh, ong va ideallikdan emas, balki moddiylikdan keltirib chiqariladi. Bunday yondashuvlarning o‘ta rivojlangan ko‘rinishlariga biz Fales, Geraklit, Spinoza, va uning izdoshlari asarlarida duch kelamiz. Shuningdek Zardo‘shiylik dinining muqaddas kitobi bo‘lmish “Avesto”ning “Yushtlar” qismidagi ko‘pxudolik aqidalariga zid o‘laroq “Gohlar”qismida yakkaxudolik g‘oyalari targ‘ib qilingan.

Idealistik monizm *materiyani har qanday borliqning boqiy mavjudligi, yo‘q bo‘lmasligi va birinchi asosiga ega bo‘lgan qandaydir ideal narsaning mahsuli* deb hisoblaydi. Bunda obektiv-idealistik monizmni (masalan, Platonda – bu o‘lmas g‘oyalar, zardo‘shiylikda olov, o‘rta asr falsafasida – Xudo, Gegelda – yaratilmaydigan va o‘z-o‘zidan rivojlanadigan «mutlaq g‘oya») va subektiv-idealistik monizmni (masalan, borliqning barcha jismoniy va ruhiy holatlarini «neytral» asosdan – dunyoning qandaydir mavhum konstruksiyalari, «elementlari»dan keltirib chiqargan) farqlash mumkin.

Dualizm. *Birinchi asos sifatida ikkita substansiya olingan falsafiy yondashuv dualizm* (lot. dualis – ikki yoqlama) deb ataladi. Nemis faylasufi X.Volf XVIII asr boshida «dualizm» atamasini falsafiy muomalaga kiritgan. X.Volf dunyoda barqaror tartibning shakllanishida tafakkur, g‘oyalar va aql-idrokning alohida o‘rnini aniqlash hamda ta‘kidlashga harakat qilgan. Uning zamondoshlari – ma‘rifatli absolyutizm g‘oyalarining tarafdorlariga ta‘siri juda katta bo‘lgan. X.Volfning falsafaga oid qo‘llanmalari barcha o‘quv yurtlarida o‘qitilgan va eskirgan (sxolastik) jihatlarni siqib chiqargan. Ular universitet ta‘limining asosiy manbalari sifatida amal qila boshlagan. Rene Dekart falsafa tarixidan dualizmning yorqin vakili sifatida o‘rin oldi. R.Dekartning radikal mexanitsizmi uni materiyaning butunlay ruhsizligi haqidagi yondashuvga olib keldi. R.Dekart nazarida, moddiy jismoniy substansiya o‘z atributi sifatida uzunlik, kenglik va chuqurlik ko‘lamigagina ega. U mutlaq bo‘shliqni istisno etadi, harakatlanish, ya‘ni jismoniy zarralarni bo‘lish, joydan-joyga ko‘chirish va o‘zgartirish qobiliyatiga ega.

Ma‘naviy hayot faylasuf nazarida moddiy hayotdan alohida, o‘zining bilish va fikrlash faoliyati, intellektual intuitsiya va deduksiya kabi o‘ziga xos ko‘rinishlarida namoyon bo‘ladi. U ruhiy substansiyaning butunlay jimsizligini etirof etdi. Garchi R.Dekart yangi falsafa va fan asoschilaridan biri bo‘lsa-da, uning g‘oyalarida o‘rta asr falsafasidan meros qolgan «substansiya» atamasining alohida narsani tushunish uchun qo‘llanilishiga, shuningdek, u ikki muhim - universal va Cheksiz substansiya – fikrlash va ko‘lamni alohida erkin maqomga ega, deb e‘lon qilganiga duch kelish mumkin. R.Dekartning «cogio ergo sum» – «men fikrlayapman, demak, mavjudman», degan iborasi falsafiy tafakkurni barcha narsalarning negizi sifatida tan olganligidan dalolat beradi. R.Dekart fikrlovchi substansiyaning uzviyligini va har bir «Men», yani aqlli jonzotga bevosita, ko‘lamli substansiya esa – bilvosita ochiqligini isbotladi. Ajralmas substansiya (aql) metafizikaning o‘rganish predmetini, ajraluvchi substansiya (ko‘lam) esa fizika predmetini tashkil etadi.

Biroq, ikki substansiya – ma'naviy va moddiy substansiyalarni farqlash, bu mantiqiy nuqtai nazardan noto'g'ri va ratsional ma'noda juda ko'p qiyinchiliklarga sabab bo'lishi mumkin. Fikrlash va ko'lamga ikki substansiya tarzida, yani bir-biriga bog'liq bo'lmagan mustaqil asoslar sifatida yondashilganida, «ruh» va «tana» o'z harakatlarida qanday uyg'unlashishi, umuman, «tana» qanday qilib fikrlash qobiliyatini kasb etishi mumkinligini tushunish qiyin. Mohiyat-e'tiboriga ko'ra, substansiya butun mavjudot asosi, hamma narsani o'z ichiga oluvchi va o'zini namoyon qilish uchun hech narsaga muhtoj bo'lmagan yagona birinchi asos sifatida namoyon bo'lgan.

Fransuz faylasufi J.Lametri o'zining «Ruhning tabiiy tarixi» deb nomlangan asarida dualizmni inkor qiladi. U o'zida tajriba o'tkazgan – bezgak kasalligiga chalingach, uning kechishini kuzatgan, pirovardida, insonning ruhiy holati uning jismoniy vujudiga bog'liq, degan xulosaga kelgan. J.Lametri monistik-materializmni himoya qilib, Cheksiz takomillashuvchi yagona moddiy substansiya mavjud, degan g'oyani ilgari surgan. Substansiyaga xos sezish va fikrlash qobiliyati vujudli jismlarda mavjud bo'ladi. Sezish va fikrlash qobiliyatining o'zi tashqi jismlarning miyaga ta'siri bilan bog'liq. Shu sababli aynan tashqi dunyo insonning «miya ekrani»da aks etadi, tana ehtiyojlari esa, J.Lametrining fikriga ko'ra, «aql mezoni» sifatida amal qiladi.

Ikki asos, muhabbat va nafrat, yaxshilik va yomonlik, erkinlik va zaruriyatning teng huquqliligi g'oyasi ilgari surilgan har qanday falsafiy nazariya dualistik nazariya sifatida amal qilgan.

Plyuralizm(lot. – ko'plik, ko'p xillik, ko'p sonlik) *dunyoning negizida ikkita emas, balki undan ko'proq mohiyat borligini tan oluvchi ta'limot.* (Bu atamani falsafaga X.Volf 1712 yilda taklif qilgan).

Leybnitsning «monadologiyasi», ya'ni monadalar haqidagi ta'limoti plyuralizmning klassik ko'rinishi hisoblanadi. Ushbu ta'limotga ko'ra, dunyo son-sanoqsiz ruhiy substansiyalardan tashkil topadi. Ammo, plyuralistik yondashuvning bundan oldinroq ilgari surilgan ko'rinishlari ham mavjud. Masalan, Empedokl yaratgan dunyoning to'rt asosi haqidagi ta'limot plyuralistik ontologiyaning turlaridan biri sifatida amal qiladi. Ba'zan plyuralizmga mustaqil ta'limot sifatida emas, balki dualizmning o'zgargan ko'rinishi sifatida qaraladi. Lekin plyuralistlar o'z nazariyasining asosiy vazifasini dualistik munozaralarda yechimini topmagan ruh va tabiat o'rtasidagi qarama-qarshilik masalasidan farq qiladi, deb biladilar.

Substansiyani barcha o'zgarishlarning sababchisi va (causa sui) o'z-o'zining sababchisi sifatida tushunish I.Kant tomonidan qabul qilinib, yuksak baholangan. U substansiyani «hodisalarning vaqtdagi barcha munosabatlarini aniqlashga yordam beruvchi o'zgarmas asos»¹, deb ta'riflagan. Uningcha, substansiya har qanday tajriba va har qanday idrok etishning asosiy shartidir. U barqaror holatda bo'ladi, har qanday mavjudlik va vaqtdagi o'zgarish uning modusi, yani o'zgarmas narsaning mavjudlik usuli sifatida qaralishi mumkin.

Hozirgi zamon falsafasida substansiya kategoriyasining ontologik mazmuni o'zaro ta'sir sifatida tushuniladi. Chunki aynan o'zaro ta'sir dunyo yaralishining haqiqiy va pirovard sababchisi – narsalarning causa finalisi hisoblanadi. Narsalarni substansiyalilik nuqtai nazaridan o'rganish ularning mavjudligini ichki sabablar va o'zaro ta'sirlar nuqtai nazaridan yoritish, demakdir. Shu manoda substansiyani ichki birlik nuqtai nazaridan, uning Cheksiz va rang-barang o'zgarishlaridan qat'iy nazar qaraladigan obektiv borliq sifatida, harakatning barcha shakllari, mazkur harakat jarayonida yuzaga keluvchi va yo'q bo'luvchi tafovut va qarama-qarshiliklar nuqtai nazaridan yondashiladigan materiya deb tariflash mumkin.

Shunday qilib, substansiyaning xususiyatlari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- o'z-o'zini belgilash (o'z-o'zining sababchisi hisoblanadi, uni yaratib va yo'q qilib bo'lmaydi);

¹ Кант И. Критика чистого разума. –М.: 1996. –С.47

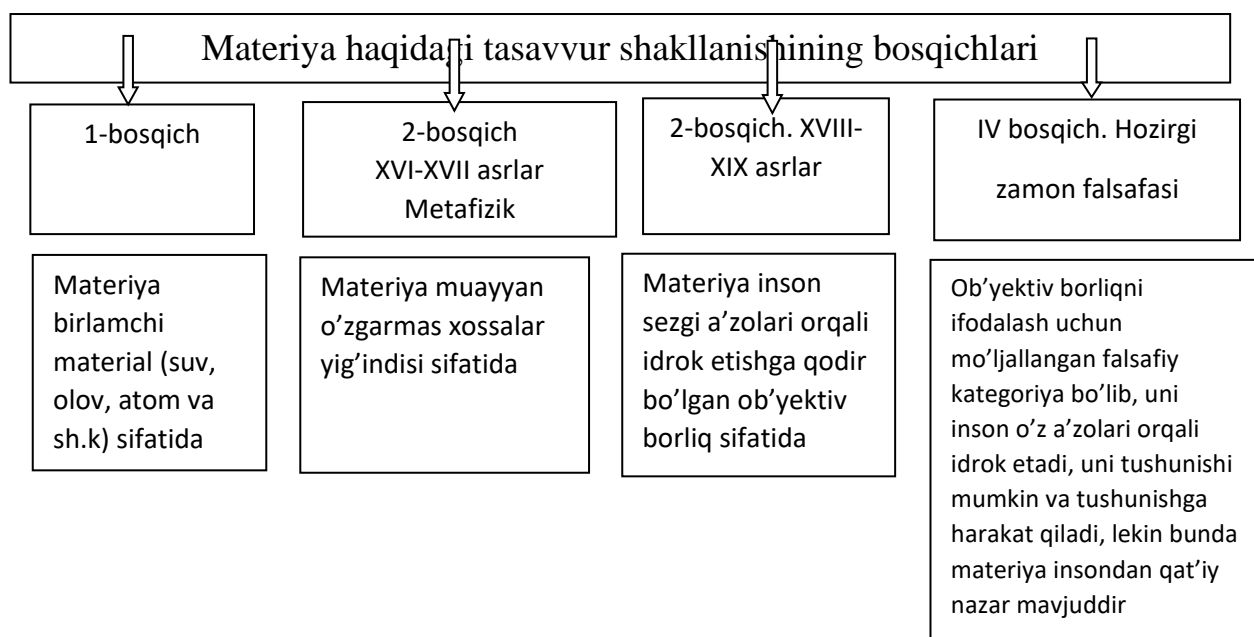
- universallik (hech narsaga bog‘liq bo‘lmagan, barqaror, o‘zgarmas va mutlaq birinchi negizni ifodalaydi);
- kauzallik (barcha hodisalarning umumiy sababiy bog‘liqligini o‘z ichiga oladi);
- yagonalik (birinchi negizning yagonaligini nazarda tutadi);
- yaxlitlik (mohiyat va mavjudlikning birligini ko‘rsatadi).

Falsafada «Substansiya» kategoriyasiga «**substrat**» (lot. – to‘shama, negiz) tushunchasi yaqin turadi, deb qaraladi. Substrat borliqning eng quyi va asosiy qatlami sifatida tushuniladi. Qadimgi atomistik ta‘limotlarda atomlar ana shunday asos hisoblangan. Har qanday substrat muayyan vujudga kelish jarayonining o‘ziga xos xususiyatini ifodalaydi. Hozirgi talqinda, ma‘lum fizik jarayonlarning substrati sifatida elementar zarralar va fundamental (kuchli, kuchsiz, elektromagnit va gravitatsion) o‘zaro ta‘sirlar amal qiladi. Turli moddalarning hosil bo‘lish va o‘zgarish jarayonlarida o‘zining barqaror holatini saqlab qoluvchi atomlar kimyoviy jarayonlarning substrati sifatida namoyon bo‘ladi. Elementar «hayot birliklari» sifatida amal qiluvchi nuklein kislotalar (DNK va RNK) va oqsil moddalarning molekulari biologik jarayonlar substrati bo‘lib xizmat qiladi. Barcha ijtimoiy o‘zgarishlar zamirida maqsadga muvofiq faoliyati mavjud bo‘lgan inson ijtimoiy hayot substrati hisoblanadi.

Materiya tushunchasining vujudga kelishi va uning funksiyalari. “Materiya” atamasi lotincha *materia* so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, modda degan ma‘noni anglatadi. Shunga qaramay, falsafa tarixida “materiya” tushunchasining mazmuni bir necha marta o‘zgargan, tabiatshunoslikning va falsafaning rivojlanishiga muvofiq rivojlangan.

Hamma narsalarning asosi bo‘lgan birinchi modda haqidagi tasavvur materiya bilan bog‘langan. Materiya yuzaga keluvchi hamma narsalarning substrati sifatida namoyon bo‘lgan.

Materiya haqidagi tasavvur shakllanishining quyidagi bosqichlari farqlanadi.

Birinchi bosqich antik falsafa davrini qamrab oladi. Falsafa tarixida materiya haqidagi dastlabki tasavvurlar «stixiyali materializm» deb ataladi. Ushbu materializm o‘z rivojlanishining birinchi bosqichida tabiat hodisalarning Cheksiz rang-barangligiga asoslangan birlikni tabiiy hol deb hisoblaydi va uning sabablarini muayyan moddiy, o‘ziga xos narsadan izlaydi. *Antik qarashlarga ko‘ra materiya – jismlar va narsalarning o‘zagini belgilovchi birlamchi materialdir. Masalan, qadimgi yunon faylasufi Fales suv o‘simliklar, hayvonlar va odamlarga zarurligini qayd etib, suvni barcha narsalarning asosi deb e‘lon*

qilgan. Geraklit Quyosh, yulduzlar va boshqa jismlarni yaratuvchi olov hamma narsaning asosi deb hisoblagan.

Qadimgi yunon faylasuflari orasida Anaksimandr o'zining materiya haqidagi fikr-mulohazalari bilan alohida ajralib turadi. Uning uchun materiya yoki birinchi modda sezish mumkin bo'lgan konkret jism emas, balki ayrim nomuayyan o'zgaruvchi mohiyatga ega bo'lgan apeyrondir. Atomistlarda materiya tabaqalashgan substrakt ko'rinishini kasb etadi.

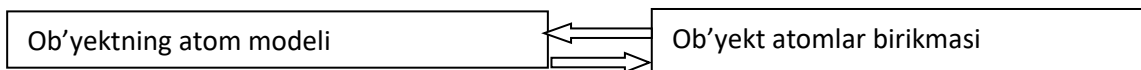
Materiyaning birinchi ilmiy konsepsiyasini miloddan avvalgi V asrda qadimgi atomistlar (Demokrit va boshqalar) taklif qilgan.

Materiya haqidagi ilk tasavvurlar:

- Fales – suv
- Anaksemen – havo
- Geraklit – olov
- Empidokl – suv, havo, olov, yer

Demokrit barcha narsalar oddiy ajralmas zarralar – atomlardan iborat, degan g'oyani ilgari surgan. Uning tasavvurida bu zarralar bir-biri bilan to'qnashib, bir-biriga yopishib va bir-biri bilan birikib, biz ko'radigan narsalarni hosil qilgan. Narsalarning xossalari pirovard natijada ularni tashkil etuvchi atomlar shakli, kattaligi, o'zaro joylashuvi va harakatiga bog'liq. Bu barcha narsalarni tavsiflash va tushuntirishga asos qilib yagona umumiy sxemani – bilish obektining har qanday ob'ektni atomlar birikmasi sifatida aks ettiruvchi modelini olish imkonini beradi. Shunday qilib, antik faylasuflar nuqtai nazaridan, materiya – bu barcha narsalar asosi. Odatda bular qadimgi donishmandlarning farazlari bo'lgan va ularning materializmi o'ta sodda xususiyat kasb etgan, chunki nazariy xulosalar borliqni kuzatish natijasi, tabiatni eksperimental o'rganish mavjud emasligi mahsuli bo'lgan.

Demokrit, Epikur, Lukretsiy Karning atomistik nazariyasida barcha narsalarning substrati sifatidagi materiya atomlar yig'indisi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ular shakli, katta-kichikligi, og'irligiga ko'ra har xil, lekin bo'linmas va yo'q bo'lmasdir. Ob'ektlarning rang-barangligi atomlar konfiguratsiyasining turlichi bilan izohlanadi.

Materiya falsafiy kategoriyasini ilk bor Platon ishlatgan. U *hyle* atamasini muomalaga kiritgan va u bilan kattaligi va shakl-shamoyili har xil jismlar paydo bo'lishiga asos bo'lib xizmat qiladigan sifatlardan mahrum substrat (material)ni ifodalagan. Platon talqinida materiya shaklsiz va nomuayyan bo'lib, har qanday geometrik shakl ko'rinishini kasb etishi mumkin bo'lgan makon bilan tenglashtiriladi. Keyinchalik materiya haqidagi tasavvurlar asosan uning muayyan xossalari (massa, energiya, ko'lam) bilan bog'langan va muayyan turlari (modda, atomlar, korpuskulalar va sh.k.) bilan tenglashtirilgan.

Platonning «Timey» dialogi mazmunidan kelib chiquvchi materiya haqidagi ta'limot qadimgi yunon falsafasida alohida o'rin tutadi. Birinchidan, Platon «materiya» tushunchasini ifodalash uchun maxsus atama qo'llamagan, bu borada tushunish ancha mushkul bo'lgan «tur» ekani haqidagi ishoradan boshqa aniqroq tushuntirishlar ham bermagan. Ikkinchidan, u har qanday tug'ilishning «doya»si va «enaga»si bo'lish materiyaning doimiy vazifasidir, deb hisoblagan. Qaysidir ma'noda bu asos, lekin shaklsiz asosdir. Hamma narsalarni o'z ichiga olishi lozim bo'lgan asos o'zi har qanday shakldan mahrum bo'lishi lozim bo'lganidek, uning vazifasi abadiy yashaydigan barcha mavjud narsalarning shakl-shamoyilini o'zida aniq va to'liq mujassamlashtirishdan iborat bo'lganligi uchun tabiatan har qanday shakldan mahrum bo'lmog'i kerak.

Platonning materiya –haqidagi mashhur ta'limoti o'zining borliqqa asoslangan mustahkam negizini yo'qotgan. Uningcha, materiya –tushunchasi aql (demiurg) – birlamchi, sof materiya (yetilish joyi va «doya») - ikkilamchi sof materiya (moddiy narsalar) uchligida

oraliq o‘rin egallaydi¹. Platon doimo mavjud bo‘lgan va hech qachon shakllanmaydigan narsalarni va doimo shakllanuvchi va hech qachon mavjud bo‘lmaydigan narsalarni farqlashga chaqiradi. Uning fikricha, narsalarning ular ichida tug‘iluvchi va o‘lganidan keyin unga qaytuvchi mohiyatini «u» yoki «bu» so‘z bilan ifodalash, shu tariqa ularga barqarorlik hamda muayyanlik baxsh etish mumkin².

Platon fikriga ko‘ra, borliqning moddiy narsalar dunyosi sifatida shakllanish mexanizmi shundan iboratki, g‘oyaning juda aniq ta‘riflangan birinchi andozasi moddiy borliqdan o‘rin oladi va materiyaga g‘oyalar yetiladigan joy, ularning «doya»si va vazifasi bo‘lish majburiyatini yuklaydi. Dunyodagi barcha jarayonlarning maqsadga muvofiqligi haqidagi tasavvur g‘oya va narsalarning o‘zaro bog‘lovchi aloqasi bilan asoslanadi. G‘oya narsalarning cheksiz hissiy ko‘rinishlarining asosiy manosi belgilovchi asos sifatida va har qanday yakka narsa uchun qonun sifatida tushuniladi.

Platonning muhim, lekin ayni paytda ikkinchi darajali rol o‘ynovchi materiya haqidagi talimoti Aristotelning shu mavzudagi fikr-mulohazalariga bevosita turtki bo‘lgan. Aristotelda «hyule» tushunchasi «morfe» yoki «eydos» («morphe» yoki «eydos») tushunchasi bilan uzviy bog‘liq. Garchi Aristotelning ontologik konsepsiyasida materiya va shaklning dualizmi aniqravshan sezilib tursa-da, u hech qachon «hyule»ni mustaqil borliq sifatida tavsiflamagan. Uning fikricha, amalda materiya faqat shakl bilan birikkan ko‘rinishda mavjud bo‘ladi. Materiya «hyule» va «morfe» (shakl) bilan uyg‘unlikda har qanday yuzaga kelish va o‘zgarishning zarur universal negizi hisoblanadi.

Aristotelning materiya haqidagi tasavvuri o‘rta asr falsafasiga ancha o‘zgargan ko‘rinishda o‘tdi. O‘rta asr teologlari Aristotelning ilmiy merosidan foydalanib, uning «morfe» (shakl) haqidagi g‘oyasini o‘zlashtirdilar. Ushbu g‘oya boshqa qarashlardan ustun qo‘yildi, u manaviy asos sifatida qarala boshlandi. Mazkur talqin materiyasiz sof shakllar, chunonchi: xudolar, ruhlar, farishtalar, odamlarning o‘lmas ruhlari mavjudligini e‘lon qilish imkonini berdi. Materiya doimiy, u dunyo yaralgunga qadar ham mavjud bo‘lgan, degan g‘oyani ilgari suruvchi «dahriylar» haqida ma‘lumotlar «cherkov rahnamolari» o‘rtasidagi munozaralar orqali bizgacha yetib kelgan bo‘lsa-da, dunyoning moddiyligini o‘rganish bilan bog‘liq muammolar bu davrda ham to‘la-to‘kis barham topmadi. Materiyaning tabiati haqidagi masalada ular bir to‘xtamga kelmagan bo‘lsalar-da, uni yechish fanning rivojlanishida muhim rol o‘ynashiga, zero bilish qaysi yo‘ldan rivojlanishi lozimligini belgilashiga ularning ishonchi komil bo‘lgan. Ular avval barcha narsalarning asosi sanalgan materiyaning nimaligini aniqlash va shundan keyingina bunga asoslangan holda ayrim narsalarning kelib chiqishi va xossalarini tushuntirish lozim, deb hisoblaganlar. Jumladan, bu xususda Aristotel shunday deb yozgan: «Avvalo birinchi asos va sababni bilish kerak, zero ular orqali va ularga muvofiq qolgan barcha narsalar anglab yetiladi...»³.

Uyg‘onish davri faylasuflari izchil materialistlar bo‘lmalar-da, o‘rta asrlarning quruq muhokamaga asoslangan, spekulativ tafakkurini yakdillik bilan inkor etdilar. Mustaqil faol asos sifatidagi shakl g‘oyasi chetga surib qo‘yildi, materiya nafaqat potensial, balki amalda ham mavjud bo‘lgan narsa sifatida tushunila boshlandi. Shunisi ajablanarliki, alximiya sohasidagi eksperimentlar amaliyoti ta‘sirida shakl-materiya mahsuli, degan yondashuv yuzaga keldi. Uyg‘onish davrining Bernardino Telezio, Fransiska Patritsiya, Jordano Bruno kabi faylasuflari ijodida «materiya» tushunchasi yangicha mazmun kasb etdi. Materiyaning yaralishi g‘oyasi inkor etildi, materiya boqiy deb e‘lon qilindi, harakat tabiiy kuchlar ta‘siri natijasi sifatida tushunila boshlandi.

Materiya haqidagi tasavvurlar rivojlanishining ikkinchi bosqichi Yangi davr (XVI-XVII asrlar) falsafasida materiya tushunchasi fizikada qabul qilingan muayyan o‘zgarma xossalar yig‘indisi sifatidagi «modda» tushunchasi bilan ayniylashtirilgan. Masalan, ingliz

¹ Платон // Всемирная энциклопедия. -М.: Современный литератор, 2001.-С. 204

² Платон // Всемирная энциклопедия. -М.: Современный литератор, 2001. – С. 204

³ Аристотель В 4-х т.Т.1. -М.: 1975. -С.68.

materialistlari F.Bekon va T.Gobbs bunday xossalar qatoriga ko‘lamlilik, shakl, og‘irlik va hokazolarni kiritgan. Bazan materiya tushunchasi bitta muayyan «birlamchi» xossa, masalan ko‘lamlilik yoki massa bilan ayniyashtirilgan (*R.Dekart, I.Nyuton*).

Yangi davrning mexanistik materializmida materiya tarifi zamirida «material» tushunchasi emas, balki barcha moddiy narsalar uchun umumiy bo‘lgan asosiy va o‘zgarmas xossalar tushunchasi yotadi. Bu davr faylasuflari antik davrda amal qilgan metodologik qoidani yangi bosqichga ko‘tardilar. Ular materiyaga birinchi modda sifatida emas, balki birinchi belgi sifatida yondashdilar. Qadimgi faylasuflardan farqli o‘laroq, ular suv, olov yoki havoni butun borliqning birinchi asosi va birinchi sababi deb e‘lon qilganlari yo‘q. Barcha fanlar tajriba asosida rivojlangan ushbu davrda hamma narsa zamirida ayrim mexanik xossalar: ko‘lamga egalik, o‘zidan hech narsani o‘tkazmaslik, og‘irlik, shakldorlik yotadi, degan qarash shakllandi.

Materiyani tavsiflashga nisbatan mazkur yondashuv XIX asr oxirigacha dunyoning ilmiy manzarasiga zid bo‘lmagan. Buning negizida materializmning shakli metafizik yoki mexanistik degan nom olgan, chunki u fizikaning nazariy ma‘lumotlariga asoslanibgina qolmasdan, balki ilmiy izlanishlarning dunyoqarashga doir metodologik asosi sifatida amal qilgan.

Xullas, materiyaning antik va mexanistik talqiniga xos bo‘lgan bir qancha umumiy jihatlarni qayd etish mumkin. Birinchidan – materiya birinchi modda yoki birinchi belgini topish yo‘li bilan aniqlanadi.

Ikkinchidan – materiyani aniqlash zamirida obektivlik mezoni, ya‘ni bizdan tashqarida va bizga bog‘liq bo‘lmagan holdagi mavjudlik qobiliyati yotadi.

Uchinchidan – materiya o‘zgarmas bo‘lib, o‘z navbatida, o‘zgaruvchi sifatidagi ayrim narsalarga qarshilik ko‘rsatadi. To‘rtinchidan – «materiya» tushunchasini tariflashda yakkaalik va xususiylilik haqidagi metodologik qoidaga amal qilinadi.

Materiyaning uchinchi konsepsiyasi XVIII-XIX asrlarda vujudga kelgan bo‘lib, bu davrda «materiya» tushunchasi tabiiy fanlarning rivojlanish jarayonida olimlar bilimning muayyan sohalarida aniqlagan belgilar bilan boyib bordi. Masalan, mexanikada makrojismlarning alohida xossasi – massa aniqlandi. U materiyaning eng muhim belgisiga aylandi, materiya massa bilan bir xil, deb hisoblana boshlandi. Kimyoda analiz metodi kimyoviy elementning aniqlanishiga olib keldi va materiyaga ana shu belgi – vaznlilikka ega bo‘lgan elementlar majmui sifatida qarala boshlandi. Mazkur yondashuvlarning kamchiligi shunda ediki, barcha moddiy narsalar alohida modda deb tushunildi, moddaning o‘zi sof mexanik ko‘rinishda tasavvur qilinib, unga o‘lcham, massa, og‘irlikka ega, deb qaraldi. Shu bilan birga, materiyaning maxsus ilmiy va falsafiy talqinlari ayniydir, deb tushunila boshlandi. Materiyaning falsafiy talqiniga sof induktiv yo‘l, oddiy umumlashtirish yo‘li bilan ayrim fanlarning g‘oya va qoidalari kiritildi.

Bu yondashuv noto‘g‘ri edi. Lekin, 1924 yilda B.Rassel, elektromagnit maydonlar va gravitatsiya maydonlari mavjudligini unutib, o‘zidan boshqa narsalarni o‘tkazmaslikni materiyaning asosiy xossasi sifatida tavsifladi. 1964 yilda amerikalik Tomist Layten «materiya» tushunchasining massa va energiyaga bog‘langan talqinini taklif qildi.

Materiyani uning xossalaridan biriga bog‘lash uni tariflashning ancha keng tarqalgan, lekin imkoniyatlari cheklangan usulidir. Ilmiy bilishda mazkur usul elementarizm vujudga kelishiga sabab bo‘ldi. Bunda hodisani tushunish uchun murakkabni oddiyga, butunni esa elementga bog‘lash lozim.

Ammo yakkaalik yoki xususiylilik – muayyan modda yoki xossaga asoslanib materiya haqida yaxlit tasavvur hosil qilish mumkin emas. Ushbu asosda materiyaga tarif berib bo‘lmasligi haqida Volter shunday deb yozgan edi: «Biz materiyani o‘lchaymiz, uni tarkibiy qismlarga ajratamiz, lekin bu qo‘pol harakatlar doirasidan chetga bir qadam tashlashga urinsak ham o‘zimizning ojizligimiz va jarlikni sezamiz»¹. Materialist faylasuflar materiyaga

¹ Волтер // Всемирная энциклопедия. -М.: Современный литератор, 2001 –С. 110

uni hech narsaga bog‘lamasdan ta’rif berishga harakat qildilar. Ayni vaqtda XVII-XVIII asrlardayoq materiya haqida ancha keng tasavvur shakllandi. Bu yo‘nalishda F.Bekon, G.Golbax va D.Didro, ayniqsa, jiddiy muvaffaqiyat qozondi. «Bizning sezgi organlarimizga ta’sir ko‘rsatuvchi hamma narsalar bizga nisbatan materiyadir», deb yozadi G.Golbax¹. Uning fikricha, materiyani biron-bir yagona birinchi asosga o‘xshatib bo‘lmaydi, dunyo bundan rang-barangroqdir, shu bois materiya ta’rifi ham mumkin qadar keng bo‘lishi kerak.

XIX-XX asrlar chegarasida amalga oshirilgan buyuk kashfiyotlar metafizik dunyoqarashga qaqshatqich zarba berdi. XIX asrning ikkinchi yarmida Faradey va Maksvell tadqiqotlari natijasida materiyaning moddaga qaraganda yangiroq shakli – elektromagnit maydonining o‘zgarish qonunlari aniqlandi. Tadqiqotlar elektromagnit maydon qonunlari klassik mexanika qonunlariga bog‘lanmasligini ko‘rsatdi.

Radioaktivlikning kashf qilinishi atomning noo‘tkazuvchanligi haqidagi ta’limotni rad etdi, elektronning kashf etilishi, uning bo‘linmasligi haqidagi tezisni kun tartibidan chiqardi, rentgen nurining kashf etilishi bilan modda maydonga aylanishi mumkin emasligi isbotlandi. Jismlar harakatining tezligiga qarab massaning o‘zgaruvchanligi kashf etildi, jismlarning makon va vaqtga oid xossalari ularning harakat tezligiga bog‘liqligi tushunib yetildi.

Bu ixtirolar tabiatshunoslikda yangi inqilobni boshlab berdi. Bularning barchasi fizik jismlarning xossalari haqidagi odatdagi tasavvurlarga shu darajada zid ediki, ayrim tabiatshunoslar sarosimaga tushib qoldilar. Shu bois, fizikada materiyaning mexanistik talqini, dunyoning mexanistik manzarasi inqirozga yuz tutdi. Materiya atomga tenglashtirilgan sharoitda va keyinchalik uning parchalanish qobiliyati aniqlanishi munosabati bilan ayrim fiziklar, shu jumladan, E.Max va A.Puankare («fizik idealistlar») «materiyaning yo‘q bo‘lishi (annigilyasiyasi)» to‘g‘risidagi xulosaga keldilar. Bu xulosaning metodologik jihatdan asossizligi shunda ediki, unda falsafiy kategoriya sifatidagi materiya uning fizik tuzilishi haqidagi ta’limot bilan tenglashtirildi.

Ular, atomlarning radioaktiv parchalanishini materiyaning «g‘oyib bo‘lishi», uning energiyaga aylanishi sifatida tushuntirishga harakat qildilar. Amalda materiya g‘oyib bo‘lmaydi, u haqdagi tasavvurlar eskira boshlagan edi. Yangi ilmiy kashfiyotlar qarshisida materiyaga uning ayrim turlariga xos bo‘lgan sifatlarni yuklashga urinishlarning yanglishligi ayon bo‘ldi.

Fanning rivojlanishida muhim rol o‘ynagan materiyaning uchinchi konsepsiyasi efir g‘oyasiga tayangan. Efir deganda butun dunyoni to‘ldiruvchi uzluksiz muhit tushuniladi.

Atomlar va efir haqidagi ta’limotlarning birikuvi natijasida shakllangan atom-efir konsepsiyasida materiya atomlar ko‘rinishida ham, efir ko‘rinishida ham mavjud, yani ikkita har xil substansiyadan iborat, degan fikr ilgari suriladi. Bu tasavvurlardan kelib chiquvchi obektning modeli bilishning ikki yoqlama strategiyasini belgilaydi. Bu strategiyaga binoan ayrim (masalan, kimyo yoki molekulyar fizikadagi) hodisalarga izohni moddaning atom tuzilishidan, ayrim (masalan, optika yoki elektrodinamikadagi) hodisalarga izohni esa – efir muhitining holatidan qidirish lozim.

XIX asrdagi tabiatshunoslik bu strategiya yordamida erishgan yutuqlar materiya haqidagi atom-efir tasavvurlarning to‘g‘ri ekanligiga zamondoshlarni ishontirdi. Aynan ularning yordamida fan nihoyat mustahkam zamin kasb etgandek va tabiatning barcha sirlari tagiga yetish yo‘lida ishonch bilan harakatlanayotgandek bo‘lib tuyuldi. Ammo XIX-XX asrlar chegarasida tabiatshunoslikda chinakam inqilob yasagan kashfiyotlar qilindi. Bo‘linmas va buzilmas deb hisoblangan atomlar parchalanishi mumkinligi, efir xossalari o‘ta ziddiyatli bo‘lib, uning mavjudligiga shubha bilan qarashga majbur etishi aniqlandi. Materiyaning atom-efir konsepsiyasi asossiz ekanligiga ishonch hosil qilgan olimlar materiya tushunchasining o‘zi eskirgani haqida o‘ylay boshladilar va materializmdan yuz o‘girdilar.

Ammo bu davrda materiya tushunchasi emas, balki uning olimlar tafakkurida qadim zamonlardan boshlab to XX asrgacha hukm surgan substrat sifatidagina talqinagina puchga

¹ Гольбах // Всемирная энциклопедия. -М.: Современный литератор, 2001.-С.110

chiqqan edi. Tabiatshunoslikda yuz bergan o'zgarishlarning falsafiy mazmuni shundan iborat ediki, ular materiyani tushunishga nisbatan o'zgacha yondashuv zarurligini ko'rsatdi

Materiya haqidagi tasavvurlar rivojlanishining to'rtinchi konsepsiyasi XX asr falsafasiga xos. *Bu yerda materiyani tushunishda tabiiy ilmiy jihat emas, balki falsafiy jihat birinchi o'ringa qo'yildi.* Bu materiyaga narsalar va hodisalar butun rang-barangligining ichki yagonaligi zamirida yotuvchi mohiyat – substansiya sifatida yondashuvdir. Materiyaga obektiv borliq sifatida qarala boshlandi. XIX va XX asrlar chegarasida falsafa va tabiatshunoslikda yuzaga kelgan vaziyatni tahlil qilgan faylasuflar (ularni faqat sobiq marksizm vakillaridan iborat, deb tushunmaslik lozim), xususan, «materiya» tushunchasidan voz kechish yo'lidan emas, balki unga tabiatshunoslikdagi ixtirolarni umumlashtirish orqali chiqarilgan yangi va yangi xulosalarni kiritish yo'lidan borishni taklif qildilar. Materiyaning tuzilishi haqidagi har qanday fizik yondashuvlar xususiy jihatini hisobga oladi, bunda butun borliq emas, balki uning ayrim jihatlarinigina tahlil qilish nazarda tutiladi.

Materiyaning falsafiy talqini butun predmetli borliqni qamrab oladi va umumiylik belgisiga ega. U butun obektiv borliqni to'liq ifodalaydi. Umumiylik belgisiga suyanuvchi materiyaning falsafiy talqini amalda eskirishi mumkin emas, chunki u insonning tashqi dunyoni aks ettirishga qaratilgan qobiliyatini ifodalaydi. Materiyaning xossalari, tuzilishi va turlari haqidagi fizik yondashuvlar muqarrar ravishda eskiradi va o'zgaradi. Bundan materiya emas, balki materiya haqidagi bilimlarimizning kechagi chegarasi yo'q bo'ladi, degan xulosa kelib chiqadi.

Materiyaga oid turli konsepsiyalar shakllangan. *Materiyaning substansional konsepsiyasi uni yaratib ham, yo'q qilib ham bo'lmasligini, uning mavjudligi va o'zgarishining tashqi sabablari mavjud emasligini ko'rsatadi.* Ushbu ta'rif barcha narsalar materiyaning substansiyasi deb bilishga asoslanadi.

Materiyaning substrat konsepsiyasida ilk materializm namoyandalari materiyani substrat sifatida tushunishga asos solganlar: ular materiyani barcha mavjud narsalarni yaratishga asos bo'luvchi substrat (lot. substratum – asos, zamin), material, modda sifatida talqin qilganlar. Bu substrat boqiy, uni yaratib va vayron qilib bo'lmaydi, deb taxmin qilingan. Ammo ularning hissiy idrok etiladigan ayrim moddalar (suv, yer va boshqalar)ga umumiy substrat sifatida qarashga urinishlari juda sodda va ishonarsiz bo'lgan.

Materiyaning genetik-kontrast konsepsiyasi, uni faqat ongga qarshi qo'yish yo'li bilan ta'riflashga asoslanadi. Ushbu ta'rif Russoning bu sohadagi mushohadalari yoki G.V.Plexanovning: «Ruh»ga zid o'laroq, sezgi organlarimizga ta'sir ko'rsatish orqali bizda muayyan his-tuyg'ular uyg'otuvchi narsa «materiya» deb ataladi», degan tezisi asosida mavjud bo'lishi mumkin.

Materiyaning atributiv konsepsiyasi uni biron-bir substrat bilan emas, balki atributlar majmui: makon, vaqt, harakat, sifat, miqdor bilan tenglashtiradi. Yuqorida materiyaning substrat konsepsiyalarida bilish obektining modeli muhim rol o'ynashi ko'rsatib o'tildi. Bu jihatdan materiyaning falsafiy konsepsiyalari ilmiy nazariyalar bilan o'xshash. Zero bu nazariyalarni ishlab chiqish doim ular o'rganuvchi narsalar va jarayonlarning nazariy modellarini yaratish bilan bog'liq. Ammo fanda model obektlarning muayyan turkumini bilish vositasi bo'lib xizmat qilsa, ontologiyada har qanday obektlarni bilish vositasi bo'lishga qodir bo'lgan «umuman bilish obekti»ning modeli tuziladi.

Materiyaning dialektik konsepsiyasi XIX-XX asrlar chegarasida shakllandi. Materiyani dialektik tushunish uni bilishga nisbatan falsafiy va ilmiy yondashuvlarning birikuvi natijasida vujudga keldi. Zero, bir qator yirik olimlar (Gelmqols, Darvin, Mendeleev, Plank, Eynshteyn, Bor va boshqalar)ning asarlarida materiyaning dialektik talqinini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan g'oyalar ilgari surildi.

Materiyaga substrat sifatida yondashishga asoslangan konsepsiyalarning barchasi bir umumiy kamchilikka ega: u mazkur konsepsiyalarning tarixiy cheklanganligini belgilaydi va ilmiy bilishning rivojlanishi natijalari bilan ularning nomuvofiqligini muqarrar qilib qo'yadi.

Gap shundaki, ularda materiya uning bir (yoki bir nechta) turi – suv, atomlar va hokazolar bilan bog‘lanadi, materiyaning bu turi dunyoda mavjud bo‘lgan barcha narsalarning birlamchi, universal, mutlaq asosi deb elon qilinadi. Fan mazkur materiya turining mavjudligi bilan belgilangan hodisalarni o‘rganish bilan mashg‘ul ekan, ko‘rsatilgan kamchilik sezilmaydi va uning rivojlanishiga jiddiy moneliklar tug‘dirmaydi. Ammo materiyaning yangi turlari, shakllari va holatlarining kashf etilishi darhol bu turga narsalarning birdan-bir, umumiy va universal asosi sifatida qaraydigan substrat konsepsiyasining torligini namoyon etadi. Shunda uni yangi, kengroq konsepsiya bilan almashtirish zaruriyati tug‘iladi. Materiyaning har qanday substrat konsepsiyasi o‘z qo‘llanish chegarasiga ega va fanning rivojlanish jarayonida u ertami-kechmi aniqlanadi.

Fan taraqqiyoti materiyaning substrat konsepsiyasi asossiz ekanligini namoyish etib, falsafaga dialektikadan saboq berdi. Bu saboq ilmiy bilishning rivojlanish mantig‘iga mos keluvchi ontologik konsepsiyani yaratish uchun izchil dialektik fikrlash zarurligini yana bir karra tasdiqladi. Substrat konsepsiyalari dialektik xususiyatga ega emas. Ular narsalarda qanday o‘zgarish yuz bermasin, ularning substrati o‘zgarishsiz qolishini nazarda tutadi.

Materiyani dialektik tushunish uning bitmas-tuganmasligi, yani materiya turlari, shakllari, holatlarining Cheksiz rang-barangligi mavjud ekanligi haqidagi g‘oyaga olib keladi.

XIX-XX asrlar chegarasida atomlarning parchalanishini o‘rganish materiyaning ilgari malum bo‘lmagan turi – elementar zarralar kashf etilishiga olib keldi. Shunday qilib, atomlar parchalanganda materiya yo‘q bo‘lmasligi, balki faqat bir shakldan boshqa shaklga o‘tishi aniqlandi.

Hozirgi zamon fizikasida ham moddiy obektlarning yangi turlari aniqlanmoqda. Fiziklar mikro-dunyoni o‘rganish jarayonida fizik bo‘shliq, virtual zarralar, kvarklar kabi g‘ayrioddiy obektlarga duch kelmoqdalar. Megadunyo (ulkan kosmik miqyosdagi dunyo) sari harakatlanib, ular bu erda protoyulduzlar, kvazarlar, «qora» va «oq» tuynuklarni kashf etmoqdalar.

Fikrlashning dialektik metodi fanning rivojlanish tajribasiga tayanadi va shu bilan bir vaqtda bu tajriba uni yanada rivojlantirishga tatbiq etadi.

Shunday qilib, materiyaning dialektik talqini uni materiyaning biron-bir turi bilan bog‘lashdan xoli. U materiya, uning shakllari va holatlarining Cheksiz darajada rang-barangligini nazarda tutadi va ularning barchasi o‘zgaruvchan va o‘tkinchi ekanligini qayd etadi.

Materiya kategoriyasining funksiyalari qo‘yidagilar:

- onga, manaviy kuchlarga bog‘liq bo‘lmagan obektiv borliqning mavjudligi haqidagi fikrni ifodalaydi;
- barcha narsalarda mavjud bo‘lgan umumiy xossalarni tavsiflaydi;
- barcha narsalarni bilishga eltuvchi yo‘lni, ularni bilishda amal qilish lozim bo‘lgan umumiy dastur yoki strategiyani umumiy ko‘rinishda belgilaydi.

Bu funksiyalarni materiya kategoriyasi falsafaning keyingi rivojlanishi jarayonida saqlab qoldi.

Materiyaning tashkil topish darajalari. Materiyaning jonsiz, jonli va ijtimoiy kabi tarkibiy darajalari farqlanadi. Ular borliqning asosiy shakllari bilan mos keladi. Bunda turli darajalar bir-biri bilan uzviy bog‘liqdir. Ayni vaqtda ularning tarkibida muayyan ierarxiya va soddaroq shakllardan (jonsiz materiyadan) murakkabroq shakllar (jonli va ijtimoiy materiya) sari yuksalish kuzatiladiki, bugungi kunda ularning mavjudligi faqat sayyoramizga nisbatan o‘zining ilmiy tasdig‘ini topgan. Jonsiz tabiatning tuzilishi va rang-barangligi haqidagi tasavvurlar esa, mikro-, makro- va megadunyolarni qamrab olib, tinimsiz kengayib va teranlashib bormoqda.

Jonsiz materiya tizimi quyidagi darajalar bilan tavsiflanadi:

a) *mikrodunyo* (mikroelementlar darajasi). Unga maydonlar va elementar zarralarning o‘zaro tasiri xos. Bu juda kichkina obektlar dunyosi. Mazkur zarralarning mavjudlik vaqti

sekundning milliardlab ulushlari bilan o'lchanadi, harakat tezligi esa Yorug'lik tezligiga yaqinlashadi;

b) *makrodunyo* katta obektlar dunyosi. Bu diapazon bilan atomlar, molekularlar, makrojismlar, sayyoralar va yulduzlar, sayyoralar tizimlari qamrab olinadi. Tabiatning mazkur sohasini o'rganishning asosiy obektlari – yulduzlararo bo'shliq, galaktika, metagalaktikalar.

v) *megadunyo* jonli materiya tizimi hozircha faqat Erda malum. Aksariyat materialist-tadqiqotchilar fikriga ko'ra, uning vujudga kelishi materiyaning tabiiy va qonuniy o'z-o'zidan rivojlanishi mahsulidir. Jonli materiya darajasiga o'z-o'zidan uyushish, rivojlanish, inikosning murakkab shakllarini kasb etish, o'zini o'zi boshqarish va ko'payish qobiliyatiga ega bo'lgan barcha tirik mavjudotlar kiradi. Jonli materiyada hujayrasiz daraja (DNK, RNK kislotalari va oqsillar)ni, hujayrali va ko'p hujayrali organizmlar – o'simliklar, hayvonlarni farqlash mumkin. Yuksak darajada uyushgan strukturalar, bir-biri bilan nasl orqali bog'langan populyasiyalar alohida darajalarni tashkil etadi. Biologik turlar, populyasiyalar va atrof muhitning o'zaro tasiri biogeotsenozni yaratadi, biogeotsenozlarning o'zaro tasiri natijasida esa hayotning global tizimi – biosfera vujudga keladi. Biosfera tizimida litosfera, gidrosfera va atmosfera o'zaro tasirga kirishadi, atmosfera orqali Yer bilan kosmos o'rtasida almashinuv sodir bo'ladi. Jonli materiya tizimining ko'rsatilgan barcha elementlari o'rtasida muvozanatni saqlash sayyoramizda hayotni saqlashning zaruriy shartidir.

Biosfera rivojlanishining muayyan bosqichida moddiy tizimning alohida turi – ijtimoiy uyushgan materiya yoki jamiyat vujudga keldi. Bu hayot rivojlanishining oliy shakli, fikrlovchi va borliqni ongli ravishda o'zgartiruvchi shaxslar va turli darajadagi birlashmalarning majmuidir. O'z navbatida jamiyat bir-biri bilan kesishuvchi turli tizimlar, chunonchi: inson, ijtimoiy tuzilmalar (oilalar, turli guruhlar, birlashmalar, partiyalar, millatlar, davlatlar)ni, inson tomonidan yaratilgan, mehnat quroli va texnikani o'z ichiga oluvchi moddiy madaniyatni qamrab oladi.

Materiya tarkibiy darajalarining aniq chegarasini aniqlash mushkul. Uni fan doimo qayd etavermaydi. Bizning bilimlarimiz tobora chuqurlashib, darajalarning yangi va yangi sifat chegaralarini aniqlaydi. *Materiyaning tarkibiy darajalari to'g'risida so'z yuritilganida, subelementar, mikroelementar, yadroviy, atom, molekulyar, makroskopik va kosmik darajalar ham tilga olinadi. Materiyaning mikroskopik darajasida fizika taxminan 10-15 sm uzunlikda taxminan 10-22 ga teng vaqt ichida yuz beruvchi jarayonlarni o'rganish bilan shug'ullanadi. Megadunyoda esa, kosmologiya taxminan 1010 ga teng vaqt (Koinot yoshi) ichida yuz beruvchi jarayonlarni o'rganadi.* Materiyaning tarkibiy darajalari g'oyasi metodologiya mutaxassisleri tomonidan sababiyat va dunyoni bilish mumkinligi g'oyasi bilan bir qatorda juda yuksak baholanadi.

Ayni vaqtda shuni qayd etish zarurki, materiyaning tarkibiy darajalari tasnifi zamirida chiziqli ierarxiya tamoyili yotadi. Bu erda «qism butundan kichkina» tamoyili amal qiladi. Lekin bu dunyolarning biri soddaroq, ikkinchisi murakkabroq, degan manoni anglatmaydi. Dunyolar qism va butun sifatida taqqoslanmaydi, ular universumning o'ziga xos teran o'zgarishlarini ifodalaydi. Shu bois bu tasnifni mutlaqlashtirish kerak emas.

Materiyaning tarkibiy darajalari ierarxiyasida inson markaziy o'rinni egallaydi. Qadimdayoq Protogor «Inson hamma narsalarning o'lchovidir», degan edi. Dunyoni o'zlashtirishda inson qadriyatlarini shkalasini andoza sifatida qabul qiluvchi falsafiy talimot – «Antropologizm» zamirida ana shu tezis yotadi. Materiya tuzilishining inson tomonidan kuzatiluvchi darajalari odamlar yashovchi muhitning tabiiy shart-sharoitlarini, yani bizning dunyoviy qonuniyatlarimizni hisobga olgan holda o'zlashtiriladi. Lekin bu bizdan ancha olisdagi darajalarda materiyaning mavjud shakllari va holatlaridan butunlay farq qiluvchi, mutlaqo boshqacha xossalalar bilan tavsiflanuvchi «g'ayritabiiy» shakl hamda holatlari mavjud bo'lishi mumkin, degan taxminni istisno etmaydi. Shu munosabat bilan olimlar geotsentrik va nogeotsentrik moddiy tizimlarni farqlay boshladi.

Olamning chekliligi va Cheksizligi. Falsafada olamning chekliligi va Cheksizligi bilan bog'liq masalalar muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda har bir konkret narsaning chekli ekanligi, umumiy olamning Cheksiz va chegarasizligi etirof etiladi. Cheksizlikni ifodalash uchun ichki (intensiv) va tashqi (ekstensiv) shakllar mavjudligi ko'plab falsafiy adabiyotlarda qayd etilgan.

Intensiv Cheksizlik materiyani ichdan nihoyasizligi haqidagi tasavvurdir. Intensiv Cheksizlikning mavjudligi tabiatda ichki tuzilishga ega bo'lmagan, mutlaqo elementar obektlar yo'qligini ko'rsatadi. Intensiv Cheksizlik mikrozararlarni o'rganish jarayonida materiyani kichikroq qismlarga Cheksiz bo'linishi sifatida qaralishi mumkin emas. Zarralarning bir-biriga aylanuvchanligi ular ancha murakkab tabiatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Ekstensiv Cheksizlik ichdan emas, balki sirdan Cheksizlikdir. U mazkur obekt doirasidan tashqarida, «katta» dunyoda kuzatiladi va obektdan tashqaridagi Cheksizlikni ifodalaydi. Bu erda obekt xossalari va sifatlarining atrofdagi narsalar bilan o'zaro tasirlar tizimiga bog'liqligi muammosi muhimroqdir. Amalda Cheksizlik mavjud bo'lib, u bilish qaratilgan yo'nalishdan kelib chiqadi va intensiv yoki ekstensiv deb tushuniladi. *Ekstensiv va intensiv Cheksizlik – haqiqiy Cheksizlikning o'ziga xos proeksiyalaridir.* Ularni geometrik shaklning koordinatalar o'qidagi proeksiyalariga o'xshatish mumkin.

Dunyoning chekliligi yoki Cheksizligi g'oyasini isbotlash va inkor etishga Kant antinomiylaridayoq harakat qilingan edi. *Kant antinomiylariga, agar dunyo vaqtda o'z ibtidosiga ega bo'lsa, demak, dunyo yaralgunga qadar hech narsasiz sof vaqt mavjud bo'lgan, lekin bu «hech narsa»dan dunyo yaralishi mumkin emas. Agar dunyo makon va vaqtda ibtidoga ega emas, deb taxmin qilinsa, bundan hozirgi vaqtgacha Cheksizlik o'tgan, yani har qanday voqeadan oldin Cheksiz vaqt o'tgan, bugun esa u tugadi va olam nimagadir ayni shu vaqtda vujudga keldi, degan xulosa kelib chiqadiki, bu ham ehtimoldan uzoq bo'lgan holdir.*

Olamning relyativistik konsepsiyasi bo'lishi ehtimol tutilgan butun moddiy dunyoni qamrab olgani sababli, uning «ibtidosi» g'oyasida Cheksizlik g'oyasi butunlay inkor etilib, fanda to'ntarish yasashiga olib keladigandek bo'lib tuyuldi. Relyativistik kosmologlarning kengayib borayotgan olam – Metagalaktikaning yagonaligi va u hamma narsani qamrab olishi haqidagi talimoti o'tmishda ko'p karra takrorlangan olamda Erning yagonaligi, Quyosh sistemasi yoki Galaktikaning yagonaligi haqidagi g'oyalarni eslatadi. Amalda olamning kosmologik modellari, garchi butun dunyoni tushuntirish uchun tuzilgan bo'lsa-da, uning ayrim qisminigina tushuntiradi. Faqat, mazkur sohaga taalluqli, butun dunyodagi makon va vaqtga nisbatan tatbiq etilmaydi, deb talqin qilingan makon va vaqtning chekliligi hamda Cheksizligi haqidagi kosmologik tasavvurlar Cheksizlik g'oyasini inkor etmaydi.

Kosmologiya rivojlanishining hozirgi bosqichi relyativistik kosmologiyani ustuvorligi bilan tavsiflanadi. Relyativistik kosmologiya butun dunyoni mukammal tavsiflashga davo qilmaydi, lekin cheklilik va Cheksizlikni biz yashayotgan olamga tatbiqan, uning fizikaviy-makon tuzilishi tomonidan o'rganadi. Relyativistik kosmologiya asoschilari A.Eynshteyn va A.Fridman hisoblanadi.

A.Eynshteyn 1917 yilda olamning birinchi relyativistik modelini tuzdi. U bunda quyidagi taxminlardan kelib chiqdi.

1. Modda va nurlanish olamda bir tekis tarqalgan. Bundan olam maydoni bir xil va izotrop tuzilishga ega. Garchi og'ir obektlar yaqinida makon-vaqt geometriyasi o'zgarsa-da, bu o'zgarish olamning o'zgarish egrilikka ega bo'lgan bir xil izotrop maydonidan chetga ahamiyatsiz og'ishdir, xolos.

2. Olam turg'un, vaqtda o'zgarib boradi. Shu bois maydon geometriyasi evolyusiyaga ega bo'lishi mumkin emas. A.Eynshteyn dunyosi, odatda, «silindrsimon dunyo» deb ataladi, chunki uni Cheksiz ko'lamliligi to'rt o'lchovli silindr ko'rinishida tasavvur qilish mumkin. Silindrning yasovchisi bo'ylab vaqt o'qi o'tadi, u o'tmishga ham, kelajakka ham Cheksiz qaratilgan. Silindr kesimi maydonni beradi. Mazkur modelda bu o'zgarish musbat egrilikka

ega uch o'lovli doirasimon maydon bor. U chekli hajmga ega. Buning ortida hech narsa mavjud bo'lmagan dunyoning qandaydir chekkasi bor, deb tushunmaslik kerak. Ayni holda maydon «o'z-o'zida tutashadi» va bu unda hech qachon to'siqqa uchramasdan Cheksiz aylanish imkonini beradi.

Biroq A.Eynshteynning «silindrsimon dunyo»si o'tmishda qolgan. Uning olamning turg'un modelini yaratishga urinishlari hozir olamning abadiyatda o'zgaras holda mavjudligi haqidagi ananaviy tasavvurlarga hurmat sifatida qaraladi. Olamning turg'un modelini A.Eynshteyn maxsus taxmin asosida yaratganini ham etiborga olish kerak.

Mazkur muammoning yangi echimini A.Fridman taklif qilgan va uni belgiyalik kosmolog M.Lemetr rivojlantirgan. A.Fridman dunyoning turg'unligi haqidagi taxmindan voz kechadi, lekin uning bir xilligi va izotropiigi haqidagi postulatni saqlab qoldi. Bu muammoning uch xil echimini taklif qilish imkonini berdi:

1. Agar olamda modda va nurlanishning zichligi ayrim kritik kattalikka teng bo'lsa, maydon evklid maydoni bo'ladi, yani egriligi nolga teng bo'ladi va dunyo Cheksiz bo'ladi.

2. Agar zichlik kritik kattalikdan kichkina bo'lsa, olam maydoni Lobachevskiy geometriyasi bilan tavsiflanadi, u manfiy egrilik va Cheksiz hajmga ega, ochiq va bel ko'rinishida bo'ladi.

3. Agar olamda moddaning zichligi kritik darajadan katta bo'lsa, maydon musbat egrilikka ega, lekin hajmi cheklangan bo'ladi. Dunyo berk va chekli bo'lib, Riman geometriyasi bilan tavsiflanadi.

Potensial va aktual Cheksiz lik. Cheksiz lik tushunchasi potensial va aktual Cheksiz likni o'z ichiga oladi. *Potensial Cheksiz lik miqdor va sifat o'zgarishlarining nihoyasiz jarayonini qayd etadi. Potensial Cheksiz lik to'xtatish, bekor qilish yoki mavjud emas deb elon qilish mumkin bo'lmagan shakllanish, o'zgarish va rivojlanish jarayoniga ishora qiladi.*

Aktual Cheksiz lik muayyan sharoitda to'liq mavjud bo'lgan Cheksiz likning mavhumlashtirilgan ko'rinishidir. Bu o'xshash obektlarning Cheksiz to'plamidan, masalan, Yer yuzidagi odamlarning sochlaridan yoki sayyoramizda o'suvchi gullardan tashkil topgan o'ziga xos obekt sifatida oddiy tushunishga asoslanadi. Aktual Cheksiz lik intiholi narsalarning Cheksiz miqdoridan tashkil topgan obektlarning son-sanoqsiz to'plamlari aktual tarzda mavjudligi to'g'risida so'z yuritish imkonini beradi. Aktual Cheksiz lik muayyan mavjud borliq sifatida olinadi, ammo u doim eng ko'p etiroz va qarshilikka sabab bo'ladi. Ko'plab faylasuflar bu masalani chetlab o'tishga harakat qilganlar. Bunda Aristotel qarashlari ancha muhim rol o'ynagan. U ikki ming yil davomida amal qilgan «aktual emas, balki potensial Cheksiz likkina mavjuddir», degan qoidani ilgari surdi. Sog'lom fikr nuqtai nazaridan Aristotelning bu g'oyasini asoslovchi dalillar bisyor. Potensial Cheksiz lik, obrazli qilib aytganda, har qanday songa birni qo'shish imkonini beradi va ancha sodda mavhumlik hisoblanadi. Uni qabul qilish va unga ko'nikish mumkin. Aktual Cheksiz lik esa mutlaqo paradoksal xususiyatga ega, chunki u Cheksiz likni «shu erda» va «hozir» yakunlangan, deb hisoblaydi, masalan: agar biron-bir ichkilikboz kishi hozirgacha ko'p ichkilik ichgani va yana ikki shisha shmpan vinosi icha olishini aytsa, bu potensial Cheksiz lik hisoblanadi. Agar u Cheksiz miqdorda shampan vinosi ichganini aytsa, uning bu fikriga absurd gap sifatida qarash kerak bo'ladi. Ayni vaqtda, bu aktual Cheksiz likni o'zining barcha elementlariga ega bo'lgan real obekt ko'rinishida mavjud Cheksiz lik sifatida ifodalashga urinish hisoblanadi. Muttasil rivojlanuvchi olam shakllangan aktual Cheksiz lik sifatida tavsiflanishi mumkin emas. Ammo aktual Cheksiz lik g'oyasining o'zi ijod manbai va evristik izlanishlar uchun zamin sifatida ancha samarali xulosa bo'ladi.

Kengayuvchi olam konsepsiyasi. Kosmologiya muammosining taklif qilingan echimlariga nisbatan munosabat bir xil emas. Ayrim olimlar Cheksiz kengayuvchi Olam gipotezasini qabul qilganlar va «Katta portlash» konsepsiyasiga ko'ra, taxminan 17-20 milliard yil oldin olam juda kichkina hajmda o'ta zich singulyar holatda bo'lgan, deb hisoblaydilar. Yuz bergan «katta portlash» olamning kengayish jarayonini boshlab bergan. Bu kengayish jarayonida moddaning zichligi o'zgargan, maydonning egriligi to'g'rilanib borgan.

Ayrim olimlar fikriga ko'ra, kengayish o'rnini yana torayish egallaydi va butun jarayon takrorlanadi. Shu asosda harakatlanuvchi Olam gipotezasi ilgari surilgan bo'lib, unga ko'ra taxminan har 100 milliard yilda yangi sikl «katta portlash»dan boshlanadi. Aqlga sig'maydigan gipotezalarning birida «dastlabki portlash» natijasida gravitatsion maydonda singulyar holatdan faqat bizning metagalaktikamiz emas, balki ko'plab metagalaktikalar vujudga kelgani, ularning har biri barcha fizik ko'rsatkichlarning turli ifodalariga, chunonchi, alohida topologiyali (o'lehovlar miqdori har xil bo'lgan mahalliy ochiq yoki mahalliy yopiq) makoni va o'z kosmologik vaqtiga ega bo'lishi mumkinligi taxmin qilinadi.

Hozirgi «ko'p sonli dunyolar» konsepsiyalarida olamning ajabtovur manzarasi chiziladi. Bu fundamental falsafani moddiy dunyoning makon va vaqtdagi Cheksiz ligini metrik Cheksiz lik manosida emas, balki materiyaning makon va vaqt strukturalarining benihoya rang-barangligi sifatida tushunish lozim, degan asosiy qoidasi bilan hamohangdir.

Olam kengayishda davom etadimi yoki torayish jarayoni boshlanadimi, degan savol javobsiz qolmoqda. Ammo «qizil siljish» hodisasi hozirgi vaqtda nurlanish manbai uzoqlashib borayotganini, yani galaktikalar taxminan o'zigacha bo'lgan masofaga proporsional tezlikda har yoqqa «tarqalayotgani»ni tasdiqlovchi umumiy etirof etilgan fakt hisoblanadi. 1912 yilda V.M.Slayfer galaktikadan tashqaridagi tumanliklar nurlanishlarining spektr chiziqlari spektrning qizil uchi tomonga siljiyotgani - «qizil siljish»ni aniqladi. 1929 yilda Edvin Xabbl tumanlik kuzatuvchidan qancha uzoqda bo'lsa, «qizil siljish» kattaligi ham, uning tumanlikdan uzoqlashish tezligi ham shuncha katta bo'ladi, degan qonunni va katta masofalarda galaktikalarning tezligi ulkan ifodalarga etishini aniqladi.

Shunga qaramay, olamning kengayishi bilan bir qatorda, uning torayishini yoki makonda cheklangan, lekin vaqtda Cheksiz olam navbatma-navbat dam kengayuvchi, dam torayuvchi harakatlanuvchi olam modelini ham taxmin qilish uchun nazariy imkoniyat mavjud.

Inikos nazariyasi. Inikos nima? *Tabiat obektlari va hodisalarining umumiy xossasi sifatidagi inikos – avvalo, o'zaro tasirdir. U bir jism boshqa jismga tasir ko'rsatishini, boshqa jism esa birinchi jism tasiriga javob berishi yoki undan tasirlanishini nazarda tutadi ($A \leftrightarrow V$; $V \leftrightarrow A$). Bunday o'zaro tasir tarzida namoyon bo'ladigan inikosda, bir jism o'ziga xos xususiyatlarining boshqa jismda aks ettirish jarayoni tushuniladi.* Binobarin, inikos tashqi tasirga mos o'zgarishlar majmuini ifodalaydi. Bunda o'zaro tasir natijasida aks etuvchi tizimlarning strukturalaridan go'yoki «nusxa» ko'chirib olinadi va aks ettiruvchi tizimlarning alohida strukturalarida o'zgartirilgan ko'rinishda, «izlar», «muhrilar» shaklida aks ettiriladi. Inikosni o'zaro tasirga kirishuvchi narsa va hodisalarining o'z tarkibi hamda xossalarida ayni shu o'zaro tasirning izlarini qoldirish qobiliyati sifatida tushunish mumkin.

Inikosning shakllari. Inikos jarayonining namoyon bo'lish xususiyati materiyaning tuzilish darajasiga bog'liq. SHu munosabat bilan inikosning turli, chunonchi:

- jonsiz tabiatdagi;
- jonli tabiatdagi;
- jamiyatdagi darajalari farqlanadi.

Materiyaning rivojlanish jarayonida uning tuzilishining murakkablashuvi yuz beradi. Shu bois materiyaning harakat shakllari qancha bo'lsa, inikos shakllari ham shuncha bo'ladi: mexanik, fizik, kimyoviy, biologik (psixik), ijtimoiy va hokazo. inikos shakllarining evolyusiyasi jonsiz tabiat narsalarining xossasi sifatida amal qiluvchi inikos yuqoriroq darajadagi inikosning elementar negizini tashkil etishini nazarda tutadi. Bu darajada inikos muhit haroratining o'zgarishiga qarab oddiy mexanik deformatsiya, qisqarish yoki kengayish ko'rinishida, Yorug'lik inikosi, elektromagnit to'lqinlarning o'zgarishi inikosi, ovoz to'lqinlari inikosi (aks sado), kimyoviy o'zgarishlar (masalan, lakmus qog'oz rangining o'zgarishi) inikosi sifatida amal qilishi mumkin.

Jonsiz tabiatdagi inikosga tanlash xususiyati va kumulyativlik, yani oldingi tasirlarning izlarini saqlash xosdir. Inikosning tanlash xususiyati o'zaro tasirga kirishuvchi obektlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Masalan, kimyoviy element boshqa har qanday

element bilan emas, balki tanlash va ajratish asosida kimyoviy reaksiyalarga kirishadi hamda birikadi. Tabiatdagi ayrim predmetlar ekranlashtirish xossalarga ega bo'ladi va elektromagnit to'lqinlarni aks ettiradi, ayrim predmetlar esa bunday xossalarga ega bo'lmaydi. Kumulyativlik – oldingi tasirlarning izlarini saqlash tizimning eskirishi haqida hukm chiqarish imkonini beradi. Aks ettiruvchi tizim oldingi tasirlarni «yodda saqlaydi» va o'zining keyingi faoliyatida ularni hisobga oladi.

Jonlining jonsizdan farqi haqida gapirganimizda, biz XIX asrning ikkinchi yarmida yuzaga kelgan, ammo hozirgi zamon fani inkor etmagan, balki mufassallashtirgan hayotning universal tarifini eslaymiz: «Hayot – bu oqsilli jismlarning mavjudlik usulidir». Oqsillar, aminokislotalar, nuklein kislotalar tiriklikning eng muhim unsurlari hisoblanadi. Ko'payish, o'sish va moddalar almashinuvi tirik organizmlarning o'ziga xos xususiyatidir. O'z-o'zidan ko'payish qobiliyati kimyoviy reaksiyalarning jonsiz tabiatda uchramaydigan turi bilan taminlanadi va matritsali sintez deb ataladi. V.A.Engelgardt jonli sistemalarning yana bir muhim xossasi – «xaosdan tartib o'rnatish» qobiliyatini, yani hayot jarayonlarining entropiyaga zid xususiyatini qayd etadi. Tirik organizmlar molekularning xaotik issiqlik harakatini tartibga solishga qodir.

Jonli tabiatda inikos oddiy bir hujayralilar va o'simliklarning tasirlanuvchanligi, asab hujayralarining tasirchanligi ko'rinishida, shuningdek, hayvonlar darajasida ularning xulq-atvorini tartibga solishni taminlovchi psixik inikos ko'rinishida mavjud bo'ladi. Biologik inikos shunday bir xossaki, usiz hayvonlar o'z mavjudlik sharoitiga moslasha olmaydi. Malumki, ayrim o'simliklarning barglari doimo Yorug'lik manbai tomonga – nurlar ularga 90 gradusga intiluvchi burchak ostida tushadigan tarzda qarab o'sadi. Kungaboqar boshchasi quyosh tomonga o'girilib o'sadi. Shunga o'xshash hodisalarni ildiz sistemasining o'sishida ham kuzatish mumkin. Oziqlanish va suv taminoti shart-sharoitlari optimal bo'lgan joyda ildiz yaxshi o'sadi.

Mimikriya hodisasi jonli tabiatdagi inikosning o'ziga xos shakli hisoblanadi. Jonli sistemalar inikosining mazkur shakli mavjudlikning muayyan shart-sharoitlariga yaxshiroq moslashish imkonini beradi. Turli hayvonlar ularni ko'zga ko'rinmas qilib qo'yadigan yoki ularning dushmanlarini hurkitadigan shakl, tus yoki holatga kirganida mimikriya hodisasi yuz beradi.

Biologik inikosda ikki jarayon kuzatiladi. Birinchi – inikosda aks etayotgan narsani inikosning barcha (tubandroq) shakllariga xos bo'lishi mumkin bo'lgan tuzilishi o'z ifodasini topadi. Masalan, issiqlik tasirida har qanday jism, shu jumladan, organizm qiziydi. *Ikkinchi - aks etayotgan narsaning o'ziga xos xususiyatlari inikosning jonli tizimlargagina xos bo'lgan alohida jarayonlari bilan bog'lanadi.* Keltirilgan jarayonga tatbiqan aytish mumkinki, organizmning nafaqat qizishi, balki uning suvsizlanishi ham yuz beradi. O'simlik suvni bug'lantiradi, inson terlaydi, uning butun ichki sistemalari normal faoliyati o'zgaradi. I.Pavlov fikriga ko'ra, har qanday inikos ikki asosiy komponentdan tashkil topadi: birinchi – tashqi komponent predmetlar o'rtasidagi reaksiyalar shaklida namoyon bo'ladi; ikkinchi – ichki komponent o'zaro tasirlar natijasida yuzaga keluvchi ichki holatlar, izlar shaklida mavjud bo'ladi¹.

Biologik inikos tasirlanuvchanlik va tasirchanlik bilan tavsiflanadi. Sezgi psixik inikosning asosiy shakli hisoblanadi. Organizm asab sistemasiga ega bo'lgan holdagina psixik inikos to'g'risida so'z yuritish mumkin. Sezgi organizmning xulq-atvoriga tasir ko'rsatuvchi subektiv, ichki holat sifatida amal qiladi, lekin organizm uchun muhim omillarni obektiv aks ettiradi.

Inikosning psixik shakliga sezgi bilan bir qatorda instinktlar, shartli reflekslar, idrok etish, emotsiyalar, fikrlash kiradi. Instinkt mazkur turning hamma ko'rinishlarida bir xil bo'lgan murakkab tug'ma xususiyat sifatida amal qiladi. Lekin instinkt juda tor doiradagina

¹ Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей деятельности (поведения) животных.-М.: Наука, 1973. –С.607

maqsadga muvofiqdir. Asalarilar shaklan va mustahkamlik jihatidan mukammal bo'lgan mumkatalar yasaydi. Lekin katak tubi qirqib olib tashlansa, asalari bunga etibor bermaydi va katakka asal quyishda davom etadi. Tirik organizm darajasidagi inikosning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, jonli sistemalarda aktual inikoslar tarzida yuz beruvchi o'zgarishlar individlar tajribasida va turlarning xossalari saqlanib qoladi hamda yig'ilib boradi.

Subekt o'zini qancha faol tutsa, u shuncha ko'p predmetni aks ettiradi. Masalan, qoyatosh to'liqlar tasirida emiriladi, korall – organizm o'sib boradi. U suvdan oziq moddalarni o'zlashtiradi. Bunda organizm tasirga shunchaki javob bermaydi, u atrof-muhitni o'zgartiradi.

Materiya tuzilishining ijtimoiy darajasida inikos quyidagilarni o'z ichiga oladi: a) o'z faoliyatini tartibga soluvchi individni ongli aks ettirish; b) fan, sanat hamda ijtimoiy ongning jamiyat hayotini aks ettiruvchi boshqa shakllari; v) inikosning inson suniy sistemalar yaratuvchi texnika, bog'lanish va boshqaruvdagi shakli alohida o'rin egallaydi.

Materiyaning umumiy xossasi sifatida tariflaganda, inikosning quyidagi xususiyatlari namoyon bo'ladi:

– inikosning moddiy-energetik o'zaro tasir jarayonlari bilan uzviyligi;

– har qanday aks ettirish jarayoni zamirida sabab-oqibat bog'lanishi yotadi. Inikos sabab-oqibat munosabatlarining shunday shakli sifatida tushunilishi mumkinki, bunda sababning tarkibi, xususiyati, xossalari oqibatga o'tadi. Oqibat originalning nusxasi, o'xshashi sifatida amal qiladi;

– aks ettirish – yo'naltirilgan jarayon. U aks etuvchidan aks ettiruvchi sari harakatlanadi, demak, bu jarayon simmetrik emas, yani bunda sabab (aks ettiriluvchi)ning harakati – birlamchi, oqibat (aks ettiruvchi)ning harakati – ikkilamchi. hatto oddiy aks ettirish jarayoni va uning natijalari ham aks ettiriluvchi obektning mavjudligi va xususiyatiga nisbatan ikkilamchidir;

– avvalo, o'zaro tasir sifatida tushuniluvchi inikos jarayonining obektivligi alohida diqqatga sazovordir;

– obraz va originalning o'zaro mosligi darajasi har xil bo'lishi mumkin. Inikos natijasi nafaqat tashqi tasirlar (aks ettiriluvchi), balki hodisaning ichki tabiati (aks ettiruvchi) bilan ham belgilanadi. ***P.Anoxin nazariyasi.*** *Borliqni oldinroq aks ettirish g'oyasi P.Anoxin tomonidan ishlab chiqilgan. U materiyaning makon va vaqt doirasidagi harakatining asosiy shakllari noorganik tabiatda tirik organizmlar paydo bo'lishidan ancha oldin mavjud bo'lganiga etibor qaratdi.* «Jonli materiya» dunyoning tayyor makon-vaqt strukturasi «singib ketgan» va muqarrar tarzda uning xossalari o'zida mujassamlashtirgan. Mavjud shart-sharoitga moslashish zarurati tug'ilgan. Moslashish jarayonida tashqi vaqt ko'rsatkichlari, aniqrog'i, ketma-ketliklar katta rol o'ynagan.

Bu ketma-ketliklarni P.Anoxin ikki guruhga ajratdi:

1. Ketma-ketliklarning takrorlanuvchi, tiklanuvchi, ritmlilik va sikllilik (kun – tun; bahor – yoz – kuz – qish) bilan tavsiflanuvchi muhim, doimiy va barqaror qatorlari.

2. Mazkur organizmning hayotida keyinchalik takrorlanmaydigan ahamiyatsiz va tasodifiy ketma-ketliklar qatori (masalan, dovul, zilzila va h.k.), ahamiyatsiz va tasodifiy ketma-ketliklarga mavjud bo'lganida, hayot rivojlana olmas, tirik organizm barqaror va mustahkam strukturaga ega bo'lmas edi. Chunki bunday struktura tashqi dunyoning organizmga ritmli va siklli tasirlari inikosining natijasi sifatidagina paydo bo'lishi mumkin. Tabiiy ritmlarga bo'ysunuvchi o'zaro tasirlar organizmga minglab va millionlab yillar davomida tasir ko'rsatadi. Ular organizmlarning tuzilishida qayd etiladi. Natijada organizm oldinroq aks ettirish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Masalan, kuz keldi, barglar to'kiladi, fiziologik jarayonlar sekinlashadi, daraxtlar qishni qarshi olishga tayyorlanib suvsizlanadi, lekin hali sovuq tushgani yo'q. Bu oldinroq aks ettirishga misol. Vaqtda organizmning (subektning) o'zgarishi unga tashqi holatlar (obekt) tasir ko'rsatishidan oldinroq yuz bergan. *Oldinroq aks ettirish – noorganik dunyo va atrof-*

muhitning takrorlanuvchi tasirlariga tirik organizmning reaksiyasi. Bu ketma-ketlik va takroriylik muhim xossalari hisoblanuvchi noorganik dunyoning makon-vaqt strukturasi jonli materiya moslashuvining asosiy shaklidir.

Oldinroq aks ettirish jonli sistemalar dunyoda chidamli, moslashuvchan, o'zgarishlarga to'la bo'lishiga imkoniyat yaratadi. Insonda oldinroq aks ettirish qobiliyati ilmiy bashorat va prognostika shaklini kasb etadi.

Inikos yo protsessual tomondan, yo natija nuqtai nazaridan qaralishi mumkin. Tashqi real aks ettiriluvchi obekt yo'q bo'lganidan keyin inikosning o'zi, aks ettirish jarayonining natijasi sifatida, yo'q bo'lmaydi, balki aks ettiruvchi obektda iz ko'rinishida saqlanib qoladi. Shunday qilib, tashqi tasir aks ettiruvchining tarkibidan o'rin oladi. S.L.Rubinshteyn materiya aks ettirish qobiliyatining ayni shu xususiyatini nazarda tutib, har bir hodisa malum manoda «Olam ko'zgusi va aks sadosidir», degan. Axborotning atributiv konsepsiyasi shu asosda tuziladi.

Bioenergoinformatsion almashinuv axborotni qabul qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etishning murakkab mexanizmini nazarda tutadi. Informatsiya yoki axborot tushunchasining o'zi ancha sermanodir. Informatsion jarayonlar aksariyat hollarda aks ettirish, inikos jarayonlari bilan bog'liq holda yoki ularga muvofiq tushuntiriladi. Inikos yo protsessual tomondan, yo natija nuqtai nazaridan qaralishi mumkin. Darhaqiqat, sirtqi (aks ettirilayotgan) real predmet g'oyib bo'lganidan so'ng inikosning o'zi aks ettirish jarayonining mahsuli sifatida yo'q bo'lmaydi, balki aks ettirayotgan predmetda iz sifatida mavjud bo'lishda davom etadi. SHunday qilib, sirdan ko'rsatilgan tasir aks ettiruvchining tarkibidan o'rin oladi va unda saqlanib qoladi. SHunga muvofiq axborotning *atributiv konsepsiyasi* tuziladi.

«Axborotning predmet sohasi to'g'risidagi masalaga bag'ishlangan falsafiy munozaralarda kamida uch nuqtai nazar vujudga kelgan. *Birinchi*dan, axborot muloqot sohasi va umumiy ilmiy refleksiya vositasi sifatida talqin qilinadi. *Ikkinchi*dan, u o'z-o'zidan tashkil topuvchi tizimlarning o'zaro tasirlarni tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan xossasi sifatida tushuniladi. *Uchinchi*dan, axborot materiya va energiya taqsimlanishining turli jinslilik mezoni, dunyoning azaliy turli jinslilikini qayd etuvchi barcha moddiy tizimlar xossasi sifatida namoyon bo'ladi. Axborotning yuqorida zikr etilgan uch xil talqini hozirgi zamon nazariyasidan axborot kommunikativ, funksional va atributiv konsepsiyalari degan nomlar bilan o'rin olgan.

Atributiv konsepsiya axborotning jonli va jonsiz tabiatdagi har qanday obektlar va jarayonlarda rang-baranglikning inikosi sifatidagi keng talqiniga tayanadi. Unda axborot umuman olganda materiya va energiyaning dunyoda yuz beruvchi barcha jarayonlarga yo'ldosh bo'lgan makon va vaqtda taqsimlanishining turli jinsliliigi mezoni sifatida tavsiflanadi..

Universal kosmik gologramma. XX asrning 70-80-yillarida amerikalik olimlar fizik David Bom va neyropsixolog Karl Pribram universal kosmik gologramma konsepsiyasini ishlab chiqdi. *Ushbu konsepsiya kvant-mexanik o'zaro tasirlar natijasida Koinot energoinformatsion o'zaro tasirlarning vaqtda va makonda Cheksiz bo'lgan yagona, ko'p darajali sabab va oqibatlar tarmog'ini tashkil etishini, bu tarmoqda hamma narsalar turli xil darajadagi faollik bilan o'zaro tasirga kirishishini tan oladi.*

Mazkur nazariyadan energoinformatsion maydonning har bir nuqtasi makon va vaqtning boshqa barcha nuqtalari haqida malumotlarni o'z ichiga oladi va, o'z navbatida, makon-vaqt kontinumining qolgan barcha qismlarida informatsion «vakolatxona»ga ega bo'ladi, degan xulosa kelib chiqadi. Ushbu kontekstda Spinozaning: «Inson tanasi Cheksiz ko'lamlilikning ayrim ko'rinishidir», «inson aqli Cheksiz tafakkur shakllaridan biridir», degan fikrlari yangicha mazmun kasb etadi. Shu narsa diqqatga sazovorki, zamondoshimiz professor B.Iskakov jonni «mikroleptonli gologrammalar yig'indisi» deb nomlashni taklif qiladi.

Malumki, «golografiya» tushunchasi har doim obekt haqida Yorug'lik to'lqinlari interferensiyasiga (lot. – ko'chirish) asoslangan to'liq hajmdor-obrazli axborot olish metodini anglatgan. *Ushbu metod yorug'likka tasirchan emulsiyaga eslab qolinayotgan obektdan*

qaytgan tarqalgan lazer nuri va bevosita lazerdan keluvchi tayanch nurning birvarakay tasirini qayd etishni nazarda tutadi. Ko'rsatilgan o'zaro tasir natijasida vujudga keladigan manzara eslab qolinayotgan obekt haqida to'liq obrazli axborotni o'z ichiga oladi.

Torsion maydonlar. Ilgari surilgan gipotezalarga ko'ra, beshinchi fundamental fizik daraja manbasi **torsion maydonlar** (aylanish maydonlari) bo'lishi mumkin. Ular ekstrasensur o'zaro tasirlarda qayd etiladi va ularda hal qiluvchi rol o'ynaydi. *Torsion maydonlar o'ng va chap aylanishga ega bo'lib, bu «o'ng» va «so'l» dunyolar mavjudligini taxmin qilish imkonini beradi.* Tabiiy muhitlar orqali o'tishda torsion nurlanishlarning zaiflashuvi mavjud bo'lmaydi. Olimlar taxminiga ko'ra, torsion maydon kvantlari sifatida past energetik reliktni neytrinolar amal qiladi, torsion nurlanishlarning o'ta o'tuvchanligi esa tabiiy xususiyat sifatida qaraladi.

Torsion to'lqinlarning gruppaviy tezligi kamida 109 s (Yorug'lik tezligi)ga teng deb baholanadi. Ammo bunday misli ko'rilmagan Yorug'lik tezliklari fizika uchun yangi va favqulodda bir hol emas. Torsion maydonlar o'z-o'zidan hosil bo'lishi mumkin deb hisoblanadi. Ular fizik vakuumning tasirlanishi natijasi sifatida vujudga kelishi mumkin. Har qanday shakl, hatto uning massasi juda oz bo'lsa ham, vakuumni tasirlantirishi va uni qurshagan muhitda torsion maydon sifatida namoyon bo'luvchi qutblashishni vujudga keltirishi mumkin. Bundan tashqari, vakuumning elektrostatik yoki elektromagnit maydoni mavjud bo'lgan qismida doim ushbu maydon yaratadigan torsion komponentlar mavjud bo'ladi. Birlamchi torsion maydonlar birdan-bir tavsifi axborotni tashiydigan va o'zaro tasirga kirishish chog'ida energiya almashmaydigan uyurmalar mavjudligi hisoblanuvchi materiya shakli sifatida qaraladi. Ikkilik signallarni torsion aloqa kanali orqali birinchi uzatish 1986 yilda amalga oshirilgan¹.

Tadqiqotchilar torsion maydonlarning effektlarini o'rganar ekanlar, shuni qayd etadilarki, «vakuum fluktuatsiyasi magnit maydonining muayyan analogiga olib keladi. Bunda ushbu maydon torsion tuzilmalar tarzida shakllanadi. Torsion maydonlarning o'zi vakuumning axborot tashuvchi birlamchi bioenergetik qo'zg'alishlari sifatida qaraladi. Ular vakkumdan materiyaning tug'ilishini, uning rivojlanishi va o'zaro tasirlarini boshqaradi»². G.Shilov torsion maydonlar informatsion maydondagi moddiy obektning o'rni va ahamiyatini aks ettiruvchi barqaror maydon tuzilmalari – fikr shakllaridan iborat, degan xulosaga keladi³. Barcha moddiy obektlar o'z atrofida torsion maydonlarni yaratsa, ong ular bilan o'zaro tasirga kirishish xususiyatini aniqlaydi. Torsion maydon tashqi torsion maydon tasiri yo'qolganidan keyin saqlanib qoladigan qutblashuvni induksiyalaydi. Bu holda ko'z tegishi, issitish va sovutish kabi parailmiy fenomenlarni, shuningdek «suv xotirasi» hodisasini tushuntirish uchun imkoniyat yaratiladi. V.Yarsev insonning o'z tanasi hujayralarini energiya va axborot bilan yagona bioenergetik organizmga birlashtirish xossasini kashf etdi. Bunda hujayralar birikuvining faollik darajasi va yo'nalishi inson ongi va uning elementlari (aql, sezgilar, iroda) bilan belgilanadi. Umuman olganda inson organizmi o'zining umumiy torsion maydonini yaratadi. Axborotni saqlash va uzatishda organizmdagi suv strukturasi ulkan ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, torsion maydonlar o'z-o'zidan hosil bo'lishi mumkin.

Torsion maydonlar nazariyasi – hozirgi zamon fanining eng so'nggi yutuqlaridan biri va shu bilan bir vaqtda ezoterikaning ko'pgina hodisalarini tushuntirish uchun sababiy asos. Torsion maydon tushunchasi sinergetika tamoyillarini, xususan attraktorlar harakatiga doir qoidalarni chuqurlashtiradi. Elektromagnit nurlanish ham doim torsion elementga ega bo'ladi. Katta tezlikda aylanayotgan jism gravitatsiya kuchini kamaytiradi. Fikr shakli torsion maydonlar yordamida uzatilganida telekinez fizikasini abstrakt holda tasavvur qilish mumkin.

¹ қаранг: Акимов А.Е., Шилов Г.И. Сознание, физика торсионных полей и торсионные технологии // Сознание и физическая реальность. – М., 1996. №1-2. – 70-6.

² Панов В.Ф., Тестов Б.В., Ключев А.В. Влияние торсионного поля на лабораторных мышей // Сознание и физическая реальность. – М., 1998. №4. – 48-49-6.

³ қаранг: Шилов Г.И. Теория физического вакуума. – М., 1993. – 192-6.

Torsion maydon individual xotira substrati hisoblanadi, degan faraz ham mavjud. Professor A.Stepanov chiqargan xulosaga ko'ra, sirdan keluvchi axborot miyaning turli zonalarida kodlanadi va ikki parallel oqimga ajraladi. Bir oqimdan kiruv parametrlarining ichki holat matritsalarini bilan ayniyligini solishtirish uchun foydalaniladi. U organizmning adaptatsion-kompensator faoliyati uchun javob beradi. Ikkinchi oqim yangi holatni qayd etadi va kelgan axborotning torsion maydonlarini induksiyalaydi¹. Bunday xulosalar Stanislav Grof ilgari surgan xolotrop konsepsiyasiga ham mos keladi. Ongni xolotrop (yunon. holes – yaxlit) tushunish ong maydoni miyaning individual faoliyati bilan bilvosita belgilanishini va Koinot evolyusiyasining rang-barang tajribasini o'z ichiga olishini qayd etadi.

Geotsentrik va nogeotsentrik moddiy tizimlar. Geotsentrik dunyo haqidagi tasavvur Yer miqyosidagi obektlarga daxldor nazariyalarning umumlashtirilishi natijasida yuzaga kelgan. Unda, aynan Yer dunyosi andoza va negiz sifatida qabul qilinadi. *Geotsentrizm talimotiga ko'ra, moddiy tizimlarning atributlari barcha darajalarda biz Yer sharoitida duch keluvchi atributlar bilan bir xil bo'ladi. Geotsentrizm makon, vaqt, sifat, sababiyat va boshqa atributlar ontologik manoda yagonadir,* degan tasavvurga asoslanadi.

Atributlarning universal mazmuni, inson tanasi mavjudlik shart-sharoitlarida namoyon bo'luvchi atributlarning universal mazmuniga mos kelishi geotsentrik dunyodir. Bu Nyuton vaqti (zamoni), Evklid makoni dunyosidir.

Atributlarning universal mazmuni, inson tanasining mavjudlik shart-sharoitlarida namoyon bo'luvchi atributlarning universal mazmunidan farq qiluvchi moddiy obekt nogeotsentrik dunyo deb ataladi. «Nogeotsentrik dunyo» tushunchasi nonyuton vaqti (zamoni), noevklid makoni, umuman, borliqning nogeotsentrik turini nazarda tutadi. Mikrodunyo va megadunyoni nogeotsentrik dunyolar tomon mavjud bo'lgan «darcha»lar deb faraz qilish uchun asoslar mavjud. Ularning qonuniyatlari bizga o'zaro tasirlarning o'zga turini uzoq darajada bo'lsa ham tasavvur qilish imkonini beradi. Ayni vaqtda, makrodunyo aloqalari va o'zaro tasirlari borliqning geotsentrik turini aks ettiradi. Shunga qaramay, universal mazmunning «geotsentrik andoza»dan og'ish xususiyati to'g'risidagi masalani faqat amaliyotda echish mumkin. Bu erda falsafadan ko'ra aniq fanlarga asoslanish lozim.

Hozirgi zamon metodologlari pirovard maqsadga asoslanadigan va azaldan maqsadga muvofiq xususiyatga ega bo'lgan tizimlar bilan stixiyali xususiyatlarni namoyish etuvchi mutlaqo ochiq tizimlarni farqlashni taklif qiladi. Mazkur tasnif yangi narsa paydo bo'lishi mumkin bo'lgan maqsadni belgilash mexanizmiga yangicha nazar bilan qarash imkonini beradi.

Noorganik, organik va ijtimoiy tizimlar moddiy tizimlarning eng ko'p uchraydigan turlari hisoblanadi. Moddiy tizimning noorganik turini tasniflashda uning elementar zarralar va maydonlar, atom yadrolari, atomlar, molekulalar, makroskopik jismlar, geologik tuzilmalar kabi elementlari qayd etiladi. *Moddiy tizim organik turining tuzilishi bir necha darajadan iborat: hujayrasiz daraja - DNK, RNK, nuklein kislotalar, oqsillarni; hujayrali daraja – mustaqil mavjud bo'lgan bir hujayrali organizmlarni; ko'p hujayrali daraja – to'qimalar, organlar, funksional sistemalar (asab sistemasi, qon eltuvchi sistema), yani organizmlar (o'simliklar va hayvonlar)ni o'z ichiga oladi.* Organizmlardan yuqori tuzilmalar ham farqlanadi: bu umumiy genofond bilan bog'langan bir turga mansub jonzoatlarning populyasiyalari – biologik birliklar (o'rmondagi bo'rilar to'dasi, ko'ldagi baliqlar galasi, chumoli uyasi yoki butazor va boshqalar)dir. Populyasiyaning yaxlitlik darajasi uning tarkibiga kiruvchi ayrim organizmlarning xususiyatlari va ko'payishini tartibga soladi. Masalan, chigirtkalar biomassasi muayyan chegaradan oshib ketsa, ularning ko'payishini sekinlashtiruvchi mexanizmlar ishga tushadi. Jonli materiya tuzilishining organizmlardan yuqori darajasiga populyasiyalardan tashqari biotsenozlar kiradi. Biotsenozlarning yaxlit tizimida populyasiyalar shunday bog'langanki, ulardan birining hayot faoliyati mahsulotlari

¹ қаранг: Степанов А.М. Гомеостатическая модель сознания. Вербальная оболочка // Сознание и физическая реальность. – М., 1998. №4. – 60-б.

boshqasining yashash shart-sharoitlariga aylanadi. Masalan, oʻrmon muayyan biotsenoz hisoblanadi: unda yashovchi oʻsimliklar, shuningdek hayvonlar, zamburugʻlar, lishayniklar va mikroorganizmlarning populyasiyalari oʻzaro tasirga kirishib, yaxlit tizimni vujudga keltiradi.

Biosfera doirasida moddiy tizimning alohida turi - kishilik jamiyati rivojlangan. Bu ijtimoiy tizim ham alohida kichik tizimlar individ, oila, guruh, jamoa, davlat, millat va boshqalarni oʻz ichiga oladi. Materiya tuzilishining alohida turi sifatidagi jamiyat odamlar faoliyati tufayligina mavjud boʻladi. Shu sababli jamiyatga oʻz ehtiyojlarini qondirish va rivojlanish imkonini beruvchi ijtimoiy ishlab chiqarish bilan bogʻliq inson faoliyati substansional negiz hisoblanadi.

Dunyoning birligi va rang-barangligi. Dunyo Cheksiz yaxlitlik sifatida oʻzgarmas va ayni vaqtda oʻzining ayrim qismlari va koʻrinishlarida oʻzgaruvchan boʻlib, oʻzini muttasil shakllanish va oʻzgarish jarayonlarida namoyon etadi. U nafaqat shakllanish va oʻz tuzilmasini murakkablashtirish yoʻlida, balki aksincha – buzilish va tanazzul yoʻlida ham harakatlanadi va rivojlanadiki, bu uning sifat va miqdor koʻrsatkichlari muttasil oʻzgarishida aks etadi.

SHunday qilib, dunyo, bir tomondan, oʻz rang-barangligida bir jinsli emas, boshqa tomondan esa, oʻzining barcha tarkibiy qismlarining uzviy birligini tashkil etib, muayyan universal yaxlitlik hisoblanadi.

Ruh (Xudo, oʻlmas gʻoyalar, ong va sh.k.) moddiy va koʻlamli tabiatdan tashqaridagi asos deb hisoblaydigan faylasuflar dunyoning birligi muammosiga boqiy, yaratilmagan va turli atributlarga ega boʻlgan materiyani butun borliqning asosi sifatida etirof etadigan faylasuflarga qaraganda butunlay boshqacha yondashadilar.

Birinchi holda *idealistlar* toʻgʻrisida soʻz yuritiladi. Ularning qarshisida butun dunyo ikki koʻrinishda namoyon boʻladi: birinchisi – *ideal* (chin) dunyo, ikkinchisi – *moddiy, ashyo*viy (oʻtkinchi) dunyo. Bu erda dunyoning birligini tasdiqlovchi nuqtai nazarlar ham, mazkur birlikni rad etuvchi nuqtai nazarlar ham boʻlishi mumkin.

Bunday qarashlarga zid oʻlaroq, materiyani birdan-bir substansiya sifatida etirof etuvchi *materialistik monizm* tarafdorlari dunyoning birligini uning oʻzidan kelib chiqib tushuntirishga harakat qiladilar. Bunda ular dunyoga oʻz borligʻini saqlash uchun hech kim va hech narsaga muhtoj boʻlmagan, borliqning butun rang-barangligini oʻzidan yaratuvchi deb qaraydilar. Ayni holda echishga toʻgʻri keladigan eng ogʻir vazifa bugungi kunda (balki umuman) oʻrganilgan mikro dunyo va anglab etilgan Koinotning muttasil surilib borayotgan chegaralari ortiga nazar tashlash imkoniyatiga ega boʻlmagan holda dunyoning Cheksiz ligi (yoki chekliligi)ga shak-shubhasiz dalillar keltirishdan iboratdir.

Mazkur yondashuvning hech narsaga ishonmaydigan tarafdorlari bu va boshqa shunga oʻxshash savollarga oʻz javoblarida faqat oqilona asoslash va unga muvofiq boʻlgan tajribani dalil sifatida tan oladilar va bunda umuminsoniy amaliyotga va fanga tayanadilar.

Dunyoning moddiy jihatdan yagonaligini tabiatshunoslikning quyidagi muhim malumotlari tasdiqlaydi:

- a) energiyaning saqlanish va oʻzgarish qonuni;
- b) Mendeleevning davriy qonuni;
- v) Darvinning evolyusiya haqidagi talimoti;
- g) hujayra haqidagi talimot;
- d) fizika (kvant mexanikasi, relyativistik fizika va sh.k.), biologiya (genetika qonunlari, fotosintez hodisalari, inson fiziologiyasi haqidagi malumotlar va sh.k.), kosmos haqidagi fan sohasida erishilgan hozirgi ilmiy yutuqlar.

Inson organizmini, tabiat va jamiyatning oʻzaro aloqalarini, ularning rivojlanishini oʻrganishga nisbatan yaxlit yondashuv ham dunyoning moddiy jihatdan yagonaligini namoyon etadi.

Dunyo birligi haqidagi fan dalillari, xususan, sayyoralar dastlabki «tumanlik»dan tabiiy kelib chiqqanini tushuntiruvchi Kant – Laplas nazariyasi Quyosh sistemasi kosmik jismlarining birligi toʻgʻrisida soʻz yuritishga asos boʻldi; energiyaning saqlanish va oʻzgarish

qonuni tabiatda amal qiluvchi barcha kuchlar universal harakat namoyon bo'lishining turli shakllari ekanligini namoyish etdi; jonli organizmlar hujayrali tuzilishga ega ekanligi haqidagi nazariya butun tiriklikni strukturaviy birlashtirish imkonini beradi; D.I.Mendeleevning davriy qonuni barcha kimyoviy elementlarni birlashtirdi, Ch.Darvinning hayvon va o'simlik turlarining kelib chiqishi haqidagi nazariyasi esa nafaqat butun tiriklikning birligini tushuntirib berdi, balki ideal ong tabiatini jonli modda bilan uzviy bog'liq deb tushunish uchun imkoniyat yaratdi. Mazkur nazariya ayrim narsalarni o'rganishdan jarayonlar va holatlarni o'rganishga, tabiatni qismlarga ajratishdan uni yagona tizimga birlashtirishga o'tish bilan tavsiflanadiki, bu keyinchalik inson va uning ongi genezisini yaxshiroq tushunish, ularning dunyodagi haqiqiy o'rnini belgilash, pirovard natijada inson va tabiatning birligini ko'rsatish imkonini berdi.

XX asrda nisbiylik nazariyasi va kvant mexanikasining yaratilishi dunyo yagona va hamma narsa bir-biri bilan o'zaro bog'liq ekanligi haqidagi tasavvurlarni sezilarli darajada kengaytirdi va mustahkamladi. XX asrning ikkinchi yarmida qudratli teleskoplar va tezlatgichlar paydo bo'lishi bilan hozirgi zamon fani makro- va mikro-dunyolarni o'rganishda yanada ko'proq olg'a siljidi. U koinot kengliklariga kirib, dunyoning fundamental asoslari haqidagi tasavvurlarimizni boyitdi. Hozirgi zamon fani maydon va moddaning, korpuskulyar va to'liq moddiy obektlarning birligini isbotlab berdi, materiya, harakat, makon va vaqtning uzviy birligini asosladi.

Dunyoning birligi g'oyasi tabiiy-ilmiy dalillardan tashqari tarixiy asoslashni ham taqozo etadi. Bunday asoslashni falsafasiz amalga oshirish mumkin emas, chunki u butun dunyoga yaxlit tizim sifatida yondashib, rang-baranglikda birlikni va birlikda rang-baranglikni ko'radi. Dunyoning rang-barangligi va birligi muammosining qo'yilishi va uning ilmiy asoslangan echimi borliqni bilish va izchil o'zgartirish uchun juda muhimdir. Mazkur muammoni falsafiy anglab etish ham juda alohida ahamiyat kasb etadi. Zero hozirgi davr sharoitida dunyoviy o'zaro aloqalarning universalligini nafaqat nazariy darajada tushunib etish, balki tabiatning birligi umumiy tamoyilini amaliy faoliyatda ham hisobga olish talab etiladi.

Harakat borliqning yashash sharti. Bizni qurshagan dunyoning muhim xususiyati – Koinotda va uning barcha tarkibiy qismlarida yuz beradigan tinimsiz o'zgarishlardir. Hozirgi zamon falsafasida «harakat» tushunchasi «keng» manoda umuman har qanday o'zgarish haqidagi tasavvur sifatida talqin qilinadi. Kengayib borayotgan Metagalaktika ham, o'zaro tasirga kirishayotgan elementar zarralar ham, ko'payayotgan, moddalar almashinuvini amalga oshirayotgan tirik hujayralar ham, ijtimoiy jarayonlar va hokazolar, shu jumladan fikrlash faoliyati jarayonlari ham harakatda bo'ladi. Agar biz biron-bir tabiiy obekt yoki hodisani ularning tabiiy holatida anglab etmoqchi bo'lsak, «harakat» tushunchasini chetlab o'tishimiz mumkin emas. Bir qarashda, oddiy ong nuqtai nazaridan bu noto'g'ri, zero, aytaylik, Alp tog'lari yoki Misr ehromlarini kuzatar ekanmiz, biz ular abadiy *harakatsizlik* holatida ekanligining guvohi bo'lamiz. Ammo *bu harakatsizlik nisbiydir*. Umuman olganda, butun Koinot ulkan aylanma harakat holatida bo'lib, bu erda bizning sayyoramiz Quyosh atrofida, u bilan birga – bizning galaktikamiz markazi atrofida, u bilan birga esa – galaktik sistema markazi atrofida aylanadigan kichik bir zarradir. Harakatsizlik holatidagi narsalar strukturasi ham tinimsiz o'zgarish jarayonini boshdan kechiradi, chunki uzluksiz harakatda bo'lgan elementar zarralardan tashkil topadi. Temperatura o'zgarishlari, kimyoviy tarkib o'zgarishlari va shu kabilar bunday harakatning tashqi ko'rinishlari hisoblanadi. SHuningdek, atomlar va molekulalar ham Koinotda yuz bergan evolyusiya jarayonlari mahsulidir. Ular bizning Metagalaktikamiz mavjudligiga zamin hozirlagan Katta portlashdan keyingina vujudga kelgan. Buning ustiga hozirgi zamon geografiyasi qitalar bir-biriga nisbatan siljishini isbotladi. Ular ajralgan muz bo'laklari kabi Erning qaynoq magmasi bo'ylab yiliga bir necha santimetr tezlikda harakatlanadi.

Shunday qilib, *harakat abadiy va yo'q bo'lmas, materiyadan ajralmas va mutlaqdir. Harakatsizlik esa nisbiy bo'lib, o'tkinchi xususiyatga ega*. Harakat Shuning uchun ham mutlaqki, u umumiy ahamiyat kasb etadi va (harakatsizlikdan farqli o'laroq) biron-bir tashqi

omilga bog'liq bo'lmaydi. Oqilona nuqtai nazardan u boqiydir, chunki dunyoda uning boshi ham, oxiri ham ko'rinmaydi va zamirida kamida ikki kuch – tortish va itarish yotuvchi har qanday borliqning o'z-o'zidan harakati sifatida amalga oshadi.

Harakat tiplari. Fanda obektiv borliq narsalari va hodisalari harakatining ikki asosiy tipi farqlanadi. *Orqaga qaytmaslik va muayyan yo'nalishga egalik ham xos bo'lgan mazkur harakat tipi rivojlanish deb ataladi.* Bunda narsa yoki hodisa strukturasi murakkablashuvi, ular tashkil topish darajasining yuksalishi yuz berishi mumkin bo'lib, bu odatda taraqqiyot (progress) sifatida tavsiflanadi. *Agar harakat teskari yo'nalishda – barkamolroq va rivojlanganroq shakllardan uncha rivojlanmagan shakllarga, murakkabdan oddiyga qarab yuz berayotgan bo'lsa, bu holda regress to'g'risida so'z yuritish odat tusini olgan.* Ammo progress va regressning ko'rsatilgan xususiyatlarini mutlaqlashtirish yaramasligini etiborga olish lozim. Xususan, boshqaruv apparati tuzilmasining murakkablashuvi va byurokратиyaning o'sishi doim ham progressni anglatavermaydi, nisbatan soddaroq va ayni vaqtda samaraliroq va ishonchliroq mashinalar, asboblari va mexanizmlar yaratilishining regressga hech qanday aloqasi bo'lmaydi va ko'proq buning aksidan dalolat beradi.

Jonsiz tabiatda *rivojlanishga* yulduzlarda sodir berayotgan evolyusiya jarayonlari; jonli tabiatda – turli organizmlarning o'sishi; jamiyatda – fan, texnika, sanoat ishlab chiqarishining o'sishi, ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi va shu kabilari misol bo'lib xizmat qilishi mumkin. *«Rivojlanish» tushunchasi nafaqat moddiy, balki ideal dunyoga, xususan, inson tafakkuriga nisbatan, masalan, umuman ongning yoki ayrim fikr, g'oya, nazariyaning rivojlanishi to'g'risida so'z yuritilgan holda, qo'llanilishi mumkin.* Fikrning rivojlanishi uning «pishib etilishi»ni, yani murakkablashuvi, takomillashuvi, yanada aniqroq mano kasb etishi va shu kabilarni anglatadi. Biroq, shuni takidlash lozimki, narsalar va hodisalarning obektiv dunyosidan farqli o'laroq, subektiv konstruksiyalar (tafakkur, g'oyalar, nazariyalar) harakati va rivojlanishiga nisbatan ko'lam ko'rsatkichlari tatbiq etilishi mumkin emas. Ayni vaqtda ideal narsalar va hodisalar darajasida rivojlanish jarayonlari, xuddi moddiy narsalar dunyosidagi kabi, *vaqtda* kechadi.

O'z-o'zidan harakat yo butun tabiatga, yo uning yuksak darajada uyushgan tarkibiy qismi – tirik organizm va jamiyatga xos xususiyatdir. Qotib qolgan materiyaga mansub ayrim narsa yoki obektga nisbatan o'z-o'zidan harakat, o'z-o'zidan rivojlanish holati xos deb aytish o'rinli emas. Chunki, ushbu obektni muayyan element sifatida o'z ichiga olgan tabiat o'z-o'zidan rivojlanuvchi yaxlit tizim hisoblanadi.

Harakatlanish shu joyda bo'lishni va ayni vaqtda, unda bo'lmaslikni anglatadi; bu makon va vaqtning uzluksizligidir, aynan u harakatni yuzaga keltiradi. Harakatning uzluksizligi uning umumiylikini namoyon etadi, uzluksizlik uning alohida jihatini ko'rsatadi. Harakatdagi umumiylik uning mohiyatini aks ettiradi, binobarin, harakatni tushunish va tariflash, uning mohiyatini anglab etish uchun harakatning uzluksizligini tushunmoq darkor.

Vaqtinchalik barqarorlik va muvozanat holati sifatida tushuniluvchi nisbiy harakatsizlik materiyaning har qanday muayyan holatiga xos. U materiyaning sifatini namoyon etadi. Nisbiy tinchlik tufayli narsalarning chegaralari mavjud bo'ladi, dunyo sifat va miqdor o'zgarishlarining rang-barangligi sifatida namoyon bo'ladi. Materiya harakati Shuning uchun ham mutlaqki, u sirdan hech narsaga bog'liq emas. SHu manoda «Dunyoda abadiy harakatdagi materiyadan boshqa hech narsa yo'q» tarzidagi fikrlar o'rinli va asoslidir.

«Materiya harakatining shakli» tushunchasi tabiat rivojlanishining muayyan bosqichiga xos bo'lgan alohida qonuniyatlarni qayd etishga xizmat qiladi. *Harakat shakli sifat jihatidan o'xshash moddiy obektlar o'zgarishlarining o'ziga xos tiplarini va ularning o'zaro tasiri xususiyatlarini aks ettiradi.* Bazan materiya harakatining muayyan shakli o'zaro tasirga kirishayotgan elementlar o'rtasidagi bog'lanishlarning o'ziga xos tizimi sifatida yoki muayyan qonunlarga bo'ysunish belgisiga ko'ra birlashtirilgan o'zgarishlar guruhi sifatida tariflanadi.

Materiya harakatining shakllari bilan insoniyat o'z tarixi bo'sag'asidayoq tanishgan, xususan qadimda ishqalanish kuchi yordamida o't yoqish mexanik harakatni issiqlikka aylantirgan. Bug' mashinasining ixtiro qilinishi teskari jarayondan – issiqlik energiyasi mexanik harakatga aylanishidan dalolat bergan.

Uzoq vaqt hukm surgan dunyoni idrok etishning mexanistik konsepsiyasi doirasida materiya harakatining barcha shakllari bir-biridan miqdor jihatidagina farq etishi taxmin qilingan.

Materiyaning harakat shakllarini tasniflash tamoyillari:

- materiya harakatining har bir shakli muayyan moddiy tashuvchi bilan bog'liq bo'lishi lozim;

- materiyaning harakat shakllari sifat jihatidan turlicha va o'zaro bog'lanmaydi;

- tegishli shart-sharoitlarda ular bir-biriga aylanadi;

- materiyaning harakat shakllari murakkablik darajasiga ko'ra farq qiladi, oliy shakl quyi shakllar sintezi sifatida tushuniladi. Bunda oliy shakllarning quyi shakllardan uzoqlashishiga ham, oliy shakllarning quyi shakllarga mexanik bog'lanishiga ham yo'l qo'ymaslik muhimdir;

- moddiy tizimlarning har bir turida bosh, oliy va ikkinchi darajali, quyi shakllar farqlanishi lozim;

- materiya harakat shakllarining tasnifi fanlar tasnifining negizi hisoblanadi.

Harakat shakllarining tasnifi. Harakat shakllarini tasniflashda qaysi tamoyillarga rioya qilinishiga qarab bunday shakllarning har xil miqdori farqlanadi. XIX asrning saksoninchi yillarida materiya tashkil topishining turli darajalariga asoslanib, materiya harakatining besh asosiy shakli: *mexanik, fizik, kimyoviy, biologik va ijtimoiy* harakatni qayd etgan.

- *mexanik harakat – turli jismlarning makonda bir joydan boshqa joyga ko'chishi: mayda zarralar harakati, katta jismlar, shu jumladan kosmik obektlar harakati, materiya harakatining mexanik shakli boshqa har qanday shaklga kiruvchi eng sodda shakl sifatida namoyon bo'ladi;*

- *fizik harakat – elektromagnetizm, gravitatsiya, issiqlik, yorug'lik, ovoz, moddalar agregat holatining o'zgarishini, fizika o'rganuvchi issiqlik, yorug'lik, elektr kuchini qamrab oladi;*

- *kimyoviy harakat – noorganik va organik tabiatdagi turli kimyoviy reaksiyalarni, kimyoviy sintez jarayonlarini o'z ichiga oladi;*

- *biologik harakat – jonli organizmlarda yuz beruvchi rang-barang biologik jarayonlar; organik hayotni qamrab oladi. Ular tabiat sohasidagi asosiy shakllar hisoblanadi. Ulardan yuqorida yanada oliyroq soha – ijtimoiy-tarixiy jarayon mavjud;*

- *ijtimoiy harakat – ijtimoiy o'zgarishlarni, shuningdek fikrlash jarayonlarini qamrab oladi.*

Harakatning har bir shakli nisbatan mustaqil bo'lsa-da, ularning barchasi bir-biri bilan bog'liq. Harakatning murakkabroq shakli o'zidan oldingi soddaroq shakllar negizida vujudga keladi, ularning sintezi hisoblanadi, lekin ularning oddiy yig'indisidan iborat bo'lmaydi. Masalan, harakatning biologik shakli harakatning soddaroq fizik-kimyoviy shakllari negizida vujudga keladi, ularni o'zining sharti sifatida o'z ichiga oladi va harakatning oldingi shakllari bilan taqqoslaganda uning butunlay yangi shakli hisoblanadi. Xuddi shuningdek harakatning ijtimoiy shakli – kishilik jamiyatining vujudga kelishi va rivojlanishi ham harakatning biologik va o'zidan oldingi boshqa barcha shakllarini o'zining sharti sifatida o'z ichiga oladi, lekin ularning yig'indisi emas, balki harakatning butunlay yangi shakli hisoblanadi.

Harakat shakllari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni to'g'ri tushunish murakkab obektlar va jarayonlarni ilmiy bilish uchun ulkan ahamiyat kasb etadi. Ko'rsatilgan munosabatlarda materiya harakati turli shakllarining o'zaro tasiri bilan tavsiflanadi. Materiya harakati asosiy shakllarining keltirilgan tasnifi fan tabiat rivojlanishining teran aloqalarini endigina aniqlay

boshlagan XIX asrning saksoninchi yillarida yaratilgan edi. O'sha davrda hali ko'p narsa nomalum, ko'p narsalarni aniqlash lozim edi.

Fan rivojlanishining hozirgi bosqichida harakat shakllarining yuqorida keltirilgan tasnifi to'ldirish va aniqlik kiritishni talab qiladi. Kimyo, fizika, biologiyaning rivojlanishi, kompleks fanlarning paydo bo'lishi materiya harakati shakllari rang-barangligining yagona talqini to'g'risida so'z yuritish imkonini bermaydi. Shu sababli yangi tasniflar paydo bo'ladi. Masalan, informatsion-kibernetik harakat, astronomik harakat, galaktika doirasidagi harakat, galaktikalar o'rtasidagi harakat tilga olinadi. Materiya harakati muammolarini yoritishda falsafaning asosiy vazifalari shulardan iborat.

Harakatning shakllari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, bunda har bir keyingi harakat o'zidan oldingi harakatdan kelib chiqadi, unga asoslanadi, biroq, shunga qaramay, quyi shakl bilan bog'lanmaydi. Harakatning murakkab shakllarini soddaroq shakllarga bunday bog'lashga urinishlar falsafa tarixida «mexanitsizm», «reduksionizm» (lot. *reductio* – ortga surish) degan nom olgan, harakat ijtimoiy shakllarini biologik shakllar darajasigacha soddalashtirish biologizatorlik konsepsiyalarida mavjud.

Dunyo, uning kelib chiqishi va rivojlanishi haqidagi hozirgi tasavvurlar nuqtai nazaridan ko'rsatilgan shakllar harakatning mavjud va shakllarining o'zaro nisbatiga doir masalani yangidan qo'yimoqda. Bu erda mexanik shakl endi barcha fizik jarayonlar negizi sifatida qaralmaydi. Endilikda biologik harakat ham boshqacha tushunilmoqda: uning elementar zarralari, ilgari taxmin qilinganidek, oqsilli molekulalar emas, balki XX asrda kashf etilgan DNK va RNK hisoblanadi. Ayrim olimlar Yer po'sti hamda Yer ostida yuz berayotgan jarayonlar haqidagi hozirgi tasavvurlarga asoslanib harakatning geologik shaklini farqlamoqdalar.

Materiya harakatining geologik shakli mavjudligi haqidagi taxminni qabul qilsak, materiyaning mazkur shakli mexanik, fizik va kimyoviy o'zaro tasirlarni o'z ichiga olgan dastlabki sintez sifatida amal qiladi. Bu qadimgi "xaos" kategoriyasida o'z aksini topadi. Mazkur kategoriya nafaqat tartibga solinmaganlik va tartibsizlik dalili sifatida, balki stixiyali shakllanish tamoyili sifatida ham talqin qilinadi. Bu holda organik dunyo vujudga kelishidan oldingi tabiat mexanik, fizik va kimyoviy jarayonlarning olg'a qarab rivojlanishidan emas, balki ularning umumiy, differensialanmagan o'zaro tasiridan tashkil topadi. Ayni paytda bunda geologik va geografik omillar Erda hayot vujudga kelishi uchun tarixiy shart-sharoit yaratgan, deb takidlash lozim.

Zilzilalar Erning qattiq qobig'ida katta siljish, sinish yoki o'pirilishlar yuzaga kelishi va tasir energiyasining tez tarqalishi natijasida ro'y berishi haqidagi tadqiqotlar materiya harakatining geologik shakli mavjudligining dalili hisoblanadi. SHved olimlarining fikricha, Yer qobig'i muttasil harakatdagi plitalar bloklaridan tashkil topadi. Ular bir-birining ustiga chiqib, sunami va zilzilaga o'xshash tabiiy anomaliyalarni vujudga keltiradi. Masalan, Shveysariya ikki plita – Afrika va Evropa plitalari tutashgan erda joylashgan. Afrika plitasi yiliga 6-11 mm tezlikda siljib, Shveysariyaning hududiy yo'qotishlari «sababchisi» bo'lmoqda. Qadimgi Ural ham har yili 3-5 sm tezlikda G'arbiy Evropaga yaqinlashmoqda.

Qadimgi olimlar Yer qobig'ining harakatini ustki suvlar va Yer ostidagi issiqlik faoliyati bilan tushuntirganlar. Dunyoviy moddaning harakati kosmik sabablar tasirida ham yuz bergan, jumladan, olis o'tmishda Yer vujudga kelganidan keyin uning yuzasi ulkan asteroidlar urilishidan larzaga kelgan, suvning 1,5 kmg'gacha balandlikka ko'tarilishi esa relefni buzgan, degan fikrlar ham bor.

Bazan «materiya harakatining geologik shakli» tushunchasi boshqa sayyoralarga nisbatan tatbiq etilgan. Bunday taxmin harakatning universalligini namoyish etgan, ammo bu aynan Yer sayyorasini ko'rsatuvchi va unda zarur komponentlar: suv, kislorod, mo'tadil harorat rejimi mavjudligini nazarda tutuvchi «geo» atamasiga zid bo'lgan. Ushbu komponentlar majmui boshqa sayyoralarda uchramasligi mazkur fikrning isboti sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Materiya harakatining asosiy, xususiy va kompleks shakllari ham mavjud. *Materiya harakatining xususiy shakllari asosiy shakllar tarkibiga kiradi.* Masalan, fizik materiya bo‘shliq, maydonlar, elementar zarralar, yadrolar, atomlar, taxmin qilingan usullarining butun rang-barangligini aks ettirmaydi. Xususan, elementar zarralarning o‘zgarish jarayonlari, XIX asrda nomalumi bo‘lgan mikro- va makro dunyo darajasidagi boshqa o‘zgarishlar materiya harakati mexanik, fizik va kimyoviy molekullar, makrojismlar, yulduzlar, galaktikalar, metagalaktikani o‘z ichiga oladi.

Materiya harakatining kompleks shakllariga astronomik (metagalaktika – galaktika – yulduzlar – sayyoralar), geologik (planetar jism sharoitidagi materiya harakatining fizik va kimyoviy shakllaridan iborat), geografik (litosfera, gidrosfera va atmosfera doirasidagi materiya harakatining fizik, kimyoviy, biologik va ijtimoiy shakllarini o‘z ichiga oladi) shakllar kiradi.

Materiya harakati kompleks shakllarining muhim xususiyatlaridan biri shundan iboratki, ularda pirovard natijada materiyaning quyi shakli – fizik materiya etakchilik qiladi; geologik jarayonlar fizik kuchlar, chunonchi, gravitatsiya, bosim, issiqlik bilan tavsiflanadi. Geografik qonunlar fizik va kimyoviy shartlar hamda Yer yuqori qatlamlarining o‘zaro nisbatlari bilan belgilanadi.

Hozirgi zamon metodologiyasi nuqtai nazaridan materiya harakat shakllarining oddiy chiziqli joylashuvi to‘g‘ri emas. U har bir bo‘g‘inda hech bo‘lmasa ikkiga – rivojlanishning asosiy va ikkinchi darajali tarmoqlariga bo‘linishi zarur. Birinchi – asosiy tarmoq rivojlanish jarayonini kelajakda mazkur sifat bosqichi doirasidan tashqariga olib chiquvchi shakllar vujudga kelishidan dalolat beradi. Ikkinchi tarmoq mavjud harakat shaklining rivojlanish imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Masalan, kimyoviy birikmalar organik va noorganik birikmalarga ajrala boshlaydi. Mazkur divergensiyada (ikkiga bo‘linishda) birinchi – organik shakl imkoniyatli shakl sifatida rivojlanish jarayonini materiya harakatining yangi shakli – biologik shaklga olib keladi, imkoniyatsiz tarmoq hisoblangan ikkinchi shakl biz yashayotgan zamin, uning qobig‘ va yuzasini tavsiflaydi. Materiya harakatining biologik shakli darajasida o‘simliklarning quyidan oliyga rivojlanishi imkoniyatsiz tarmoq sifatida qaralishi mumkin, chunki bu rivojlanish jarayoni o‘z tabiati chegaralaridan chetga chiqishigacha olib kelmaydi. Hayvonlarning rivojlanishi sifat jihatidan yangi obekt – inson paydo bo‘lgungacha davom etadi. Bu materiya harakatining sifat jihatidan boshqa shakli vujudga kelganidan dalolat beradi. Materiya harakatining har bir shaklida makro va mikro darajalarni farqlash, shuningdek, umumiy hamda xususiy qonuniyatlarni bilib olish maqsadga muvofiqdir.

Makon va vaqt borliqning fundamental shakllari. Makon va vaqt o‘z rang-barangligida Cheksiz borliqning shakllari sifatida amal qiladi.

Makon va vaqt mohiyati haqida odamlar o‘z rivojlanishining dastlabki bosqichlaridayoq fikr yuritganlar va o‘tmishning aksariyat mutafakkirlari ularning tabiatini aniqlashga harakat qilganlar. Bu avvalo inson amaliyoti va bilishining rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan. Zero ular kengayib va takomillashib, mazkur kategoriyalarni yanada aniqroq va teranroq tushunishni talab qilgan. Xususan, antik davridayoq falsafadan ko‘lamli shakllar va ularni o‘lchash usullari haqidagi fan sifatida ajralib chiqqan geometriya ilk aniq fanlardan biriga aylandi. Vaqtga astronomik kuzatishlar hamda koinotning boqiyliigi va inson hayotining tezoqarligi haqidagi mulohazalar nuqtai nazaridan ham alohida etibor qaratilgan. Keyinchalik «makon» va «vaqt» kategoriyalariga qiziqish hech qachon susaymagan. Ular bilan bog‘liq ko‘p sonli masalalar yuzaga kelgan. Ularning eng muhimlaridan biri quyidagicha yangraydi: makon va vaqt mustaqil mohiyatlarmi yoki ular faqat nimagadir bog‘liq holda keladimi? Matematikadan farqli o‘laroq fizika amalda mavjud bo‘lgan makon-vaqt strukturalarini (matematika yaratgan vositalar yordamida) bilishga harakat qiladi. Unda bu strukturalarni tushunishga nisbatan qarama-qarshi falsafiy nuqtai nazarlardan kelib chiqqan ikki xil yondashuv rivojlanadi.

Substansional yo‘nalishda makon va vaqt materiya va ongga bog‘liq bo‘lmagan mustaqil mohiyatlar sifatida qaralgan. Substansional konsepsiya asoschilari Demokrit (makon

muammosi bo'yicha) va Platon (vaqtga nisbatan yondashuvlarda) makon va vaqtni materiyaga ham, bir-biriga ham bog'liq bo'lmagan mustaqil mohiyatlar sifatida talqin qilganlar. Demokrit atomlar harakatlanuvchi bo'shliq amalda mavjudligi haqidagi yondashuvni ilgari surgan. Uning fikricha, bo'shliqsiz atomlar harakatlanish imkoniyatidan mahrumdir. Demokrit va Epikur makonni atomlardan iborat joy deb tasavvur qilgan va uni bo'shliq bilan tenglashtirgan. Makon mutlaq, bir jinsli va harakatsiz, vaqt esa bir tekis oqadi deb hisoblangan. Demokrit, Epikur va Lukretsiy Kar talimotiga ko'ra, makon obektiv, bir xil va Cheksiz. U atomlar joylashadigan joy. Vaqt (zamon)ni abadiyat bilan tenglashtirish mumkin – u o'tmishdan kelajak sari bir maromda kechuvchi sof davomlilikdan iborat. Vaqt - voqealar yuz beruvchi joy.

Qadimgi yunon faylasuflari materiya, harakat, makon va vaqtni mustaqil substansiyalarga ajratuvchi bu g'oyalar keyinchalik Nyuton klassik mexanikasida rivojlantirildi.

XVIII-XIX asrlarda substansional konsepsiya – mutlaq makon va vaqt konsepsiyasi falsafa va tabiatshunoslikda etakchilik qildi. Bu o'z mohiyatiga ko'ra metafizik konsepsiya edi, chunki u harakatlanuvchi materiya, makon va vaqtning aloqadorligini etiborga olmas edi. Mazkur konsepsiyaga ko'ra, materiyadan tashqarida sof makon yoki moddiy jarayonlar bilan mutlaqo bog'liq bo'lmagan vaqt mavjud bo'lishi mumkin edi. SHunga qaramay, makon va vaqt haqidagi bu tasavvurlar muayyan empirik asosdan xoli emas edi. Odatdagi tajriba va past tezliklar sohasida, makrodunyoda (makrodunyo esa inson yashaydigan asosiy muhitdir) makon, vaqt va harakatlanayotgan narsa o'rtasida bevosita bog'lanish kuzatilmaydi. Obekt muayyan joydan uzoqlashishi mumkin, lekin buning natijasida makon o'zgarmaydi va yo'qolmaydi. Vaqt ham shunday tushuniladi, u obektlarga bog'liq emas. Shuning uchun ham bunday yondashuvlar saqlanib qolgan, ayniqsa, tabiatshunoslik mikrodunyoni o'rganishga hali yaqinlashmagan sharoitda keng tarqalgan.

Ammo F.Gegel bunday yondashuvlarni qat'iy inkor etgan. U makon mustaqil bo'lishi mumkin emasligini qayd etgan, vaqt haqida esa shunday degan: «...hamma narsa vaqtda yuzaga kelmaydi va yuz bermaydi, balki vaqtning o'zi shu shakllanish, yuzaga kelish va yuz berishdir»¹. Bu etirozlarida F.Gegel haq edi. Umuman, Gegel o'zining obektiv idealizmida makon va vaqtga etibor qaratmagan, chunki u vaqtdan tashqari, boqiy, «sof mantiqiy» xususiyatga ega bo'lgan bilimlarning mutlaq tizimini yaratishga harakat qilgan.

Relyasion (lot. relativus – nisbiy) yo'nalish makon va vaqtni mustaqil mohiyatlar sifatida emas, balki real dunyo obektlari va jarayonlari o'rtasidagi alohida munosabatlar sifatida tushunish bilan bog'lanadi. Makonning Demokrit taklif qilgan yondashuvga zid, relyasion konsepsiya Aristotel tomonidan tariflangan. Aristotel bo'shliqning mavjudligini inkor etadi. Uningcha, makon bir xil emas va cheklidir, u moddiy jismlar egallovchi tabiiy o'rinlar tizimidir. «Vaqt nima?», degan savolga javob berar ekan, Aristotel shunday mulohaza yuritadi: harakatda ham, vaqtda ham doim muayyan «oldin» va undan farq qiluvchi «keyin» mavjud. Aynan harakat tufayli biz har xil, o'zaro mos kelmaydigan «hozir»ni farqlaymiz. Vaqt shu «hozir»ning ketma-ketligi, ularning almashuvi, sanog'i, hisobi, «oldingi va keyingiga bog'langan harakatlar soni»dir. Aristotelida makon harakatsiz yulduzlar sohasi bilan cheklangan, ularning ortida – makon va vaqtdan tashqarida yotuvchi va hamma narsani harakatga keltiruvchi boqiy, harakatsiz, ilohiy osmon joylashgan. Aristotelning makon va vaqtga talqiniga nisbatan yondashuviga o'xshash tasavvurlar yangi davrda G.Leybnits va R.Dekart tomonidan rivojlantirildi. Uningcha, borliqning mustaqil asoslari sifatidagi bo'shliq ham, sof davomlilik ham mavjud emas.

Makon narsalarning ko'lamlini, o'zaro joylashish tartibini, uzlukli yoki uzluksizligini ifodalasa, vaqt hodisalarning ketma-ketligi, jarayonlarning davomiyligini ifodalaydi. Obektlarning ko'lamliligi va jarayonlarning davomiyligi birlamchi xossalar emas, ular tortilish va itarilish kuchlari, ichki va tashqi o'zaro tasirlar, harakat va o'zgarish bilan belgilanadi. Mazkur nuqtai nazardan ko'rsatilgan munosabatlar doirasidan tashqarida makon va vaqt mavjud bo'lmaydi. Bu yo'nalishning atoqli namoyandasi G.Leybnitsdir (1646-1716).

O'rta asrlar falsafasida makon va vaqtga obektiv idealizm nuqtai nazaridan yondashuv bo'lib unga ko'ra faqat Xudo makon va vaqtdan tashqarida deb fikrlanadi. Mazkur nuqtai nazarning shakllanishiga Avliyo Avgustin (354-430) salmoqli hissa qo'shgan. Idealistik qarashlar makon va vaqtning obektivligini rad etish va ular ongning turli shakllariga qaramligini tan olish bilan bog'liq. Masalan, subektiv idealizm vakillari (Berkli, Yum, Max va boshqalar) makon va vaqtga individual ong shakllari sifatida yondashadi. Xususan, D.Yum uchun ular faqat idrokda mavjuddir. I.Kant ham makon va vaqtga subektiv deb qaraydi, ammo ularni aprior, yani insonga tajribaga qadar berilgan hissiy mushohada shakllari sifatida tushunadi. I.Kant makon va vaqtni inson hissiyoti shakli – kuzatish shakli sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, aynan dunyoni bilishga harakat qilayotgan subekt o'ziga berilgan dunyoning muayyan makon va vaqtdagi shakl-shamoyilini yaratadi...

Subektiv-idealistik yondoshuv uchun makon va vaqt – tasavvurlarning joylashuv usuli, binobarin, ular o'z kelib chiqishining psixologik manbaiga ega. Berklidan Maxga qadar makon va vaqt - sezgilarning tartibga solingan qatorlari shakllaridir, degan yondashuv amal qildi. Ingliz faylasufi Pirson fikriga ko'ra, makon va vaqt amalda mavjud emas, ular narsalarni idrok etishning subektiv usuli, xolos. Makon – narsalarni idrok etish tartibi yoki kategoriyasi bo'lsa, vaqt voqealarni idrok etish kategoriyasidir. A.A.Bogdanov makon va vaqtni tashkil etuvchi va uyg'unlashtiruvchi inson tafakkuri mahsuli deb hisoblaydi.

Makon va vaqt tabiati haqidagi metafizik yondashuvlarni rad etuvchi tabiiy ilmiy dalillar XIX asr oxirida fizikada elektromagnit nazariyasi yuzaga kelishi bilan shakllana boshladi. Uning rivojlanishi faylasuflarni bo'shliq haqidagi tasavvurlardan voz kechishga majbur qildi. Dastlab u "efir" to'g'risidagi g'oya bilan almashtirildi. Efir hamma joyda to'liq, lekin mutlaq va hech narsaga bog'liq bo'lmagan makonning shakli vazifasini bajargan. Keyinchalik bu tasavvurlardan ham voz kechildi.

Makon va vaqtni mutlaqo mustaqil atributlar sifatida qayd etuvchi metafizik substansional konsepsiya XIX-XX asrlarda fanning rivojlanish jarayonida o'z ahamiyatini butunlay yo'qotdi. Lobachevskiy makon va vaqtning evklid geometriyasi tavsiflamagan xossalari mavjud, degan taxminni ilgari surdi. Bu taxmin absolyut makon konsepsiyasini inkor etadi, chunki makon faqat geometrik tavsiflanishi lozim edi. Asosiy g'oyalari A.Eynshteyn tomonidan 1905 yilda tariflangan xususiy nisbiylik nazariyasida makon va vaqtning geometrik xossalari ularda gravitatsion massalarning taqsimlanishiga bog'liq ekanligi aniqlandi. Uning fikricha og'ir obektlar yaqinida makon va vaqtning geometrik xossalari evklid geometriyasi tamoyillaridan uzoqlasha boshlaydi, vaqtning o'tish surati esa susayadi. A.Eynshteyn (1916 yilda) o'zining umumiy nisbiylik nazariyasi bilan nafaqat makon va vaqtning substansional konsepsiyasiga, balki makon va vaqt mohiyatining subektivistik aprioristik talqinlariga ham qaqshatqich zarba berdi. U makon va vaqt xossalari moddiy tizimlar harakati va o'zaro tasiriga bog'liq ekanligini ko'rsatib berdi. A.Eynshteyn o'z nazariyasining mohiyatini tushuntirar ekan, shunday deb qayd etdi: «Ilgari qandaydir mo'jiza yuz berib, barcha moddiy narsalar birdan yo'q bo'lib qolsa, makon va vaqt qoladi, deb hisoblashgan. Nisbiylik nazariyasiga ko'ra esa, bu holda narsalar bilan birga makon va vaqt ham yo'q bo'lib ketgan bo'ladi»¹.

Hozirgi zamon tabiatshunosligi va falsafiy xulosalar nuqtai nazaridan obektiv borliq makon, vaqt, harakat hamda modda va maydon turlari o'zaro tasirining uzviy aloqasidan iborat. Hozirgi olimlar yagona va obektiv makon va vaqt kontinuumi to'g'risida so'z yuritishni maqul ko'radilar. Makon va vaqt moddiy jismlar mavjudligining o'zaro bog'langan shakllari sifatida tushuniladi. *Makon – materiya borlig'ining ko'lamlilik, tarkibiylik kabi xossalari va uning o'zaro tasirlarini ifodalovchi shakli. Vaqt – materiya borlig'ining barcha obektlar mavjudligining davomiyligini va keyingi holat o'zgarishlarini tavsiflovchi shakli.*

Makonning uch o'lchovliligi. Makon va vaqtning Cheksiz ligi hamda tunganmasligi, makonning uch o'lchovliligi, vaqtning bir yo'nalishliligi, orqaga qaytmasligi makon va vaqtning asosiy xossalari sifatida qaralishi lozim. Makon va vaqtning umumiyliigi, ular univsumning barcha strukturalarini qamrab olgan holda, mavjudligini anglatadi. Shu

munosabat bilan makon va vaqtning nafaqat makro-, mikro- va megadunyoda, balki jonli va ijtimoiy materiyada ham namoyon bo'lish shakllarini qayd etib o'tish lozim. Biologik vaqt, psixologik vaqt, ijtimoiy makon va vaqt maxsus tahlil qilinadi. Makon va vaqtning obektivligi ular o'zini idrok etish mumkinligi yoki mumkin emasligidan qat'iy nazar, olamning barcha strukturalarini qamrab olgan holda mavjudligini anglatadi. L.Feyerbax makon va vaqtni borliqning asosiy shartlari - Wesenbedingung deb hisoblaganida ayni shuni nazarda tutgan edi. Ammo bu makon va vaqt moddiy jismlar vujudga kelishiga sabab bo'lganini anglatmaydi, balki materiya makon va vaqtdan tashqarida mavjud bo'lishi mumkin emasligini takidlaydi. Makonning uch o'lchovliligi hanuzgacha ilmiy-nazariy jihatdan aniq isbotlanmagan. *Makon va vaqtning Cheksiz ligi hamda tunganmasligi, makonning uch o'lchovliligi, vaqtning bir yo'nalishliligi, orqaga qaytmasligi makon va vaqtning asosiy xossalari sifatida qaralishi lozim.* Biz makroskopik tajribada ko'radigan obektlar uch o'lchovli ko'lamlilikka – uch o'lchovdagi o'lchamlilikka ega. Makonning har qanday nuqtasi uch soni yordamida beriladi. Ammo makonning uch o'lchovliligi faylasuflar uchun amalda jumboq bo'lib qolamoqda. Ular uchun bu asoslashga urinishlar natija bermayotgan empirik postulat sifatida qabul qilinadi. Makonning uch o'lchovliligini tariflab bergan Aristotel pifagorchilarning g'oyalari yordamida uni asoslashga harakat qilgan. U uch o'lchov eng mukammal va tugallangan bo'lib, aynan 3 soni shunday xususiyatga ega ekanligini qayd etgan.

Biz yashaydigan makon uch o'lchovlidir. Bu boshqa makon mavjud bo'lishi mumkin emas, degan manoni anglatmaydi, lekin boshqa makonda atomlar ham, molekulalar ham, Quyosh sistemasi ham bo'lmasligi mumkin. Agar makon uch o'lchovli bo'lmaganida, amaldagi barcha fizik qonuniyatlar buzilgan bo'lar edi; narsalar biron-bir sababsiz paydo bo'lishi va yo'q bo'lishi mumkin edi (ularning sabablari boshqa o'lchovlarda bo'lar edi); atomlar mavjud bo'lishi mumkin emas edi, chunki elektronlar darhol yadrolar ustiga tushar edi. Butun dunyo boshqacha bo'lishi lozim bo'lar edi. Demak, bizning dunyomizda har qanday voqea to'rt son: makonning voqea yuz bergan joyni qayd etuvchi uch koordinati va uning vaqt ko'rsatkichi bilan belgilanadi. *Shunday qilib, moddiy dunyo obektlarining «3+1» ko'rinishidagi makon va vaqt tuzilishiga mansubligi ularning universal xossasi hisoblanadi.*

Makonning ko'p o'lchovliligi. Nisbiylik nazariyasini rivojlantiruvchi va kuchli, kuchsiz, elektromagnit va gravitatsion o'zaro tasirlarga nisbatan yaxlit yondashuvchi hozirgi tabiiy-ilmiy konsepsiyalar makonning uch o'lchovliligi va vaqtning bir o'lchovliligi (u o'tmishdan kelajakka qarab oqishi)ni moddiy jismlar borlig'ining ehtimol tutilgan hollaridan biri sifatida talqin qiladi va bizning Metagalaktikamiz bilan bir qatorda o'zga dunyolar ham mavjudligini faraz qilib, makon va vaqtning ko'p o'lchovliligi g'oyasini ilgari suradi. *Boshqa olamlarda makon va vaqt butunlay o'zgacha tuzilish, ko'lamlilik va shakllarga ega bo'lishi mumkinligi taxmin qilinadi.*

Makon va vaqt ko'rsatkichlari nafaqat mikro-, makro- va megadunyo darajasida, balki jonli tabiat, ijtimoiy borliq darajasida ham o'ziga xos xususiyatlarga egadir.

Yerda hayot paydo bo'lishi bilan go'yo jonsiz tabiat makon va vaqti doirasida joylashgan alohida, biologik makon va vaqt o'lchovi yuzaga keladi. Shu munosabat bilan jonli va jonsiz tabiatdagi simmetriklik muammosi hayotni o'rganish bilan shug'ullanuvchi olimlar e'tiborini o'ziga tortdi. Jonli organizmlar simmetriyasi va asimmetriyasi hodisalarini L.Paster, I.Kant, V.I.Vernadskiy va boshqalar o'rgandi. Ular jonsiz tabiatga xos bo'lmagan asimmetriya molekulyar darajada atomlar guruhlarida «so'l» va «chap» qanotlar ko'rinishida namoyon bo'lishi, organizmlar darajasida esa ularning tuzilishi va dinamikasida aks etishini aniqladilar.

Makon va vaqtning metrik xossalari. *Metrik xossalarga makon va vaqtning ko'lamlilik hamda davomlilik kabi miqdor ko'rsatkichlari kiradi. Ko'lamlilik joy va o'rinning mavjudligini nazarda tutadi. Joy – makon chegarasi va u qamrab oluvchi muayyan hajmning birligi. O'rin – bir joyning boshqa joylarga nisbatan koordinatsiyasi. Joy va o'rin makon tuzilishini belgilaydi. Shunday qilib, biz makon tuzilishi haqida so'z yuritganda uning joy va*

o'rnini tavsiflashimiz shart. *Davomlilik va lahza vaqtning asosiy metrik ko'rsatkichlari* hisoblanadi. Lahza – davomlilikning boshqa parchalab bo'lmaydigan atomi, davomlilik kvanti. Davomlilikning o'zi bunda muayyan chegaraga solingan lahzalar majmui sifatida tushuniladi. Muayyan ob'ekt mavjudligining dastlabki va pirovard lahzalari ana shunday chegara sifatida amal qiladi. Davomlilik – ob'ekt mavjudligining davomiyligi va saqlanishidir. *Davomlilik voqea-hodisalarning ayni bir vaqtda yuz berishi – sinxroniya yoki ketma-ketlik – diaxroniya munosabatlari bilan tavsiflanishi mumkin.*

Makon va vaqtning topologik xossalari. *Topologik xossalarga sifat ko'rsatkichlari, makon va vaqtning uzluksizligi, bog'liqligi, vaqt tartibi, yo'nalishi va o'lchamliligi kiradi. Makonning topologik xossalari – makonning bir xilligi, izotropligi (jarayonlar ayni bir sharoitda bir xil kechishi) hamdir. Vaqtning topologik xossalari - bir yo'nalishlilik, muayyan o'lchovlilik, orqaga qaytmaslik.* Bu ko'rsatkichlarning hammasi hanuzgacha faylasuflar shug'ullanadigan qator muammolarni tashkil etadi va falsafiy jihatdan ilmiy-nazariy asoslashga muhtojdir.

Vaqt tartibi va yo'nalishi. Vaqt shakllanishi yoki o'tishining obektiv xususiyati to'g'risidagi masala qadimdan hozirgi kungacha qizg'in bahsga sabab bo'layotgan muammodir. Odatda, vaqt tartibi va yo'nalishi to'g'risida so'z yuritilganida, uning o'tmishdan hozirgi vaqt orqali kelajakka o'tishi nazarda tutiladi. Vaqt bir yo'nalishli, nosimmetrik va orqaga qaytmaydigan jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Borliq hodisalarini vaqtda tartibga solish uchun «vaqt» tushunchasining ikki majmuidan foydalanilgan: «*O'tmish – hozirgi vaqt – kelajak*» tushunchasining sifati va mazmunini ifodalashda vaqtning psixologik tavsifi ko'proq mos keladi. *Vaqtning miqdoriy tahlil uchun : «oldin – ayni bir vaqtda – keyin» tushunchalari qo'llaniladi.*

Borliq hodisalarini vaqtda tartibga solish uchun «vaqt» tushunchasining ikki majmuidan foydalanilgan: A majmui – «o'tmish – hozirgi vaqt – kelajak» va V majmui – «oldin – ayni bir vaqtda – keyin». Vaqtning miqdor ko'rsatkichlari qayd etilgan hollarda vaqt tushunchalarining ikkinchi majmuidan foydalanilgan. Masalan: 4 minut oldin, 5 minut keyin va h.k. miqdor tahlilini ifodalaydi. Ammo tilimizning tuzilishiga ko'ra 4 soat «o'tmish», 5 minut «kelajak» qabilida gap tuzish imkoni yo'q. Vaqtni tushunishning bu ikki xil jihati 1908 yilda J.Mak-Taggart tomonidan aniq tavsiflangan. U «vaqt» tushunchasining ikki majmui haqidagi tasavvurni ilmiy muomalaga kiritdi.

Makon va vaqtning dinamik va statik konsepsiyalari. *Dinamik konsepsiya vaqt jarayonlarining, shu jumladan vaqt oqimining obektiv borlig'ini, yani o'tmish, hozir va kelajak voqealari o'rtasida real fizik farqlar mavjudligini tan oladi.*

Ayni vaqtda, mazkur konsepsiya nuqtai nazaridan, haqiqiy borliqqa hozirgi vaqt voqealarigina ega bo'ladi. O'tmish xotiralarda mavjud, kelajak voqealari amalda ro'y beradimi, yo'qmi - nomalum. Faqat hozirgi vaqtda ehtimol tutilgan voqealar o'tmishdagi sabablar asosida real borliqqa aylanishi mumkin. So'ngra ular ham o'z davrida muayyan iz qoldirib, o'tmishga aylanadi.

Vaqt tartibi va yo'nalishini tushunib etishning ikkinchi statik konsepsiyasi - obektiv vaqt jarayonlari mavjudligini inkor etmagan holda, vaqtning o'tmish, hozir va kelajakka bo'linishini rad etadi. Unda «oldin - keyin» vaqt nisbati obektiv deb etirof etiladi. Ushbu konsepsiya tarafdorlari B.Rassel va T.Gold fikriga ko'ra, kuzatish etibordan soqit etilsa, dunyoda har qanday holat yuz berishi mumkin. G'arb falsafiy adabiyotlarida bu konsepsiya «Sovib qolgan olam konsepsiyasi» deb ataladi.

Ammo statik konsepsiyadagi vaqtning harakati va oqimi subekt – kuzatuvchiga bog'liqligi haqidagi asosiy tezisiga qo'shilish qiyin. Ko'pgina jarayonlar kuzatuvchidan qat'iy nazar mavjud bo'ladi va yuz beradi. Eng katta muammo – hozirgi vaqtni qanday tushunish mumkinligida. *Inson uchun eng qimmatli narsa vaqtdir.* Xohish va harakat bo'lsa, hamma narsani topish yoki qo'lga kiritish mumkin, lekin o'tgan vaqtni orqaga qaytarib bo'lmaydi.

Ijtimoiy vaqt. Hozir «Ijtimoiy vaqt mavjudmi» degan masala bahsli emas. Muammo uning mazmunida qanday ustuvorliklar va konstantalar mavjudligida. *Ijtimoiy vaqt individ*

vaqti va avlod vaqtiga bo'linadi. U kishilik jamiyatining o'zgaruvchan informatsion sig'imiga bog'liq. Falsafiy adabiyotlarda vaqt jarayonlariga makon xossalari kirishi, yani ijtimoiy vaqt uzunligi – hayot sikllari bosqichlarining ketma-ketligi sifatida, kengligi – faoliyat turlarining miqdoriy rang-barangligi sifatida, chuqurligi – individning o'zi ishtirok etayotgan faoliyat turlaridagi faollik darajasi sifatida ko'rsatilishi bilan bog'liq fikrlarga ham duch kelish mumkin. Makon va vaqt bog'lanishi hamma joyda har xil bo'lgan «mahalliy vaqt» tushunchasida yorqin namoyon bo'ladi.

Bularning hammasi makon, vaqt va materiya jarayonlari o'zaro bog'liq ekanligini yana bir karra tasdiqlaydi. Nazariy jihatdan esa, makon va vaqt munosabatlarining relyasion va dinamik konsepsiyalari rivojlanishining ahamiyatini yanada oshiradi, bu borada tadqiqotlar olib borish zaruratini namoyon qiladi.

Ijtimoiy vaqt ham o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, u, biologik va planetar-kosmik vaqtdan farqli o'laroq, notekis oqadi. *Ijtimoiy vaqtning yana bir jihati bu subektiv, ichki vaqtdir. Subektiv vaqt borliq vaqti emas, balki ong vaqti hisoblanadi. Ammo o'z tabiati va mohiyatiga ko'ra bu ijtimoiy fenomendir¹. Subektiv vaqtni psixologlar bilan bir qatorda sanatshunoslar va estetika mutaxassisleri ham keng o'rganganlar².*

Ijtimoiy hayot tabiiy hayotning davomi hisoblanadi. Odamlar tug'iladilar, yashaydilar, o'ladilar, nasl qoldirish yo'li bilan o'z nasabini muttasil quvvatlaydilar. Ijtimoiy darajada «individ – avlod – nasab» uchligigina emas, balki bir strukturaviy darajadan boshqa strukturaviy darajaga o'tish obektiv tamoyili ham saqlanib qoladi. Ammo muammoning mazmuni amalda boshqacha ko'rinish kasb etadi. Inson vaqti uning hayot faoliyati vaqtidir. Hayvon o'z mohiyatini tabiatdan oladi, u o'zini o'zi yaratmaydi va shu manoda u tarixiylikdan xolidir. Hayvon o'z tarixini o'zi yaratmaydi – tarix uni yaratadi. Inson esa o'z tarixini o'zi yaratadi. Insonning mohiyati uning o'z ijtimoiy munosabatlari majmui bilan belgilanadi.

Hozirgi paytda «individ – ijtimoiy avlod – jamiyat tarixi» uchligi ijtimoiy vaqtni o'rganish va uning mazmunini aniqlashning obektiv asosi sifatida qaraladi. *Ijtimoiy vaqtda muayyan odamlar, ijtimoiy jamoalar, ayrim hamjamiyatlar, millatlar, davlatlar va pirovard natijada butun insoniyat borlig'ining vaqt ko'rsatkichlarini farqlab, ijtimoiy vaqt strukturasi murakkabligi to'g'risida ham so'z yuritish mumkin. Ulardan har birining yashash vaqti va surati har xil bo'lib, o'z xususiyatiga ega. Aslini olganda, turli mamlakatlar va xalqlar jamuljam holda butun insoniyatni ifoda etsa-da, amalda turli tarixiy davrlarda: kimdir o'tmishda, kimdir hozirgi davrda, kimdir esa kelajakda yashaydi. Bunga, xususan, amerikalik taniqli futurolog E.Toffler etiborni qaratadi. Uning fikricha, «Er aholisining 70% o'tmishda (turli o'tmishda), 25% - hozirgi davrda, 3% - kelajakda yashaydi, qolganlar esa marginallar bo'lib, ular har qanday vaqtdan tashqaridadir»³.*

Davr ruhi tushunchasi ijtimoiy vaqt umumiy kategoriyasi bilan bevosita va tabiiy bog'lanishi lozim. U ichdan, yani o'z mazmuni tomonidan va sirdan – davr ruhi zamondoshlar hayotida, ularning turmush tarzi va fikrlash uslubini shakllantirishda bajaruvchi funksiyalar nuqtai nazaridan o'rganilishi darkor.

¹ қаранг: Блонский П.П. Память и мышление. – М., 1994; Восприятие пространства и времени. – Л., 1999; Проблема восприятия пространства и времени. – СП(б), 1998; Фресс П. Приспособление человека к времени // Вопросы психологии. 1996. №1.

² қаранг: Бахмутский В.Я. Категория времени во французской классической трагедии 17 века. – М., 1990; Бахтин М.М. Время и пространство в романе // Вопросы литературы. 1994. №3; Виплер Б.Р. Проблема времени в изобразительном искусстве. – М., 1999, Ленартович Ст. Организация времени и пространства в произведении киноискусства. – М., 1999; Лисса З. Проблема времени в музыкальном произведении. – М., 1995; Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное. – М., 1999.

³ Қаранг: Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Философия». 2006. №1(11). –С. 46.

Har bir davrning o'z ruhi bor, chunki davr – bu ayni holda inson avlodi vaqtidir. Bu yerda zamondoshlar ijtimoiy-tarixiy avlodining manaviy dunyosi haqida gapirish o'rinli bo'ladi. Avlodning manaviy dunyosi ko'p sonli, bazan o'z xususiyatiga ko'ra bir-biriga zid bo'lgan omillar majmui tasirida shakllanadi. Ammo bu omillar orasida moddiy hayot ziddiyatlari birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Ushbu ziddiyatlar ijtimoiy vazifalarni ilgari surish, jamiyatda ijtimoiy manfaatlarning rivojlanishi, bazan ularning qutblashuvini belgilovchi obektiv asos sifatida amal qiladi. Moddiy hayot ziddiyatlari murakkab voqealar va jarayonlarda, xronologik zamondoshlar ularda o'ynaydigan o'ta rang-barang va hatto qarama-qarshi rollarda o'zini namoyon etadi.

Odamlar mazkur avlodining faoliyati qancha mazmunli va izchil bo'lsa, unda keng xalq ommasi ishtirok etsa, davr ruhi shuncha kuchli bo'ladi, u tarixda shuncha chuqur iz qoldiradi, shuncha ko'p qahramonlarni yaratadi, kelajak avlodlarga shuncha go'zal va jozibali bo'lib tuyuladi. Zamondoshlar faoliyatining mazmuni, mohiyati va maqsadlari, ular o'z maqsadlariga erishish uchun tanlovchi va foydalanuvchi shakllar, usullar va vositalar, yuz berayotgan ijtimoiy voqealar jarayoni va natijasiga ko'maklashuvchi va ularga bevosita yoki bilvosita tasir ko'rsatuvchi tarixiy sharoitlar majmui odamlar avlodi yashayotgan davrga alohida, betakror ruh va tus baxsh etadi. Bu faoliyat, bu voqealarni ularning ishtirokchilari o'z boshlaridan kechiradilar; ularni kelajak avlodlar anglab etadilar, baholaydilar va qayta baholaydilar. Bazan yuz bergan voqeaning asl mazmuni va mohiyati oradan ancha vaqt o'tganidan so'ng ayon bo'ladi.

Davr ruhi – avlodning amaliy aqli turli tarixiy zamonlarda ijtimoiy munosabatlarning umumiy rivojlanish darajasiga va jamiyatning etuklik darajasiga qarab turlicha mazmun kasb etadi, asosan ongning u yoki bu shakllarida mujassamlashadi. Malumki, o'rta asrlarda mafkuraviy hayot deyarli to'liq din bilan belgilangan, o'ta radikal g'oyalar ham, o'ta konservativ g'oyalar ham bu davrda dunyoviy va haqiqiy hayotga butunlay begona bo'lgan shakl-shamoyil kasb etgan. Boshqa zamonda esa bu rol o'zga turlar va janrlarga o'tgan: masalan, XX asrning 30–40-yillari O'zbekistonda badiiy adabiyot ijtimoiy g'oyalar jarchisiga, umummilliy minbarga aylangan. Ijtimoiy tafakkur tarixini o'rganish turli xalqlarda turli tarixiy bosqichlarda o'z davrining etakchi g'oyalari bunyodkori va tashuvchisi rolini odatda ongning o'zida nazariy mazmunni o'ta emotsional, yorqin shakl bilan birlashtirgan shakllari va darajalari o'ynaganini ko'rsatadi. Mafkura odamlar ongi va qalbini egallagan taqdidragina chinakam moddiy kuchga aylanishi mumkin.

Ayni shu sababli davr ruhi ehtiroslardan xoli, sovuqqon ong bo'lishi mumkin emas. Mazkur ong qadriyat sifatida maydonga chiqadi, insonga hayotda yo'l ko'rsatadi, shu tufayli ham u boshqaruvchi xususiyat kasb etadi. U hozirgi zamoni maqbul va kutilgan kelajak nuqtai nazaridan anglab etishdir. Bunga zamondoshlar avlodining o'z ajdodlariga, ananalarga bo'lgan munosabati, yani o'tmishga munosabat ham kiradi. Shunday qilib, avlod ruhi nafaqat yuzaki, balki ichki vaqt mezonlariga ham ega bo'ladi: u muayyan darajadagi ijtimoiy-tarixiy rivojlanish mahsuli bo'lish bilan bir vaqtda ijtimoiy voqelikning o'zi guvohi bo'layotgan jarayonlari va voqealariga o'z munosabatini bildiradi. Davr ruhining ichki mezonlari zamondoshlar avlodi faoliyatining subektiv yo'nalishi va mo'ljallariga, bu orqali esa – jamiyatda kutilayotgan o'zgarishlarning xususiyatiga, yuzaga kelgan tarixiy vaziyatda odamlar tanlashga harakat qilayotgan yo'lga ishora qiladi.

Individual ong zamirida ham, ijtimoiy ong zamirida ham ijtimoiy vaqtni anglab etish yotadi. Avlod ongi bu munosabatda alohida o'rin egallaydi. Gnoseologik subekt sifatida ijtimoiy-tarixiy avlod individ va jamiyat o'rtasidagi oraliq bo'g'indir. Ammo bu hol ong muammosini o'rganishda doim ham etiborga olinavermaydi. Zamondoshlar avlodi kishilik tarixining gorizontol kesimi, yani vaqtning muayyan, xronologik jihatdan ixcham qismida olingan jamiyatdir. Shu tufayli ham avlod tarixiy harakatni, o'z borlig'i vaqtini anglab etishi ijtimoiy ong mexanizmini harakatga keltiruvchi birlamchi, boshlang'ich omil hisoblanadi.

Avlod ongi, binobarin, umuman ong zamirida yotuvchi vaqtni anglash tashqi dunyoning obektiv jarayonlari haqidagi nazariy bilim sifatidagina emas, balki eng avvalo ommaning faol

yondoshuvi va subektiv manfaatlari, uning xohish-irodasi ifodasi sifatida maydonga chiqadi. Uni vaqt muammosini nazariy, yani ilmiy va falsafiy, konseptual anglab etish bilan bog'lash mumkin emas, chunki mazkur muammo rivojlangan va etuk madaniyat kun tartibiga ancha kech qo'yilgan va hatto hozirgi zamon ijtimoiy ongining tarkibiy tuzilmasida ham uning eng yuksak darajalariga tegishlidir. Til lingvistikadan oldin, tafakkur esa mantiqdan ilgari paydo bo'lganidek, o'z davrini (ajdodlar va avlodlarga o'zining va o'z zamondoshlarining munosabatini, avlodlar almashuvi dalilining o'zini) anglab etishga intilish har qanday fandan oldinroq paydo bo'lgan, yani ilk nazariy va nonazariy darajalarda vujudga kelgan. U yoki bu davrda, odamlarning u yoki bu avlodida vaqt haqidagi tasavvurning rivojlanish darajasi xususida faylasuflarning risolalarigina emas, balki o'sha davrga mansub bo'lgan madaniyat boyliklari ham darak beradi. Bu haqda eng avvalo odamlar faoliyatining xususiyati va ularning turmush tarzi dalolat beradi. Vaqtga muayyan munosabat zamondoshlarning dunyoqarashida, ularning manaviy dunyosida, xalq ijodi (eposi)ning mazmunida, oddiy, ommaviy ong sohasida va hokazolarda namoyon bo'ladi. Har qanday nazariyalar va konsepsiyalardan farqli o'laroq, bu soha amaldagi tarixiy rivojlanish jarayoniga, yuz berayotgan voqealarga mazkur avlodning bevosita munosabatini aks ettiradi. O'z-o'zidan ravshanki, bu erda mazkur mavzuda umumiy fikr-mulohazalargina bildirilishi mumkin; ushbu nuqtai nazardan mazmunli va konkret tahlil esa kengroq va murakkabroq mustaqil ilmiy tadqiqot vazifasini tashkil etgan bo'lur edi.

Davr ruhi real ijtimoiy vaqt (avlod vaqti) mahsuli va ayni paytda zamondoshlarning unga bo'lgan subektiv munosabati sifatida avlodning o'z o'zligini anglash jarayonini belgilaydi. Bu davr ruhining ijtimoiy va gnoseologik funksiyasi hisoblanadi. Ijtimoiy borliq sohasida ziddiyatlar qancha keskin va kuchli, ijtimoiy ong strukturasi qancha murakkab bo'lsa, davr ruhi shuncha kuchli va etuk darajada bo'ladi. Hamonki ijtimoiy ong ijtimoiy borliqning inikosi hisoblanar, ijtimoiy inikos esa o'z tabiati va mohiyatiga ko'ra voqelikni ildamroq aks ettirar ekan, ijtimoiy munosabatlar rivojlanishi bilan inson ongining ildam xususiyati kuchayib boradi, ayni shu zaminda inson miyasida barcha g'oyalar va tasavvurlar tug'iladi, degan umumiy xulosaga kelish mumkin. Odamlarning muayyan, konkret avlodi tarixiy harakatning real, bevosita tashuvchisi bo'lgani bois, mavjud ijtimoiy borliq haqida zamondoshlarning tasavvuri obektiv ijtimoiy vaqtga bo'lgan munosabat shakli (yani ijtimoiy mo'ljal) sifatida inson o'zligi faol ishlashini taminlovchi ichki manbani, ijtimoiy ongning barcha shakllari va darajalari mahkamlanadigan o'ziga xos «sinch»ni tashkil etadi.

Mazkur vaqtga zamondoshlarning munosabati qancha chuqur bo'lsa, jamiyatning intellektual va manaviy hayoti shuncha faol va boy bo'ladi. Vaqtni his qilmaslik avlodning manaviy o'limi, uning tarixiy jarayondan tushib qolishi bilan barobardir. Ammo vaqtni his qilish yoki his qilmaslik individlarning antropologik xossasi, ularning peshonasiga yozilgan yoki yozilmagan qobiliyat emas. Agar bu xossa bo'lsa, uni ijtimoiy xossa deb nomlash o'rinli bo'ladi, yani uning o'zi ijtimoiy vaqt, yuz berayotgan tarixiy jarayon darajasi va xususiyatining ko'rsatkichidir. Avlod ijtimoiy vaqtining ichki mezonlari uning tashqi mezonlari bilan belgilanadi: obektiv, moddiy, ijtimoiy munosabatlarning rivojlanish omillari va qizg'inlik darajasiga qarab tarixiy jarayonga bo'lgan subektiv munosabatning mazmuni va xususiyati dam kuchayadi va chuqurlashadi, dam susayadi yoki o'z shakl-shamoyilini o'zgartiradi. O'z-o'zidan ravshanki, turg'unlik davrlarida va jamiyat hayotida tub burilish yasagan yirik voqealarga boy davrlarda zamondoshlarning ijtimoiy vaqtga bo'lgan subektiv munosabati bir xil bo'lmaydi. Ayni shu sababli bo'ronlar va bo'hronlarni boshdan kechirgan avlod davrining ruhi va yarim mudroq holatda yashayotgan avlod davrining ruhi ham har xil bo'ladi.

Shunday qilib, vaqtni his qilish unga daxldor bo'lish demakdir. Ammo bu avlodning o'z o'zligini anglashi hamdir, zero zamondoshlar yagona maqsadga erishishga qaratilgan umumiy ishlarda ongli ravishda ishtirok etgan taqdirdagina o'zlarini yakdil va birdam his qilishlari mumkin. Shundagina «o'z-o'zidagi» avlod «o'zi uchun» avlodga aylanadi.

Tarix vaqti – bu inson vaqti, yani ijtimoiy vaqtning eng oliy darajasidir, chunki tarix o‘z-o‘zini yaratuvchi, o‘z-o‘zidan rivojlanuvchi jarayondir. Individ o‘limga mahkum, avlodlar keladi va ketadi, lekin birorta ham hayot izsiz yo‘q bo‘lib ketmaydi, yani tarixdan chetda qolmaydi. Tarixiy vaqt o‘limga mahkum bo‘lgan odamlarning real hayot faoliyati bilan uzviydir. Ayni paytda u har bir individga nisbatan uning substansiyasi sifatida amal qiladi. Bu individ va avlod o‘z asri bilan uzviy ekanligini, insonning mohiyati ijtimoiy munosabatlar majmui bilan belgilanishini anglatadi.

«Tarixni odamlar yaratadi» degan tezis va «tarix odamlarni yaratadi» degan antitezis sintez yo‘li bilan echiladi: odamlar o‘z tarixi vositasida o‘zlarini o‘zlari yaratadilar. Barcha odamlar, barcha avlodlar faoliyatining umumiy mahsuli bo‘lgan «tarix daryosi» o‘ziga olg‘a yo‘l ochish bilangina kifoyalanmaydi. O‘z yo‘lida u kengayib, suvga to‘lib boradi. Uning oqimi ham jadallashadi, qirg‘oqlari kengayadi, tubi yanada chuqurlashadi. Tarixni vaqt nuqtai nazaridan o‘rganish uning «uzunlik», «kenglik» va «chuqurlik» mezonlariga muvofiq o‘rganish demakdir. Tarixiy vaqtning «uzunligi» deganda asosan uning topologik xossalari: o‘lchamlari, asosiy bosqichlarining ketma-ketligi, bu ketma-ketlikning muqarrarligi tushuniladi.

Tarixning «kengligi» - bu tarix chegarasining kengayishi demakdir. Bunda kengayish tushunchasini ikki xil manoda: tarixiy jarayon yangi va yangi hududlarni qamrab olishi sifatida (kengayishning yuzaki, ekologo-geografik jihati) va «tarix doirasi»ning, yani kishilar umumiy tarixiy faoliyati maydonining kengayishi sifatida tushunish o‘rinli bo‘ladi (kishilar umumiy tarixiy faoliyati faol tarix ijodkorligiga uning yangi va yangi ishtirokchilarini keng jalb qilishni ham nazarda tutadi).

Insoniyat tarixi vaqti – bu uning obektiv vaqtigina emas. U ong fenomeni hamdir. Jamiyat, tarix nafaqat obekt, balki subekt sifatida ham maydonga chiqadi. Bunda u gnoseologik subektning eng oliy tipi va darajasi hisoblanadi. Ijtimoiy ongning yaxlit strukturasi vaqtning anglab etish o‘zini uning alohida, ichki darajasi sifatida, jamiyatni tarixiy anglash sifatida namoyon etadi.

Darhaqiqat, tarixiy jarayon insoniyat vaqtda boshdan kechiruvchi o‘zgarishlarning umumiy xususiyati va manosi demakdir. Ushbu o‘zgarishlarning mazmuni tarixiy vaqtning ichki ziddiyatlari va jumboqlarini belgilaydi. Bu erda shunday jumboqlardan ikkitasini ko‘rsatib o‘tamiz.

1. Insoniyat yildan-yilga ulg‘ayib va ayni paytda yosharib boradi. Uning ulg‘ayishi yoshiga yosh qo‘shilishi bilan, yosharishi esa – ijtimoiy hayot uzluksiz yangilanishi bilan izohlanadi. Insoniyat bolaligi – biz uchun qadim zamon, yangi davr esa, aksincha, o‘zimiz yashayotgan zamondir. Ko‘rib turganimizdek, bu jumboq tarixiy davrlar tasnifida o‘z ifodasini topadi.

2. O‘tmishni o‘zgartirish mumkin emas, deb hisoblanadi. Bu fikr tabiat uchun mutlaqo o‘rinlidir. Ammo jamiyatda, tarixda o‘tmish o‘zgarishi mumkin. Har bir yirik tarixiy voqea nafaqat istiqbolli kuchga, balki retrospektiv kuchga ham ega bo‘ladi. Hozirda yashayotgan avlod o‘z izdoshlarini tayyorlash, ularga talim va tarbiya berish bilan bir vaqtda o‘z ishlari, g‘oyalarining salafchilarini ham tanlaydi. Lo‘nda qilib aytganda, u o‘tmish ummonidan bugungi maqsad, bugungi manfaatlarga muvofiq o‘ziga zarur va qadrli bo‘lgan mo‘ljallarni tanlab oladi. Masalan, O‘zbekiston mustaqilligining o‘tmishi – bu Muqanna qo‘zg‘oloni, Jaloliddin Manguberdi kurashi, Parij Kommunasi o‘tmishi – bu Spartak qo‘zg‘oloni va Buyuk fransuz inqilobi, gitlerchilar natsizmining o‘tmishi esa – bu «ko‘ppak-ritsarlar» va Barbarossa. Shunday qilib, o‘tmishning mazmuni o‘zgaradi, yani u xotirada, kelajak avlodlar munosabatida o‘zgaradi.

Tarix haqida biz uning oqibatlarini, yani hozirgi zamonga qarab hukm chiqaramiz. Tarixning intihosi insoniyat halokati bilan barobardir. Ammo tarixning mazmuni uning obektiv qonuniyati tan olinishi bilangina belgilanmaydi. Amalda jamiyatgina emas, balki tabiat ham muayyan qonunlarga muvofiq rivojlanadi. Ammo o‘simliklar dunyosining

rivojlanish jarayoni ham, hayvonot dunyosining rivojlanish jarayoni ham «mazmun»ga ega emas, u faqat insoniyatning rivojlanish jarayonida, yani kishilik tarixidagina mavjud.

Inson hayoti mazmunga ega bo'lgani, yani qadriyat hisoblangani tufayli ham insoniyat tarixi mazmunga egadir. Shu manoda insoniyat tarixi mazmunining mezon va ayni paytda uning taraqqiyotini belgilovchi mezon sifatida insonparvarlik maydonga chiqadi¹. Tarixiy jarayon yo'li, uning yo'nalishi sirdan belgilanmagan, lekin u insoniyat tomonidan ham maqsad sifatida qo'yilmagan va anglab etilmagan. Tarixning mazmuni individlarning muayyan maqsadga erishishga qaratilgan faoliyatidan kelib chiqadi, lekin uning o'zigagina bog'liq bo'lmaydi va u bilan to'la muvofiq kelmaydi. Tarixning mazmuni deganda inson avlodlarining hayoti va almashuvi jarayonlarining ob'ektiv mazmuni tushuniladi. Unda inson borlig'ining murakkabligi, ziddiyatlarga to'laligi va o'ziga xosligi bo'rtib namoyon bo'ladi. Har kim va hammaning erkin rivojlanishini qaror toptirish uchun kurash bilan bog'liq bo'lgan har qanday jarayon teran tarixiy mazmun kasb etadi. O'z shaxsiyatini namoyon etish uchun kurashni inson ham tabiiy, ham o'z faoliyati natijasida vujudga kelgan stixiyali kuchlarga qarshi olib boradi.

Insoniyatning ijtimoiy-tarixiy rivojlanishi zamirida orqaga qaytarib bo'lmaydigan jarayon – ijtimoiy ishlab chiqarish yotadi. Bu mexanizmning ishi tarix motorigina emas, balki uning soati hamdir. Tarixiy va astronomik soatlar ayni bir vaqtni ko'rsatmaydi. Tarixiy vaqtga nisbatan xronologik shkala tashqi chegara hisoblanadi. U voqealarning davomlilikigi va ketma-ketligini yagona obektiv miqyosda ifodalash imkoniyatini beradi. Tarixiy jarayon suratining o'sishi yoki pasayishini faqat shu asosda aniqlash va kuzatish mumkin. Ammo xronologiya ijtimoiy rivojlanish yo'lining mazmuni va xususiyatiga tegishli emas. O'tmish voqealari, hodisalari va obidalarining eng aniq sanasi ham ularning umumiy tarixiy jarayondagi sabablari, asoslari va mazmuni haqidagi savollarga javob bermaydi, chunki buning uchun jarayon chegarasinigina emas, balki uning manzarasini, yani harakatning o'ziga mos mantiqini ham bilish talab etiladi.

Tarixiy jarayon va uning mazmuni tabiat va tabiiy vaqtga nisbatan malum darajada mustaqildir. Bu mustaqillik nisbiydir, chunki jamiyatning o'zini ham bir paytlar tabiat yaratgan. Ammo ijtimoiy hayot rivojlanishi va murakkablashib borishi bilan ijtimoiy ishlab chiqarish qonunlari biologik tanlanish qonunlariga nisbatan ustunlik qila boshlagan. Ijtimoiy sikllar, yani ijtimoiy hayotning moddiy va manaviy ishlab chiqarish qonunlarini ifodalovchi ijtimoiy vaqt sikllari kunlarning birida harakatga keltirilgach, keyinchalik bu harakatni immanent sabablar tasirida, o'z zaminida amalga oshiradi. Bu jamiyat tabiatdan xalos bo'lishini anglatmaydi, aksincha, insonning muhim kuchlari rivojlanishi bilan odamlar tabiatni o'zlariga bo'ysundirib, shu tariqa u bilan yanada chuqurroq aloqaga kirishadilar, ammo bu aloqa biologik organizm va muhit o'rtasida mavjud bo'lgan birlamchi, tabiiy rishtalardan butunlay farq qiladi, zero bu erda gap ijtimoiy organizmning o'zini qurshagan tabiiy muhitga moslashuvi haqida emas, balki uning yanada kengroq va teranroq strukturalarini o'zgartirishi haqida boradi.

Tabiat inson ishlariga befarq. Tarixiy xronologiya astronomik vaqt maromidan o'z mezon sifatidagina foydalanadi. Ammo tarixda vaqtni xronologiyaning o'zigagina bog'lash o'rinli bo'lmaydi. Ijtimoiy jarayonlarning rivojlanishida yuz bergan sifat o'zgarishlarini ifodalash ham uning muhim tomonlaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy munosabatlarning yangi tipi, yangi ijtimoiy strukturalarning vujudga kelishi, ularning shakllanishi kabi hodisalar asta-sekin yuz berishi va asrlarni (qadimgi jamiyatda esa – ming yilliklarni) qamrab olishi tufayli, ularning sanasini aniq belgilash mumkin emas va biron-bir tarixchi o'z oldiga bunday vazifani qo'ymaydi². Insoniyat tarixi boshlangan vaqtni aniqlashning o'zi fan uchun uning imkoniyatlari doirasidan tashqaridagi vazifa hisoblanadi.

¹ Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари.-Т.: Маънавият, 2006. –Б 67.

² Абдуллажонова Д. Тарихий хотиранинг моҳияти ва унинг намоён бўлиш хусусиятлари.. Фалс.фанлари номз диссер Автореф.. –Т.: ЎзМУ, 2006 – Б. 23.

Tarixning boshlanishi bir lahzali voqea emas, balki o'ta murakkab, ziddiyatlarga to'la va ancha davomli jarayondir. Ibtidoiy odamlar o'rtasidagi biologik aloqalar o'rnini ijtimoiy aloqalar darhol va o'z-o'zidan egallagan yo'q, balki ular bilan uzoq vaqt mobaynida yonmayon mavjud bo'lib, asta-sekin, bosqichma-bosqich ulardan ustunroq mavqeni egallagan va ularni siqib chiqarib, dastlabki tobe va tasodifiy munosabatlardan hukmron va zaruriy munosabatlarga aylangan. Insoniyat hayotini avlodlar bilan o'lchash tarixiy vaqtni oldinmakin keluvchi avlodlar zanjiri sifatida tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Bunda har bir avlod mazkur zanjirning bir bo'g'ini hisoblanadi.

Insoniyat yoshi boshqacha mezonlarga ega. Bosib o'tilgan yo'lni odamlar o'z ishlari, yutuqlari va mag'lubiyatlari bilan o'lhaydilar. Hayvonlar va o'simliklardan farqli o'laroq, inson o'z hayot yo'lini, o'tmishdan kelajakka eltuvchi yo'lni o'zi tanlaydi, o'z tarixini, yani o'z vaqtini o'z qo'li bilan yaratadi. O'tmishda qolgan avlodlar – bugungi kunga olib kelgan yo'ldagi bosqichlarga emas, balki uning hammualliflari hamdir. Homo sapiens inson filogenezi tarixida oxirgi va yakuniy tur hisoblanadi, shu tufayli ham ijtimoiy tarix tabiiy intihoga ega bo'lmaydi, u hamisha kelajak sari ochiqdir. Insoniyat vaqtda yangi tur sari emas, balki o'zining yangi yutuqlari sari harakatlanadi. Bu yutuqlar qancha ulkan bo'lsa, tarix shuncha yangi, tarixiy vaqt shuncha yosh bo'ladi. Ayrim mamlakatga nisbatan ham, ayrim xalqqa nisbatan ham u o'zining har bir tub burilishi, o'z yo'lining har bir yangi bosqichi bilan birga go'yoki yosharib boradi: tarixiy rivojlanish jarayonining butunlay o'zgacha imkoniyatlar va istiqbollari ochuvchi yangi bosqichi boshlanadi.

Biologik turdan farqli o'laroq, odamzot, yani insoniyat tarixi vaqt o'tishi bilan o'zining har tomonlama, keng rivojlanish qobiliyatini yo'qotmaydi, balki uni kasb etadi va ko'p karra kuchaytiradi. Tarixiy rivojlanish jarayonida jamiyatning imkoniyatlari doirasi qisqarmaydi, balki kengayib boradi. Bu insoniyat ulg'aygani sari qarimasligini yana bir karra tasdiqlaydi. Ijtimoiy munosabatlar rivojlangani sari yanada etukroq, mukammalroq tus oladi, chunki tarixiy jarayonga yangi va yangi omillar qo'shiladi, tabiatning ko'r-ko'rona determinizmiga nisbatan insonning mustaqilligi oshadi.

Ijtimoiy makon. Makon va vaqt munosabatlarining yanada murakkabroq manzarasi ijtimoiy tuzilmalarda kuzatiladi. Ijtimoiy makon bu insonning dunyoga munosabati bilan belgilangan, inson faoliyati va amaliyotining o'ziga xos xususiyatlariga tarixiy bog'liqligidir. U alohida insoniy mano kasb etadi va biosfera, sayyora va koinot darajasidan bir vaqtda o'rin oladi, shu bilan birga inson yaratgan infratuzilma, o'zlashtirilgan hududlar, foydalanilayotgan suv va fazo okeanlari, jamuljam holda inson yashaydigan makonga aylangan koinot kengliklari ko'rinishida ulardan ajralib turadi. Bunda ko'lamli strukturalar o'z holicha, xaotik tarzda vujudga kelmaydi, balki jamiyat evolyusiyasi obektiv jarayonlarining mahsuli hisoblanadi va muayyan xalqlarning turmushi va madaniyatini, ularning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasini, malum vaqt ruhini o'zida aks ettiradi. Bularning barchasi pirovardida «ikkilamchi tabiat»ni tashkil etadigan tegishli arxitektura, o'zgartirilgan landshaft va shu kabilarda o'z aksini topadi.

Xulosalar. Borliq haqidagi falsafiy qarashlarni umumlashtirib va bu kategoriyalarni bilish insonning umumiy dunyoqarashining rivojiga ijobiy tasir ko'rsatadi degan xulosaga kelish mumkin.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Borliq tushunchasi va uning asosiy turlari nimalardan iborat?
2. Substantsiya tushunchasining ma'nosi qanday?
3. Materiya tushunchasi va uning ilmiy-falsafiy ahamiyati nimalardan iborat?
4. Harakat fazo va vaqt tushunchalarining mohiyatini izohlab bering.
5. Sharq mutafakkirlari falsafiy ta'limotlarida olam-falakning doimo harakatda ekanligi haqida so'zlab bering.
6. Tabiat tushunchasi ma'nosini aytib bering. Inson tabiatning oliy mahsuli ekanligini qanday tushunasiz?
7. Inson va tabiatning o'zaro aloqadorligi nimalardan iborat?

5-mavzu: Bilish falsafasi (gnoseologiya)

Insonning o'zini qurshagan dunyoga bo'lgan munosabatlaridan biri - bilishdir. Inson o'z hayoti davomida faqat tashqi dunyoni, yani tabiat va jamiyatnigina bilib qolmasdan, balki o'zini, o'zining ruhiy-manaviy dunyosini ham bilib boradi.

Insonning dunyoni bilishini falsafa ham, boshqa hamma aniq fanlar ham o'rganadi. Bunda aniq fanlar dunyoning turli tomonlarini, ularning qonuniyatlarini va xususiyatlarini o'rgansa, falsafa esa inson bilishining eng umumiy tomonlarini, qonuniyatlarini va xususiyatlarini o'rganadi va ochib beradi. Aristotel ko'rsatishicha, alohida fanlar borliqning ayrim tomonlarini o'rgansa, falsafiy bilish borliqning eng umumiy tomonlarini o'z ichiga oladi. Falsafa keng ko'lamdagi kategoriyalar, tushunchalar vositasi bilan butun g'oyalarni sintezlashtiradi.

Bilish nazariyasi, borliq va bilish rivojlanishining umumiy qonunlari haqidagi talimot. Bilishning falsafiy nazariyasiga ko'ra, bilish moddiy va manaviy borliqning inson miyasidagi muayyan maqsadga qaratilgan faol aks etishidir. Inson bilishining manbai esa ayni shu moddiy va manaviy borliq, ularni tashkil qilgan predmetlar, hodisalar va jarayonlardir. Bu predmetlar, hodisalar va jarayonlar insonga tasir qilib, uning miyasida aks etadi. Ular moddiy va manaviy borliqning inson miyasidagi subektiv obrazlari, ramzlari va belgilaridir. Bu jihatdan inson bilishi, avvalo, moddiy va manaviy borliqning xususiyatlariga va shu bilan birga, ularni faol inikos ettiruvchi inson miya mexanizmining rivojlangan darajasiga bog'liqdir.

Bilish insonning tabiat, jamiyat va o'zi to'g'risida bilimlar hosil qilishga qaratilgan aqliy, manaviy faoliyat turidir. Inson o'zini qurshab turgan atrof-muhit to'g'risida bilim va tasavvurga ega bo'lmay turib, faoliyatning biron-bir turi bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olmaydi. Bilishning mahsuli, natijasi ilm bo'lib, har qanday kasb-korni egallash faqat ilm orqali ro'y beradi. Shuningdek, bilish insongagina xos bo'lgan manaviy ehtiyoj, hayotiy zaruriyatdir.

Gnoseologiya (epistemologiya)ning mazmuni va mohiyati. Bilish nazariyasini falsafada Gnoseologiya sohasi o'rganadi. «Gnoseologiya» grekcha so'z bo'lib «gnosis» – bilish, «logos» – nazariya, yani bilish nazariyasi, bilish to'g'risidagi talimot manolarini anglatadi. «Gnoseologiya» atamasi falsafaga nisbatan yaqinda (1854 yilda) shotland faylasufi Dj.Ferer tomonidan kiritilgan bo'lsa-da, biroq u Qadimgi Yunon faylasuflari Suqrot, Aflotun, Demokrit, Arastu, epikurchilar, stoiklar shuningdek Markaziy Osiyo mutafakkirlari o'z davrlarida bilishning mohiyatini tahlil qilganlar.

«Olam va odam» tizimida dunyoni anglash, sub'ekt va ob'ekt o'rtasidagi munosabatlar dialektikasi gnoseologiya shug'ullanadigan masalalar ko'lamini belgilaydi. Bu masalalar insonning bilish faoliyatidan iborat bo'lib, eng umumiy mazmunini tashkil qiladi. Gnoseologiya «ong», «tafakkur», «bilish», «haqiqat», «subekt» va «obekt», «moddiylik va manaviylik», «inson» va «kompyuter», «hissiylik» va «ratsionallik», «nazariya» va «amaliyot» kabi tushuncha va kategoriyalarning mazmun - mohiyati bilan bog'liq ko'plab masalalarni o'z ichiga oladi. Bu tushunchalarning har biri moddiy, ruhiy-manaviy hodisalarni aks ettirishga asoslanadigan o'ziga xos dunyoqarash muammolari bilan ham bog'liq bo'lib, ularning barchasi «haqiqat» tushunchasiga u yoki bu tarzda aloqadordir. Gnoseologiya kundalik yoki maxsus, ilmiy yoki badiiy faoliyatligidan qat'iy nazar, insonning bilish faoliyatidagi umumiylikni o'rganadi.

Bazi bir falsafiy adabiyotlarda gnoseologiya bilan epistemologiyani aynanlashtirish holatlari uchramoqda. Biroq shuni etirof etish lozimki, gnoseologiyaga tatbiqan bilish nazariyasi va epistemologiya nomlarining qo'llanilishini o'rinli deb bo'lmaydi. Zotan, «episteme» so'zi «pistis» - e'tiqod so'zi bilan uzviy bog'liq. Ammo, biz biladigan (gnosio) va biz ishonadigan (pistio), mavjudligiga etiroz bildirmaydigan narsalar – falsafiy va ilmiy bilimlarning hozirgi darajasida mazmunan har xil tushunchalardir. Gnoseologiya umuman bilish haqidagi ilm bo'lsa, epistemologiya esa asosan ilmiy bilish to'g'risidagi fandır.

Epistemologiya esa, bizning muayyan narsalar haqidagi bilimlarimiz va (yoki) e'tiqodlarimizning ishonchlik darajasini o'rganadi.

Umuman olganda, epistemologiya gnoseologiyaning tarkibiy qismi yoki uning amaliy ifodasidir. Hozirgi zamon falsafasida gnoseologiya bilish jarayonining falsafiy mohiyati umumiy muammolarga etiborni qaratsa, epistemologiya esa ilmiy, haqiqiy bilimning mazmunini, shuningdek diniy e'tiqodlarning gnoseologik mohiyatini o'rganish bilan shug'ullanadi. Bunda esa bilish (ong)ning mohiyati to'g'risida bahs yurituvchi falsafiy talimot manosidagi «gnoseologiya» atamasidan foydalaniladi. Gnoseologiyada esa nafaqat ilmiy bilish, balki umuman insonga xos bilish bilan bog'liq barcha masalalar tahlil qilinadi. Demak gnoseologiya falsafaning eng muhim omilidir.

Gnoseologiya yoki bilish nazariyasi falsafiy bilimlar sifatida insonning dunyoni bilish imkoniyatini, o'zlikni anglash jarayonini, bilishning bilmaslikdan bilim sari yuksalishini, bilimlar tabiati va ularning mazkur bilimlarda aks etuvchi narsalar bilan o'zaro nisbati masalalari o'rganiladi. Demak, gnoseologiya ong, bilish, bilimni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Ijtimoiy jarayonda inson ongning o'z-o'ziga, boshqalarga va umuman jamiyatga tasiri natijalarini fiziologik jihatdan his qiladi va uning mavjudligini sezadi, Biroq bunda ongning o'zi ko'rinmaydi. Moddiy dunyo hodisalaridan farqli o'laroq, ongni kuzatish mumkin emas. U go'yo vaqt va makon chegaralaridan tashqarida turadi.

Ko'rinmas ongni idrok etish, uning moddiy narsa va hodisalar dunyosi bilan o'zaro aloqalarini aniqlash, uni o'z muhokama va tadqiqot predmetiga aylantirish masalasi gnoseologiyaning asosiy vazifasini tashkil etadi.

Bilish jarayoni rivojlanish qonuniyatlarining shakllari, haqiqatning tagiga etish imkoniyatlari nuqtai nazaridan o'rganiladi. Natijada, falsafada inson bilishining tabiati va mohiyati haqida turli xil talimotlar, turli xil qarashlar kelib chikqan.

Bir guruh faylasuflar insondan, uning ongidan tashqari dunyo mavjud emas, dunyo faqat bizning ongimizda, bizning sezgi va idroklarimiz yig'indisidan iborat xolos, binobarin biz o'z sezgi va idroklarimiznigina bilaolamiz, degan fikrlarni bildirishganlari malum.

Boshqa bir guruh faylasuflar esa insonning dunyoni va o'zini bilishga shubha bilan qaraydilar, inson dunyoni to'liq bilolmaydi, deyishib, inson bilishini cheklaydilar yoki dunyoni bilishni butunlay inkor qiladilar. Skeptitsizm (skeptitsizm — yunoncha: spektoman — shubhalanaman) - talimoti vakillari inson bilishining nisbiyligi, uning turli sharoitlar va vaziyatlar bilan bog'liq ekanligini aytishib, hamma etirof qiluvchi, isbot talab qilinmaydigan inson bilimlarining bo'lishi mumkinligiga shubhalanadilar. Masalan, Skeptitsizmning asoschilaridan biri Pirron (eramizdan oldingi taxminan 365-275 yillar) xissiy idrokni ishonchli deb hisoblagan (masalan, agar biron narsa subektga achchiq yoki shirin tuyulsa, shu haqidagi fikr haqiqat bo'ladi), yanglishuv esa, uningcha subekt bevosita hodisadan mohiyatni, obekt asosini bilishga o'tmoqchi bo'lganda paydo bo'ladi. Uning fikricha, obekt haqidagi har qanday davoga uning mazmuniga zid bo'lgan davoni qarama-qarshi qo'yish mumkin. Demak skeptik uzil-kesil hukmlardan tiyilib turmog'i lozim.

Dunyoni bilishni qisman yoki butunlay inkor qiluvchi falsafiy talimot bo'lgan agnostitsizm vakillari inson dunyoni bilishga qodir emas, degan g'oyani ilgari surishadi. Masalan, ingliz faylasufi D.Yum talimotiga ko'ra, bilish obekti, bilimlarimizning manbai obektiv borliq emas, balki subektiv sezgi va idroklarimizdir, biz o'z sezgi va idroklarimiz chegarasidan tashqarida nima borligini bila olmaymiz.

Ilm va fan yutuqlariga asoslangan faylasuflar insonning dunyoni va o'zini bilishni doimo etirof etib kelganlar. G'arb falsafiy tafakkuri va unga xos bilish tamoyillari rivojida antik davr muhim o'rin tutadi. Bunda Milet, Ioniya, Eley maktablari vakillari, ayniqsa, Geraklit, Zenon, Protagor, Demokrit, Epikur kabi allomalarning fikr mulohazalari ahamiyatga molikdir. Geraklitning hamma narsa o'tmishdan kelajak tomon oqib, abadiy o'zgarib turadi, bilish ana shu tamoyilni o'zlashtirib olish lozim, degan xulosasi hozirgacha ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Suqrot insonni, uning bilish xususiyatlari, ahloqi va aqlini falsafiy izlanishlar markaziga qo'ygan, eng avvalo o'zining xayoti, turmush tarzi va fikrlashini o'z g'oyalariiga monand qilishga uringan edi. Chunki, Kadimgi Yunonliklarga manaviy komillik bilan jismoniy barkamollik, dunyoqarash bilan amaliy turmush, so'z bilan ish uyg'unligi aynanligiga intilish xislati xos edi. Uning fikricha, birinchidan, dunyo bilan inson o'rtasidagi aloqadorlik ikki tomonlamadir. Ulardan birini ustun qo'ygan zaxoti yo mutloq pragmatizm yoki mutloq relyativizm vujudga keladi. U aql-idrokni ulug'langanligi bilan insonni borliqdan ajratmaydi, ilohiy kuch uni o'z tasir doirasida ushlab turadi. Ikkinchidan, inson passiv obektiv emas, unga izlanish, yon atrofni o'zgartirish xos. Biroq, bu say-harakat «o'zgartirish uchun» bo'lmasligi kerak, chunki barcha o'zgarish negizida inson manaviyatining takomillashuvi yotadi. Uchinchidan, tashqi dunyoni o'zgarishi kishiga tom manoda baxt keltirmaydi, chunki o'zgargan tashqi dunyoni qabul qila olishga, u bilan uyg'un yashashga loyiq ichki dunyo, ruhiy manaviy olamni o'zgartirish zarur keyin xayotni, tashqi dunyoni o'zgartirish maqsadga muvofiqdir.

Suqrot nazarida inson qiziquvchanlik orqali ko'p narsani bilishi mumkin. Uning «Agar qiziquvchan bo'lsang, ko'p narsani biladigan bo'lasan», deya ta'kidlashi bejiz emas. Bilish insonga ilohiy ruh tomonidan berilgan. Inson ilohiy ruxga intilib, ko'p narsani biladi yoki bilishi mumkin, agar unga intilmasa nopok, yomon yo'llarga kirib ketadi. Demak, inson ilohiy kuchning, ruhning borligini yodda tutgan holda bilimga intilishi zarur, zero bilim ezgu amallar asosidir.

Platonning bilish nazariyasi uning g'oyalari ta'limoti va ruh, jon xaqidagi qarashlaridan kelib chiqadi. Faylasuf fikriga ko'ra, hamma ham xaqiqatni to'la to'kis bilish qobiliyatiga ega emas. Ayniqsa falsafani bilish ayrim kishilargagina xosdir. Uni xaqiqiy bilimga ega bo'lmagan ham to'la idrok eta olmaydi. Xaqiqiy bilimga ega xudo uchun bilimning xojati yuq, bilimi yuq g'ofil uchun esa falsafa kerak emas, chunki u o'zining g'ofilligi bois bilimning nima uchun kerakligi bilmaydi. Faylasuf esa oqil (xudo) bilan g'ofil (banda) o'rtasida turadi.

Platon inson bilimga ega bo'lganligi uchun barcha narsalar meyoridadir, degan tezis ilgari suriladi. Platon inson bilimini, bilish faoliyatini mavjudlik va taraqqiyot belgilaridan, mezonlaridan biri sifatida talqin etadi.

Aristotel Platonning bilish nazariyasidan farqli tarzda, Demokrit singari olamni, tabiatni bilish sezgilar orqali amalga oshadi, bilishning predmeti va manbai kishi ongidan tashqaridagi mavjud olam, degan fikrni ilgari surgan. Uning takidlashicha, olamni bilish sezgidan boshlanadi. Sezgi tirik organizmga taalluqli bo'lib, u tashqi olamning tasiri tufayli yuzaga keladi. Sezgilar ko'rish, eshitish, tam bilish va xid sezgilariga bo'linadi. Sezgi azolari orqali yakka-yakka jism va xodisalarning sifat hamda xususiyatlari to'g'ri aks ettiriladi. Bundan ko'rinadiki, Aristotel olamni bilishda empirik, sensualistik fikrda bo'lgan ayni paytda ratsionalizmga ham katta ahamiyat bergan. Aristotel bilish jarayonida empirik va ratsional bilimlarning birligini takidlaydi-yu, ammo bu masalada izchil bo'la olmagan. U tafakkurni sezgilardan obektiv reallikdan ajratib qo'yib, uning manbaini mutloq aql, mutloq shakl tashkil etgan degan xulosaga kelgan.

Ajdodlarimizning qadimgi kitobi «Avesto» diniy-falsafiy merosimizning eng yorqin namunasi. Malumotlarga ko'ra, kitob bir necha avlodlar tomonidan yaratilgan bo'lib, shu asnodda unda gnoseologik tushuncha va tamoyillar tizimi takomillashib borgan. «Avesto» zardo'shtiylikning asosiy kitobi bo'lganidan bu dinga xos bilimlar tizimini o'zida ifodalagan. Shu bilan birga, kitobda inson qobiliyatlariga, ularning manaviyat va amaliy faoliyat uchun ahamiyatiga katta o'rin berilgan. Kitobda aytilishicha, insonning olamni anglash jarayonidagi bilimi haqiqatning g'alabasi uchun kurashda befarq turmasligida, yashash tarzi, manaviy qiyofasi, ijtimoiy faoliyati, «ezgu fikr», «ezgu so'z» va «ezgu amal»ida o'z ifodasini topadi. Ana shunday fazilatlariga ega bo'lgan kishigina zulmat va jaholat ustidan g'alaba qilishi, yaxshilik urug'ini sochishi, yaxshi nom qoldirishi, boshqalarning taqsini va minnatdorchiligiga sazovor bo'ladigan bilimlarga erishishi mumkin.

Markaziy Osiyo mutafakkirlari Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulugʻbek, Navoiylar ham insonning dunyoni va oʻzini bilish masalasi haqida toʻxtalib, inson tabiat va jamiyatni hamda oʻzini bilishga qodir, inson bilishi sezgi va idroklardan boshlanib, tafakkurga tomon rivojlanib boradi, inson aqli — faol, u bilishning asosiy qurolidir, deyishadi. Ular inson bilishi malum narsalardan nomalum narsalar tomon rivojlanib boradi, deb koʻrsatishgan.

«Sharq Arastusi» yuksak unvoniga sazovor boʻlgan oʻz davrining buyuk mutafakkirlaridan biri, Forobiy fikricha, inson bilimlarni tashqi dunyodagi hodisalarni bilish jarayonida oʻzlashtiradi. Bu jarayon sezish, idrok etish, xotira, tasavvur qilish va eng muhimi – mantiqiy mulohaza yuritish, tafakkur kabi usullarni qamrab oladi. Bu vositalar yordamida inson fanni oʻrganadi. Forobiy «Fan va sanatning oʻziga xos xususiyatlari» asarida tabiatni bilishning uzluksizligini, bilish – bu bilishdan bilimga, sababni bilishdan oqibatni bilishga, hodisani bilishdan mohiyatni bilishga eltuvchi yoʻl ekanligini qayd etadi.

Abu Rayhon Beruniy, tabiat va uning obektiv qonunlari mavjudligiga shubha qilmagan. U tabiat muttasil oʻzgarish va rivojlanishda boʻladi, materiya narsalar shaklini oʻzi yaratadi va oʻzgartiradi, jon (tafakkur, manaviy hodisalar) tananing muhim xossasidir, deb takidlagan. Malumki, tajriba, eksperiment borliqni bilish usullaridan biri hisoblanadi. Beruniy shunday deb yozadi: «Mendagi ishtibohni faqat tajriba va takroriy sinov bartaraf etishi mumkin, ...soʻzlovchilarning yakdilligiga qaramay, buning haqiqiyliги tajribada oʻz tasdigʻini topmagan». Tajribada olingan bilimni mutafakkir ayrim meyorlarga muvofiq ishonchli bilim deb talqin qiladi. Ularning orasida obektlarning kuzatuvchanligi, tajribalarning qayta oʻtkaziluvchanligi va kuzatishlarning tekshiriluvchanligini qayd etish mumkin.

Beruniy “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Maʼsud qonunlari”, “Hindiston” kabi asarlarida ijtimoiy bilimlarning mazmun-mohiyatiga katta eʼtibor bergan. Olim fikricha, odamlar oʻrtasidagi munosabatlar, kishilarning yashash tarzi, moddiy extiyoj, qiziqish, manfaat, talab va maqsadlari ijtimoiy bilimlarni vujudga keltirgan va takomillashtirgan. Masalan, kishilar oʻrtasidagi hamfikrlilik odamlarning birlashish ehtiyojlari mavjudligi, himoya qilish qurollari kamligi va dushmanlardan oʻzini ximoya qilish zaruratini xis qilishi tufayli vujudga kelgan. Beruniyning tabiiy-ilmiy qarashlari «Geodeziya», «Mineralogiya» asarlarida oʻz ifodasini topib, unda dunyoning oʻziga xos tabiiy-ilmiy manzarasi va tabiat hodisalarini bilish masalalariga katta eʼtibor qaratilgan.

Bilish masalalari Ibn Sinoning «Qushlar tili», «Donishnoma», «Tib qonunlari» kabi (100 ga yaqin) asarlarida ham oʻz ifodasini topgan. Uning nazarida, oʻz ibtidosini Allohdan olgan borliq va tabiat insonni oʻrab turuvchi abadiy makondir. Shu jixatdan uni bilishdagi ahamiyati, qadri beqiyos, inson esa hamma ilmlarni tabiatdan oladi, undan oʻziga davo izlaydi va topadi.

Ibn Sino moddiy dunyo predmetlarini sezgilar manbai deb hisoblab, ularning obektiv tabiatini tashqi moddiy dunyo inikosi sifatida yoritadi. Bundan tashqari, u sezgini materiyaning xossalaridan biri deb etirof etadi. Alloma sezgini materiyaning oliy shakllari bilan bogʻlaydi. Ibn Sino mavjud narsalarni tasniflar ekan, sezgi hayvonlar deb ataluvchi jismlarga xosligini qayd etadi.

Ibn Sino bilishda xissiy bilish, sezgilar va sezgi azolarining ahamiyatini takidlagan. Uningcha, tashqi va ichki sezgilar mavjud, tashqi sezgilar odamni olam bilan bogʻlaydi va besh xilga boʻlinadi: koʻrish, eshitish, taʼm-maza bilish, xid va teri sezgisi. Ichki sezgilar qabul etish, xotirada saqlash va tasavvur etish uchun xizmat qilib, tashqi sezgilar asosida shakllanadi. Ibn Sino sezgi va xissiy qabullashdan tashqari, aql, tafakkur va tajribaning bilishdagi ahamiyatiga oʻz diqqatini qaratgan. Mantiqiy bilish, uning mohiyati va xususiyatlari toʻgʻrisida qimmatli fikrlarni bayon qilgan.

Tasavvuf falsafasi vakillari esa oʻz qarashlarida insonning hissiy bilishi tashqi bilishni, akliy bilish esa ichki bilishni tashkil qilishini aytishib, ularning oʻzaro bogʻlikligini ham uqtirganlar. Shu bilan birga, ular inson dunyoni va oʻzini bilishi uchun manaviy kamolotga erishmogʻi lozim, lekin bu kamolotga erishish quruq intilish bilan emas, balki oʻqish,

o'rganish, bilimlarni va hunarlarni egallash, jamiyatda boshqa kishilar bilan o'zaro muloqotda va munosabatda bo'lish orqali yuzaga keladi, deyishadi.

Tasavvuf ilmining eng ulug' namoyandalaridan biri Ahmad Yassaviy tafakkurning o'sha zamonga mos keladigan tushunchalarini namoyon bo'lishi va amal qilish shartlarini tariflab bergan So'fiylik asoslarini targ'ib qiladigan «Devoni xikmat» majmuasida manaviy tafakkurning asosiy shakllari poklik, xayo, bardosh va sabr-qanoat, xushxulqlik, beozorlik, xokisorlik kabi xislatlar ekanligini ko'rsatgan.

Tasavvufning boshqa oqimlari kabi Naqshbandiylikda ham olamni bilish, avvalo, Allohni bilish, uning kuch-qudratini anglashdir. Bu borada insonga ong, tafakkur ato etilgan. Har bir kishi ular vositasida dunyoni anglaydi, uning sirlaridan voqif bo'ladi, olamdagi botiniy va zoxiriy narsalar mazmun-moxiyatini bilib oladi. Naqshbandiya tariqatida Alloh visoliga etish uchun dunyodan voz kechish yoki tarki dunyo qilish emas, balki "Dil ba yoru, dast ba - kor" («Qo'ling ishda, ko'ngil allohda») bo'lmog'i, poklik, hayo, kamtarinlik komil insonning asosiy fazilatlarini bo'lishi lozimligi uqtiriladi.

Umuman olganda, Naqshbandiya talimotidagi kamtarinlik, saxiylik, bag'rikenglik, mehr-shavkat, xayri-exson, o'zaro yordam, do'stlik va birodarlik, tenglik va totuvlik, sofdillik, mehnatsevarlik, poklik, odillik va bilimdonlik kabi olg'a surilgan g'oyalar o'z mazmuni va mohiyati bilan umuminsoniy xarakterga ega bo'lib, o'zining nazariy va amaliy ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Yangi davrda Evropa faylasuflari ham insonning dunyoni va o'zini bilishi haqida qimmatli fikrlarni bildirishadi. Masalan, ingliz faylasufi F.Bekon, inson bilishi sezgilardan boshlanadi, bilishning manbai tajribadir, sezgilar orqali olingan dalillarni inson tafakkur yordamida qayta ishlab chiqadi, deydi. U inson bilish jarayoni fan va amaliyot bilan bog'liq ekanligini, ularga xizmat qilishi lozimligini aytadi. Bilishning birdan-bir to'g'ri yo'li Bekonning fikricha, tajriba va tahlildir. Yani xususiy dalillardan umumiy nazariyalar tomon yo'nalish, mavjud barcha narsa va hodisalarga ilmiy uslubda yondashish g'oyasini ilgari suradi.

Fransuz olimi Rene Dekartning bilish falsafasida bilimning xaqiqiyligiga shubxa uyg'otmaydigan, xaqiqatga erishishning aniq usullari masalasi ustivor edi. Bunday yondashish Dekartning barcha asarlarida, jumladan, «Uslub xaqida fikrlar» deb nomlangan falsafiy asarida o'z ifodasini topgan. Hamma narsaga shubha bilan qarash, shubha qilish Dekartning bilishdagi asosiy tamoyili edi.

Falsafa tarixida Dekart ratsionalizmning asoschisi xisoblanadi. Ratsionalizm (bilish nazariyasi yo'nalishi) matematik bilimning mantiqiy xarakterini bir yoqlama tushunish natijasida vujudga keladi. Matematik bilimning umumiy va zaruriy xakteri Dekartga aqlning o'z tabiatidan kelib chiqqandek tuyulishi sababli, u bilish jarayonida deduksiyaning favqulotda rol o'ynashini ko'rsatadi. Bu deduksiya intuitiv tarzda payqaladigan, to'la ishonchli aksiomalarga tayanadi.

Nemis faylasufi I.Kant esa insondan va uning ongidan tashqarida obektiv borliqning mavjudligini etirof qilgan holda, undagi predmet va hodisalarni «narsalar biz uchun» va «narsalar o'zida»ga bo'ladi. Uning fikricha, «narsalar biz uchun» — bu insonni qurshab turgan predmetlar va hodisalar, shu jumladan, tabiat ham. «Narsalar o'zida» esa: erkinlik, o'lmaslik, xudo va shu kabilardir. Ularni inson hech qachon to'liq bila olmaydi. Kant o'z bilish nazariyasida e'tiqodga o'rin qoldirish, uni mustahkamlash uchun aqlni tanqid qiladi va cheklaydi. U inson aqlini nazariy va amaliy aqllarga bo'ladi, amaliy aql uningcha, cheklangan. Uning qarashicha, inson tajriba va amaliyot bilan har qanday bilishga ham ega bo'lavermaydi. Inson bilishida insonning tajribasigacha unda aprior (lot. arriori - so'zidan olingan bo'lib, tajribadan oldin degani) bilimlar bo'ladi. Bu aprior bilimlar tug'ma bilimlardir. Inson aqli bu bilimlarga tajribagacha ega bo'lgan bo'ladi. Kantning fikricha, falsafiy bilimlar ayni shunday aprior bilimlardan iboratdir.

Nemis mumtoz falsafasining so'nggi vakili L.Feyerbax inson dunyoni bilishga qodir, inson dunyoni bilish uchun qancha sezgi azosi kerak bo'lsa, shuncha sezgi azosi insonda

mavjud deb uqtiradi. Uningcha, sezgilar bilish jarayonining boshlang'ich bosqichi bo'lib, sezgi azolari insonni tashqi dunyo bilan bog'laydi. Feyerbax fikricha, sezgi azolari insonni tabiat bilan tanishtiradi, lekin tabiatni tushuntirmaydi. Inson bilishining yuqori bosqichi tafakkurdir. Tafakkurning asosiy vazifasi esa sezgi azolari orqali yig'ilgan malumotlarni to'plash, solishtirish, tahlil qilish, izoxlash, umumlashtirish, shular asosida ularning ichki mazmunini ochish va ulardan xulosalar chiqarishdir. Tafakkur tashqi dunyoni bevosita, chuqurroq aks ettiradi.

Fransuz marifatchilari Didro, Golbax, Gelvetsiy, Volter va Lammetriylar esa insonning dunyoni bilishi masalasida fikr yuritishib, sezgilar tafakkurning asosi ekanligini, ular inson bilishining quyi boshlang'ich bosqichi, tafakkur esa eng yuqori, murakkab bosqichi ekanligini tan olaganlar.

Malumki, turli ijtimoiy-iqtisodiy davrlardagi kishilarning bilish darajasi fan taraqqiyoti, texnika rivojining darajasi va ko'lami, jamiyat ishlab chiqarish usuli qo'ygan vazifalari bilan belgilanadi. Inson dunyoni va o'zini bilishi bilan cheklanmaydi, balki bu bilish natijasida hosil qilgan bilimlari orqali u tabiat va jamiyatni, dastavval, o'zini - o'z ongini, o'z manaviy dunyosini o'zlashtiradi va o'zgartiradi.

Bilishda obekt va subektning o'zaro aloqasi. Bilish jarayoni juda murakkab bo'lib, u subektiv va obektiv tomonlarning birligidan, subektning obektga tomon borishidan iborat.

Bilishning falsafiy nazariyasiga ko'ra, bilish moddiy va manaviy borliqning inson miyasidagi muayyan maqsadga qaratilgan faol aks etishidir. Inson bilishining manbai moddiy va manaviy borliq, ularni tashkil qilgan narsa va hodisalardir. Bilish moddiy va manaviy borliqning inson miyasidagi subektiv obrazlari, ramzlari va belgilaridir. Inson o'z miyasida faqat tabiiy va ijtimoiy borliqni, ularning qonuniyatlarini aks ettirib qolmasdan, balki o'zining manaviy-ruhiy va insoniy borlig'ini ham inikos ettiradi. Buning manosi shuki, inson borliqni oynada aks ettirgandek inikos ettirmaydi. Insonning dunyoqarashi, bilim darajasi, hayotiy tajribasi va hokozalar bilish jarayonida o'z tasirini ko'rsatadi. Bilish obektiv dunyoning subektiv obrazidir, degan fikrda katta mano bor.

Inson bilishi o'z moxiyatiga ko'ra ijtimoiy bo'lib, u inson ijtimoiy faoliyatining bir shakli sifatida tabiat, jamiyat va inson tafakkuri taraqqiyotining qonunlarini inson tomonidan o'zlashtirishning real jarayoni tarzida subekt va obektning o'zaro munosabatida vujudga keladi.

Inson bilishining obekti va subekti deganda nimani tushunamiz?

Bilishning subekti umuman olganda insondir. Ammo abstrakt inson yo'q, bo'lmaydi. Shu sababli bilishning subektini borliqdagi predmet va hodisalar bilan bevosita yoki bavosita muayyan tabiiy va ijtimoiy munosabatlarda bo'luvchi, kishi yoki kishilar guruhi tashkil qiladi.

Bilishning obekti subektning bilish doirasiga kirgan, uning bilishi qaratilgan borlikdagi aniq narsa va hodisalardir.

Inson bilishining tabiatini obekt-subekt o'rtasidagi munosabatini to'g'ri tushunish asosida bilib olish mumkin. Bunda inson faolligi muhim rol o'ynaydi.

Inson borliqni faqat bilib olish uchungina o'rganmaydi, balki u borliq va uning qonunlarini bilib olishi bilan tabiatga, jamiyatga va o'ziga faol tasir ko'rsatib, tabiatni, jamiyatni va o'zini o'zgartirib boradi. Bu erda inson bilishining amaliyot bilan chambarchas bog'liqligini namoyon bo'ladi.

Inson bilishini unda borliq qanday aks etishiga qarab oddiy-kundalik va ilmiy bilishlariga ajratish mumkin. Insoniyat tarixining dastlabki davrlaridayoq tabiat va olam haqidagi eng oddiy malumotlar beruvchi kundalik amaliy bilimlarning manbai, asosi kundalik turmush tajribalari bo'lib, unga oddiy malumotlar yig'indisi sifatidagi tarqoqlik va notizimlilik xosdir. Oddiy kundalik bilish kundalik oddiy kuzatish, hayotiy tajriba asosida borliqdagi narsa va hodisalarni insonning o'z sezgi va tafakkurlari orqali bilishidir. Masalan, hammaga ayonki kechadan so'ng kunduz va yana kecha kelishini va u Cheksiz davom etishini hamma biladi, yoki yil fasllarini almashinib turishi, biridan keyin ikkinchisi kelishini ham

hamma biladi. Ammo hamma ham nega shunday bo'ladi? Sababi nimada ekanligi bilan qiziqmaydi?

Kundalik bilim haqiqatni qayd etsada, uni nomuntazam va isbotsiz amalga oshiradi. Bunday bilimning xususiyati shundaki, odatda, u inson tomonidan ongsiz, kundalik tajribaga asoslangan holda qo'llaniladi.

Kundalik noilmiy bilim tarqoq, notizimli bilim bo'lib, u qonunlar bilan izohlanmaydi va formallashtirilmaydi. Voqea va hodisalarni ilmiylik mezonlari nuqtai nazaridan asosli tushuntirmaydi. Kundalik noilmiy bilimning qat'iy tizimi va klassifikatsiyasi bo'lmaydi.

Bugungi kunda, noilmiy bilimning quyidagi shakllari ham etirof etiladi: Parailmiy bilim (mavjud standartlarga mos kelmaslik), yolg'on ilm (turli aqidalardan ongli ravishda foydalanish), kvaziilmiy bilim (zo'ravonlik va majbur qilish metodlariga asoslanib o'ziga hamkor izlaydi), antiilmiy bilim (haqiqat haqidagi tasavvurlarni ongli buzish va utopizm), psevoilmiy bilim (ananaviy nazariyalarni targ'ib qiluvchi intellektual faollikda namoyon bo'ladi) va boshqalar.

Demakki, noilmiy bilim tarqoq, notizimli bilim sifatida tushunilib, u qonunlar bilan izohlanmaydi va formallashtirilmaydi, mavjud dunyoning ilmiy manzarasiga qarama-qarshi turadi. Noilmiy bilim kimningdir uydirmasi yoki yolg'on emasligini anglash zarur. Chunki u (ratsionallikdan farq qiluvchi) o'zining normalari, etalonlari, bilish vositalari va manbalariga ega bo'lgan aniq intellektual asoslarda shakllanadi.

Eng umumiy manoda ilmiy bilish obektiv olamdagi narsa va hodisalar haqida obektiv haqiqiy bilimni egallash jarayonidir. Ilmiy bilish narsa va hodisalarni izohlash, tushuntirish va bashorat qilish kabi vazifalarni bajaradi.

Ilmiy bilish esa ana shu hodisalarining mohiyati, sababi, qonun va qonuniyatlarini ochib berishga yo'naltirganligi bilan ajralib turadi. Demakki, ilmiy bilish borliqdagi predmet va hodisalarning qonuniyatlarini, ularning mohiyatini bilishdir. Ilmiy bilish, odatda ilmiy tadqiqotlar va ilmiy izlanishlar olib borish asosida amalga oshadi.

Inson bilishi bilmaslikdan bilishga, aniq bo'lmagan bilishlardan, to'liq bo'lmagan, qisman bilishlardan to'liqroq bilishlarga, oddiy bilishdan murakkab ilmiy bilishlarga tomon borishidan iboratdir.

Hissiy, mantiqiy, empirik, nazariy, intuitiv bilish darajalari, ularning o'ziga xosligi va aloqadorligi. Inson bilishida bilishning qanday paydo bo'lishi jihatidan hissiy, mantiqiy, empirik, nazariy, intuitiv, g'oyibona bilish kabi ko'rinishlari ham mavjud.

Hissiy bilish - insonning his qilishi, sezgi azolari orqali predmet va hodisalarni, ularning tashqi tomonlarini bevosita idrok qilish tushuniladi.

Hissiy bilish inson bilishining dastlabki bosqichi bo'lib, uning natijasida inson miyasida predmet va hodisalarning belgilari, signallari, hissiy obrazlari hosil bo'ladi.

Hissiy bilish bosqichi: his qilish, sezgi, idrok va tasavvur kabi shakllarda sodir bo'ladi.

His qilish - inson bilishining shunday shakli, unda kishi o'z-o'ziga, atrofdagi narsa-hodisalarga, kishi yoki kishilarga bo'lgan munosabatida o'zining muayyan holatga kirishi, muayyan holda bo'lishidir.

Sezgi - hissiy bilishning dastlabki shakllaridan bo'lib, u insonning borliqni, undagi narsa va hodisani bilishning o'ziga xos ko'rinishidir.

Sezgi va sezgilar insonning sezgi azolariga borliqdagi predmet va hodisalarning bevosita yoki bilvosita tasiri natijasida yuzaga keladigan hissiy obrazlardir. Sezgilarni hosil qiluvchi bunday sezgi azolari insonda tashqi va ichki holatlarda joylashgan bo'lib, ular: ko'rish, tam bilish, teri sezgisi va eshitish sezgi azolaridir, qolganlari ichki sezgi azolari hisoblanadi. Bu sezgi azolari insonning borliqni bilishida o'ziga xos bir vosita bo'lib, ular orqali predmet va hodisalar haqidagi dastlabki malumotlar inson miyasiga qabul qilinadi. Inson bu sezgi azolari orqali borliqdagi predmet va hodisalarning tashqi belgi va xususiyatlarini bilib oladi.

Biroq his qilish va sezgilar insonning borliqni bilishi uchun hali etarli emas. Buning uchun inson o'zining hissiy bilishida his qilish va sezgilar shakllarida hosil qilgan

malumotlarini to'plab, umumlashtirib, ularni bir butun holda inikos ettirishi ham lozim bo'ladi. Hissiy bilishning bunday yangi shakli idrokdir.

Idrok - borliqdagi predmet va hodisalarni yaxlit hissiy obrazidir. U o'zida his qilish va sezgilar shakllaridagi obrazlarni jamlab ifodalovchi xususiyatga ega. Biroq insonning hissiy bilishi idroklar shakllarida yuzaga kelgan hissiy malumotlar inson miyasida qayta ishlanib, hissiy bilishning yangi, yuksak shaklini hosil qiladi. Bu tasavvurdir.

Tasavvur - ilgari idrok etilgan, ammo ayni vaqtda bevosita idrok etilmayotgan predmet va hodisalarning inson miyasidagi qayta ishlanib, tiklangan hissiy obrazidir.

Hissiy bilishning tasavvur shaklida predmet va hodisalarning ikkinchi darajali, muhim bo'lmagan xususiyatlari tashlab yuborilib, faqat ayrim muhim xususiyatlarigina inikos etgan bo'ladi. Shu tufayli tasavvur predmet va hodisalarni umumlashtirgan, mavhumlashtirgan darajada aniq hissiy shaklida inikos ettiradi.

Aqliy yoki mantiqiy bilish hissiy bilish bergan malumotlarga suyangan holda insonning predmet va hodisalarni ularning eng muhim tomonlari, mohiyatlarini tafakkur orqali umumlashtirib, mavhumlashtirib va konkretlashtirib, ularni fikrda ifodalanishidir. Faqatgina aqliy bilishgina bizga narsa va hodisalarning mohiyatini bilib olish imkoniyatini beradi.

Aqliy bilishda inson tafakkuri borliqdagi predmet va hodisalarning izchil bog'lanishlari va aloqadorliklarini, ularning harakat, o'zgarish va rivojlanish qonunlarini malum fikr shakllari —tushuncha, hukm va xulosa chiqarish kabilarda ifodalaydi.

Tushuncha - predmet va hodisalar, ularning muhim va zaruriy belgi va xususiyatlarining umumlashtirilgan, mavhumlashtirilgan va ayni choqda aniqlashtirilgan fikri obrazidir. U bilish jarayonida malum guruhdagi narsalarni bazan malum, umumiy, muhim belgilariga ko'ra umumlashgan xolda ajratib aks ettiradi. Umuman olganda, tushuncha abstrakt tafakkur shakli sifatida bazi narsalarni umumlashtirish va shu narsalar uchun umumiy bo'lgan belgilar yig'indisini fikran ajratish natijasidir. Tushuncha muhim jihatlar va xossalarni aniqlaydi va ularni o'zida mujassamlashtiradi: tushuncha mohiyatning fikrda ifodalangan obrazidir. Shuning uchun ham oz sonli tushunchalar son-sanoqsiz narsalar – xossalalar va munosabatlarni qamrab oladi.

Hukm — mantiqiy bilishning shunday fikriy shakli, unda borliqdagi muayyan predmet va hodisalar, ular o'rtasidagi bog'lanish va aloqadorliklar haqida tasdiq yoki inkor fikr ifodalanadi. Hukm – fikrning shunday shakli, uning yordamida tushunchalarning haqiqatga mosligi tasdiqlanadi yoki inkor etiladi.

Xulosa chiqarish - mantiqiy bilishning shunday shakli, unda bir yoki bir necha hukmlar asosida yangi hukm — yangi fikr hosil bo'ladi. Xulosalash inson mantiqiy bilish bosqichining yuqori shaklidir.

Shunday qilib, insonning bilish jarayoni hissiy bilish shakllari: his etish, sezgi, idrok va tasavvurlardan boshlanib, aqliy bilish shakllari: tushuncha, hukm va xulosa chiqarish shakllarida tafakkurda qayta ishlanib, bilishning «quyi» bosqichidan, «yuqori» bosqichi tomon ko'tarilib boradi.

Xissiy va akliy bilish, bilish jarayonining bir-biridan ajralmas ikki boskichi bo'lib, ularning birini rolini oshirib yuborish va absolyutlashtirish mumkin emas. Xissiy bilish bergan dalillarsiz akliy bilishning bo'lishi mumkin bo'lmaganidek, akliy bilishsiz narsa va hodisalarning mohiyatini bilib bulmaydi.

Shuningdek bilish empirik va nazariy ilmiy bilish darajalariga ham bo'linadi. Ilmiy bilishning empirik darajasi kuzatish, eksperiment, o'lchash, guruhlarga ajratish, sinflarga bo'lish, ilmiy tasnifga doir amallarni o'z ichiga oladi.

Ilmiy bilishning nazariy darajasida gipotezalarni ilgari surish, ilmiy nazariyani yaratish, qonunlarni tariflash, bir gipoteza va nazariyani boshqalari bilan taqqoslash, shuningdek, umumlashtirish, tushuntirish va avvaldan aytish amallari bajariladi.

Malumki, empirik bilish biluvchi inson – subektning hissiy qobiliyatlari bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Biroq tajribaning vosita va shakllari xissiy qabullashga nisbatan muayyan avtonomlikda bo'ladi. Masalan, bosimni aniqlovchi asbobning ko'rsatishi

qayd qilinsa, bu bilish amali hali ilmiy dalil bo'la olmaydi. Ilmiy dalil kuzatishlar natijalarini biror fikr ko'rinishida – yani «strelka shkala bo'limlarining 760 mm simob ustunini ko'rsatayapti», - degandan boshlanadi. Agar nazariy bilish to'g'risida gapiradigan bo'lsak, bu bilishda bizning hissiy qobiliyatlarimiz qatnashadi. Buning uchun elementar geometriyadagi teoremlarni isbotlashni ko'rsatishimiz mumkin, bu erdagi fikrlar geometrik shakllarni uchburchaklar, kvadratlar, aylanalar va shunga o'xshash qabullashimizga asoslanadi.

Avvalo, bu bilish darajalari o'zlarining predmetlari bo'yicha farqlanadi. Izlanuvchi ilmiy bilishning bu ikki darajasida ham ayni bir obekt bilan ish ko'radi, biroq obekt har bir darajada turlicha namoyon bo'ladi. Empirik bosqichda subekt hodisalarni kuzatish bilan band bo'ladi, hodisalarning munosabatlari – bog'lanishlarini qayd qiladi. Nazariy darajada esa kuzatilayotgan hodisalarni yuzaga keltirgan sabablari to'g'risidagi gipotezalar aytiladi. Odatda sabablarni aniqlash o'rganilayotgan obektning mohiyatini ochish bilan bog'liqdir. Nazariyaning vazifasi, jumladan sababni aniqlagan holda hodisaning tabiatini tushuntirishdir.

Empirik va nazariy ilmiy bilish darajalari bilish vositalari bo'yicha farq qiladi. Empirik darajada subekt o'zi o'rganayotgan obekt bilan bevosita o'zaro tasirda bo'ladi, uni kuzatadi yoki parametrlarini o'lchaydi. Bunda bilish vositasi sifatida obekt to'g'risida malumot olib beradigan tegishli asboblardan qurollangan holda ko'rish yoki eshitish qobiliyatidan foydalanish mumkin. Nazariy darajada subekt bilish obekti to'g'risida bilvosita fikrlashi mumkin, yani bunda u tajribada olingan natijalar asosida ish ko'radi.

Ilmiy bilish darajalari shuningdek, tushuncha vositalari va tili bilan ham farq qiladi. Empirik atamalar belgilarini sistemalashtirish (tavsiflash) asosida shakllanadi. Hosil qilingan tushunchalar (atamalar) empirik tavsiflash sistemasini tashkil qiluvchi fikr – davolar tarzida tartiblanadi. Bunday empirik fikrlarni bevosita tekshirish imkoni bo'ladi. Masalan, «dinamometrning strelkasi 100 bo'linish shkalasini ko'rsatib turipti», - degan fikr haqiqiy bo'ladi, agar o'sha asbob rostdan ham shkalaning shu bo'limini ko'rsatayotgan bo'lsa. Nazariy fikrlarga kelsak, ularning mavqei empirik fikrlardan anchagina farq qiladi. Nazariyaning tushunchalari – atamalar nazariy bilish darajalariga xos vositalari bilan o'rganiladigan obektlarning yuksak abstraksiyalar, ideallashtirishlardir. «Moddiy nuqta», «absolyut qattiq jism», «ideal gaz» singari ideallashtirilgan tushunchalar yaxshi tanish. Bunday ideallashtirishlarni o'z ichiga olgan nazariy fikrlarning ham haqiqiyliги sinab ko'riladi. Biroq bunday sinov – tekshirishlarda tajribaga bevosita «chiqish» bo'lmaydi, bunday ularni nazariya ichida ham, empirik fikrlarni amallarni talab qiladi.

Odatda empirik fikrlar ham nazariy yuklamaga ega bo'lib, nazariyasiz inson aslida nimani kuzatayotganini va nima uchun eksperiment o'tkazayotganini, yani u nimani izlayotganini, nimani o'rganayotganini bilmagan bo'lardi. Masalan, kuzatishlar asosida «jism to'g'ri chiziqli tekis harakat qilayapti» deb aytilgan fikr bunday harakatni tasnif qilish mumkin bo'lgan ideal sxemaga tayanishni talab qiladi, bu o'z navbatida, klassik mexanikadagi to'g'ri chiziqli tekis harakat nazariyasini foydalanishni taqozo qiladi. Tajriba dalillarining nazariyaga bog'liqligi bazan go'yo kuzatishlar va eksperimentlarning natijalari turli nazariyalar uchun birday bo'lmaydi. Biroq bunday davo bilan kelishib bo'lmaydi, chunki kuzatishlar va o'lchash amallarida ayni bir vosita, asbob, sonli shkalalar va shunga o'xshashlardan foydalaniladi. Bundan tashqari, fan tarixi shuni ko'rsatadiki, empirik bilish natijalari uzoq vaqtgacha o'zining avtonomligini saqlashi va malum vaqt o'tgandan keyingina nazariy bilishga o'z tasirini o'tkazishi mumkin. Masalan, fransuz fizigi A.Bekkerelning (1896 yilda) kashf etgan uran tuzining tabiiy nur aktivligi fizikaning taraqqiyoti uchun ulkan ahamiyatga ega bo'ldi. Faqat yillar o'tgandan so'nggina «radioaktivlik», yani nur aktivligi nomini oldi. Bu avval M.Kyuri nazariyasi so'ngra E.Rezerford nazariyasida tushuntirib berildi. Biologiyadagi buyuk voqealar, angliyalik olim Robert Guk tomonidan (1668 yilda) hujayraning mavjudligi aniqlangandan boshlandi. Yillar o'tgach, M.Shleyden va T.Shvan (1838 – 1839 yillar) tomonidan hujayra nazariyasi deb atalgan konsepsiya ilgari surilib, shakllantirildi.

Intuitiv bilish o'z tabiatiga ko'ra, hech qanday hissiy idroksiz va mantiqiy muhokamasiz biror bir yangi fikrning birdaniga, kutilmaganda tug'ilishidir. Ammo intuitiv bilish kishining oldingi tajriba, ko'nikma, malaka va erishgan bilimlariga asoslangan holda yuzaga kelishini, busiz intuitiv bilishning bo'lishi mumkin emasligini ham esdan chiqarish kerak emas.

Inson bilishini turlarga bo'lishda intuitiv bilishdan farkli ravishda qadimdan g'oyibona bilish haqida ham turli fikrlar mavjud. G'oyibona bilish inson bilishining shunday turiki, bunda kishi uzoq masofadan turib sodir bo'lgan yoki sodir bo'ladigan hodisa va voqeani bilishi, his qilishi bu hodisa va voqeaning qanday sodir bo'lishi unga ayon bo'ladi.

Lekin shuni aytish kerakki, g'oyibona bilishning hozircha mexanizmi fanga malum emas. Shu sababli ko'pincha g'oyibona bilishni kishilar ilohiylashtirib, bunday bilish faqat aziz-avliyolarga, alohida g'ayri tabiiy xususiyatlarga ega kishilarga xos, deb qarab kelishmoqda.

Inson bilishini yana uning ijtimoiy hodisalari bilan bog'liqligiga ko'ra, uni mifologik bilish, diniy bilish, falsafiy bilish, badiiy-estetik bilishlarga ajratish ham mumkin. Ulardan falsafiy bilish fanning falsafiy masalalarining muhim bir bo'limini tashkil qiladi. U bilishning umumiy tabiati va mohiyatini, bilishning subektiv va obektiv munosabatini, bilishda amaliyotning roli kabi masalalarini, bilish jarayonining dialektik xarakteri, bilishda haqiqat muammosi kabi masalalarini o'z ichiga oladi.

Ong – tafakkur va borliqning birligi. Inson ongi murakkab va serqirra hodisadir. U to'g'ridagi tasavvurlar juda xilma-xil bo'lib, ular kishilar bilimi va hayotiy tajribalarining turli-tumanligi bilan bog'liq. Ong, uning mohiyati, mazmuni, namoyon bo'lish jihatlari tushunishni aksariyat hollarda kishilarning moddiy ananalariga, ularning diniy qarashlari ham belgilaydi. Ongning tabiati ko'plab manolarni o'z ichiga oladi, chunki u eng umumiylikka, bilvositalikka va predmetli o'ziga xoslikka egadir.

Hozirgi vaqtda fanda ongni tatqiq qilish fanlararo xarakterga ega. Ongning falsafiy tushunchasi psixologiya, lingvistika, semiotika, mantiq, antropologiya, biologiya, kulturologiya va ularga tutash bo'lgan fanlarda olingan yangi natijalarni umumlashtiradi. Ong haqidagi bugungi mulohazalar falsafiy va ilmiy argumentlarning shunday bog'lanishlari bilan xarakterlanadiki, bular chegarasida bu jihatlarni amalda ajratib bo'lmaydi.

Ong tushunchasining shakllanish tarixi bizga uning asosiy sifatleri haqida mulohaza yuritishimizga imkon beradi. Birinchidan, bu ongning instrumental (kognitiv va kommunikativ) jihozlanganiga tegishli bo'lib, ongning turli – tuman til (nutq), tushuncha (mantiqiy) va obrazli – sezgi vositalari odamlarning kundalik hayotlarini, ularning bilish va kommunikativ faoliyatlarini taminlaydi. Ongning instrumental vositalari insonning nafaqat bilim olishi va muomala qilish, balki ularni saqlash, qayta tiklash va baholashga, tanlashni amalga oshirib, qaror qabul qilishga imkon beradi. Ongning instrumental vositalari odamlarning ijodiy faoliyatida, uning barcha ko'rinishlarida namoyon bo'lgani holda nihoyatda sezilarli rol o'ynaydi. Inson ongli hulqining instrumental xarakteri, inson yashash tarzining qolgan barcha tirik mavjudotlarning yashash tarzidan farq qilishini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, ongning sistemaviy sifatleri: bu sifatlarga ongning bir butun tarzida bog'langanligi va uning alohida strukturalari o'zaro tasirining muvofiqlanganligidir. Bog'langanlik va muvofiqlanganlik sifatleri tufayli ong turli turdagi jarayonlardan iborat eng murakkab sistema sifatida ishlaydi: ular fikrlash, xissiy (sezgi, qabullash, tasavvur) va shuningdek, taasurotlar va intuitsiyadir. Onglash jarayonining kechishi, unga tegishli bo'lgan strukturalarning resursleri bilan taminlanadi. Ongning har bir strukturasi boshqa strukturalar bilan o'zaro ta'sirlashib, yetakchi rol o'ynashi mumkin. Masalan, emotsional ong yoki hotirlash deb gapiriladigan bo'lsa, bu degani ongning boshqa strukturalari uning ishida qatnashmayapti degani emas.

Uchinchidan, ongning intensional qobiliyati, bu ongning nimagadir, kimgadir yo'naltirilganligida, yoki nimadir yoki kimdir to'g'risida bo'lganligida ifodalanadi. Ongning yo'nalغانlik xossasa insonning dunyo bilan munosabatlarida, insonning tarixiy, ijtimoiy, kulturologik individual – shaxsiy turli – tuman aspektlarining munosabatlarida namoyon

bo'ladi. Ongning yo'nalganlik konkret hossalardan odamlarning ongning faoliyatlarining predmeti kim (nima) ekanligi to'g'risida fikrlash mumkin. Ong yo'nalganligining «ichiga» yo'nalganlik va «tashqari»ga yo'nalganlikni farqlash lozim. Ong inson borlig'ining tashqi dunyosiga, shuningdek, uning ichki dunyosiga yo'nalgan bo'lishi mumkin.

Insonning ichki dunyosiga yo'nalganda uning yo'nalganligi o'z – o'zini anglashi, nazorat qilishi, o'z – o'zini tahlil qilish, baxolash va o'z – o'zini tartibga keltirish va shunga o'xshashlarda namoyon bo'ladi.

To'rtinchidan, ongning epistetik sifati inson ichki dunyosining holatini ifodalaydi. Ongning epistemik sifatida odatda shubhalanish, ishonch holati, erk, ishonitirish singari holatlar nazarda tutiladi. Ongning bu holatlarining tabiati turli belgilarning mujassamlanishidan iborat bo'ladi. Masalan, ongning har bir holati o'zida bilim va boshqa informatsiyalari elementlari emotsiyalarning baholi – qadriyatli sifatleri, erk xossasi, ongsizlik psixika elementlarini mujassamlashtirishi, shuningdek, boshqa psixik va jism – tana omillarining tasirida bo'lishi mumkin. Masalan, biz biror narsada aybdorligimizni onglasak, qo'rquv xissini sezamiz, hayajonlanamiz, o'zimizning ishonchimizni ifodalaymiz yoki qoniqish lazzatlanish xissini sezamiz, bunday holatlarning umumiy belgilari ularning onglanganligining, ishonchlilikning, qanoatlanganlikning, yoqimlilikning, qadriyatlilikning va shunga o'xshash onglanganlik darajasi bilan belgilanadi.

Ong tushunchasini xarakterlashda ko'pincha uning «aql» va «idrok» degani sinonimlaridan foydalaniladi.

«Aql» so'zi qadimgi yunon so'zi «logos»dan kelib chiqadi. Bu so'zda «yig'moq», «tahlamoq», «tartibga solmoq» so'zlarining va «gapirmoq», «nomlamoq» so'zlarining manolari chambarchas bog'langan.

«Obektiv aql» - bu tushuncha olamning aqli tuzilgani prinsipini ifodalaydi. Aql obektiv prinsip sifatida olamni bir butunga birlashtiradi, uni inson bilish uchun kira oladigan qiladi. «Subektiv aql» tushunchasi esa insonning aqliy afzalliklarini bildirib, uning bilishga, onglashga va harakatga qobiliyatlilikini bildiradi. Obektiv aql tushunchasi bugungi kunda bir muncha eskirdi, chunki olam o'zining ratsional tuzilishining soddaligi, ravshanligi va o'zlashtiriluchanligi bilan insonni quvontirayotgani yo'q. Aksincha, dunyo to'g'risidagi bugungi tasavvur uni murakkab va boshqarib bo'lmaydigan tashkillanish tarzida namoyon qilmoqda. Dunyo odamga hotirjamlikdan ko'ra ko'proq qayg'urish, notinchlik olib kelmoqda. Odamlar ilgari gidek olamning qandaydir biror atom katastrofasi yoki tabiiy kataklizm tufayli umuman yo'q bo'lib ketishini kutgandek qiynalib yashamoqdalar.

Ong haqidagi tasavvurlarning shakllanishida aql (razum) tushunchasi qatorida idrok (rassudok) tushunchasi muhim rol o'ynaydi. Inson idrok qobiliyatlarining xarakterini tushuntirishda, Jonn Lokk idrokni xissiy tajriba malumotlarini kombinatsiyalovchi qobiliyat sifatida tariflagan edi. Sensualizm tarafdorlari aql insonning alohida qobiliyati sifatidagi rolini inkor qilar edilar. Ratsionalizmga qarama – qarshi o'laroq, idrok tushunchasining sezgilarga bog'liq bo'lgan qobiliyat deyish bilan chegaralanar edilar. Biroq, I.Kant aql va idrokning farqini yana qaytadan asoslashga harakat qildi. Unga ko'ra, idrok mantiqning shakllari va qoidalariga muvofiq fikrlaydi. Aql mulohazalar uchun asoslar beradi va idrokka munosabatida tanqidiy vazifani bajaradi. Kantga ko'ra, idrok va aql insonning turli qobiliyatlaridir: idrok – predmetlar haqidagi mulohaza qilish qobiliyati, aql esa – mulohaza xukmlarini tahlil qilish qobiliyatidir. Aqlning vazifalarini ko'rsatar ekan, I.Kant uni nazariy va amaliy aqlarga bo'ldi.

Umuman olganda, ong faqat insongagina xos bo'lgan, miyaning til va nutq yordamida voqelik aksini umumlashtiradigan, maqsadga muvofiq, konstruktiv va ijodiy namoyon bo'ladigan oliy funksiyadir.

Bugungi kunda, avvaldagidan ham ko'ra, shu narsa oydin bo'lib qolimoqdaki, jamiyatning hayotiy faoliyati, yashashga qobilligi ko'p jihatdan uning fuqarolarining sog'ligi va energiyasiga bog'liqdir. Birinchi tomondan, jamiyat o'z fuqarolarining ehtiyojlari har tomonlama rivojlanishi va ularning qondirilishidan manfaatdor. Ikkinchi tomondan, u ehtiyojlarni iqtisod, texnika va siyosat imkoniyatlari bilan bog'lab olib borishga intiladi.

Tananing o'sishi, shakllanishi, keksayishi va o'lishi vegetativ sistema sifatida, aql xukmiga bog'liq bo'lmagan holda ro'y berishi ravshan. Biroq, qadim – qadim zamonlardanoq tanani pavarish qilish insonning biror bir ijtimoiy vazifani bajarish maqsadida amalga oshirib kelinadi. Qul va hukmdorning, ritsar va kohinning, olim va ishchining tanasi bir – biridan ancha farq qiladi, bu farq unchalik tashqi emas, balki ichkidir, yani psixik reaksiyalar, kechinmalar, o'z – o'zini nazorat qilish va o'z – o'zini boshqarish jihatidan bo'lgan farqdir. Jismoniy o'yinlar va raqslar, bo'yalish va tatuirovka, manera va imolarga o'rganish, affektlar ustidan nazorat – bularning barchasi tanani, uning ehtiyojlari va intilishlarini boshqarish usullaridir. Inson sivilizatsiyalari hammavaqt tana sifatlarining shakllanishi uchun ko'p kuch sarflaganliklarini yoddan chiqarmaslik kerak. Shuning uchun hozirgi zamon madaniyati va bugungi kunda inson tanasiga etibor uning ruhiga bo'ladigan etibordan kam bo'lmasligi ravshan.

Hususan, ruhning ongsizlik chuqurliklariga qiziqish Z.Freyd va K.Yungning ishlaridan boshlab shakllandi, so'ng, falsafa, kulturologiya va boshqa sohalarda rivojlanirildi.

Freydning asosiy g'oyasi ongsizlikning energetik tabiatiga yoki energetik potensialiga qaratiladi, buni ratsional foydalanish tahlil va nazoratni talab qiladi. Ongsizlikning xossalarini ifodalab beradigan tushunchalar sistemasini yaratish zarur. Ongsizlik insonning eng qudratli psixik energetikasi va informatikasi manbalariga kiradi, ularni biz xulq, muloqot, bilish, baholash, qaror qabul qilish va shunga o'xshash motivatsiyalari deb nomlaymiz. Odamning ekstremal hayotiy vaziyatlardagi hulqi kuzatilsa, uning motivatsiya kompleksida erkin energiya miqdorining ortishida informatsiya etishmasligi (noaniqligi ro'y bersa) ehtirosi kuchayib, qanotsizlanish tuyg'usi kuchayib ketishini ko'rish mumkin. Vaziyat informatsiya nuqtai – nazaridan ravshanlasha borgan sari energiyaning manfiy qiymatlari pasayadi, taranglanish, zo'riqish kamayib boradi va batamom yo'qoladi. Ongsizlik energetikasida erkin va bog'lanish energiyasini farq qilish kerak. Erkin energiya ongsizlik holatining faqat «lazzatli - nolazzatli» prinsipiga bo'ysungan eng harakatchan dinamikasini ifodalaydi, bu holatlarda biror narsaga ishonch yoki shubha bo'lmaydi. Agar ongsizlikning erkin energiyasi bevosita razryadkaga intilsa, u holda bog'lanish energiyasining razryadkaga harakati tormazlangan va sekinlashgan bo'ladi. Ongsizlik bog'lanish energiyasining holati inson psixikasining ancha katta tashkillanganligi yoki tartiblashganligicha bog'liq (shartlangan) bo'ladi.

Freyd ta'limotiga ko'ra, boshlang'ich energiya, ruh va tananing resurslarini taminlanishi – bu hammadan avval energetik jarayon, rohatlanish – istemol qilish va qoniqishga o'xshashdir. Ongsizlik tasavvuridagi syujetlar, fantaziyalarda motivini topgan intilishlar va xohishlar tarzida assotsiyalanadi. Psixoanalitiklar (tahlilchilar) psixik reallik tarzidagi fantaziyaning turli darajalarini ko'rsatib o'tadilar. Bular quyidagilar bo'lishi mumkin: ratsional (aqliy) aktlar («o'ngdagi tushlar») – insonning uyg'oq vaqtidagi hikoyalar, bayonlar, dialoglar, illyuziyalar); onglanmaydigan tuyg'ular, avvaldan sezishlar, orzular; tushlardagi sublimatsiyalangan obrazlar; gallyusinatsiyalar, dovdirash, vahimaga tushish va shunga o'xshash anomal simptomlar elementlari bo'lgan ehtiros aktlari.

Tasavvurda (taasurotda) istak (xohish) predmeti bo'lgan narsa ongning ratsional (aqliy), ehtiros yoki erk sferasidan siqib chiqarilishi va ongsizlik tublarida shakllanib, yo oddiy tushlarda yoki «o'ngidagi tush»da namoyon bo'lishi mumkin. Freyd tushlarni tahlil qilishni ongsizlik tabiatini bilib etishning «shohona yo'li» deb atagan edi. Tush ko'rishlardagi «siljish», «quyuqlashish» va «simvallashtirish» mexanizmlari psixika ongsizlanish tashkillanishining har qanday ko'rinish shakllari uchun xarakterlidir.

Siljish va quyuqlashish mexanizmlarining ishlashi fazodagi va vaqtdagi tutashlik va o'xshashlikka ega bo'lgan psixik assotsiatsiyalarning asosida yuzaga keladi. Siljish o'zi tufayli biror narsaga bo'lgan nuqtai – nazarni keskin o'zgartirib yuborishi, diqqatni (aksentni) asosiy aksentlardan ikkinchi darajali aksentlarga o'tkazish, qadriyatlarga qayta baho berishga olib kelishi mumkin. Tushdagi kognitiv obrazlar ularning tushuncha – o'xshash shakllarining sezgi (ko'rish, eshitish va sh.o.) shakllariga siljishi hisobiga va aksincha siljishi hisobiga

quriladi. Siljish quyuqlashishga yordam beradi, quyuqlashish mexanizmlarining tasiri bir necha assotsiativ – obraz zanjirlarining kesishlarida namoyon bo‘ladi. Tushdagi obrazlarning quyuqlashishi ongsizlikning energetik va iformatsion oqimlarining yig‘ilishini aks ettiradi. Unda, masalan, real hayot yo‘lining biror uzun va murakkab bo‘lagi to‘g‘risida bayon qilib berishning «quyqasi» yig‘ilgan bo‘ladi. Siljish va quyuqlashish mexanizmlari faqat tushdagina ta‘sir ko‘rsatib qolmaydi. Freyd, masalan, quyuqlashish – bu o‘tkir aqllilikning asosiy usullaridan biridir, uning tasiri so‘zlarni talaffuz etish, yozishdagi xatolarda, so‘zlarni eslay olmaslikda va shunga o‘xshashlarda namoyon bo‘ladi.

Simvallashtirish deb - ongsizlik intilishlar, hoxishlarni reprezentatsiya qilishning obrazli ifodalanishiga aytiladi. Tush ko‘rish obrazi, yoki simptomining maqsadi harakat va mulohazalarning ochiq manosi yoki mazmunini yashiruvchi Shuning uchun mumkin bo‘ladiki, simvol uni faqat ifodalabgina qolmaydi, balki o‘rnini ham oladi. Psixoanalizning nazariyotchisi va amaliyotchisi fransuz olimi Jak Lakan (1901-1981)ning uqtirib o‘tishcha, simvallashtirish ongsizlikning faqat shunday hodisalarini ifodalaydiki, ularni til va nutq vositalarida tartiblashtirish mumkin bo‘lsin. Shuning uchun ongsizlikning amallari bo‘lmish siljish va quyuqlashish simvallashtirishning xususiy hollari – bo‘lishi mumkin: siljish metonimiya amaliga, yani predmetni uning qandaydir xossasi bilan almashtirish, quyuqlashish esa metaforaga, yani bir predmetni boshqasiga o‘xshatish amaliga to‘g‘ri keladi. Ongsizlik tabiatini bilib olish uchun Lakan «ko‘zgu modeli» dan foydalanadi. Hususan, hayotning dastlabki paytlarida bolaning o‘zini bilib olish akti tana – xissiy, ongsizlik aktidir. «Ko‘zgu» unga o‘zini boshqa odamga qaragandek qarashga imkonini beradi, u o‘zining «ko‘zgu»dagi aksini so‘zlar bilan identifikatsiya qilish elementlarini amalga oshira boshlagan paytda bilish akti ro‘y beradi. Ana shu vaqtdan boshlab o‘zining ongsizligiga o‘tish boshlanadi. Bolaning ongsizligi «ko‘zgu»da aks etadi, uning yordamida u o‘zini biladi (kashf etadi), va shu bilan o‘z – o‘zini onglaydi.

Ongsizlik tushunchasi insonlararo munosabatlar dunyosini qarashda ham qo‘llaniladi. Ongsizlikda sezilishlik, jism – tanalilik, aklliylkning, taacsurot, intuitsiya, ixtiros, erk hotiraning yashirin, «berkitilgan» sifatlari mujassamlashgan bo‘ladi. Ongsizlik manolarining mumkin bo‘lgan sharxlanishi (interpretatsiyasi) va echilishlari insonga ana shu inson til yordamida uni o‘zining boshqalar bilan muloqot munosabatlari sohasiga kiritishning uddasidan chiqqan paytda ro‘y beradi. Odamlarning bunday muloqot modeli bir kishining ikkinchi kishiga munosabatini ongsizlik funksiyasida aniqlashni ko‘zda tutadi.

Muloqot jarayonlarida suhbatdoshning nutqi ongsizlikning ko‘zgu qiymatlari sohasida xarakterlanishi mumkin, uni bilib olish uchun unga quloq solish kerak. Bunday muloqotda har bir tomon boshqa tomonning ko‘zgusi bo‘lib xizmat qiladi, unga har ikki tomon o‘z ongsizliligiga qaragandek qaraydi va uni onglashga harakat qiladi. Bizning ongimiz uchun ongsizlik sferasidir. Bizning ongimiz o‘zganing ongiga «qarab oladi» va u bizga xuddi bizning ongsizligimiz tarzida ochiladi. Psixoanaliz nuqtai – nazaridan «ngsizlik - onglilik» ko‘zga munosabatlar metaforik modeli turli avlodlarga, turli tarixiy davrlarga, turli madaniyatlarga tegishli turli tillarda gapirayotgan odamlar muloqotini tahlil qilishda ayniqsa mahsulddir.

Tafakkur uslubining asosiy jihatlari. Malumki, odamlar qadimdan «uslub» tushunchasini sanat, adabiyot, arxitektura asarlari xususiyatini izohlash uchun ishlatganlar. XX asrda bu tushuncha yangicha manoda qo‘llanilmoqda. Ko‘p hollarda, avval malum bo‘lmagan, «tafakkur uslubi» yoki «ilmiy tafakkur uslubi» kabi lingvistik atamalarga duch kelinmoqda. Bu tushunchalar nimani ifoda etadi va ularning paydo bo‘lishiga sabab nima?

Tafakkur uslubi bilish taraqqiyotining muayyan tarixiy bosqichidagi ilmiy tafakkurning asosiy, belgilovchi tavsifini o‘zida ifoda etadi. Ko‘p xollarda «tafakkur uslubi», «o‘rganish uslubi», «yondoshish metodi» tushunchalari sinonimlar sifatida qo‘llaniladi. Shu sababli metafizik, eklektik, sofistk, dialektik va boshqa tafakkur uslublari haqida gapirish mumkin.

«Tafakkur uslubi» tushunchasini ilmiy nuqtai nazardan aniqlash muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Biroq, bu vazifani hal qilish bir qator qiyinchiliklar bilan bog‘liq,

negaki «tafakkur uslubi» juda keng manodagi tushunchadir. Shuning uchun dastavval, umumiy shaklda, uning asosiy ko‘rinishlarini belgilash mumkin.

Avvalo shuni takidlash kerakki, tafakkur uslubi hissiy va aqliy bilimga asoslangan, voqelikni vositali inikos etishdir. Malumki, inson tafakkurida uni o‘rab turgan voqelikdagi narsa va hodisalarni aks ettirish ularning mantiqiy obrazini o‘zida ifodalagan tushunchalar yordamida amalga oshiriladi. Tushunchalar umumiy xarakterga egaligi bilan tavsiflanadiki, ular tufayli narsa va hodisalarning muhim tomonlarini aniqlab olish mumkin bo‘ladi.

Muayyan tushunchalar sistemasi yordamida erishilgan bilimlarni mantiqan anglab olish ham tafakkur uslubining xarakterli belgilaridandir. Bunday anglab olishga qayta-qayta mulohaza qilish yo‘li bilan erishiladi. Natijada inson ongida turli narsalar, hodisalar hamda ularning tomonlari va xossalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘lanish aks etadi.

Inson uchun uni o‘rab turgan olam va uning rivojlanish qonuniyatlari to‘g‘risidagi yangi bilimlarni aks ettirish, anglab olish, turli hayotiy vaziyatlarda muvofiq keladigan xulq va amaliy yo‘nalishni tarkib toptirish uchun zarurdir. Ular tushunchalar sistemasi yordami bilan mulohaza qilish natijasidagi aqliy yakunlar, xulosalar tufayli vujudga keladi.

Tafakkur uslubining turli xillariga xos xususiyatlarni aniqlash uchun, oddiy (kundalik), ilmiy (professional) va falsafiy tafakkur uslublarini bir-biridan farqlash maqsadga muvofiqdir.

Oddiy tafakkur uslubi deganda, inson o‘z ongida narsalar olamini, so‘z, jumlar orqali aks ettirib, ularni anglab olishda mavjud empirik faktlarga asoslanib, xatti-harakat yo‘nalishini belgilashi tushuniladi. Ya‘ni, oddiy tafakkur uslubiga har qanday bilish jarayoniga xos bo‘lgan xususiyatlar muvofiq keladi. Biroq, bunga asoslangan holda tafakkur uslubini mantiqiy tafakkur shakllari bilan aralashtirib yubormaslik kerak. Masalaning mohiyati shundaki, agar tushuncha, mulohaza va xulosalar subekt aqliy faoliyatning mantiqiy shakllarini tashkil etsa, tafakkur uslubi esa mazkur mantiqiy shakllar yordamida namoyon bo‘lib, uning ichki mazmunini ifodalaydi.

Bu belgilar – ilmiy (professional) tafakkur uslubining ajralmas elementlari bo‘lsada, uni xarakterlash uchun etarli emas. Chunki, ilmiy (professional) tafakkur darajasida olam va uning rivojlanish qonuniyatlarini aks ettirish, anglash hamda maqsadga muvofiq yo‘nalishini belgilab olish muayyan ilmiy prinsiplar, g‘oya, nazariya va u bilan bog‘liq bo‘lgan tayyor holdagi mavjud tushunchalar apparati bilan amalga oshiriladi. Bunday sharoitda tafakkur funksiyasi yangi erishilgan bilimlar bilan oldindan mavjud bo‘lganlarini taqqoslashga qaratilgan bo‘ladi. Bu taxlit taqqoslash jarayonida, bir tomondan, oldindan mavjud bo‘lgan bilimlar chuqurlashadi, kengayadi va aniqlashadi, ikkinchi tomondan, yangi bilimlar to‘planadi va takomillashadi.

Yangi erishilgan bilimlarni anglab olishda mavjud nazariyalar sistemasi hamda tamoyillar bilan bir qatorda, turli faoliyat sohasida oldindan to‘plangan bilish tajribasi ham muhim ahamiyatga ega. Kasbiy tajriba, mavjud nazariya sistemasi bilan birgalikda yangi erishilgan bilimlarning amaliy qimmatini baholashning muhim etaloni sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, texnik tafakkur ilgari to‘plangan texnik tajribalarni hisobga olib ishlab chiqilgan, olimlarning faoliyati natijasida moddiylashgan mashinalar, mexanizmlar sistemasini aks ettiradi va anglab oladi. Ana shu ilmiy asos va texnik (professional) tajriba zaminida turli mexanizmlarni amaliy jihatdan qo‘llanishda yaroqli yoki yaroqsizligi bilib olinadi.

Mavjud ilmiy prinsiplar, nazariyalar hamda o‘tmishda to‘plangan professional tajriba yordamida yangi erishilgan bilimlarni aks ettirish va anglab olish – barcha ilmiy tafakkur uslubiga xos asosiy belgidir. Chunonchi, tibbiy tafakkurda bemor kasalligining belgilarini aks ettirish va anglab olish, davolanishning optimal yo‘llarini belgilash, mavjud meditsina bilimlari sistemasi va vrachlik tajribasi yordamida zamonaviy meditsina texnikasini qo‘llash orqali amalga oshiriladi.

Fanning har bir sohasida muqarrar tarzda nazariyalar, prinsiplar sistemasi mavjud, ular orqali odamlarni o‘rab turgan voqelikdagi narsa va hodisalar hamda ularning rivojlanish

qonuniyatlari to'g'risida erishilgan yangi bilimlar aks ettiriladi. O'zining turli-tumanligi, xususiyatlarining boyligi bilan xarakterlanadigan professional tafakkur ana shunga asoslanadi.

Umuman olganda, ilmiy (professional) tafakkur, oddiy tafakkur kabi amaliy xarakterga muvofiq keladigan pozitsiyani ishlab chiqishda o'rganiladigan obektlar haqidagi bilimlarni vositali aks ettirish va anglab olishni ifoda etadi. Lekin, oddiydan farqli ravishda, ilmiy (professional) tafakkur tayyor bilimlarning muayyan yig'indisini taqozo qiladi. Uning asosida inson bilish faoliyati va amaliy harakati uchun muvofiq keladigan pozitsiyani ishlab chiqish jarayoni hamda uning natijalarini baholash sodir bo'ladi. Tabiat va jamiyat haqidagi aniq fanlar mazmunini u yoki bu tarixiy bosqichga mos keladigan fundamental ilmiy prinsiplar, g'oya, nazariyalar, tayyor bilimlar tashkil etadi.

Ilmiy bilish va ilmiy tafakkur falsafiy uslubning ajralmas elementini tashkil qiladi. Falsafiy tafakkur uslubi ilmiy (professional) uslubdan shu bilan farq qiladiki, moddiy olam va uning rivojlanish qonuniyatlarini aks ettirish hamda anglab olish, muayyan dunyoqarash va metodologik prinsiplar asosida amalga oshiriladi.

Binobarin, ilmiy tafakkur asosida yotgan xususiy-ilmiy g'oya, nazariyalar qat'iy belgilangan soha va chegaraga ega bo'lsa, falsafiy qoidalar bunday chegaraga ega emas. Moddiy olam taraqqiyotining eng umumiy qonuniyatlarini aks ettiradigan falsafiy prinsiplar, qonun va kategoriyalar umumiylik xarakteriga ega. Shuning uchun ham ular olamni bilish va qayta o'zgartirishning umumiy metodi sifatida namoyon bo'ladi.

Falsafiy tafakkur uslubi, ilmiy tafakkur uslubi kabi, turli xil shakllarda namoyon bo'lish bilan xarakterlanadi. Bundan falsafiy tafakkur shakllarining ko'p qirraligi nimaga bog'liq degan savol, muqarrar, kelib chiqadi. Bu savolga javob berishda shu narsani hisobga olish kerakki, u yoki bu tafakkur uslubining mazmuni falsafaning asosiy masalasini, tafakkurning borliqqa, ruhning tabiatga bo'lgan munosabatini hal qilish bilan belgilanadigan dunyoqarashlik va metodologik xususiyati bilan belgilanadi. Agar dunyoqarashlik va metodologik jihatlar mazmunni belgilasa, ularning konkret namoyon bo'lishi esa falsafiy tafakkur uslubining shaklini tashkil etadi.

Falsafiy tafakkur uslubi biluvchi subektning dunyoqarashlik va metodologik prinsiplar xarakteri bilan uzviy bog'langandir. Shuning uchun dunyoqarash va metodning o'zgarishi, tafakkur uslubining o'zgarishiga olib keladi. Binobarin, tafakkur uslubi shakllanish jarayonida metod va dunyoqarashga aks tasir etadi, ilmiy bilish sohasida u yoki bu vazifani hal qilish bilan bizning oldimizga yangi vazifalarni qo'yib, yangicha hal qilishga undaydi. Muayyan masala hal qilinishi bilan u yangi tafakkur jarayoniga tasir etadi. Shu o'rinda tafakkur uslubining ijodiylik, faollik xususiyati namoyon bo'ladi.

Tafakkur uslubi voqelikdagi narsa va hodisalarni, ularning rivojlanish qonuniyatlarini muayyan kishilarning o'ziga xos xususiyatlari, ehtiyojlari, manfaatlari ijtimoiy munosabatlariga muvofiq keladigan empirik bilimlar, ilmiy g'oyalari, nazariyalar, dunyoqarash va metodologik prinsiplarga muvofiq tarzda inikos etilishi va anglab olinish usulidir. Bu tarifda umuman barcha tafakkur uslubi shakllariga xos bo'lgan eng umumiy belgilar o'z aksini topgan.

Tafakkur uslubining turli-tuman ko'rinishlari: birinchidan, atrofni o'rab turgan narsa va hodisalar hamda ularning rivojlanish qonuniyatlarining inson ongida to'la va chuqur inikos etilish darajasiga bog'liq. Bu esa, o'z navbatida tarixiy rivojlanishning turli bosqichlarida tafakkur anglab olishi lozim bo'lgan tushunchalar, tamoyillar, qonunlar sistemasiga bog'liq. Ikkinchidan, u jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, milliy anana va urf-odatlar, shaxsning individual ijodi, shuningdek, manaviy va boshqa ijtimoiy munosabatlarning majmui bilan taqozo etiladi.

Tafakkur uslubi insoniyatning ish uslubiga bevosita tasir qiladi. Muayyan ilmiy nazariya, metodologiya va dunyoqarash prinsiplariga suyangan tafakkurning aniq va ravshanligi amaliy faoliyatda bo'layotgan voqealarni muayyan nuqtai nazardan tahlil qilishga, ularning kelajakdagi rivojlanish tendensiyalari haqida xolisona xulosa chiqarishga, amaliyotda to'g'ri foydalanishga imkon tug'diradi.

Bunday tafakkur uslubi hozirgi istiqlol davrida ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy taraqqiyotning ilmiy asoslangan strategiya va taktikasini ishlab chiqishda katta ahamiyat kasb etmoqda.

Bilishda haqiqat va amaliyot uyg'unligi. Insonning borliqni bilishidan asosiy maqsadlaridan biri - bu haqiqatni bilishdir. Bu asosan inson bilimlari bilan obektiv borliqdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi munosabat masalasini o'z ichiga oladi.

Haqiqat - bu borliqdagi narsa va hodisalarning o'zi emas, balki ular haqidagi inson bilimlarining o'sha narsa va hodisalarga mos kelishidir.

Haqiqat, bu – bizning dunyo to'g'risidagi bilimlarimiz va tasavvurlarimizning dunyoning o'ziga, obektiv reallikka muvofiq kelishidir. Haqiqatni nohaqiqatdan, yanglishuvdan, yolg'ondan farqlashtirish, ajratish uchun bizning bilimimiz obektiv voqelikka, uning yashash va rivojlanish qonunlariga qanchalik mos kelishini aniqlab olmoq kerak.

Haqiqat konkret yoki mavhum, mushohadaviy va fikriy xulosalar, tushuncha va tasavvurlarning obektga mosligidir.

Hozirgi zamon falsafiy va ilmiy adabiyotida obektiv haqiqat tushunchasi tez-tez uchrab turadi. Obektiv haqiqat – bu bilimlarimizning shunday mazmuniki, u bir kishiga ham, butun insoniyatga ham bog'liq emas. Haqiqatning obektivligini u mavjud olamning inikosi bo'lishi belgilaydi.

Haqiqatning obektivligi vaqt va zamondagi o'tish manosida ketma-ketlik, izchillik va vorislikning asosi hisoblanadi.

Haqiqat bu jarayondir. Obektiv haqiqatning jarayon bo'lish xususiyati ikki xil tarzda namoyon bo'ladi: birinchidan, bu obektni to'liqroq inikos ettirishga tomon qaratilgan o'zgarishlar jarayonidir, ikkinchidan esa, konsepsiyalar, talimotlar strukturasi xatolik va yanglishishlarga barham berish jarayoni hamdir.

Bu jihatdan qaraganda haqiqat o'zi ifodalangan bilimlarning mazmuniga ko'ra subektga bog'liq bo'lmasada (bu manoda u obektiv haqiqat deb ataladi), lekin u o'z ifodalanish shakli jihatdan subektga bog'liq bo'ladi. Ko'p hollarda haqiqat mazmuniga ko'ra obektiv, shakliga ko'ra nisbiydir.

Bilish nazariyasida nisbiy va absolyut haqiqat shakllari muhim o'rin tutadi. Absolyut va nisbiy haqiqatlar masalasi insoniyat rivojining malum bosqichida kishilarning bilish jihatidan murakkab tashkil topgan obektlar bilan aloqador bo'lgan, har qanday nazariyalar ushbu obektlarni tugal anglash davosini qilishga qodir bo'lmagan davrlardagi dunyoqarash muammosi sifatida yuzaga chiqqan.

Absolyut (mutlaq) haqiqat deganda o'z obektiga aynan mos bo'lgan va bilishning keyingi taraqqiyoti davomida inkor etilmaydigan bilim, xulosa va hukmlar tushuniladi.

Absolyut haqiqat -o'rganilayotgan obektlarning umumiy va alohida tomonlarini aniqlash hamda voqelikning muayyan jihat va xususiyatlarini tugal bilishi, nisbiy haqiqatning keyingi bilish jarayonida ham saqlanib qoladigan mazmunini tashkil etishi, olam, undagi eng murakkab sistemalar to'g'risida hech qachon inkor qilinmaydigan to'liq bilimdir. Masalan, 1913 yilda XX asrning eng yirik fizigi Nils Bor o'zining mashhur to'ldiruvchanlik prinsipini tariflab berdi. Bu prinsipga ko'ra, haqiqatligi muayyan hodisalar guruhi uchun aniqlangan va tasdiqlangan bilim va nazariyalar yanada kengroq predmet sohasini qamrab olgan yangi, yanada chuqurroq bilim va nazariyalar paydo bo'lishi bilan mutlaqo noto'g'ri deb uloqtirib tashlanmaydi, balki nisbiy haqiqat sifatida bu yangi nazariyalarning chegaraviy shakli yoki xususiy holati sifatida saqlanib qoladi. Klassik mexanika bilan nisbiylik nazariyasi, moddalar ximik tuzilishining klassik va hozirgi zamon nazariyasi va ko'p boshqa nazariyalar o'zaro ana shunday munosabatda bo'ladi. Nisbiy haqiqat - borliqdagi predmet va hodisalar to'g'risidagi taxminan to'g'ri, lekin to'liq bo'lmagan, bilish jarayonimizda tuzatilib, to'ldirilib borishi lozim bo'lgan bilimlarimizdir.

Har qanday mutlaq haqiqat nisbiy haqiqatlarning Cheksiz jamlanib borishidan vujudga keladi, har bir nisbiy haqiqatda esa mutlaq haqiqatning zarrasi, donasi mavjud bo'ladi. Ilm - fan taraqqiyotida har bir yangi bosqich nisbiy haqiqatlar sifatida mutlaq haqiqatning

mazmuniga yangi - yangi zarralar qo'shib boradi. Borliq bepoyon va Cheksiz bo'lgani kabi, insonning uni bilishi ham Cheksiz davom etadi.

Haqiqat mavxum emas, balki aniq (konkret) bilimlardir. Har bir bilimning haqiqatligi malum joyga, vaqt va vaziyatga, kishi bilishining imkoniyatiga va darajasiga bog'liq. Hamma zamonlar, makonlar, hamma davr va har qanday sharoitda ham to'g'ri bo'ladigan, o'zgaraydigan haqiqatlar yo'q va bo'lishi ham mumkin emas.

Haqiqatni xatodan farq qiladigan mezon bormi? Bu savolga turli falsafiy oqimlar turlicha javob berib kelganlar.

Masalan, XX asrda neopozitivizm oqimi vakillaridan bazilari, haqiqatning mezoni, deb kogerensiya prinsipini (yani bilimning o'z-o'ziga mos kelishi) oladilar. Neopozitivizmning boshqa bir guruhi vakillari esa bilimlarning haqiqatlik mezoni sifatida verifikatsiya prinsipini yani, bilimlarni hissiy tajriba, kuzatish, eksperiment yo'llari bilan tekshirishni oladilar. Biroq bizga malumki, fanlarda paydo bo'lgan bazi g'oyalar va qarashlarning haqiqatligini bunday hissiy tajribalar asosida tekshirib bo'lmaydi.

Empiriokratitsizm (maxizm) tarafdorlari, xususan Bagdanov haqiqat mezoni sifatida bilimlarni, ko'pchilik tomondan olinganligini tushunadilar, ular ko'pchilik ham barovar adashishi va xato qilishi mumkinligini esdan chiqarib qo'yadilar.

Pragmatizm oqimi vakillari esa, har qanday bilimning haqiqatlik mezoni uning insonga keltiradigan foydasi bo'lishi kerak, deyishadi. Haqiqatda esa, foydali bo'lish, foyda keltirish hali inson bilimlarining haqiqatligi mezoni bo'lmaydi.

Ekzistensializm falsafasi vakillarining bazilari bo'lsa, inson bilimlarining haqiqatligi mezoni har bir kishining o'z ehtiyoji, maqsad va manfaatlariga bog'likdir, deyishadi. Lekin, hech qachon turli kishilarning ehtiyoji, intilishlari bir-biriga to'la mos kelmasligini ular nazarda chetda qoldirishadi.

Bilimlarning haqiqatligi mezoni amaliy faoliyatdir. Amaliyot insonning dunyoga o'ziga xos munosabati usuli bo'lib, u tashqi olamdagi obektiv mavjud narsa va hodisalarga faol tasir etish, ularni o'zlashtirish, o'zgartirish va qayta qurish yo'li bilan insonning uni o'rab turgan tabiiy va ijtimoiy muhitga kirib borish jarayonidir. Amaliyot bilish jarayonida hosil bo'lgan har bir bilimning haqiqatligini tasdiqlash bilan birga, bu bilimning cheklanganligini, xatoligini ham aniqlab beradi. Lekin amaliyotni ham haqiqat mezoni sifatida mutlaqlashtirish mumkin emas. Chunki inson bilimlarining haqiqatligi yoki xatoligi amaliyotda tasdiqlanishi to'liq bo'lmaydi, amaliyotda sinab ko'rish imkoniyati bo'lmagan bilimlar ham mavjud. Uning ustiga amaliyotning o'zi ham o'zgarib rivojlanib boradi. Shunga qaramasdan, amaliyot haqiqat mezoni sifatida insonning to'g'ri bilimlarini xato bilimlaridan farq qilishda katta ahamiyatga ega. Bu mezon, birinchidan, inson bilimlari borliqning to'g'ri yoki noto'g'ri inikosi ekanligini tasdiqlasa, ikkinchidan, u borliqni noto'g'ri aks ettiruvchi qarashlarning xatoligini ham ochib beradi.

Falsafa amaliyotga kategoriyalar, yani amaliyotning barcha shakllariga xos bo'lgan umumiy jihatlari nuqtai nazaridan yondoshadi.

Inson amaliyot orqali obektiv mavjud bo'lgan narsa va hodisalarga faol tasir etib, ularni o'zlashtirish, o'zgartirish yo'li bilan o'zini o'rab turgan tabiiy - ijtimoiy muhitga kirib boradi. Inson amaliy faoliyati borliqni o'zgartirishga qaratilgan jarayon bo'lib, u obektiv va subektiv tomonlar yig'indisidan iborat. Albatta, amaliy faoliyatning subektivligi insonning qobiliyati, maqsadga muvofiq hatti harakati, obektiv tomoni essa boshlang'ich material, faoliyat vositalari va olingan mahsulotni anglatadi.

Umuman olganda amaliyot insonning dunyoga, o'ziga xos munosabat usulidir.

Falsafada metod va metodologiya, metodika tushunchalari. Metod (yunoncha - usul) keng manoda yo'l ijodiy faoliyatning har qanday shakli kabi manolarni anglatadi. Metodologiya esa metod to'g'risidagi talimot bo'lib, u nazariy bilimlar va amaliy faoliyat tamoyillarini, usullarini o'rgatadi. U malum tizim to'g'risidagi talimotdir.

Har bir fan turli sohalar dunyoning u yoki bu tomonini o'rganar ekan, uning o'ziga xos tekshirish obekti mavjud. Mana shunga muvofiq har bir soha o'zining obektini o'rganish

uchun turli metodlar ishlab chiqadi va uning yordamida o'sha o'rganishni yaxshilaydi va takomillashtiradi. Jumladan, tilshunoslikni o'rganish metodi bilan, biologiya metodi yoki matematikani o'rganish metodi bir-biridan farqlanadi.

Metod u yoki bu shaklda malum qoida, tartib, usul, harakat va bilim mezonlarining yig'indisi hamdir. U tamoyillar va talablar tizimi bo'lib, subektni aniq vazifani bajarishga, faoliyatning shu sohada malum natijalarga erishish sari yo'naltiradi. U haqiqatni izlashda vaqt, kuchni tejaydi, maqsadga eng yaqin va oson yo'l bilan etishishga yordam beradi

Har qanday metod malum nazariya asosida yaratiladi va tadqiqotning zaruriy sharti sifatida namoyon bo'ladi. Nazariya reallikni aks ettirar ekan, undan kelib chiquvchi tamoyillar, qoidalar va x.k. orqali metodga aylana boradi va natijada yana nazariyaga qaytadi, subekt bilish jarayonida undan foydalanadi. Ilmiy bilishda nafaqat ilmiy natija, uning predmetining mohiyatini anglash balki unga eltuvchi yo'l, yani metod ham haqiqiy bo'lmog'i darkor. Predmet va metodni ayri holda tushunish mumkin emas. Metod har qanday tadqiqot boshlanishida to'la holda namoyon bo'lmasada, malum darajada predmetning sifat o'zgarishi bilan har safar yangidan shakllanadi. Predmetning xususiyatlari o'zgarishi bilan metod ham o'zgarib boradi. Demak, metodning haqiqiyliigi tadqiqot (obekt) predmetining mazmuni bilan bog'liq.

Metod metodikada konkretlashadi. Metodika daliliy materiallarni yig'ish va saralash vositasi, aniq faoliyat turidir.

Ilmiy tadqiqot jarayoni tarixan ishlab chiqilgan metodlar asosida amalga oshiriladi. Hech kim hech qachon haqiqatni yo'qdan bor qila olgan emas. Albatta, olim izlanishlar, xatolar qurshovida harakat qiladi. Bazi hollarda bir narsani izlash jarayonida boshqa narsa yaratiladi.

Fanda, ko'p hollarda tanlangan metod tadqiqotning taqdirini hal qiladi. Aynan bir daliliy materialni turli metodlar asosida o'rganish ziddiyatli xulosalarga olib kelishi mumkin. Ilmiy bilishdagi metodni to'g'ri xarakterlar ekan, Bekon uni yo'lovchining yo'lini yorituvchi chiroq bilan qiyoslaydi. Ilmiy bilish jarayonida turli metodlardan foydalaniladi. Umumiy darajasiga ko'ra, ular keng va tor ko'lamda qo'llaniladi. Har qanday fan o'z predmetini o'rganishda u yoki bu obektning mohiyatidan kelib chiquvchi turli xususiy metodlardan foydalanadi. M: ijtimoiy jarayonlarni o'rganish metodi olamning ijtimoiy shakli, uning qonuniyatlari, mohiyatining xususiyatlari bilan belgilanadi. (O'qituvchi misol tariqasida tushuntirishi kerak.)

Metod o'z-o'zidan tadqiqotning muvaffaqiyatli bo'lishini taminlay olmaydi, chunki nafaqat yaxshi metod, balki uni qo'llash mahorati ham muhimdir. Ilmiy bilish jarayonida turli metodlardan foydalaniladi. Umumiy darajasiga ko'ra, ular keng yoki tor ko'lamda qo'llaniladi. Har qanday fan o'z predmetini o'rganishda y yoki bu obektning mohiyatidan kelib chiquvchi turli xususiy metodlardan foydalanadi. Masalan, ijtimoiy jarayonlarni o'rganish metodi olamning ijtimoiy shakli, uning qonuniyatlari, mohiyatining xususiyatlari bilan belgilanadi.

Metodlar umumiylik darajasi va amal qilish doirasiga ko'ra bir necha guruhga bo'linadi. Ular: falsafa, fan: umumilmiy, xususiy ilmiy, fanlararo tadqiqot, ijtimoiy-gumanitar fanlar metodlaridir.

Turli konkret vazifalarni hal qilishning zaruriy shartlaridan biri universal xususiyatiga ega bo'lgan umumiy falsafiy metodlarga murojaat qilishdir. Bu metodlar haqiqatni anglashda umumiy yo'lni ko'rsatadi. Mazkur metodlarga falsafaning qonun va kategoriyalari, kuzatish va tajriba, taqqoslash, analiz, sintez, induksiya va deduksiya va xokazo taalluqli.

Agar maxsus metodlar obektning qonuniyatlarini o'rganishning xususiy usullari sifatida namoyon bo'lsa, falsafiy metodlar shu obektlarda namoyon bo'ladigan, alohida xususiyatlardagi harakat, taraqqiyotning eng umumiy qonuniyatlarini o'rganadi.

Eng qadimgi va keng tarqalgan falsafiy metodlardan biri dialektika bo'lsa, ikkinchisi metafizikadir. Bulardan tashqari sofistika, eklektika, analitik, intiutiv, fenomenologik,

sinergetik, germenevtik kabi metodlar ham mavjud. (O'qituvchi yuqoridagi metodlar to'g'risida tushuncha berishi kerak.)

Fan metodlari – malum fan tarmog'iga kiruvchi yoki fanlar tutashgan joyda vujudga kelgan muayyan fan sohasida qo'llaniladigan usullar tizimidir. Har bir fundamental fan, mohiyat-etibori bilan, o'z predmetiga va o'ziga xos tadqiqot usullariga ega bo'lgan sohalar majmuidir. Umumilmiy tadqiqot metodlari - falsafa bilan maxsus fanlarning fundamental nazariy-metodologik qoidalari o'rtasida o'ziga xos «oraliq metodologiya» bo'lib xizmat qiladi.

Xususiy ilmiy metodlar – materiya harakatining asosiy shakliga mos bo'lgan muayyan fanda qo'llaniladigan bilish usullari, tamoyillari, tadqiqot usullari va tartib-tamoillari majmuidir. Mexanika, fizika, kimyo, biologiya va ijtimoiy-gumanitar fanlarning metodlari shular jumlasidandir.

Fanlararo tadqiqot metodlari – asosan fan sohalarida tutashgan joyda amal qiladigan (metodologiyaning turli darajasi elementlarini birlashtirish natijasida yuzaga kelgan) bir qancha sintetik va integrativ usullar majmui. Mazkur metodlar kompleks ilmiy dasturlarni amalga oshirishda keng qo'llaniladi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar metodlariga – etnometodologik, ideografik, dialog, tushunish va oqilona tushuntirish, hujjatlarni tahlil qilish, so'rovlar o'tkazish, proektiv, testlash, biografik va avtobiografik, sotsiometriya, o'yin metodlari kiradi. (Bu metodlar mazkur fanlarning predmeti bilan bog'liq maxsus vositalar, metod va amallardan foydalaniladi.)

Hozirgi zamon metodologiyasi. Metodologiyaning hozirgi rivojlanish bosqichining o'ziga xos xususiyati ilmiy muomalaga mutlaqo yangi tushunchalarni kiritish bilan bog'liq ekanligini ko'rish mumkin. Mazkur tushunchalarning aksariyati muayyan (xususiy) fanlar sohasi bilan bog'liqdir. Bunday tushunchalar qatoriga hozirda ancha mashhur bo'lgan bifurkatsiya, fluktuatsiya, dissipatsiya, attraktor, kumatoid (yunoncha-to'lqin), «case studies», «abduksiya», evrestika kabi innovatsion tushunchalarni kiritish mumkin.

Kumatoid - suzayotgan ob'ektni anglatadi va ob'ektlarning tizimli xususiyatini aks ettiradi. U vujudga kelishi, hosil bo'lishi, shuningdek yo'qolishi, parchalanishi mumkin.

«Case studies» atamasi pretsedentning, yani kuzatish ostida bo'lgan va tushuntirishning mavjud qonunlari doirasiga sig'maydigan individuallashtirilgan obektning mavjudligini aks ettiradi.

Abduksiya fikr yuritish orqali empirik faktlardan ularni tushuntiruvchi gipotezaga yuksalishni nazarda tutadi.

Shunday qilib, Metodologiya alohida metodlarning oddiy yig'indisi, ularning «mexanik birligi» ham emas. Metodologiya – turli darajadagi usul va tamoyillarning faoliyat sohalarida, yo'nalishlari, evristik imkoniyatlar, mazmunlar, tuzilmalar va hokazolarning murakkab, yaxlit hamda muvofiqlashtirilgan tizimi.

Ilmiy bilishda turli darajalarda, faoliyat sohalarida va yo'nalishlarda turli-tuman metodlarning murakkab, dinamik va muvofiqlashtirilgan tizimi faoliyat ko'rsatadi. Mazkur metodlar har doim tadqiqotning muayyan shartlari va predmetidan kelib chiqib amalga oshiriladi.

Xulosa. Insonning bilish qobiliyati, bilish imkoniyatlari, umuman olganda, cheklanmagan. Uning bilish imkoniyatlari fanlarning va amaliyotning rivojlanishi bilan yanada ortib boradi. Insonning bilishi faqat konkret avlod hayoti uchunгина cheklangan, xolos. Lekin bu bilish butun insoniyat hayoti uchun Cheksiz dir, inson Cheksiz dunyoni Cheksiz bila boradi. Dunyoda inson bilib olgan va hali bilib ulgurmagan narsalar va hodisalarning tomonlari, xususiyatlari bor, xolos. Lekin bu — inson ularni bilishi mumkin emas, degan manoni bildirmaydi, balki malum davr, malum vaqtda inson — hozir bilmagan bu tomonlar va xususiyatlarni bilib olishi mumkin.

Mustaqil ishlash uchun savol va topshiriqlar

1. Usul nima? Uning shakllari haqida so'zlab bering.
2. Shaklan noaniq tafakkurlash usulining mohiyatini ochib bering.

3. Dialektika usulining mazmun-mohiyati haqida Forobiyning fikrlarini soʻzlab bering.
4. Dialektika usulining muqobillari sofistika, metafizika, eklektika haqidagi fikr-mulohazalaringizni bayon eting.
5. Bilish nima? Bilimning asosiy bosqichlari nimalardan iborat?
6. Hissiy va aqliy bilishning xususiyatlari, shakllari haqida soʻzlab bering.
7. Haqiqat nima? Nisbiy hamda mutlaq haqiqatlarning oʻzaro munosabatlari qanday?
8. Haqiqatning mezonlari haqida nimalar deya olasiz?
9. Amaliyotning bilish jarayonidagi ahamiyati nimalardan iborat?
10. Ilmiy bilishning oʻziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
11. Ilmiy bilishning empirik darajasini tavsiflab bering.
12. Bilishning empirik darajasida qaysi usullardan foydalaniladi?
13. Ilmiy bilish nazariy darajasining xususiyatlari haqida soʻzlang.
14. Nazariy bilishning shakllariga nimalar kiradi?
15. Olam haqida ilmiy manzara yaratishda falsafiy gʻoyalarning ahamiyati nimalardan iborat?

6-mavzu: Mantiq

Kelib chiqishiga koʻra arabcha boʻlgan “mantiq” (grekcha logos) atamasi “fikir”, “soʻz”, “aql”, “qonuniyat” kabi maʼnolarga ega. Uning koʻpmaʼnoliligi turli xil narsalarni ifoda qilishida oʻz aksini topadi. Xususan, mantiq soʻzi, birinchidan, obyektiv olam qonuniyatlarini (“obyektiv mantiq”, “narsalar mantigʻi” kabi iboralarda), ikkinchidan, tafakkurning mavjud boʻlish shakllari va taraqqiyotini, shu jumladan, fikrlar oʻrtasidagi aloqadorlikni xarakterlaydigan qonun-qoidalar yigʻindisini (“subyektiv mantiq” iborasida) va uchinchidan, tafakkur shakllari va qonunlarini oʻrganuvchi fanni ifoda etishda ishlatiladi.

“Mantiq” soʻzining paydo boʻlishi haqida gapiradigan boʻlsak, ilk bor Demokritning “Mantiq haqida yoki Kanon”¹ asarida ishlatgan. Lekin bu terminning doimiy qoʻllanishiga ellinistlar, platonchilar, peripatetiklar va, ayniqsa, stoiklar sabab boʻlganlar. Shu bilan birga, stoiklar grammatikani (sintaksisni) va falsafiy mushohada tilini mantiqning tarkibiga kiritdilar hamda ritorika va dialektikani mantiq bilan uzviy bogʻliq ilm turlari sifatida ajratdilar. Xususan, “Ritorika deb, – yaxshi muhokama qilishni, dialektika deb esa, savol-javoblar orqali vujudga keladigan tortishuvlar qoidalari haqidagi fanni tushundilar”².

Mantiq ilmining oʻrganish obyektini aqliy mushohada, tafakkur tashkil etadi. “Tafakkur” arabcha soʻz boʻlib, oʻzbek tilidagi “fikrlash”, “aqliy mushohada” soʻzlarining sinonimi sifatida qoʻllaniladi. Tafakkur bilishning yuqori bosqichidir. Uning mohiyatini yaxshiroq tushunish uchun bilish jarayonida tutgan oʻrni, bilishning boshqa shakllari bilan boʻlgan munosabatini aniqlab olish zarur.

Bilish voqelikning, shu jumladan, ong hodisalarining inson miyasida subyektiv, ideal obrazlar shaklida aks etishidan iborat. Bilishning maqsadga muvofiqligini, yaxlitligini, tizimlilikini aql, yaʼni tafakkur belgilaydi. Tafakkurning mantiq obyektini sifatidagi oʻziga xosligi va bilishda tutgan oʻrni toʻgʻrisida aniq tasavvur hosil qilish uchun bilishning manbalari, turlari, darajalari, metodlarini ifoda etuvchi baʼzi fundamental tushunchalarning maʼno-mazmuni va oʻzaro munosabatini qisqacha koʻrib chiqamiz.

Aql (aqliy mushohada, tafakkur) insonga xos buyuk hislat, neʼmatdir. Aql (lot. Rationalis; yun. nus, fronesis; arab. al-aql – asoslangan, maqsadga muvofiq) – insonga oʻylash, fikrlash, anglash va xotirlash, xulosa chiqarish imkonini beradigan qobiliyati, noyob maʼnaviy hodisa. Bizning maqsadimiz kontekstida “aql”, “aqliy mushohada”, “tafakkur” tushunchalarini bir xil maʼnoga ega deb olish mumkin. Inson hayoti, faoliyati aqliy mushohada asosida qurilgan boʻladi; amalga oshiradigan har bir ishida maqsad mavjud boʻlib, unda, odatda, “mantiqiy ish” izlarini topish mumkin. Hosil qilingan xulosa, unga tayaʼni b

¹ Sext, Emp. Adv. Math. VII. 16.

² Луканин Р.К. Органон Аристотеля. –М.: Наука, 1984. –С.5.

sodir qilinadigan amaliy harakat, uning to'g'ri yoki xato bo'lishidan qat'i nazar, fikrlash, tafakkur natijasi sifatida namoyon bo'ladi.

Aql, tafakkur bilish manbalaridan biridir. U bilishning boshqa vositalari, xususan, hissiy mushohada (sezgi, idrok, tasavvur), irratsionallik (masalan, intuitsiya) bilan birgalikda mavjud. Ularning o'ziga xos xususiyatlari hamda munosabatlari to'g'risida turli xil qarashlar mavjud. Masalan, Aristotel aqlning bilishdagi rolini yuksak baholagan, uning bir qancha shakllarini, xususan, nazariy va amaliy aqlning nus va fronesis, sust va faol shakllarini farqlagan. Islomda, xususan, Kalamda aqlning cheksiz imkoniyatlarga egaligi ta'kidlanadi. Unga ko'ra, Allohning o'zi – oliy aql, donishmandlik sohibi. Unda inson aqli tufayli o'z his-tuyg'ularini boshqaradi, tartibga soladi, olgan bilimlarining chin yoki xato ekanligini aniqlaydi va eng muhimi, Xoliq tomonidan yaratilganini bilishga muvaffaq bo'ladi, degan fikr mavjud. Lekin ba'zi islom ilohiyotchilari aqlning inson faoliyatida tutgan o'rnini yuqori baholamaydi. Xususan, G'azzoliy, o'z tadqiqotlari asosida, "Aql o'zining ojiz va notavonligini tushunib yetish uchungina kerak", degan xulosaga keladi. Tasavvufni e'tirof etgan Alisher Navoiy asarlarida esa, aql bilan bog'liq bo'lgan, uning turli sifatlarini ifoda etadigan iboralarni uchratamiz. Ular "aql ko'yi", "aql xirmoni", "aql kuchi", "aql-hush", "o'tkir zehn", "fahm-farosat", "aql quvvati", "aql-farosat", "aqldan ozgan", "xudbin" kabilardir¹.

Aql so'ziga ma'nosi bo'yicha "intellekt" so'zi yaqin turadi. Intellect (lot. Intellectus – aql, idrok, zehn) – keng ma'noda kishilarning voqea-hodisa mohiyatini to'laligicha bilishga asoslangan va u orqali namoyon bo'ladigan faoliyatini ifodalaydi. Intellect kishilarning aql, idrok, zakovat, ma'naviy jihatdan yetuklik darajasini ham bildiradi.

Aql, tafakkur ratsional bilish bo'lgani uchun uni ba'zan ratsionallik termini bilan ham ifodalashadi. Aqlni bilishning yagona samarali vositasi deb hisoblaydiganlar ratsionalizm (lot. Rationalis, ratio – aql) oqimini tashkil etadilar. Ratsionalizm – sensualizm (lot. his, sezgi)ga qarama-qarshi bo'lgan ta'limot. Agar ratsionalizm aql, tafakkur chin bilim hosil qilish haqiqatni o'rnatishning asosi va mezoni deb hisoblansa hamda uning bilishdagi ahamiyati bo'rttirib tavsiflansa, sensualizm hissiy mushohadaning bilishdagi roli mutlaqlashtiriladi.

Ratsionalizmga qarama-qarshi bo'lgan boshqa falsafiy oqim – irratsionalizm inson mohiyatini belgilab beruvchi asos sifatida aql emas, insonning mavjudligi, irodasi, ruhiyati, ongsizligi kabi fenomenlari asoslanadi. Boshqacha aytganda, irratsionalizm inson ruhiyatining ratsionallik doirasidan tashqariga chiqadigan turli jihatlarini, masalan, irodani, intuitsiya'ni, ongsizlikni bilishning muhim vositalari sifatida tavsiflaydi. Irratsionalizm bilishning noqliy (aqldan quyi yoki yuqori) bosqichlari mavjudligini tan oladi hamda ularning haqiqatni anglashdagi o'rnini ochib berishga e'tibor qaratadi.

Aqliy mushohadaning yaratadigan mo'jizasi, ayniqsa, to'g'ri fikrlashda, aql kuchini to'g'ri yo'naltirishda namoyon bo'ladi. O'rnatilgan har bir ilmiy qonun, ilgari surilib, chinligi asoslangan har qanday g'oya, yaratilgan barcha san'at asarlari aynan ana shu *to'g'ri tafakkur, ya'ni fikrni mantiqan to'g'ri qurish* natijasidir. Ba'zi hollarda hissiy tajriba, ya'ni sezish, idrok etish, yaqqol tasavvur qilish natijalariga taya'ni b xulosa chiqarish bilan cheklanadilar. Vaholanki, hissiyot yakka predmetlarni, ularning mavjud holatini, harakati, o'zaro ta'sirini qayd etish bilan cheklanadi. Aql esa ularga xos o'xshashlik, umumiylikni, muayyan sharoit mavjud bo'lgan barcha hollarda uning takrorlanib turishini ilg'aydi va shu asosda ularni ayrim sinflarga birlashtirib, ular bilan turli mantiqiy amallarni bajaradi, nazariy qurilmalarni yaratadi, masalan, o'simliklar, hayvonlar sinflarini, makro-mikro-megadunyolarni bilish obyektlariga aylantiradi. "Kvant mexanikasi", "elementar zarrachalar nazariyasi", "zamonaviy atomizm" tushunchalari virtual (ko'zga ko'rinmaydigan) obyektlarni ifoda etadi, ularni faqat aql ko'zi yordamida ko'rish, tafakkur vositasida tushuntirish mumkin.

¹ Маънавият: асосий тushunchалар изоҳли луғати. –Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009, Б.56.

Shuningdek, aql, tafakkur faqat bugungi kunda tajribamizda, ko'z oldimizda bo'lgan narsalar haqidagina emas, balki o'tmish va kelajak to'g'risida mulohazalar yuritish, ayrim hodisalarning mavjudligini oldindan aytish, asosli bashoratlar qilishning imkoniyatini ham beradi.

Aqlning tabiati, bilishdagi imkoniyatlari haqida gapirar ekanmiz, albatta, uning bilish manbalaridan faqat biri ekanligi, uning boshqa bilish o'choqlari, vositalari, tajriba bilan uzviy bog'liq ekanligini yoddan chiqarmasligimiz lozim. Xususan, tafakkur, aql kundalik hayotiy tajribamizga tayanadi, undan oziqlangani holda hayotiy tushunchalarni yaratadi va bu bilan mazkur tushunchalarni ilmiy asosda talqin etish, aniqlashtirish uchun zamin tayyorlaydi. Masalan, har kuni Quyoshning Sharqdan chiqib, G'arbga botishini kuzatamiz, u huddi Yer atrofida aylanayotgandek bo'lib tuyuladi. Ana shu kundalik tajriba natijasiga taya'ni b, Ptolomey geotsentrik nazariya'ni (Yer markazi bo'lgan Quyosh sistemasi haqidagi ta'limotni) yaratdi. Bilish, tafakkur rivoji, xususan, astronomiya sohasidagi keyingi tadqiqotlar Yerning dumaloq planeta ekanligini, uning o'z o'qi va Quyosh atrofida aylanishini ko'rsatdi. Bu Kopernikning geliotsentrik nazariyasining (Quyosh markaz bo'lgan sistemaning) yaratilishida o'z ifodasi va isbotini topdi. Boshqa bir misol keltiramiz. Momaqaldiroq va chaqmoq chaqilishi kundalik tajribada ikki xil hodisa bo'lib tuyuladi. Ilmiy izlanishlar ularning o'zaro aloqador ekanligini – bitta hodisaning ikki xususiyati ifodasi sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Ularning oldinma-ketin sodir bo'lishi yorug'lik va tovush tezliklari orasidagi farq bilan belgilanishi ma'lum bo'ldi.

Bu misollar shundan dalolat beradiki, kundalik tajribada predmet va hodisalar hissiy mushohada, idrok vositasida qabul qilinadi va ularga bevosita asoslangan holda mulohazalar hosil qilinadi. Ular bilish obyektining tashqi tomonidan namoyon bo'lishini tushuntiradi, xolos. Predmetning asl tabiati, mohiyatini tushuntirish uchun aqlning faol ishtiroki, yuqori darajada abstraktlashgan tafakkurning kuchi talab etiladi. Bu nazariy bilish bosqichiga o'tish, bilish predmetining tabiatini, mohiyatini belgilovchi muhim xususiyatlari, ular asosida yaratiladigan ideallashgan obrazlari, modellari to'g'risida mulohazalar hosil qilish, ularni isbotlash orqali sodir bo'ladi. Nazariy tafakkurda predmetlar turli mantiqiy sinflarga birlashtiriladi, ular turli xil holatlarida olib o'rganiladi, natijalari izchil va asosli tarzda bayon qilinadi.

Demak, predmet mohiyatini, uning asl tabiatini, unga xos qonuniyatlarni o'rnatish, ularni muayyan nazariy sistemalarda bayon qilish asosida tushuntirish mumkin. Bunga erishish uchun esa to'g'ri fikrlash qoidalarini, mantiq qonunlarini o'rganish, ulardan nazariy bilim va amaliy muhokama yuritishda samarali foydalanish lozim. Bu mantiqning maqsadi, vazifasini tashkil etadi.

Aqliy mushohada, tafakkurning boshqa bilish manbalari bilan bo'lgan munosabatini aniqroq tasavvur qilish uchun ularning o'ziga xosliklari, bilishdagi vazifalari, imkoniyatlari to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish zarur.

Bilish, yuqorida aytib o'tilganidek, murakkab, ziddiyatli, turli xil darajalarda va shakllarda amalga oshadigan jarayondir. Uning dastlabki bosqichini **hissiy bilish** – insonning sezgi organlari yordamida bilishi tashkil etadi. Bu bosqichda predmet va hodisalarning tashqi xususiyatlari va munosabatlari, ya'ni ularning tashqi tomonida bevosita namoyon bo'ladigan va shuning uchun ham inson bevosita seza oladigan belgilari haqida ma'lumotlar olinadi.

Hissiy bilish uch shaklda: sezgi, idrok va tasavvur shaklida amalga oshadi. **Sezgi** predmetning birorta tashqi xususiyatini (masalan, rangini, shaklini, ta'mini) aks ettiruvchi yaqqol obrazdir. **Idrok** predmetning yaxlit yaqqol obrazi bo'lib, u mazkur predmet haqidagi turli xil sezgilarni sintez qilish natijasida hosil bo'ladi. Alohida olingan sezgilardan farqli o'laroq, idrok berilgan predmetni boshqa predmetlardan (masalan, olmani behidan, nokdan va shu kabilardan) farq qilish imkonini beradi. **Tasavvur** esa avval idrok etilgan predmetning obrazini ma'lum bir signallar (berilgan predmet bilan ma'lum bir umumiylikka ega bo'lgan boshqa predmet, hodisalar) ta'sirida miyada qayta hosil qilishdan yoki shu va boshqa obrazlar negizida yangi obraz yaratishdan iborat hissiy bilish shaklidir. Masalan, tanishingizga

o'xshagan kishini uchratganda tanishingizni eslaysiz yoki qurmoqchi bo'lgan imoratingizni mavjud imoratlar obrazi yordamida yaqqol his qilasz.

Hissiy bilishning barcha shakllariga xos bo'lgan xususiyatlari qatoriga quyidagilar kiradi:

Birinchidan, hissiy bilish obyektning (predmetning yoki uning birorta xususiyatining) subyektga (individga, to'g'rirog'i, uning sezgi organlariga) bevosita ta'sir etishini taqozo etadi. Tasavvur ham bundan istisno emas. Unda obrazi qayta hosil etilayotgan (yoki yaratilayotgan) predmet emas, u bilan bog'liq bo'lgan boshqa predmet – signal ta'sir etadi.

Ikkinchidan, hissiy bilish shakllari predmetning tashqi xususiyatlari va munosabatlarini aks ettiradi.

Uchinchidan, hissiy obraz predmetning yaqqol obrazidan iborat.

To'rtinchidan, hissiy bilish konkret individlar tomonidan amalga oshirilganligi uchun ham har bir alohida holda konkret insonning sezish qobiliyati bilan bog'liq tarzda o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi.

Beshinchidan, hissiy bilish bilishning dastlabki va zaruriy bosqichi hisoblanadi. U predmetning realligini, ya'ni mavjudligini ko'rsatadi va shu tariqa fikrlash predmetini shakllantiradi. Uningsiz bilish mavjud bo'la olmaydi. Chunki inson olam bilan, dastlab, o'zining sezgi organlari orqali bog'lanadi. Bilishning keyingi bosqichi, boshqa barcha shakllari oxir-oqibatda sezgilarimiz bergan ma'lumotlarga tayanadi.

Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, hissiy bilish tafakkur bilan uzviy bog'liq. Xususan, nazariy bilimlarning chinligi, pirovard natijada, empirik talqin qilish yo'li bilan, ya'ni tajribada bunday bilimlarning obyektini qayd etish orqali asoslanadi. O'z navbatida, hissiy bilish, umuman olganda, aql tomonidan boshqarilib turadi, bilish oldida turgan vazifalarni bajarishga yo'naltiriladi, ijodiy fantaziya elementlari bilan boyitiladi. Masalan, guvohlarning bergan ko'rsatmalari asosida jinoyatchining portreti (masalan, kompyuter yordamida fotoroboti) yaratiladi, yaqqol his qilinadi va qidiriladi.

Lekin, shunga qaramasdan, hissiy bilish o'z imkoniyatlari, chegarasiga ega. U bizga alohida olingan predmetlar (yoki predmetlar to'plami), ularning tashqi belgilari haqida ma'lumot beradi. Unda mavjud predmetlar o'rtasidagi aloqadorlik (masalan, muz bilan havoning harorati o'rtasidagi bog'lanish) o'rganilmaydi, predmetlarning umumiy va individual, muhim va nomuhim, zaruriy va tasodifiy xususiyatlari farq qilinmaydi.

Bundan tashqari, ba'zi hollarda hissiyotimiz bizni aldab qo'yadi. Uning asosiy sabablari inson sezgi a'zolari imkoniyatlarining chegaralanganligi va shuningdek, predmetning mohiyatini belgilaydigan muhim xususiyatlarning hamma vaqt ham tashqaridan aniq, ravshan ifodalanmasligidan iborat. Masalan, uzoqdan sizga qarab yurib kelayotgan kishini tanishingizga o'xshatasiz, lekin yaqinroq kelganda uning boshqa kishi ekanligi ma'lum bo'ladi. Boshqa bir misol. Endi tanishgan kishingiz haqidagi dastlabki taassurot (bu, odatda, uning tashqi tomonidan ko'rinishiga qarab hosil qilinadi) ba'zan u bilan muloqotda bo'lgandan keyin o'zgaradi. Mana shu o'rinda "Kiyimiga qarab kutib olishadi, aqliga qarab kuzatishadi" degan maqolning hissiy bilish bilan aql o'rtasidagi o'zaro munosabatni, farqni yaxshi ifoda qilishini ta'kidlash lozim. Yuqorida qayd etib o'tilgan holatlar tafakkurga bo'lgan ehtiyojni, uning bilishdagi tutgan o'rnini chuqur anglashga yordam beradi.

Predmet va hodisalarning mohiyatini tushunishga tafakkur yordamida erishiladi. **Tafakkur** bilishning yuqori bosqichi bo'lib, unda predmet va hodisalarning umumiy, muhim xususiyatlari aniqlanadi, ular o'rtasidagi ichki, zaruriy aloqalar, ya'ni qonuniy bog'lanishlar aks ettiriladi. Tafakkur quyidagi asosiy xususiyatlariga ega:

1. Tafakkurda voqelik abstraktlashgan va umumlashgan holda in'ikos qilinadi. Hissiy bilishdan farqli o'laroq, tafakkur bizga predmetning nomuhim, ikkinchi darajali (bu, odatda, bilish oldida turgan vazifa bilan belgilanadi) belgilaridan abstraktlashgan (fikran chetlashgan, mavhumlashgan) holda, e'tiborimizni uning umumiy, muhim, takrorlanib turuvchi xususiyatlariga va munosabatlariga qaratishimizga imkon beradi. Xususan, turli kishilarga xos individual belgilarni (xulq-atvor, temperament, qiziqish va shu kabilar) e'tibordan chetda

qoldirgan holda ular uchun umumiy, muhim belgilarni, masalan, ongga ega bo'lish, ijtimoiy munosabatlarga kirishish, maqsadga muvofiq holda faoliyat yuritish kabi hislatlarni ajratib olib, "inson" tushunchasini hosil qilish mumkin. Umumiy belgilarni aniqlash predmetlar o'rtasidagi munosabatlarni, bog'lanish usullarini o'rnatishni taqozo etadi. Turli xil predmetlar fikrlash jarayonida o'xshash va muhim belgilariga ko'ra sinflarga birlashtiriladi va shu tariqa ularning mohiyatini tushunish, ularni xarakterlaydigan qonuniyatlarni bilish imkoniyati vujudga keladi. Masalan, yuqorida keltirilgan «inson» tushunchasida barcha kishilar bitta mantiqiy sinfga birlashtirilib, ular o'rtasidagi muhim bog'lanishlar (masalan, ijtimoiy munosabatlar) bilib olinadi.

2. Tafakkur borliqni nafaqat bevosita, balki bilvosita aks ettira oladi. Unda yangi bilimlar tajribaga har safar bevosita murojaat etmasdan, mavjud bilimlarga tayangan holda hosil qilinishi mumkin. Fikrlash bunda predmet va hodisalar o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi. Masalan, bolaning xulq-atvoriga qarab uning qanday muhitda tarbiya olganligi haqida fikr yuritish mumkin. Tafakkurning mazkur xususiyati, ayniqsa, xulosaviy fikr hosil qilishda aniq namoyon bo'ladi.

3. Tafakkur insonning ijodiy faoliyatidan iborat. Unda bilish jarayoni borliqda real analogiga ega bo'lmagan narsalar – yuqori darajada ideallashtirilgan obyektlar (masalan, absolyut qattiq jism, ideal gaz kabi tushunchalar)ni yaratish, turli xil formal sistemalarni qurish bilan kechadi. Ular yordamida predmet va hodisalarning eng murakkab xususiyatlarini o'rganish, hodisalarni oldindan ko'rish, bashoratlar qilish imkoniyati vujudga keladi.

4. Tafakkur til bilan uzviy aloqada mavjud. Fikr ideal hodisadir. U faqat tilda – moddiy hodisada (tovush to'lqinlarida, grafik chiziqlarda) reallashadi, boshqa kishilar bevosita qabul qila oladigan, his etadigan shaklga kiradi va shu tariqa odamlarning o'zaro fikr almashish vositasiga aylanadi. Boshqacha aytganda, til fikrning bevosita voqe bo'lish shaklidir.

“TAFAKKUR SHAKLI” VA “TAFAKKUR QONUNI” TUSHUNCHALARI

Tafakkur uch xil shaklda: tushuncha, mulohaza (mulohaza) va xulosa chiqarish shaklida mavjud. **Tafakkur shakli** fikrning mazmunini tashkil etuvchi elementlarning bog'lanish usuli, uning strukturasi (tuzilishi)dir. Fikrlash elementlari deganda, predmetning fikrda ifoda qilingan belgilari haqidagi axborotlar tushuniladi. Tafakkur shaklining tabiatini konkret misollar yordamida ko'rib chiqamiz. Ma'lumki, ayrim predmetlar, ularning sinfi (to'plami) kishilar tafakkurida turli xil mazmunga ega bo'lgan tushunchalarda aks ettiriladi. Masalan, "davlat" tushunchasida o'zining maydoniga, aholisiga, boshqaruv vositalariga ega bo'lgan siyosiy tashkilot aks etadi. «Ilmiy nazariya» tushunchasida esa predmetlarning birorta sohasiga oid bo'lgan va ular haqida yaxlit tasavvur beradigan, ma'lum bir metod yordamida qurilgan tushunchalar sistemasi ifoda etilgan. Mazmun jihatdan turli xil bo'lgan bu tushunchalar mantiqiy shakliga ko'ra bir xildir: har ikkalasida predmet uning muhim belgilari orqali fikr qilingan «o'z maydoniga egaligi», «aholisining mavjudligi», «boshqaruv vositalariga egaligi», «siyosiy tashkilotdan iboratligi» davlatning muhim xususiyatlari hisoblanadi. Xuddi shuningdek, «predmetlarning birorta sohasiga aloqadorligi», «predmet haqida yaxlit tasavvur hosil qilishga imkoniyat berishi», «ma'lum bir metod yordamida qurilishi», «tushunchalar sistemasi shaklida bo'lishi» ilmiy nazariya'ning muhim belgilari hisoblanadi. Agar tushuncha aks ettirayotgan predmetni A bilan, unda fikr qilinayotgan muhim belgilarni, ya'ni fikrlash elementlarini a, v, s,..., n bilan belgilasak, tushunchaning mantiqiy strukturasi A (a, v, s,..., n) shaklida simvolik tarzda ifodalash mumkin.

Mulohazalarda (mulohazalarda) predmet bilan uning xossasi, predmetlar o'rtasidagi munosabatlar, predmetning mavjud bo'lish yoki bo'lmaslik fakti haqidagi fikrlar tasdiq yoki inkor shaklda ifoda etiladi. Masalan, «O'zbekiston - suveren demokratik respublika» degan mulohazada predmet (O'zbekiston) bilan uning xossasi (suveren demokratik respublika ekanligi) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan. «Axloq huquq bilan uzviy aloqada» degan mulohazada ikkita predmet (axloq va huquq) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan. Mazmun jihatdan turli xil bo'lgan bu mulohazalar tuzilishiga ko'ra bir xildir: ularda predmet haqidagi

tushuncha (S) bilan predmet belgisi haqidagi tushuncha (P) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan, ya'ni R ning S ga xosligi tasdiqlangan. Umumiy holda mulohazaning mantiqiy strukturasi (mantiqiy shaklini) S–R formulasi yordamida ifoda etish mumkin.

Xulosa chiqarishda ham yuqoridagiga o'xshash holatni kuzatish mumkin. Masalan, “Harbiy xizmatchi – Vatan himoyachisi”.

“Saidov – harbiy xizmatchi”.

Demak, “Saidov – Vatan himoyachisi”.

yoki

“Davlat chegaralari daxlsizdir”.

“O'zbekiston Respublikasi – davlat”.

Demak, “O'zbekiston Respublikasi davlat chegaralari daxlsizdir” kabilar.

Bu xulosa chiqarish hollari mazmuni bo'yicha turlicha bo'lishga qaramasdan, bir xil mantiqiy strukturaga ega. Har ikkalasida xulosani tashkil etuvchi tushunchalar xulosa chiqarish uchun asos bo'lib xizmat qilayotgan mulohazalarda uchinchi bir tushuncha (birinchi misolda – “harbiy xizmatchi”, ikkinchi misolda – “davlat” tushunchasi) orqali bog'langan.

Yuqoridagi keltirilgan misollardan tafakkur shaklining fikrning konkret mazmunidan nisbatan mustaqil holda mavjud bo'lishi va, demak, o'ziga xos qonuniyatlarga egaligi ma'lum bo'ladi. Shuning uchun ham mantiqda uni alohida o'rganish predmeti sifatida olib qarash mumkin.

Tushuncha, mulohaza (mulohaza) va xulosa chiqarish tafakkurning universal mantiqiy shakllari, uning asosiy strukturaviy elementlari hisoblanadi. Muhokama yuritish ana shular va ularning o'zaro aloqaga kirishishi natijasida vujudga keladigan boshqa mantiqiy strukturalar (masalan, muammo, gipoteza, nazariya, g'oya va shu kabilar)da amalga oshadi.

Muhokama yuritishda ishonchli natijalarga erishishning zaruriy shartlari qatoriga fikrning chin bo'lishi va formal jihatdan to'g'ri qurilishi kiradi. Chin fikr o'zi ifoda qilayotgan predmetga muvofiq keluvchi fikr hisoblanadi (masalan, “Fermer – tadbirkor”). Xato fikr predmetga mos kelmaydigan fikrdir (masalan, “Fermer – tadbirkor emas”). Fikrning chin yoki xato bo'lishi uning mazmuniga tegishli xususiyatlaridir.

Fikrning chin bo'lishi bilishning bosh maqsadi bo'lib, u zaruriy ravishda muhokama yuritish jarayonida fikrning formal jihatdan to'g'ri qurilishini taqozo qiladi. Bu fikrning shakliga taalluqli bo'lib, tafakkurda hosil bo'ladigan turli xil mantiqiy strukturalarda sodir bo'ladigan har xil mantiqiy amallarda o'z aksini topadi.

Fikrni mantiqan to'g'ri qurishga tafakkur qonunlari talablariga rioya qilgandagina erishish mumkin. **Tafakkur qonuni** muhokama yuritish jarayonida fikrlar (fikrlash elementlari) o'rtasidagi mavjud zaruriy aloqalardan iborat. Tafakkur qonunlari mazmunidan kelib chiqadigan, muhokamani to'g'ri qurish uchun zarur bo'lgan talablar fikrning aniq, izchil, yetarli darajada asoslanishidan iborat. Muhokamani to'g'ri qurish bilan bog'liq talablar haqida gapirganda, birinchi navbatda, ularning muayyan prinsiplar, qoidalar tarzida, ya'ni to'g'ri tafakkur prinsiplari sifatida o'rnatilishi va amal qilishiga e'tibor berish zarur. Mazkur qoidalarning buzilishi muhokamaning noto'g'ri qurilishiga sabab bo'ladi. Bunda, xususan, chin fikrlardan xato xulosa chiqishi (masalan, “Qonun – rioya qilish zarur bo'lgan huquqiy hujjat”, “Buyruq qonun emas”, demak, “Buyruq rioya qilish zarur bo'lgan huquqiy hujjat emas”) yoki xato qurilgan muhokamadan chin xulosa chiqishi (masalan, “Barcha moddiy jismlar – kimyoviy elementlar” (bu xato), “Temir – moddiy jism”, demak, “Temir – kimyoviy element”) mumkin.

Tafakkur ko'p qirrali jarayon bo'lib, uni turli xil tomondan, xususan, mazmuni va shakli (strukturasi) bo'yicha, tayyor holda yoki kelib chiqishi va taraqqiyotida olib o'rganish mumkin. Bularning barchasi mantiq ilmining vazifasini tashkil etadi, uning turlicha metodlardan foydalanishiga, har xil yo'nalishlarga ajralishiga sabab bo'ladi.

FORMAL MANTIQNING PREDMETI

Keng ma'noda **mantiqni tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganuvchi fan**, deb atash mumkin. Hozirgi paytda uning formal mantiq, dialektik mantiq va matematik mantiq

kabi yo'nalishlari farq qilinadi. **Formal mantiq** tafakkurning strukturasi fikrning konkret mazmuni va taraqqiyotidan chetlashgan holda, nisbatan mustaqil ravishda olib o'rganadi. Uning diqqat markazida muhokamani to'g'ri qurish bilan bog'liq qoidalar va mantiqiy amallarni muhokama etish yotadi.

Formal mantiqqa to'g'ri tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganuvchi falsafiy fan, deb ta'rif berish mumkin.

Dialektik mantiq, formal mantiqdan farqli o'laroq, tafakkurni uning mazmuni va shakli birligida hamda taraqqiyotida olib o'rganadi. Matematik mantiq esa tafakkurni matematik metodlar yordamida tadqiq etadi. U hozirgi zamon matematikasining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, tafakkurni mantiqiy hisoblash deb ataladigan yuqori darajada abstraktlashgan va formallashtirilgan sistemada tahlil qiladi.

Biz o'rganadigan fan formal mantiqdir. U Aristotel davridan beri dunyoning barcha mamlakatlari oliy o'quv yurtlarida, ba'zilarida litsey va kollejlar va hatto, o'rta maktablarda o'qitib kelinadi. Lekin shu kungacha mantiq bo'yicha yaratilayotgan adabiyotlar Aristotel "Organon"ida tadqiq etilgan masalalar-terminlar(tushunchalar), mulohazalar, sillogizmlar hamda ular bilan bog'liq xulosa chiqarishning boshqa turlari, xususan, ilmiy metod, ehtimollik va mantiqiy xatolarga bag'ishlangan bo'lsa-da, bilish tarixi davomida uning predmetiga doir mutaxassislar qarashlarida ixtiloflar mavjud. Xususan, "Turli mantiq maktablari, masalan, an'anaviy, lingvistik, psixologik, epistemik-mantiqiy va matematik mantiq maktablari turli tillardan foydalanishadi, ularning har biri boshqalarining yondashuvini mantiqqa aloqasi yo'q deb hisoblab, ularni tanqid qiladi"¹. Masalan, Morris Koen va Yernest Nagellarning fikricha, "Mantiqni turli xil asoslarning adekvatligi va isbotlash kuchi masalasini tadqiq etadi deb aytish mumkin. Lekin an'anaga ko'ra, u isbotlash nimadan tashkil topishini(ya'ni, strukturasi-M.Sh.) o'rganadi, ya'ni yetarli va rad etib bo'lmaydigan asoslar bilan ish ko'radi"². Mazkur qarashning, Aristotel tomonidan yaratilgan mantiq o'zagini sillogistik nazariya va u bilan bog'liq isbotlash to'g'risidagi ta'limot tashkil etadi, degan fikr bilan hamohangligini payqab olish qiyin emas.To'g'ri, xulosa chiqarish va isbotlash formal mantiqning asosiy muammosi hisoblanadi, chunki u o'z ichiga tushuncha, mulohazalarni oladi. Ayni paytda, ular maxsus tadqiq qilinmasa, mohiyati ochilmaydi, ko'p tomonlari noma'lumligicha qoladi. Busiz zamonaviy mantiq, xususan, predikatlar hisobini tasavvur qilib bo'lmaydi.

Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, formal mantiq hozirgi paytda o'zining maxsus formallashtirilgan tiliga, to'g'ri muhokama yuritish uchun zarur bo'lgan samarali mantiqiy metodlari va usullariga, konseptual vositalariga ega.

Mantiq fanining yo'nalishlari

Formal mantiq fikrlashning tuzilishi va uning qonunlari haqidagi fandır. Formal mantiq bilimning konkret mazmuni, tafakkurning rivojlanishi jarayonini o'rganishni o'zidan soqit qiladi. U fikrlashning mantiqiy strukturasi, shaklini o'rganadi, uni xarakterlaydigan qonunlarni o'rnatadi. Bu, ayniqsa, zamonaviy (simvolik) mantiqning turli yo'nalishlarida o'zining yaqqol ifodasini topadi. Mantiqiy shakllarni simvollar yordamida ifoda etish ularning aniqligi va adekvatligi, qo'llanish sohasini kengaytiradi. Buni quyidagi misollar bilan tushuntirish mumkin. Masalan, "Hamma ziyolilar aqliy mehnat bilan shug'ullanadilar", "Hamma kapalaklar hasharotdir" degan fikrlarning mazmuni turlicha bo'lsa-da, ularning tuzilishi, shakli bir xildir. Shuning uchun ularni "Hamma S – R dir" yoki "Hamma p – q dir", deb ifodalash mumkin. Mazkur formuladan foydalanib, yana boshqa ko'plab mulohazalarni hosil qilish mumkin. Bu mulohazalar klassik mantiqda, ya'ni an'anaviy formal mantiqda, odatda, ikki qiymatlidir, ya'ni ular chin yoki xato bo'ladi.

¹ Morris R.Cohen, Ernest Hagel. An Introduction to Logic and the Scientific Method. New York. 2007.p.9.

²Ўша асар-Б.32.

Zamonaviy formal (simvolik) mantiqning turli yoʻnalishlarida (ular birgalikda noklassik mantiq deb nomlanadi) mulohazalarning chinligi turli darajadagi ehtimollikdan iborat boʻlishi, yaʼni koʻp qiymatli (koʻp maʼnoli) boʻlishi mumkin. Shunga muvofiq ravishda koʻp maʼnoli noklassik mantiq turlari shakllangan.

Koʻp maʼnoli mantiq hozirgi zamon noklassik mantiqning bir tarmogʻi boʻlib, fikrlashni “chin”, “xato”, “qisman chin”, “qisman xato” kabi tushunchalar orqali ifodalaydi. Agar umumiy formal mantiqda mulohazalar ikki qiymatli (chin yoki xato) boʻlsa, koʻp maʼnoli mantiqda mulohazalar uchta va undan ortiq qiymatlidir. Shuning uchun bu mantiq “koʻp maʼnoli mantiq” deb yuritiladi. Bu mantiqda eng oddiy sistema uch maʼnolidir. Masalan, Siz “BMTning Nizomini bilasizmi? degan savolga “ha”, “yoʻq”, “qisman bilaman” kabi javoblarni olish mumkin.

Koʻp maʼnoli mantiqning bir qanchasi matematika va mantiq kesishgan joyda vujudga kelgan boʻlib, ularning baʼzilari asosida Kantor toʻplam nazariyasi duch kelgan paradokslar sababini topishga urinish yotadi. Maʼlumki, nemis olimi Kantor ishlab chiqqan toʻplam nazariyasi bir necha hal qilib boʻlmaydigan paradokslar bilan toʻqnashib, ularning sababi aniqlanmagandan soʻng, undan qutilishga urinish yoʻlida logitsizm, konstruktivizm, intuitsionizm kabi oqimlar paydo boʻladi. Ularda paradoks bilan bogʻliq ziddiyatlarni zamonaviy formal mantiq asosida hal qilishga urinish kuzatiladi.

Induktiv mantiq – noklassik mantiq yoʻnalishlaridan biri boʻlib, unda induksiya, shu jumladan, matematik induksiya, faktlar etishmovchiligi sharoitida, chinlik ehtimoli qanday boʻlishidan qatʼi nazar, muammoni hal etish yoʻlida muayyan mulohazalar hosil qilishga imkon beradi, degan xulosaga kelinadi. ga muayyan matematik induksiya. Induktiv mantiq prinsiplari XX asr olimlari L.E.Brauer va A.Geytinglar tomonidan ishlab chiqilgan.

Klassik mantiqqa asoslangan matematikada $\forall XA(x)$ ifoda quyidagicha oʻqiladi: “Hamma X A xossasiga ega”. Klassik mantiqqa koʻra, agar bu ifodalar arifmetika aksiomalariga mos kelsa, toʻgʻri (chin) deb qabul qilinadi. Matematika uchta musbat sonlarning bir butuni h dan tuzilgan, uni $A(h)$ ning tashkil topish usuli qiziqtirilmaydi. Intuitiv mantiqda bu sonning tuzilish usuli maʼlum boʻlgandagina $Ax(A(x))$ ifodasi chin (toʻgʻri) hisoblanadi. A ning toʻgʻriligidan (chinligidan) V ning toʻgʻriligini bevosita keltirib chiqarish metodi ishlab chiqilgandagina, implikasiya ($a \rightarrow v$) chin (toʻgʻri) hisoblanadi.

Konstruktiv mantiq – matematik mantiqning asosiy oqimlaridan biri. U konstruktiv matematikaga asoslanish hamda intuitiv mantiq qoidalarini tanqidiy oʻrganish negizida paydo boʻlgan. Mantiqdagi bu oqim ham Kantor toʻplam nazariyasidagi paradokslarni hal qilishga urinish asosida paydo boʻldi. Konstruktiv mantiq real dunyoda mavjud boʻlmagan, lekin fikrda qurish mumkin boʻlgan obyektlarni, ularning oʻzaro mantiqiy bogʻlanishlarini tadqiq etadi.

Logitsizm – bu oqim ham Kantor toʻplam nazariyasidagi paradokslarni hal qilishga intilish asosida vujudga kelgan. Logitsizm noklassik mantiqning oʻziga xos tarmogʻi boʻlib, unda mantiq ilmi va matematikaning oʻzaro yaqinligiga alohida eʼtibor beriladi. Xususan, baʼzi oʻrinlarda mantiqni matematikadan ustun qoʻyishga intilish, boshqa oʻrinlarda ularni tenglashtirish, bitta fan deb hisoblash hollari mavjud. Uning tarafdorlari matematikani mantiq doirasiga toʻlaligicha kiritish mumkin, buning uchun hech qanday qoʻshimcha tushunchalar talab qilinmaydi, deb taʼkidlaydilar. Bu fikr matematik haqiqatni aniqlashda juda katta ahamiyatga ega edi. Matematika rivoji uchun boshqa fanlarga nisbatan mantiq juda katta ahamiyat kasb etadi. Undagi teoremlar, aksiomalar kuchli mantiqiy asosga ega. Va, umuman, matematika qadimdan mantiqan izchil fan deb hisoblangan. Biroq, hozirda matematikani mantiq ilmi bilangina bogʻlash orqali fan sifatidagi maqomini oʻrnatish va tushuntirish mumkin emasligini koʻpchilik matematik va mantiqshunoslar yaxshi bilishadi.

Intuitsionistik mantiq ham matematikaning rivoji bilan uzviy bogʻliq ravishda shakllangan. Asoschisi gollandiyalik matematik va mantiqshunos L.Brauer boʻlib, u va uning tarafdorlari fikriga koʻra intuitsiya matematika va mantiqning asosida yotadi. Ularning taʼkidlashicha, toʻplam nazariyasi bilan bogʻliq paradokslarning vujudga kelishi nafaqat

cheksizlik abstraksiyasini qabul qilish bilan, balki klassik mantiqning qonunlari hamda muhokama yuritish usullarining yangi bilish vazifalarini hal etishdagi zaifligi bilan ham bog'liq.

Mantiq fani va ilmiy bilish metodologiyasi

Mantiq bilish, to'g'ri fikrlash metodlarini o'rganuvchi fandır. Ilmiy bilish jarayonida metod muammosi qadimgi davr falsafasida qo'yilgan. Xususan, Sokrat mayevtika usulini, Demokrit "Kanon"larda (kanon-mezon, qoida) tayyor bilimlarning chin yoki xatoligini aniqlaydigan usullarni ishlab chiqqan. Aristotel esa, "Organon"ida (organon-bilish quroli) fikrni mantiqan to'g'ri qurish va chin bilim hosil qilish vositalarini tadqiq etgan. Keyinchalik, Mantiq kanonmi yoki organonmi? degan savol mantiqda keng muhokama qilingan.

Yangi davrda F.Bekon birinchilardan bo'lib metod muammosini mantiq fani doirasida tahlil qilgan. R.Dekart va I.Kantlar ham bu masalaga alohida e'tibor qaratganlar. Gegel metodologiya rivojiga muhim hissa qo'shdi. Albatta, ilmiy bilish jarayonida har bir fan konkret tadqiqot obyektiga ega ekan, o'zining maxsus tadqiqot usullarini ishlab chiqishi zarur. Masalan, fizikaga N.Bor qo'shimcha qilish prinsipini kiritgan.

Ba'zi bir fanlar tadqiqot obyektlari bo'yicha bir-biriga yaqin bo'lgani uchun, ularning tushunchalari, qonunlari va metodlari ham bir-biriga yaqindir. Xususan, bilishda xususiylik va umumiylik vazifasini bajaruvchi usullar mavjuddir. Ko'pchilik fanlarda qo'llaniladigan usullar umumiy usul deyiladi. Umumiy usul, qo'llanilishi doirasiga ko'ra, umumiy bo'lgani bilan, o'z maxsus vazifasiga ega. Bunga misol qilib mantiq fanidagi tushuncha hosil bo'lishining analiz va sintez, umumlashtirish va mavhumlashtirish kabi usullarini, shuningdek, induksiya va deduksiya, qiyoslash va modellashtirishni ko'rsatish mumkin. Bular bilishning umummantiqiy metodlari hisoblanadi. Dialektika barcha fanlar uchun eng umumiy metod vazifasini bajaradi.

Shunday qilib, bilish jarayonida ilmiy tadqiqotning xususiy, umumiy va eng umumiy usullari mavjud bo'lib, ular o'zaro bir-biriga bog'liq.

Ilmiy bilish metodlarining nazariy asosi rivojlanib borayotgan fanning ehtiyojlari taqozosi bilan yuzaga kelgan bo'lib, u tabiat, jamiyat va inson ongining murakkab hodisalarini to'g'ri obyektiv talqin etishga, fanning tabiiy aloqalarini ochishga imkon beradi. Hozirgi davrda ilmiy bilish faoliyatining takomillashgan shakllari va usullari, tartib-qoidalari, mantiq va tuzilmalari fanda yangidan yangi yutuqlarni qo'lga kiritish imkonini yaratmoqda.

Formal mantiqning boshqa fanlar bilan aloqasi

Formal mantiq tafakkurni o'rganuvchi boshqa fanlar, xususan, falsafa, psixologiya, fiziologiya bilan hamkorlik qiladi hamda ilmiy bilimlar sistemasida o'zining munosib o'rniga ega. An'anaga ko'ra, mantiq tafakkur shakllari va qonunlari to'g'risidagi fan deb ta'riflanadi. Bu ta'rif hali mantiq va psixologiya falsafa tarkibidan bilimning maxsus yo'nalishlari sifatida ajralib chiqmagan paytga taalluqli. Bunda individual va ijtimoiy ong o'rtasidagi tafovutga ko'p e'tibor qaratilmagan. Hozirgi paytda psixologiya rivojlangan fan sohasi bo'lib, tafakkurni o'rganishda uning hissasi kattadir. Garchi hozirda o'zining alohida predmetiga ega bo'lsa-da, u mantiq rivojiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi, chunki "psixologiyaga oid bilimlarsiz mantiqiy nazariyalarni xato va anglanmaydigan mulohazalardan soqit qilib bo'lmaydi"¹.

Mantiqning falsafa umumnazariy masalalari bilan aloqadorligi shunda ko'rinadiki, "mantiqiy munosabatlar o'z holicha borliqda mavjud predmet va hodisalar determinatsiyasini (o'zaro taqozolanganligini – M.Sh.) aniqlash uchun yetarli emas, lekin u predmetlarning mumkin bo'lgan turli birikmalari determinatsiyalarining har birida qatnashadi"².

Mantiqning bosh maqsadi – asosli xulosa chiqarish turlarini asossiz xulosa chiqarishlardan farqlashdan iborat. Biroq mantiqning vazifasi bu bilanгина cheklanmaydi. Lokk davridan buyon mutafakkirlar bilimning umumiy tabiati va inson ongi haqiqatni

¹ o'sha asar. –B.52.

² o'sha asar. –B.53.

anglashi mumkin bo'lgan usullar haqida spekulativ diskussiyalar olib borishadi. Biz bunday bahs- munozaralarni muhim emas deb hisoblaymiz. Metafizika, ratsional psixologiya yoki epistemiologiya va psixologiya tadqiq etadigan masalalar muayyan darajada mavhumdir va noaniqdir. Shuning uchun ham shubha ostida qoladi. Lekin metafizika, ya'ni falsafa muhokama yuritishning umumiy asoslarini, qonuniyatlarini tadqiq etishi bilan mantiqqa yaqin turadi, uning qoidalarining zaruriy metodologik asosini tashkil etadi.

Boshqa har qanday fan singari mantiq haqiqatga erishishga qarab yo'naltirilgan. To'g'ri xulosalash malakasi johil kishida ham bo'lishi mumkin. To'g'ri xulosalash haqiqatga erishishning zaruriy qismi hisoblanadi. Bu jarayonda mantiqning ishtiroki tabiiyki fan doirasini muayyan darajada kengaytiradi. Matematik amallar amaliyotga qo'llanilganda foyda keltirgani singari mantiq qonun-qoidalarini ham muhokama yuritishda asqotadi.

Xulosa chiqarish, ayniqsa, deduktiv xulosa chiqarishdan foydalanishning ahamiyati haqida gapirar ekanmiz, shuni unutmashimiz lozimki, mantiqni o'rganmasdan turib ham muhokamani to'g'ri qurish mumkin. Lekin mantiq qonun-qoidalaridan ongli ravishda o'z o'rnida unumli foydalanish bilish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi hamda haqiqatga erishishimizni osonlashtiradi.

Lekin mantiq qurilgan muhokamaning foydaliligiga e'tiborni qaratmaydi va uni kafolatlamaydi ham. Foydalilik qadriyatlar to'g'risidagi metafizik muhokamalarda o'rganilishi mumkin. Shunday qilib, mantiq metodi muhokama yuritishning intellektual instrumentlarini takomillashtiradi, lekin shuni ham unutmashimiz zarurki, mazkur instrumentlar ratsional va ijodiy tafakkur yuritishning zaruriy shart-sharoitini tashkil etadi, xolos¹.

Formal mantiqning matematika bilan bog'liqligi yaxshi ma'lum. Buni matematik mantiq noklassik mantiqning turli yo'nalishlari mavjudligi tasdiqlaydi. Shuningdek, uni formal mantiqning Qadimgi davrda grammatika, matematika bilan uzviy bog'liq holda shakllangani, ularning ko'p umumiy xususiyatlarga egaligi ham ko'rsatadi. Matematika predmetlarni "hisoblash" va "chizish", grammatika ularni o'z "nomi" bilan atash va gaplarni to'g'ri qurish, mantiq gap (til ifodasi) orqali bildirilgan mulohazalarni aniqlashtiradi va to'g'ri xulosa chiqarishga o'rgatadi. Predmet haqida fikr bildirish uchun inson uning qaysi sinfga mansubligi, bu sinfni qanday va qancha predmetlar hosil qilishi (arifmetikaning vazifasi), ularga qanday nom berilishi (grammatika vazifasi) va ular to'g'risidagi mulohazalar, xulosalar qanday qurilishi (mantiq vazifasi) to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak.

Bu fanlarga xos umumiy xususiyat shundaki, ularning qonun-qoidalarini alohida olingan predmet va hodisalar tabiatini tushuntirish bilan bevosita bog'liq emas. Masalan, 4 soni 4 kg go'shtni ham, 4 dona olmani ham, 4 so'mni ham ifoda qilish uchun qo'llaniladi. Xuddi shuningdek, grammatika qoidalarini unga mos har qanday gap orqali, mantiq qonun-qoidalarini ular amal qiladigan har qanday fikr shakli yordamida ifoda etish mumkin.

Matematika, grammatika, mantiq ziyrak aql, kuchli tafakkurni shakllantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, matematik tafakkuri kuchli bo'lgan kishining aqli ham o'tkir, fikrini tilda aniq, izchil ifoda qilgan kishining mantiqiy tafakkuri ham mustahkamdir.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, matematika, grammatika, mantiq taxminan bir vaqtda – eramizgacha bo'lgan IV asrda qadimgi Gretsiyada, vujudga kelgan. U davrda Gretsiyada ettita mustaqil ilm sohalari ta'limning ikkita siklini (guruhini) tashkil etgan: "uchlik"ka grammatika, ritorika va dialektika, "to'rtlik"ka – arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa kiritilgan.

Grammatika til haqidagi fan bo'lib, so'zlar va gaplar qurilishini o'rganadi. U ikkita qismdan: morfologiya (shakl) – so'zlarni hosil qiluvchi til birliklarini qo'shish to'g'risidagi ta'limot va sintaksis (tartib, qurish) – gapda so'zlarning qo'shilishi to'g'risidagi ta'limotlardan tashkil topgan.

¹ Morri s R. Cohen Ernest Nagelan introduction to logic and scientific method. New York, 2007. P.54.

Matematika, dastlab, ikki qismdan: arifmetika (son) – butun va kasr sonlar xususiyati va ular ustidagi amallarni o‘rganuvchi fan va geometriya (yer o‘lchash) – fazodagi munosabatlar va shakllarni o‘rganuvchi ilm turidan tashkil topgan.

Qadimgi grek muallimlari grammatikani so‘zlashga, dialektikani haqiqatni aniqlashga, ritorikani nutqni bezashga, musiqani kuylashga, arifmetikani hisoblashga, geometriya’ni o‘lchashga, astronomiya’ni yoritgichlarni tadqiq etishga o‘rgatadi deb hisoblashgan.

Mantiqning grammatika bilan aloqasi til va tafakkur(aql)ning uzviy bog‘liqligi bilan belgilanadi. Bu ikki hodisa biri ikkinchisiz mavjud bo‘la olmaydi: til belgisi (uni grammatika o‘rganadi) ma’no-mazmunga ega bo‘lsagina (uni mantiq o‘rganadi), ahamiyatlidir va mavjuddir; o‘z navbatida, fikr, uning ma’nosi faqat til ifodalari (so‘z, gap) orqali yuzaga chiqqandagina, reallashgandagina muloqot obyektiga aylanadi.

Mantiq va grammatikaning o‘zaro bog‘lanishi to‘g‘risida M.Koen va E.Nagellar mulohazalariga murojaat qilamiz. Ularga ko‘ra, fikrda ifoda qilinayotgan obyekt hamma vaqt ham unda chin fikr ko‘rinishida aks etmasligi mumkin. Uning sababi shundaki, fikrning chinligi muayyan darajada uni aks ettirayotgan til ifodasiga bog‘liq. Bu holat mantiqning lingvistika bilan aloqador ekanligini ko‘rsatadi. Mantiq mulohazalar implikasiyasi bilan ish ko‘rar ekan, u bevosita fizikaviy yoki tarixiy hodisalar bilan bog‘liq emas. U faqat so‘zlar bilan ish ko‘radi. Va ana shuning uchun ham asosiy e’tiborini so‘zning ma’no-mazmuniga qaratadi. Bunday bo‘lishi tabiiy holdir. “Mantiq” so‘zining etimologiyasi ham mazkur mulohazani tasdiqlaydi. Buyuk ingliz faylasufi Gobbnsning ta’kidlashicha, mantiq “umumiy nomlarni va so‘zlarni hisoblash (ya’ni qo‘shish va ayirish) to‘g‘risidagi fandır”. Bunda biz so‘zlar va muayyan turdagi simvollarni mantiq uchun zarur deb hisoblashimiz bilan bir qatorda, ularni almashtirib yuborishimiz mumkin emas. Biz predmet nomlarini o‘zgartirishimiz mumkin, bu ko‘p hollarda bir tildan ikkinchi tilga o‘tayotganimizda sodir bo‘ladi, lekin u mazkur so‘zlarning, nomlarning mantiqiy aloqasiga ta’sir etmaydi. Biz yuritayotgan muhokamaning to‘g‘riligi, asosli bo‘lishi tildan qanday foydalanayotganimizga bog‘liq. Bu esa so‘zlarning qanday tartibda bog‘lanishiga bog‘liq. Mantiq fizika yoki boshqa fanlar singari umum qabul qilingan ijtimoiy faktdan kelib chiqadi. Shuning uchun ham har bir so‘z muayyan obyektning xususiyatlarini o‘z ma’no-mazmunida aks ettiradi. Leksikografiyasida qayd etadi. Masalan, Yermi va Lindeman isbotining asoslanganligi ratsional sonlar bilan tugal shaklda aniq ifodalana olmaydi.

Mantiqni so‘zlar va hatto ularning ma’nosini o‘rganuvchi fan deb bo‘lmaydi. Uning diqqat markazida mulohazalar implikasiyasi turadi. Lekin shunga qaramasdan, mantiq baribir grammatika bilan uzviy bog‘liq. Aristotel, Duns Skot va Ch.S.Pirslar hamma vaqt ham grammatika va mantiqning chegarasini aniq ko‘rsatgan emas. Yuqorida aytganimizdek, mantiq so‘zlarni ularning muayyan ma’noga ega bo‘lishi faktidan kelib chiqib tadqiq etadi. So‘zlarning ma’nosini aniq tasavvur qilish mulohazalarimizning chin bo‘lishi uchun zarur omil hisoblanadi.

Mantiq so‘zlarni mulohaza qurishning zaruriy elementlari va vositalari deb biladi. Va, bu xulosa chiqarishda xatoga yo‘l qo‘ymaslikka imkon beradi¹.

Mazkur mualliflar mantiq va psixologiya munosabatiga e’tibor qaratishib, bu fanlarning predmetiga murojaat qilishadi va ta’kidlashadiki, an’anaga ko‘ra, mantiq tafakkur qonunlari haqidagi fan deb ta’riflanadi. Bu ta’rif o‘zining tarixiy ildizlari bilan mantiq va psixologiya hali alohida ilm sohalarini sifatida ajratilmagan davrga borib taqaladi. Lekin hozirda tafakkur qonunlari yoki usullarini tadqiq etish muayyan darajada psixologik omillarni hisobga olishni taqozo etishini hech kim shubha ostiga olmaydi.

Mulohaza yuritish individlar tomonidan amalga oshirilgani uchun uning natijasi shaxsning psixologik holatiga ham bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli mantiqda, ayniqsa, xulosa chiqarish va isbotlash amallarida psixologik omillarning hisobga olinishi zarur.

¹ Qarang: Morris R. Cohen, Ernest Nagellan introduction to logic and scientific method. New York, 2007. P.50-51.

Mantiqiy asoslash qoidalari, umuman olganda, empirik fan hisoblangan psixologiya doirasida o'rganilmaydi. Lekin psixologiya'ni o'rganish logikada kompetentlik qobiliyatini kuchaytirishga imkon beradi, chunki hech bir bilim psixologiya singari mantiqiy nazariya'ni xato va anglashilmagan psixologik asoslardan soqit qila olmaydi¹.

Mantiqning matematika bilan bo'lgan munosabati uning hozirgi ko'rinishi – simvolik mantiqda hamda matematikaning muhim sohalaridan biri hisoblangan matematik mantiqda (uni ba'zan mantiqning alohida bir yo'nalishi deb ham hisoblashadi) yaqqol ifodasini topgan. Simvolika, ya'ni harfiy ifodalar, ramziy belgilarning fikrlarni ifodalashda keng qo'llanilishi, ular bilan amallar olib borib borishida matematik usullardan foydalanishi hozirgi mantiqning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Simvolika fikrning strukturasi, qurilish shakli, formasini tadqiq etishning muhim vositasi hisoblanadi. Ana shuning uchun ham to'g'ri tafakkur shakllari (formalari) va qonunlarini o'rganuvchi ilmni, ta'limotni hozirda formal (forma, ya'ni shakl) mantiq deb hisoblashadi. Bu Aristotel asos solgan fanning hozirgi nomlaridan biridir (boshqa hollarda simvolik mantiq, umumiy mantiq klassik mantiq nomlarini qo'llashadi). Qayd etilgan holat mantiq ilmining rivojida uning predmetini aniqlashtirish, asosiy tushuncha, qonun, usullarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etgan.

M.Koen va E.Nagellarning mantiqning fizika bilan bo'lgan bog'lanishlari to'g'risidagi mulohazalari ham diqqatga sazovordir. Ular fikricha, mantiq xuddi lingvistika va psixologiya bilan almashtirilmagani singari fizika bilan ham tenglashtirilishi mumkin emas. Mantiq o'rganadigan mulohazalar borliqning nafaqat ayrim sohalariga, balki barcha sohalariga, shu jumladan, ong sohasiga ham taalluqli bo'ladi. Shuning uchun ham uni fizika bilan qiyoslash shartli ravishdagina bo'lishi mumkin. Fizika qurilayotgan mulohazalarning obyektini aniqlash tasavvur qilishga imkon beradi. Mana shu jihatidan fizika moddiy hodisalar to'g'risida mantiqan fikr yuritish uchun qulay shart-sharoit yaratadi, deb aytishimiz mumkin.

MANTIQNI O'RGANISHNING AHAMIYATI

Bir qarashda aqliy mushohada oddiy mantiqiy ishga o'xshab ko'rinadi. Xususan, mantiqni maxsus o'rganmagan kishilar ba'zan qiziqarli fikrlarni bildirishadi, ba'zi olimlarga qaraganda hayotga tezroq moslashadi. Ana shuning uchun ham ba'zan mantiqiy muhokama yuritish hislati insonga tabiatan xos, uni mantiqni o'qitish yo'li bilan tarbiyalash shart emas, degan fikrlar uchrab qoladi. Bunday fikrning xatoligini mutaxassislar o'tkazgan maxsus ilmiy tadqiqotlar natijasi ko'rsatadi. Xususan, bu borada M.Koen va E.Morrislar bildirgan mulohazalar e'tiborga loyiqdir: “Kundalik ishlarimizning ko'pini amalga oshirayotganda odatga ko'ra chin deb hisoblaydigan fikrning haqiqatligi masalasi to'g'risida o'ylab o'tirmaymiz. Biroq o'z fikrimizning chin ekanligiga hamma vaqt ham to'la ishonch hosil qila olmaymiz, chunki atrof-muhitda kutilmaganda o'zgarish sodir bo'lishi yoki o'zimizning o'y-xayolimiz, yo bo'lmasa boshqa kishi fikri ta'sirida ishongan narsamiz chinligi haqida savol qo'yishga majbur bo'lamiz.

Boshqacha aytganda, haqiqatligi o'z-o'zidan ravshan bo'lmagan fikr-mulohazalar mavjud. Agar o'quvchiga ergashib kelgan Sokrat soyasi sug'urta kompaniyasi binosiga kirayotganida undan nima qilmoqchiligini so'rasa, u shunday javob bergan bo'lardi: “Men sug'urta polisi olmoqchiman”. Agar soya uning sababi bilan qiziqib, so'rasa, demak, shunday javob bo'lishi mumkin: “Bir kun men o'laman, shu sababli yaqinlarimni ta'minlashni xohlayman”. Agar Sokrat “bir kun men o'laman” degan mulohaza chin bo'lsa, unda “o'zing ko'rmayapsanmi, axir”, deb ayta olmaydi. Gap shundaki, biz qachon o'lishimizni oldindan bilmaymiz. Lekin biroz o'ylangandan keyin, quyidagicha javob berish mumkin: “Sokrat, barcha tirik mavjudotlar bir kuni o'ladilar, men esa tirik mavjudotman, demak men ham bir kuni o'laman”.

Yuqorida keltirilgan savol-javob mantiqning eng oddiy holatlarda ham kerakligini tasdiqlaydi².

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagelan introduction to logic and scientific method. New York, 2007. P.51.

² Morris R. Cohen, Ernest Nagelan introduction to logic and scientific method. New York, 2007. P.24-25.

Mantiq turli xil asoslarning adekvatligi va asoslovchi kuchi haqidagi masalani tadqiq etuvchi ilm sohasidir. Lekin, an'anaga ko'ra u ko'proq isbotning qanday qismlardan tashkil topishini o'rganadi. Ya'ni to'la va rad etib bo'lmaydigan asoslarni keltirishni talab qiladi. Ba'zan biz bunday asoslarning qisman bo'lishini ham kuzatamiz. Bunday hollarda xulosa muayyan darajada ehtimoliy xarakterga ega bo'ladi¹.

Demak, barcha kishilar fikrlaydilar, lekin tafakkurning qanday amalga oshishini hamma vaqt ham tushunib yetmaydilar. Xalq orasidan chiqqan, yuksak mantiqiy fikrlash madaniyatiga ega, bilishning mantiqiy usullaridan ongli ravishda foydalanadigan buyuk olimlar, mutafakkirlar, konstruktorlar ijodi natijalari, oddiy kishilarning kundalik tajriba asosida bildiradigan mulohazalari, hosil qiladigan xulosalaridan (ular chin bo'lgan taqdirda ham) farqli o'laroq, ilmiy asosga ega tushunchalar, mulohazalar, farazlar, g'oyalar, ularning nazariy tizimi ko'rinishida yuzaga chiqadi, turli masalalar yyechimini gavdalandiruvchi loyihalarda o'z aksini topadi va butun insoniyat mulkiga aylanadi. Al-Xorazmiy yaratgan hisoblash usullari, ilk bor Beruniy ilgari surgan va keyinchalik Kopernik asoslagan geliotsentrik g'oya, Gippokrat, ar-Roziy, Ibn Sinolar ishlab chiqqan tashhis qo'yish va davolash usullari, al-Farg'oniy, Mirzo Ulug'beklarning astronomiyaga oid kashfiyotlari va boshqalar buning yaqqol ifodasidir.

Tafakkur shakllari va qonunlarini o'rganish, ulardan ongli ravishda foydalanish fikrlash madaniyatini o'stiradi, xususan, fikrni to'g'ri qurish malakasini rivojlantiradi; bahs yuritishda o'zining va boshqalarning fikriga tanqidiy munosabatda bo'lishiga, suhbatdoshining mulohazalaridagi xatolarni ochib tashlashga yordam beradi.

Muhokamani to'g'ri qurishga, formal ziddiyatlar, xatolarga yo'l qo'ymaslikka erishish, aytish mumkinki, o'ziga xos san'at – mantiq san'ati hisoblanadi. Bu san'atning nazariy asoslarini chuqur egallagan kishigina uning imkoniyatlarini amaliy muhokama yuritishda namoyish qila oladilar. Bu o'rinda buyuk mutafakkir Forobiyning mantiq ilmining ahamiyati haqida bildirgan quyidagi fikrlarining alohida e'tiborga loyiq ekanligini ta'kidlash zarur. U shunday yozadi: "Bizning maqsadimiz aqlni, xatoga yo'l qo'yish mumkin bo'lgan barcha hollarda, to'g'ri tafakkurga yetaklaydigan, uning yordamida har safar xulosa chiqarayotganda adashishga qarshi ehtiyot choralarini ko'rsatadigan san'atni – mantiq san'atini o'rganishdir. Uning asosiy qonun-qoidalarining aqlga bo'lgan munosabati grammatika san'ati qoidalarining tilga bo'lgan munosabatiga o'xshash; xuddi grammatika kishilarning tilini to'g'rilash ehtiyoji sababli yaratilgani, unga xizmat qilishi zarur bo'lgani singari, mantiq ham tafakkur jarayonini yaxshi amalga oshirish maqsadida xatoga yo'l qo'yish mumkin bo'lgan barcha hollarda aqlni to'g'irlab turadi"².

To'g'ri fikrlashning mantiqiy shakllari va qonunlari insonning bilish va amaliy faoliyatining barcha sohalarida qo'llaniladigan universal metodologik vositalardir. Fan sifatida formal mantiq muhokamani to'g'ri qurishga xos umummantiqiy qonuniyatlarni o'rnatish, ilmiy tadqiqot medodlarini ishlab chiqishga xizmat qiladi, murakkab mantiqiy muammolarni qo'yish va yyechish vositalarini beradi. Bunday vositalar, odatda, fan uchun ilmiy nazariya'ning strukturasini shakllantirishda, unda ishlatiladigan formalizmning mohiyatini tushuntirib berishda, formal ziddiyatlar bo'lsa, ularni aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Mantiqni o'rganish mantiqiy tafakkur madaniyatini shakllantirish va o'stirishning samarali vositasidir. Mantiq to'g'ri muhokama yuritish usullarini nafaqat ishlab chiqadi, balki ularni sistemaga ham soladi, muhokamada yo'l qo'yiladigan tipik xatolarni aniqlaydi va tartibga soladi. U fikrlarni aniq ifodalash vositalarini taqdim etadi. Busiz ta'limdan tortib, ilmiy tadqiqot ishlarigacha bo'lgan fikrlash faoliyati kam samara beradi.

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagelan introduction to logic and scientific method. New York, 2007. P.25-30.

² Аль-Фараби. Вводный трактат в логику / Естественно-научные трактаты. –Алма-Ата, 1987. –С.435.

Uning ta'lim sohasidagi vazifalari ham jiddiydir. O'quv jarayonining samaradorligi ma'lum bir darajada ishlatiladigan tushunchalarning, terminlarning aniq bo'lishiga, muammolarning mantiqan to'g'ri qo'yilishi va hal qilinishiga, mavjud gipotezalar strukturasi to'g'ri tahlil qila olishga, argumentlash qoidalaridan to'g'ri foydalanishga bog'liq.

Fan uchun formal mantiq murakkab muammolarni yyechish vositasini beradi. Bunday vositalar, odatda, ilmiy nazariya'ning strukturasi o'rganishda, unda ishlatiladigan formalizmning mohiyatini tushuntirib berishda, formal ziddiyatlar bo'lsa, ularni aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi vaqtda dunyo miqyosida geosiyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy axborot-kommunikatsiya sohalarida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'layotgan, g'oyaviy kurash keskin tus olayotgan, globallashuv jarayonining mafkuraviy ta'sir o'tkazish quroliga aylanayotgan, axborot xavfsizligi masalasining dolzarbligi ortayotgan sharoitda sog'lom tafakkur, to'g'ri fikrlash muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, yoshlarda ularning ongiga singdirilmoqchi bo'lgan turli ko'rinishdagi buzg'unchi g'oyalarning mazmun-mohiyati, maqsadini o'z vaqtida anglash qobiliyatini mustahkamlash, mafkuraviy immunitetini kuchaytirish, fikrga qarshi fikr, g'oyaga qarshi g'oya bilan kurashish, jaholatni ma'rifat bilan yengish malakalarini rivojlantirishda mantiqiy fikrlash shakllari, qonun-qoidalarini bilish, ulardan oqilona foydalanish yaxshi samara beradi. Buning ahamiyatini birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov qiyoslash asosida sodda va lo'nda qilib quyidagicha tushuntirgan edi: davlat chegaralarining daxlsizligini saqlash uchun harbiy kuch-qudrat, qurolli kuchlar qanchalik zarur bo'lsa, yosh avlod ma'naviy dunyosining daxlsizligini saqlash uchun yuksak aql-idrok va mantiqiy tafakkur kuchidan qurol sifatida foydalaniladigan ma'naviy tarbiya shunchalik zarur¹.

Mantiq qonun-qoidalarini bilish davlat xavfsizligi organlari xodimlari uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, harbiy xizmatdagi komandirlar uchun harbiy bo'linmalarda intizomni saqlashda, xizmatdagi yoshlarning jangovorlik ruhini kuchaytirishda, vatanparvarlik tuyg'usini o'stirishda hamda harbiy mashqlar va harbiy harakatlar davomida vaziyatni to'g'ri baholash, ishonchli xulosa chiqarish, qat'iy qarorga kelishda chuqur o'ylash, mantiqiy fikrlash muhim rol o'ynaydi.

Mantiqiy tafakkur shakllari, usullarini yaxshi o'zlashtirish huquqiy ta'lim va huquq amaliyotining ajralmas qismidir. Bu huquq-tartibot xodimining kasbiy faoliyati xususiyatlari: huquqbuzarlik holatlarini o'rganishda ta'riflash va tasniflash, argumentlash va rad etish kabi mantiqiy usullardan doimiy ravishda foydalanishi bilan belgilanadi.

Mantiqni bilish sud versiyalarini qurishda, jinoyatlarni har tomonlama tekshiruv rejalarini tuzishda, operativ harakatlar tizimini ishlab chiqishda, rasmiy hujjatlarni: jinoyat sodir bo'lgan joyni ko'rib chiqish va so'rovlar, ayblovchi xulosalar, mulohazalar va qarorlar, bildirishnomalar va shu kabi protokollarini shakllantirishda yordam beradi.

Malakali huquqshunoslar har doim mantiqni bilishlarini amalda namoyish qilib kelganlar. Masalan, iqtidorli advokat ayblovchining muhokama yuritishidagi xatoni payqab, uning qanday xatoga yo'l qo'rganini, bunday xatoning mantiqda ko'rib chiqilishi va qanday nomlanishini aytib berib, keltirgan asoslari bilan sud majlisi ishtirokchilarini, shu jumladan, mantiqni o'qimaganlarni ham qoyil qoldirgan.

Keyingi paytda vujudga kelgan normalar mantiq'i huquqning ko'p masalalarini soddalashtirishga, masalan, kodekslar va normativ aktlardagi ziddiyatlarni oson topishga, berilgan norma boshqa normalardan mantiqan kelib chiqadimi va uning normativ aktga kiritilishiga ehtiyoj bormi, yangidan qabul qilingan normativ akt avval qabul qilingan normativ aktlarni ortiqcha qilib qo'ymaydimi yoki uni to'ldiradimi va boshqa shu kabi savollar qo'yib, javob izlashga, ularni aniqlashtirishga imkon beradi.

Yuqori darajadagi mantiqiy madaniyat rahbar lavozimini egallab turgan kishilar uchun juda zarur. Xizmatga doir yig'ilishlarda rahbar diskussiya'ni tashkil etuvchi, bahs-munozara

¹ Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. –Б.115-116.

hakami rolini bajaradi. Argumentlash va tanqid qilish qoidalarini, bahsda qo'llash mumkin va mumkin bo'lmagan usullarni bilish unga diskussiya'ni haqiqatga erishishga qarab yo'naltirishga yordam beradi.

Rahbarning xizmat vazifalaridan biri boshqaruv bo'yicha qarorlar ishlab chiqish va qabul qilishdir. Mantiqdan xabardorlik rahbarga qarorning ishlab chiqilishi uchun asos bo'lgan omillarni, qarorda xulosa tarzida ifodalangan fikrning qanday hosil qilinganini tushuntirishga, boshqacha aytganda, "qaror qabul qilish mantig'ini" tushuntirishga va shu tariqa, xodimlarning unga bo'lgan ishonchining paydo bo'lishi, amaliyotga joriy qilishning zarurligini tushunib yetishiga olib keladi.

Formal mantiq metodlari tafakkur jarayonini modellashtirish, fikrlovchi qurilmalar-robotlarni yaratish, kompyuterlar uchun dasturlar tayyorlash, turli obyektlarning matematik modellarini yaratish, axborot texnologiyalari, kommunikatsiya vositalarini mukammallashtirish kabi ishlarda keng qo'llaniladi. Bu holat ularning zamonaviy funksiyalarining ham yetarlicha ekanligini ko'rsatadi.

Mantiq fanining ilmiy ishonch-e'tiqodning shakllanishida tutgan o'rni

Faktlar va boshqa dalillarga taya'ni b yuritiladigan fikr yuksak ishontirish kuchiga ega bo'ladi, kishilarda ishonch-e'tiqodni mustahkamlaydi. Bilishning maqsadi ilmiy asosga ega bo'lgan e'tiqodni yaratishdan iborat. Ana shuning uchun ham yoshlarda ilmiy asosga ega ishonch-e'tiqodni yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Argumentlash ishonch-e'tiqodni shakllantirish vositasidir. Ishonch-e'tiqod esa, insonning komillik mezonlaridan biri hisoblanadi.

Ishonch-e'tiqod – bu kishillarning xulq-atvori va xatti-harakatini belgilab beradigan qarashlari va tasavvurlaridir.

Vatanimizning gullab-yashnashi, barqaror rivojlanishi ma'lum bir darajada yoshlarning chuqur bilimga, mustahkam ishonch-e'tiqodga va, umuman, komil inson bo'lishlariga bog'liq. Bu haqda birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov shunday deb ta'kidlagan: "Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikr oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'la oladigan, bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz. Ongli, bilimli odamlarni oldi-qochdi gaplar bilan aldab bo'lmaydi. U har bir narsani aql, mantiq tarozisiga solib ko'radi. O'z fikr-o'yi, xulosasini mantiq asosida qurgan kishi yetuk odam bo'ladi"¹.

Chuqur tahlilga, mantiqqa asoslanmagan bir yoqlama fikr odamlarni chalg'itadi. Faqat bahs-munozara, tahlilga asoslangan to'g'ri xulosalargina haqiqatni bilishga yo'l ochadi.

Bahs, munozara yuritishning, chin fikrlarni isbotlay bilishning, xato fikrlarni rad etishning o'ziga xos qonun-qoidalari mavjud. Bu qoidalarni bilish har bir insonga, shu jumladan, talabalarga chin fikrni xato fikrdan ajrata bilish, to'g'ri tafakkurlash madaniyatini shakllantirish imkonini beradi

Takrorlash uchun savollar

1. Tafakkurning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Tafakkur shakli nima?
3. Tafakkur qonuni nima?
4. Formal mantiq nimani o'rganadi?
5. Formal mantiq tafakkurni o'rganuvchi boshqa fanlar bilan qanday munosabatda?
6. Formal mantiqni o'rganish qanday ahamiyatga ega?

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Асарлар тўплами. 7-жилд. –Т.: "Ўзбекистон", 1999. 134-бет.

7-mavzu. Formal mantiqning asosiy qonunlari (prinsiplari)

To'g'ri fikrlashning shartlari tafakkur qonunlarida o'z ifodasini topgan. Konun predmet va hodisalar o'rtasidagi obyektiv, muhim, zaruriy, muayyan sharoit mavjud bo'lganda takrorlanib turuvchi, nisbatan o'zgarimas bog'lanishlardir. Hamma tabiiy, ijtimoiy va boshqa hodisalar ma'lum qonunlar asosida mavjud bo'ladi va o'zgaradi. Qonunlar barcha hollarda predmetning ichki, zaruriy aloqalarini aks ettirishi va shu jihatidan umumiylikka ega bo'lishi bilan birga, amal qilish sohasi, shakllanish usuli bo'yicha o'zaro tafovutga egadirlar. Xususan, identlik holatida takrorlanib turuvchi tabiiy hodisalar aloqalarini aks ettiruvchi tabiatshunoslik qonunlaridan farqli o'laroq, mantiq qonunlari tafakkurning-aqliy faoliyatning muayyan usullarini, aniqrog'i, muhokama yuritish jarayonida fikrlar aloqalarini ifodalaydi va shuning uchun ham to'g'ri fikrlashni ta'minlashga yo'naltirilgan operatsion yo'riqnomalar ko'rinishida mavjud. Ular insonning ratsional faolligi natijasi tarzida yuzaga chiqadi va muayyan qoidalar, normalar, tavsiyalarda o'z ifodasini topib, eng umumiylik maqomiga ega. Tafakkur qonunlarining maqsadi – haqiqatga eltuvchi qoidalar, tavsiyalar asosini yaratishdan iborat. Ana shunisi bilan ular tabiiy hodisalar aloqalarini aks ettiruvchi qonunlardan farq qiladi.

Tafakkur qonunlari sotsial qonunlar: yuridik aktlar, davlat buyruqlari va shu kabilardan ham farq qiladi. Ular muayyan davrda ma'lum bir ijtimoiy vaziyatni boshqarish uchun yaratilib, tarixiy xarakterga ega. Tafakkur qonunlari esa, ulardan farqli o'laroq, tarixiy, hududiy chegaralarga ega emas. Mantiqiy tafakkur qonunlari tafakkur shakllari kabi umuminsoniydir.

Demak, tafakkurning qonunlari deganda fikrlar(fikr elementlari) o'rtasidagi muhim bog'lanishlarni tushunish kerak. Bu qonunlar fikrlashning to'g'ri amalga oshirishini ta'minlab turadi. Ular hamma kishilarning fikr yuritishida bir xil amal qiladi. Tafakkur qonunlari obyektiv voqealarning inson miyasida uzoq vaqt davomida aks etishi natijasida vujudga kelgan hamda inson ongida qolgan. Tafakkur qonunlariga amal qilish to'g'ri, tushunarli, aniq, izchil, ziddiyatsiz, asoslangan fikr yuritish demakdir. Ular tafakkur shakllari: tushunchalar, mulohazalar, xulosa chiqarishda amal qiladi. Xususan, xulosa chiqarishda asoslar o'rtasidagi hamda asoslar bilan xulosa orasidagi zaruriy bog'lanishlarni ifodalaydi. Mantiq fani tafakkurning quyidagi qonunlarini alohida ajratib o'rganadi.

Ayniyat qonuni. Ayniyat qonuni aqliy mushohada yuritish jarayonida fikrning aniqligini ifodalaydi. Ayniyat qonunini quyidagicha ifodalash mumkin: *ma'lum bir predmet haqida aytilgan aniq bir fikr ayni bir muhokama doirasida, ayni bir vaqtda o'z-o'ziga tengdir.* Uni "A-A dir" formulasi ifodalaydi.

Ayniyat qonuni simvolik mantiqda, ya'ni mulohazalar mantig'i va predikatlar mantig'ida o'ziga xos ko'rinishga ega.

Mulohazalar mantig'ida $a \rightarrow a$ va $a \leftrightarrow a$. (Bunda, a – har qanday fikrni ifodalovchi belgi, \rightarrow implikasiya belgisi, \leftrightarrow ekvivalentlik belgisi.) Predikatlar mantig'ida $(x(R(x) \rightarrow R(x)))$. Bu ifoda quyidagicha o'qiladi: har qanday X uchun, agar X R belgiga ega bo'lsa, X shu belgiga ega, degan fikr to'g'ri bo'ladi.

Mazkur qonun o'zining obyektiv asosiga ega. Borliqdagi predmet va hodisalar harakatda, rivojlanishda bo'lib, doimo o'zgarib turishiga qaramay, ularda nisbiy barqarorlik mavjud. Xususan, ular bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turishiga qaramay, muayyan vaqt davomida sifatini saqlab qoladi, o'sha "predmetlik" yoki "hodisalik" holatidan chiqib qolmaydi, Masalan, ilgari bizga tanish bo'lgan odamni ma'lum vaqt o'tgandan so'ng ko'rsak, anchagina o'zgarib qolishiga qaramay, uni tanib olishimiz mumkin. Nisbiy barqarorlik tufayli tabiat va jamiyatdagi predmetlar va hodisalar bir-biri bilan aralashib ketmaydi, shu sababli ularning inson ongidagi in'ikosi ham aniq bo'ladi va odamlar muhokama predmetini aniq ifodalash imkoniyatiga ega bo'lishadi hamda fikrlash jarayonida bir nechta ma'noli so'zlarni, iboralarni aynanlashtirmaslikka harakat qilishadi.

Ayniyat qonuni bilish subyekti oldiga bir qancha talablarni qo'yadi.

1-talab. Muayyan predmet to'g'risida muhokama yuritish jarayonida muhokama predmetining fikriy mazmuni saqlanishi lozim. Masalan, termin xulosa chiqarishning asosida qanday ma'noda ishlatilgan bo'lsa, chiqarilgan xulosada ham shu ma'noda bo'lishi kerak, ya'ni termin asos va xulosada aynan bir xil bo'lishi kerak. "Olim – ijodkor. Salimov – olim. Demak, Salimov – ijodkor" misolida "ijodkor" termini asos va xulosada aynan bir ma'noda bo'lib, ayniyat qonuni talabi saqlangan. "Maktab – o'quv dargohi. T.N.Dolimov – maktab yaratgan olim. Demak, T.N.Dolimov – o'quv dargohi yaratgan" misolida "maktab" termini aynan bir ma'noda emas, xususan, brinchi asosda o'quv dargohi ma'nosida, keyingi asosda ilmiy maktab ma'nosida qo'llanilgan; ana shuning uchun ham noto'g'ri xulosa chiqqan.

2-talab. Terminda (so'zda, ifodada) fikr aniqligiga erishish lozim. Bu talabga binoan, asoslarda ishlatilayotgan har bir termin ma'nosi aniq, to'g'ri ta'riflangan bo'lishi kerak. Ta'rifning to'g'ri bo'lishi noma'lumning (masalan, "A"ning) ma'nosini ma'lum bo'lgan narsa (masalan, "B") orqali tushuntirishni taqozo etadi, ya'ni "A"-"B"dir der ekanmiz, ularning aynanligini o'rnatishimiz kerak. Masalan, uchburchakni (A) geometrik shakl (B) sifatida ta'riflasak, xatoga yo'l qo'ygan bo'lamiz, chunki "B" ning ma'nosi kengroq (uchburchakdan boshqa geometrik shakllar ham, masalan, romb, kvadrat va shu kabilar bor), ya'ni ularning ma'nolarida aynanlik yo'q. Aynanlik bo'lishi uchun "B"ni tekislikda uchta o'zaro kesishadigan, burchaklari yig'indisi 180 gradusga teng geometrik shakl sifatida tushunishimiz kerak.

3-talab. Formal va mazmun jihatidan aynanlikni farqlash lozim. Yuqorida keltirilgan ikki misolning formal asoslari aynandir (bir xil mantiqiy strukturaga ega), lekin ularning mazmuniy asoslari aynanlikka ega emas, ya'ni ular turlicha ma'no-mazmunga ega.

4-talab. Kommunikatsiya jarayonida so'zlarning aynanligi va tafovuti o'rnatilishi lozim. Bunda gap omonimlar, sinonimlar va polisemiya to'g'risida bormoqda. Xususan, omonimlardan (bir tovush shakliga, ammo turli ma'nolarga ega so'zlardan) noto'g'ri foydalanish ularni haqsiz ravishda aynanlashtirishga olib kelishi mumkin. Masalan, "O't" so'zi olovni, o'simlik turini, organizm a'zosini, fe'lni (masalan, yuqoriga o't) ifodalaydi. Agar bu so'zning ma'nolari farqlanmasdan ishlatilsa, muhokamada xatoga yo'l qo'yiladi. Masalan, "O't–o'simlik. Inson organizmi a'zolaridan biri – o't. Demak, inson a'zolaridan biri–o'simlik" desak, xato bo'ladi.

Xuddi shunday xatoga sinonimlarni noto'g'ri ishlatganda (sinonimlar-tovushlari, aytilishi har xil, lekin ma'nosi bo'yicha o'xshash so'zlar, masalan, aft, chehra, yuz) va polisemiya bilan noto'g'ri foydalanganda (polisemiya-birorta so'zning ko'p ma'noligi) yo'l qo'yiladi.

Shunday qilib, mavjud termin, tushunchalardan foydalanar ekanmiz yoki yangilarini yaratar ekanmiz, ayniyat qonuniga muvofiq, muhokamamiz davomida qo'llayotgan terminlar, so'zlarning o'z-o'ziga aynanligini, mazmunidagi aniqlikni saqlab qolishimiz kerak. Aks holda, fikr yuritishda turli mantiqiy xatolar kelib chaqishi mumkin.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, ayniyat qonuni predmet va hodisalar-ning nisbiy barqarorligini ifodalaydi, lekin bu qonunga rioya qilish terminlar, tushunchalarni butunlay o'zgartirmasdan qo'llash kerak degan ma'noni anglatmaydi. Bilish taraqqiyoti davomida predmetlar, hodisalar rivojiga mos ravishda ular haqidagi bilimlarimiz ham taraqqiy etib boradi. Shuning uchun ham terminlar, tushunchalarning mazmuni predmet va hodisalarni to'laroq bilib borishimiz bilan o'zgarib, boyib boradi. Ayniyat qonuni buni rad qilmaydi, aksincha, uni hisobga olgan holda har qanday muhokamani formal jihatdan to'g'ri qurishni ta'minlashga xizmat qiladi.

Nozidlik qonuni. Kishilar o'z faoliyatida predmet va hodisalar bir vaqtda, bir sharoitda biror xususiyatga ham ega bo'lishi, ham ega bo'lmasligi mumkin emasligini bilganlar. Bu hodisa bilimimizda nozidlik qonuni sifatida mustahkamlanib qolgan. Nozidlik qonuni tafakkurning ziddiyatsiz hamda izchil bo'lishini ta'minlaydi. Nozidlik qonunini quyidagicha ifodalash mumkin: *Ayni bir predmet haqida aytilgan ikki o'zaro bir-birini istisno qiluvchi (qarama-qarshi yoki zid) fikr bir vaqtda va bir nisbatda birdaniga chin bo'lishi*

mumkin emas, hech bo'lmaganda ulardan biri xatodir. Uni qisqa holda ham ifodalash mumkin: *muayyan mulohaza va uning inkori birga chin bo'lishi mumkin emas* Bu qonun "A ham B, ham B emas bo'la olmaydi" formulasi orqali beriladi.

Nozidlik qonuni o'zaro bir-birini istisno qiluvchi mulohazalar - zid va qarama-qarshi mulohazalarga nisbatan qo'llaniladi. Zid mulohazalardan birining xatoligidan ikkinchisining chinligi kelib chiqadi. Masalan, "O'zR Milliy xavfsizlik xizmatining barcha xodimlari – ofitserlar" va "O'zR Milliy xavfsizlik xizmatining ba'zi xodimlari – ofitser emas" mulohazalari o'zaro zidlik munosabatida bo'lib, ulardan birinchisi xato va undan ikkinchisining chinligi kelib chiqadi. Qarama-qarshi mulohazalardan birining xatoligidan ikkinchisining chinligi kelib chiqmaydi. Masalan, "O'zR Milliy xavfsizlik xizmatining barcha xodimlari – ofitserlar" va "O'zR milliy xavfsizlik xizmatining hech bir xodimi – ofitser emas" mulohazalarining ikkalasi ham xato. Bu munosabatdagi mulohazalarning hech bo'lmaganda bittasi xato, ba'zan, yuqoridagi misoldagidek, ikkalasi ham xato bo'lishi mumkin.

Nozidlik qonuni bilishning barcha turlari va bosqichlarida amal qiladi. Bu qonun talabiga binoan fikr mantiqiy ziddiyatlardan xoli bo'lishi kerak. Mantiqiy ziddiyat uchta strukturaviy elementdan tashkil topadi: mulohaza, uning inkori va ularning chin-xatoligi ko'rsatkichi. Bunday ziddiyatning formulasini quyidagi ko'rinishda berish mumkin: A va A emas, bunda A – mulohaza, A emas – A ning inkori, bog'lovchi "va" – tasdiqlovchi mulohaza va uning inkorining o'zaro munosabatidagi chin-xatoligi ko'rsatkichi.

Nozidlik qonuni ham bilish subyektini oldiga bir qancha talablarni qo'yadi:

1-talabga muvofiq bir muhokama, xulosa chiqarish, bir muloqot strukturasiida bir-birini istisno qiluvchi mulohazalar bo'lmasligi kerak.

2-talab nozidlikni muhokamaning mantiqiyliги mezoni sifatida belgilaydi.

3-talab muhokamada foydalanilayotgan mulohazalarning chinlik tavsifini berishga undaydi.

4-talab muhokama strukturasiida ko'rinib turgan va yashirin ziddiyatlarni aniqlash zarurligini bildiradi. Shu maqsadda ayniyat qonuni va uning talablariga taya'ni bo'zaro aynan bo'lgan mulohazalar aniqlanadi. Aynan bir xil mulohazalar o'zaro bir-birini istisno qilmaydi.

5-talab real va soxta ziddiyatlarni farqlashni ta'kidlaydi. Ziddiyatning universal modeli – bu A va A emas bir munosabatda olingan bir obyekt. Aks holda real mantiqiy ziddiyat emas, soxta ziddiyatga duch kelamiz. Masalan, "Kursant Ozodov – a'lochi" va "Kursant Ozodov – qarzdorlar qatorida" deb aytganimizda familiyadosh bo'lgan turli kursantlarni nazarda tutayotgan bo'lsak, ziddiyatga yo'l qo'ymaymiz. Real va soxta ziddiyatlarni farqlash uchun ayniyat qonunining $A=A$ sxemasi bo'yicha obyektlarni aynanlashtirishdan foydalaniladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ziddiyatlarning bir qancha turi mavjud. Yuqorida biz mantiqiy ziddiyatlarni ko'rib chiqdik. *Mantiqiy ziddiyatlar* bir kontekstda o'zaro bir-birini istisno qiluvchi ziddiyatlardir. Mantiqiy ziddiyatlarni predmetlar va hodisalarda, shu jumladan, bilish hodisalarida mavjud bo'lgan obyektiv xarakterga ega *dialektik ziddiyatlardan* farq qilish kerak. Birinchisi mantiq qonunlarini buzish natijasida kelib chiqadigan ziddiyatlar bo'lsa, ikkinchisi predmet va hodisalar, xususan, bilimlar taraqqiyotining ichki manbaini tashkil qiladigan ziddiyatlardir. Mavjud g'oya yoki nazariya bilan yangi o'rnatilgan fakt o'rtasidagi ziddiyat ana shunday ziddiyatlar sirasiga kiradi. Masalan, elektronning mavjudligi faktining o'rnatilishi qadimgi grek atomizmidagi atomning bo'linmas zarracha ekanligi to'g'risidagi g'oyaga zid edi, lekin bu ziddiyat atom haqidagi tasavvurlarimizni rivojlantirdi va hozirgi elementar zarrachalar nazariyasining shakllanishini boshlab berdi.

Mantiqda *paradoks-ziddiyat* ham ajratiladi. Bertran Rasselning sartaresh to'g'risidagi paradoksini misol qilib keltirish mumkin. Unda harbiy qismdagi barcha erkaklar soqolini o'zi olmasligi, faqat sartareshga - u ham harbiy xizmatchi – oldirishi kerakligi to'g'risidagi buyruqdan, sartaresh soqolini kimga oldirishi kerak, degan savol kelib chiqadi va unga javob yo'q. Paradoks masalasini argumentlashga bag'ishlangan bobda batafsil ko'ib chiqamiz.

Uchinchi istisno qonuni. Uchinchi istisno qonuni ziddiyat qonuni bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, u ikki o‘zaro zid fikrning munosabatini ifodalaydi. Bilish jarayonini biz, odatda, fikrimizda olamdagi predmet va hodisalar, ularning muayyan xususiyatlarining yo mavjud, yo mavjud emasligi faktini o‘rnatishdan boshlaymiz va keyin uning tabiatini o‘rganishga kirishamiz. Bu tafakkurimizda Uchinchi istisno qonuni sifatida o‘z ifodasini topadi. Bu qonun quyidagicha ifodalanadi: *ayni bir predmet haqida bildirilgan ikki zid fikr ayni bir muhokama doirasida, ayni bir vaqtda, ayni bir nisbatda birdaniga xato bo‘lishi mumkin emas: ularning biri albatta chin, ikkinchisi, albatta, xato bo‘ladi, uchinchi holning bo‘lishi istisno.* Uni qisqa holda quyidagicha ifodalasa ham bo‘ladi: *ikki mulohaza bo‘lib, ularning biri ikkinchisining inkori bo‘lsa, ulardan bittasi (va faqat bittasi) chindir* Uchinchi istisno qonuni “ $A \vee$ yoki V emasdir” formulasi orqali beriladi. Masalan “Ahmedov mantiqni o‘rgangan”, “Ahmedov mantiqni o‘rganmagan” degan ikki zid fikr berilgan bo‘lsa, ularning biri – chin, ikkinchisi – xato, uchinchi holning bo‘lishi mumkin emas.

Uchinchi mustasno qonuni bilish subyektiga oldiga quyidagi talablarni qo‘yadi:

1-talab. A va A emas muqobil bo‘lishi va ulardan birini chinlik belgisi bo‘yicha tanlash kerak.

2-talab. O‘zaro bir-birini inkor etuvchi mulohazalardan boshqa muqobil (masalan, qarama-qarshilik munosabatidagi mulohazalar) bo‘lishi kerak emas.

3-talab. Muqobillik chinning xatoga qarama-qarshi qo‘yilishida namoyon bo‘ladi va u mazkur sifatida bilishning universal mantiqiy usuli hisoblanadi.

Uchinchi istisno qonunini bilish biror muhokamada to‘g‘ri xulosa chiqarish uchun muhimdir. Xususan, bu qonun o‘zaro zid qarashlarni aralashtirib yuborishga yo‘l qo‘ymaydi.

Yetarli asos qonuni. Inson tafakkuriga xos bo‘lgan bu qonunni ilk bor nemis faylasufi va matematigi G.Leybnis ta’riflab bergan. Uning ta’kidlashicha, barcha mavjud narsalar o‘zining mavjudligi uchun yetarli asosiga ega. Ma’lumki, tabiat va jamiyatdagi predmet va hodisalar bir-biri bilan bog‘liq holda mavjud va rivojlanadi. Xususan, predmet va hodisalardan birining mavjudligi boshqasining mavjud bo‘lishi uchun zarur bo‘ladi. Har bir predmet va hodisaning real asosi bo‘lgani kabi, ularning in’ikosi bo‘lgan fikrimiz ham asoslangan bo‘lishi kerak. Inson fikri muayyan darajada boshqa fikrlar, bilimlar bilan taqozo qilinishi va demak, iloji boricha, yetarlicha asoslanishi lozim. Bunday bog‘liqlik inson tafakkurida yetarli asos qonuni shaklida namoyon bo‘ladi va uning mazmun-mohiyatini belgilaydi. Bu qonunni quyidagicha ifodalash mumkin: *predmet haqida aytilgan fikr ishonchli bo‘lishi uchun asoslangan bo‘lishi kerak.* Yetarli asos qonuni “Agar B mavjud bo‘lsa, uning asosi sifatida A ham mavjud” formulasi orqali beriladi. Bu qonunning asosiy vazifasi – mantiqiy tafakkurning isbotli bo‘lishini asoslash. Odatda, mulohaza chin yoki xato bo‘ladi. Biroq qanday asosga ko‘ra? Bunday savolning qo‘yilishi tasodifiy emas. Muhokama yuritish jarayonida asos sifatida xato fikrlardan foydalanish mumkin. Mazkur qonun asos sifatida chin fikrlarni olishni, ularning chinligini esa oldindan o‘rnatishni buyuradi. Asoslash bayon qilingan fikrning chinligi ilgaridan aniqlangan fikrdan mantiqan keltirib chiqarish orqali amalga oshiriladi.

Yetarli asos qonunida to‘g‘ri tafakkurning eng muhim xususiyatlaridan biri bo‘lgan fikrlarning izchillik bilan muayyan tartibda bog‘lanib kelish xususiyati ifodalanadi. Bu qonun avvalgi ko‘rib o‘tilgan qonunlar bilan o‘zaro bog‘liq holda amal qiladi. Fikrlash jarayonida berilgan mulohazaning chinligini asoslash uchun keltirilgan chin mulohazalar mantiqiy asos deb, berilgan mulohazaning o‘zi esa mantiqiy natija deb yuritiladi. Mantiqiy natija muayyan hodisaning mavjudlik (yoki mavjud emaslik) faktini qayd etadi. Borliqda uning real asosi, ya’ni sababi bo‘lgan hodisa mavjud. Demak, borliqda sabab natijadan avval kelib, uni keltirib chiqaradi. Bilishda esa, mushohada natijadan asosga qarab yo‘naladi, ya’ni mantiqiy natija uchun asos qidiriladi. Masalan, “Bu kishi bemor”, degan mulohazani “U shifoxonada davolanyapti”, degan fikr bilan asoslash mumkin. Aslida, shifoxonada davolanish dastlabki mulohazaning sababi emas, balki oqibatidir.

Fikr-mulohazalarni asoslash murakkab mantiqiy jarayon bo'lib, unda bir yoki undan ortiq o'zaro bog'langan muhokamalar tizimidan foydalaniladi. Keng ma'noda biror mulohazani asoslash deganda, shu mulohazaning chinligini tasdiqlovchi ishonchli va yetarli dalillarning mavjudligini aniqlash tushuniladi. Bunda dalillarning yetarli bo'lishi muhimdir (bu qonunning nomida ham aks etgan). Dalillarning yetarli bo'lmasligi asoslashning to'liqsiz bo'lganini, xulosaning yetarli darajada ishonchli emasligini ko'rsatadi. Bunday hollar, masalan, qo'yilgan reyting ballidan talabning noroziligi, sud chiqargan mulohazadan ayblanuvchi va uning advokatining rozi bo'lmaganida uchraydi. Uning sabablaridan biri keltirilgan dalillarning, odatda, yetarli bo'lmasligidir. Ishonchli va yetarli dalillarni shartli ravishda ikki guruhga: empirik va nazariy asoslarga bo'lish mumkin. Bulardan birinchisi, asosan, hissiy tajribaga asoslansa, ikkinchisi aqliy bilish, tafakkurga tayanadi. Empirik va nazariy bilimlarning chegarasi nisbiy bo'lgani kabi, empirik va nazariy asoslar o'rtasidagi farq ham nisbiydir.

Asos sifatida fanlarning qonun-qoidalaridan, tushunchalarning ta'riflaridan, shuningdek, aksiomalardan foydalaniladi. Bularning barchasi nazariy asoslashning ratsional yoki demonstrativ usullari bo'lib, ular umumilmiy ahamiyatga ega bo'lgan isbotlash metodlarining asosini tashkil etadi.

Shuningdek, asoslashning subyektiv xarakterda bo'lgan va bevosita tajriba natijalariga yoki nazariy fikr yuritishga taalluqli bo'lmagan usullari mavjud. Intuitsiyaga, e'tiqodga, avtoritetlarga va urf-odatlariga asoslanish shunday usullar jumlasiga kiradi. Bu usullardan ko'proq kundalik ong darajasida foydalaniladi.

Yetarli asos qonuni bilish subyekti oldiga quyidagi talablarni qo'yadi:

1-talab. Muhokamaning barcha asoslari (xulosa chiqarishning, isbotlashning) barcha asoslari dalillangan bo'lishi kerak.

2-talab. Agar qandaydir mulohaza asoslangan bo'lsa, undan asosini tekshirib o'tirmasdan, isbotlashda foydalanishga yo'l qo'yiladi.

3-talab. Mulohazaning chinligini (mulohazaning xatoligini, mulohazaning ehtimolligini) tavsiflash asoslash hisoblanadi.

4-talab. Mulohazalarni asoslashda mantiqiy asoslash (mantiqiy natijani keltirib chiqarish) bilan faktik asoslashni farqlash lozim.

Yetarli asos qonuni fikr yuritishda, ayniqsa, isbotlashda muhim ahamiyatga ega. U to'g'ri xulosa chiqarishda, fikrlash jarayonida uchraydigan ayrim xatolarni anglashda yordam beradi.

Mantiq qonunlarini M.Koen va E.Nagellarning talqin qilishlari ham e'tiborga loyiqdir. Ular fikriga ko'ra, mantiqni ko'p hollarda "tafakkur qonunlari"ni o'rganuvchi fan deb ta'riflashgan. Xususan, uchta prinsip – ayniyat prinsipi, nozidlik prinsipi va uchinchi mustasno prinsipi — asosli muhokama yuritishning zaruriy, ba'zan esa yetarli sharti deb hisoblab kelingan¹. Ana shu prinsiplarning mohiyatini aniqlashga harakat qilib, ular haqiqatan ham tafakkur qonunlarimi, degan savol qo'yishadi va unga javob berishga urinishadi hamda mazkur mantiqiy prinsiplar tabiatini ochishga intilishadi.

Qayd etilgan uchta prinsip bir qancha usullar yordamida tavsiflangan (keltirilgan tartib bo'yicha): 1)agar biror narsa A bo'lsa, u A bo'ladi; 2) hech bir narsa bir vaqtning o'zida ham A, ham A-emas bo'la olmaydi; 3)barcha narsa yo A, yo A-emas bo'ladi. Bundan avval boshqacharoq ta'riflashlarni qarab chiqqanimiz ma'qul. Ayanlik prinsipida ta'kidlanadi: agar mulohaza chin bo'lsa, u chindir. Nozidlik prinsipi:hech bir mulohaza, ayni paytda, ham chin, ham xato bo'la olmaydi. Uchinchi mustasno prinsipi:har qanday mulohaza yo chin, yo xato bo'ladi.

Yuqorida ta'riflari berilgan prinsiplarda mulohazalarning muhim mantiqiy xususiyatlari ko'rsatilgan, lekin u ta'riflarni uzil-kesil shakllangan deb bo'lmaydi. Mantiqning boshqa barcha prinsiplari shu uchta prinsipdan kelib chiqadi deyish xato bo'ladi, ular qolgan

1 Morris R. Cohen, Ernest Nagel An Introduction to Logic and Scientific Method. New York/ 2007 p.81

prinsiplarni keltirib chiqarish uchun yetarli bazis bo'la olmaydi. Uzoq muzokaralardan keyin ko'plab mantiq qonunlari "formal mantiq qonunlari"dagi konkret uchta qonun atrofida birlashadi, bu mulohazalardagi mantiqiy xususiyatlar mantiq qonunlarini to'la bayon qiladi degan qat'iy xulosaning chinligi qo'shimcha asoslash, tushuntirishni taqozo etadi. Sillogizm qonuni, tautologiya qonuni, implikasiya, va boshqa qonunlar mantiqning negizi bo'lgan uchta an'anaviy qonunlarga ko'ra tenglikni talab etadi. Tafakkur taxminlari, ehtimollar nazariyasi, barcha mantiqiy qonunlar mantiqiy bosqichlarning uchinchi zanjiri atrofida jamlanadi. Biroq ularga to'g'ri kelmaydi. Formal mantiq qonunlariga ko'ra, qolgan barcha mantiqiy qonunlar uchun yetarli asos qonuni orqali xulosa chiqariladi. Uchinchi "qonun" xato deb taxmin qilinganda, deduktiv isbotlar farazida mantiqiylikdan boshqa faraz orqali xulosa chiqarish mumkin. U mavzu doirasida bo'ladi, undan uzoq bo'lgan tafsilot bo'la olmaydi. Shuningdek, bu ko'rsatma avval isbotlangan muzokaralarga qo'shimcha bo'ladi. Boshqalariga qaraganda, shubhasiz, an'anaviy uch qonundan boshqa mantiq qonunlarini to'g'ri hosil qila olish mumkin. Ikkisidan biri qonunining har qanday formulasiga ko'ra har bir kishining tafakkuri haqida o'quvchida, shubhasiz, fikr paydo bo'ladi. Ikkinchi formulada ifodalanishicha, biz allagan, ya'ni "formal mantiq qonunlari" deb ataladigan, biz o'rgangan mantiq ilmi biror narsa haqidagi mulohazani ifodalaydi. Ziddiyat(ya'ni, nozidlik) qonuniga ko'ra, o'ylangan mulohazamizni bir paytning o'zida ham chin, ham yolg'on deb ayta olmaymiz. Yolg'on mulohaza bo'lish ehtimoli ko'proq bo'lganda ham odamlar aniq isbotlangan mulohazaga ishonadilar. Ikki qarama-qarshi fikr tilganda mantiqiy ziddiyat bo'lmasligi mumkin. Mantiq qonunlarini ifodalaydigan bu qonun yordamida insonga xos bo'lmagan tafakkurning ko'rinishlari fan doirasida o'rgaganiladi. Formal mantiq qonunlari obyektiv voqelikning inson miyasida uzoq vaqt davomida aks etishi natijasida vujudga kelgan va shakllangan. Formal mantiq qonunlari aniqlikka asoslanadi, chin va yolg'on o'rtasidagi chegaralarni belgilaydi, ular o'rtasida joylashgan va ulardan biriga yaqin bo'lgan boshqa bir mulohazalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniq qilib belgilaydi. U mavzu doirasida bo'ladi, undan uzoq bo'lgan tafsilot bo'la olmaydi. Shuningdek, bu ko'rsatma avval isbotlangan qonunlarga qo'shimcha bo'ladi. Boshqalariga qaraganda, shubhasiz, an'anaviy uch qonundan boshqa mantiq qonunlarini to'g'ri hosil qila olishi mumkin¹.

Shunday qilib, tafakkur qonunlari tafakkur shakllari kabi uzoq davom etgan tarixiy taraqqiyot, olamni bilish tajribasi natijasidir va shuning uchun ham umuminsoniy xarakterga ega. Ular aqliy faoliyatning hamma ko'rinishida rioya qilinishi lozim bo'lgan formal qoidalar ko'rinishida amal qiluvchi qonunlardir. Mazkur qonunlar bilish jarayonida o'zaro bog'liq ravishda amal qiladilar. Xususan, ulardan birining talablariga rioya etish boshqalarining talablarini bajarish uchun sharoit yaratadi va aksincha, birining shartlarini buzish boshqalarining shartlarini ham buzishga olib keladi va shu tariqa xato fikrlar hosil qilishga, noto'g'ri xulosalar chiqarishga sabab bo'ladi. Xususan, isbotlashda Ayniyat qonuni talab qiladigan fikrning aniqligi, masalan, tezisning aniqligi qoidasi buzilsa, isbot predmeti noaniq bo'lib qoladi, uni qanday ma'noda olish, nimani isbot qilish kerakligi no'malum bo'ladi; u nazarda tutilgan ma'noda olinmasa, muhokamadagi izchillik yo'qoladi, mantiqiy ziddiyat paydo bo'ladi, ya'ni nozidlik va uchinchisi istisno qonunlari talablari buziladi va isbot maqsadiga erishilmaydi.

Tafakkur qonunlari va mantiq metodlari

Tafakkur qonunlari fikrlarning zaruriy, muhim aloqalarini aks ettiruvchi bilim sifatida nazariy shaklda mavjud. Ularni bilish, ayniqsa, ilmiy bilish, amaliy muloqotda bevosita bilish uslubi sifatida qo'llab bo'lmaydi. Buning uchun ular mazmunidan kelib chiqib, yuqoridagi tahlilda ko'rsatilganidek, bilish subyekti amal qilishi zarur usullar, qoidalar, prinsiplar ishlab chiqilishi va shu tariqa nazariy shakldagi tafakkur qonunlari yangi bilim olish metodlari,

¹ Бу ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: Morri s R . Cohen Ernes t N a g e lan introductionto logic andscientific method.New York/ 2007 p.81-92

qurollariga aylantirilishi zarur. Demak, tafakkur qonunlari, har qanday ilmiy qonunlar singari, metodologik funksiyalarni bajaradi. Ba'zi olimlar mantiqning predmetini uning metodologik vazifalariga urg'u bergan holda belgilaydi. Masalan, taniqli matematik A.A.Markov ana shunday yo'l tutadi va yozadi: "Mantiqni muhokama yuritishning yaxshi usullari haqidagi fan deb ta'riflashimiz mumkin. Bunda "yaxshi" muhokama yuritish usullari deganda, ishonchli boshlang'ich asoslardan chin natijalar olishni tushunish mumkin"¹.

Mantiqning metodologik funksiyalari muhimligini inobatga olib, mantiq metodlarini formal mantiq, dialektik mantiq va matematik mantiq vazifalari bilan bog'liq holda qarab chiqamiz. "Metod" termini borliqni nazariy va amaliy o'zlashtirish usullari, prinsiplari yig'indisini, bilimlar sistemasini qurish vositalarini bildiradi. Metodning yaratilishi va qo'llanilishi bilish vazifasi bilan belgilanadi. Masalan, bilishning dastlabki bosqichlarida ko'proq analizdan, umumlashtiruvchi qismida esa ko'proq sintezdan foydalaniladi. Yoki ilmiy bilishning empirik bosqichida (grek.empeiria – tajriba) kuzatish, eksperiment qo'yish, o'lchash, tasvirlash metodlaridan foydalaniladi. Bilishning ko'p sonli metodlarini eng umumiy, umumilmiy, xususiy-ilmiy metodlarga ajratish mumkin. Eng umumiy metodlar (umummantiqiy metodlar) borliqdagi barcha predmet va hodisalar taraqqiyotining eng umumiy xususiyatlari, bog'lanishlarini o'rganish usullaridir. Shuning uchun ham ularni dialektikaga (aniqrog'i dialektik mantiqqa), ya'ni falsafiy metodologiyaga taalluqli deb hisoblashadi. Taqqoslash, analiz va sintez, abstraksilash, ideallashtirish, umumlashtirish, modellashtirish, induksiya va deduksiya, analogiya, gipoteza metodlari ana shunga mansubdir. Ulardan bilishning barcha bosqichlari va shakllarida, shu jumladan, fikrni formal jihatdan to'g'ri qurishda ham foydalanishadi. Formal mantiq metodlari bilimning taraqqiyoti shakllarini emas, uning strukturasi o'rganishga yo'naltirilganligi uchun, ba'zan ularni tom ma'nodagi eng umumiy metodlar qatoriga kiritishmaydi². Lekin ularning umuminsoniy xarakterga egaligi shubhasizdir. Chunki umummantiqiy metodlarning yuqorida qayd etib o'tilganlarining barchasi va boshqalari formal mantiqda fikr strukturasi o'rganuvchi usullar sifatida tavsiflanadi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Tafakkur qonunlari nimalarni aks ettiradi?
2. Tafakkur qonunlarining obyektivligi va universalligi nimada?
3. Ayniyat qonunidan kelib chiqadigan asosiy talab nimadan iborat?
4. Nozidlik qonunining mohiyati nimada? Uning obyektiv ziddiyatlarga bo'lgan munosabati qanday?
5. Uchinchisi istisno qonuni fikr yurituvchi subyekt oldiga qanday talabni qo'yadi? Bu qonun qanday mulohazalarga nisbatan amal qiladi?
6. Yetarli asos qonuni o'zida to'g'ri muhokama yuritish uchun zarur bo'lgan qanday talabni ifoda etadi? U xulosa chiqarish, argumentlashda qanday ahamiyatga ega?

8-mavzu. TILNING MANTIQUIY TAHLILI

Til – axborot belgilari tizimi

Til tafakkur bilan uzviy bog'langan, fikrimizning bevosita mavjud bo'lishini ta'minlaydigan va kishilar o'rtasida aloqa o'rnatishga xizmat qiladigan axborot belgilari tizimidan iborat. Tilni o'rganish mantiq fanining muhim vazifalaridan biri. Ma'lumki, tafakkur olamni mavhuml-ashtirib va umumlashtirib aks ettiradigan ideal hodisadir. Mavhum narsalarni, umumiylikni faqat til yordamidagina qayd etish mumkin.

Til va tafakkurning birligi nutqda o'z ifodasini topadi. Nutq og'zaki va yozma holda mavjud bo'lib, unda fikrimiz moddiy shaklga, ya'ni hissiy idrok etiladigan shaklga kiradi va shu tariqa u endi bir shaxsga emas, balki jamiyatga tegishli bo'lib qoladi.

¹ Марков А.А. Элементы математической логики.-М.:Изд-во Моск. ун-та,1984 – С.5

² Қаранг: Ивлев Ю.В. Логика:учебник для вузов. Изд. второе,перераб. и доп. – М.: Логос,1998.-С.29

Til kishilarning ijtimoiy mehnat faoliyati negizida vujudga kelgan va rivojlana borgan. Ana shuning uchun ham u chuqur ijtimoiy mazmunga ega hamda madaniyatimiz va tariximizning muhim bir qismini tashkil etadi.

Til yordamida bilimlar hosil qilinadi, to'planadi va bir avloddan boshqa avlodga yetkazib beriladi. Shu tariqa u ta'lim va tarbiya ishlarini amalga oshirishga, madaniyatimizni taraqqiy ettirishga yordam beradi.

Belgi bilish jarayonida boshqa bir predmetning vakili vazifasini bajaruvchi hamda u haqida ma'lum bir xabarlar berish, uni saqlash, qayta ishlash va uzatishga imkoniyat yaratuvchi moddiy predmetdir. Har qanday belgi ham til belgisi bo'la olmaydi. Tilga aloqasi bo'lmagan belgilar qatoriga nusxa-belgilar (masalan, fotografiya kartochkasi, barmoq izi va shu kabilar), indeks-belgilar yoki ko'rsatuvchi belgilar (masalan, badan haroratining ko'tarilishi – kasallik belgisi, tutun – olovning belgisi va shu kabilar) kiradi.

Til belgisi simvol-ramzlar shaklida mavjud bo'lib, o'zi ifoda qila-digan predmetlar bilan tuzilishiga ko'ra hech qanday o'xshashlikka ega emas. Mantiq o'z e'tiborini ana shunday til belgilarini o'rganishga qaratadi.

Til belgilari o'z ma'nosiga va mazmuniga ega. Til belgisining mazmunini u ifoda qilayotgan, ko'rsatayotgan obyekt tashkil etadi. Masalan, "auditoriya" so'zi real mavjud obyekt – auditoriya'ni aks ettiruvchi fikr mazmunini ifoda etadi. Til belgisining ma'nosini esa u ifoda qilayotgan obyektning xarakteristikasi (tavsifi) tashkil etadi. Masalan, "Auditoriya" so'zining ma'nosini "mashg'ulot o'tkazish uchun mo'ljallangan xona", "maxsus xona" va shu kabi ekanligi haqidagi axborotlar tashkil etadi.

Belgilarning bilishdagi vazifasini o'rganishga Arastu, Leybnis kabi mutafakkirlar katta e'tibor berganlar. Belgilar haqidagi ta'limotni taraqqiy ettirish XIX asrda aktual masalaga aylangan. Mana shu davrda amerikalik faylasuf **Charlz Pirs** (1839-1914 y.y.) belgilar haqidagi fan – semiotikaga asos solgan. Bu fan til belgisini uch xil yo'nalish bo'yicha tahlil qiladi. Birinchisini **semantika** tashkil qilib, belgi bilan u ifoda qilayotgan obyekt o'rtasidagi munosabatni o'rganadi. Ikkinchisi **pragmatika** bo'lib, u kishilarning belgilarga munosabatini hamda belgilar yordamida kishilar o'rtasida vujudga keladigan munosabatlarni o'rganadi. Uchinchisi, **sintaksis** deyilib, u belgilar o'rtasidagi munosabatlarni (tilni qurish qoidalarini) o'rganadi. Mantiq fanini ko'proq til belgilarining semantikasi qiziqtiradi.

Tabiiy va sun'iy tillar

Tilning ikki turi mavjud. Ular tabiiy va sun'iy tillardir. **Tabiiy** yoki **milliy tillar** tarixan shakllangan tovushlar (nutq) va grafika (yozuv)ning axborot belgilari tizimidan iborat. Tabiiy tilning alohida olingan har qanday belgisi o'z holicha hech narsani ifoda qilmaydi. Bu belgilar inson amaliy faoliyati va tafakkuri taraqqiyotining negizida vujudga kelgan til sistemasiga kirgandagina ma'lum bir ma'no va mazmun kasb etuvchi belgilarga aylanadi.

Tabiiy til obyektiv olamning va bilishning turli xil sohalariga tegishli bo'lgan predmetlar, hodisalar hamda ularning xossalari va munosabatlarini qamrab olish va ifoda qilishdek katta imkoniyatga ega. U semantik jihatdan yopiq tizim hisoblanadi. Boshqacha aytganda, tabiiy til boshqa tillarga murojaat qilmagan holda mustaqil ravishda o'zini qurishi va ifoda qilishi mumkin.

Shu bilan bir qatorda, tabiiy tildan foydalanish bilish jarayonida ayrim qiyinchiliklarni ham keltirib chiqaradi. Ular quyidagilar bilan bog'liq: 1) tabiiy tildagi so'zlarning ma'nosi vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadi; 2) tabiiy tilda bir so'z bir qancha tushunchani ifoda qilishi (omonimlar) yoki bir tushuncha bir qancha so'zlarda ifoda qilinishi (sinonimlar) mumkin; 3) tabiiy tildagi ba'zi so'zlar yordamida ifoda qilingan fikr aniq ma'noga ega bo'lmay qoladi (masalan, «Karim chet tilini yaxshi bilmaydi» degan fikrda Karimning kimga nisbatan yoki qanday vazifani bajarishga nisbatan chet tilini yaxshi bilmasligi ko'rsatilmagan). Tabiiy tildagi mana shu kabi hodisalardan xoli bo'lish uchun ilmiy bilishda atamalardan (terminlardan) foydalaniladi. Atama o'zining qat'iy va aniq ma'nosiga ega so'z bo'lib, bu ma'no definitsiya (ta'rif) yordamida ko'rsatiladi. Shuningdek, tabiiy tilda aniqlikka sun'iy tildan foydalanish yo'li bilan ham erishiladi.

Sun'iy til tabiiy til negizida yaratilgan yordamchi axborot belgilari tizimidan iborat bo'lib, u mavjud xabarlarini aniq hamda tejimli bayon qilish va uzatish uchun xizmat qiladi. Sun'iy tilda sun'iy yo'l bilan yaratilgan maxsus belgilar, ya'ni simvollar – ramzlar ishlatiladi. Tabiiy tildagi konkret mazmunga ega bo'lgan fikrlar ilmiy bilishda ana shunday simvollar bilan almashtiriladi. Demak, sun'iy til fikrimizning konkret mazmunidan chetlashgan holda, faqat simvollar bilan ish olib borishni ta'minlaydi.

Sun'iy tillar hozirgi zamon fani va texnikasida keng qo'llaniladi. Ularning, ayniqsa, matematika, fizika, kimyo, kibernetika, hisoblash texnikasi va shu kabi sohalar rivojlanishida hissasi katta. Sun'iy tillarning ishlatilishiga misol qilib matematikadagi to'g'ri burchakli uchburchak tomonlarini ifoda qiluvchi $\cos^2\alpha + \sin^2\alpha = 1$ formulasini, kimyodagi suvni ifoda qiluvchi H_2O formulasini, mexanikadagi tezlikni ifoda qiluvchi

$$V = \frac{S}{t}$$
 formulasini va shu kabilarni ko'rsatish mumkin. Elektron hisoblash

mashinalari uchun dasturlar tuzishda esa maxsus algoritmik tillar ishlatiladi. Ular «Algol – 60», «Algol – 65», «Fortran», «Kobol», «PL – 1», «Assembler», «Beysik» va boshqalardan iborat. Sun'iy tildan mantiq fani ham fikrimiz tuzilishini nazariy jihatdan tahlil qilishda foydalanadi.

Demak, ilmiy bilishda tabiiy tildan ham, sun'iy tildan ham foydalaniladi. **Ilmiy til** esa tabiiy til, sun'iy til va maxsus atamalardan tashkil topgan bo'ladi.

Simvollar: ularning funksiyasi va qadr-qimmatini

Mantiqiy munosabatlarning murakkab turlarini maxsus simvollarini kiritmasdan turib o'rganib bo'lmaydi. Maxsus simvollarining bilishdagi ahamiyati shunchalik kattaki, mantiq fanining o'zini *simvolik yoki matematik mantiq deb ataydigan bo'lishdi*¹.

Ayni paytda, simvollarining zamonaviy mantiq rivojida tutgan o'rnini juda yuqori baholamaslik ham kerak. Pirsning fikricha, «Simvollar har qanday tafakkurning, har qanday tadqiqotning asosini tashkil etadi, simvollar — fikr va fan mavjudligining zaruriy sharti; ana shuning uchun ham fikr yaxshi bo'lishi uchun yaxshi til zarur deb bo'lmaydi, chunki til fikrning mohiyati emas. Shu sababli ham simvollarining funksiyalari va ahamiyatini tadqiq etish zarur.

1. *Tilning jins xususiyatlari. Tillar bir-biridan ikki munosabatda farq qilishadi:* bir tomondan, ularda turli fonetik va ideografik elementlardan foydalanishadi; ikkinchidan – ularda g'oyalarning turli guruhlari qayd etilgan fonetik va grafik elementlar bilan belgilanadi. Til ifoda etuvchi va uzatuvchi tajriba turlari cheksiz sonli xususiyatlarga ega bo'lgani holda, tilda faqat “so'z asosi” deb ataladigan fundamental lingvistik elementlarning chekli sonidan foydalanishadi. Bundan kelib chiqadigan fikr shuki, biz bilgan har qanday til tajribani keng qamrovda tasniflashga asoslanishi lozim.

Tajriba turlarining qanday guruhlarga taqsimlanishi tildan foydalanuvchilar qiziqishlari hamda ifodalanayotgan predmet sohasiga bog'liq. Demak, bir maqsadni qanoatlantiradigan tajriba turlari tasnifi boshqa maqsadga to'g'ri kelmasligi mumkin. Qanoatlantiradigan simvolik sistema tarzida mavjud bo'lgan til esa, bir holatda to'g'ri, boshqa holatda to'g'ri bo'lmasligi mumkin. Qanday holda bo'lmasin, til to'laligicha simvolik xarakterga ega. Har qanday kommunikatsiya yoki tadqiqot so'zlar, tovushlar, grafik chizmalar orqali sodir bo'ladi. So'z biror narsaga-hisgami, g'oyagami yoki uning mazmunigami *ishoradir*. Biz «Qo'shnilarnikida yong'in bo'layapti» desak, bu ko'rayotgan tovushlarimiz ifodalayotgan obyektning o'zi emas. Tovushlar, masalan, yonmaydi, bir qancha fut narida turmaydi. Ular kim uchundir nimanidir belgilaydi.

Grammatika mantiqiy tahlil o'rnini bosa olmaydi, garchi mantiq va grammatika o'rtasida o'xshashlik bo'lsa-da. Grammatik struktura predmet tilda ifodalanayotganda ega bo'ladigan muayyan abstrakt munosabatlarni o'zida gavdalantiradi.

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi/ 2007. p-117

Kundalik turmushda ishlatiladigan tilda ko'p narsalar farqlanmaydi. Agar aniq tahlilga hissiy va intellektual omillar olib kiradigan xatolardan xoli bo'lishni istasak, agar kundalik mulohazada ishlatiladigan simvollar yaratadigan noaniqliklarni maksimal darajada cheklashga intilsak, agar verbal simvollar ma'nolarining o'zina o'zgarishiga ham yo'l qo'yishni xohlamasak, unda maxsus simvollar yaratishimiz zarur.

Lingvistik o'zgarishlar

Bir simvol obyektlarning *kengroq sinfini ifodalashga o'tishi* va bu bilan avvalgi maxsus narsani aniq ifoda etishini tugatishi mumkin. Masalan, "qog'oz" avvallari papirusni bildirgan, keyinchalik yozuv materialini ifoda etadigan bo'lgan. Xuddi shunday «ministr», «tabib» va «musavvir» so'zlari ham hozirda yangi ma'nolar kasb etishgan².

Maxsus simvollarining ahamiyati:

Birinchidan, simvollar turli ma'nolarni farqlab, keyinchalik esa, almashtirib yubormaslikka imkon beradi

Ikkinchidan, qulay simvol berilgan kontekstda muhim hisoblangan narsaga diqqatni jamlashga xizmat qiladi.

Uchinchidan, mulohaza shaklini qisqa va aniq namoyon qiladi. Masalan, Maksvell tenglamasini tabiiy tilda so'zlar yordamida tasvirlash bir qancha betni egallagan bo'lar edi, bu esa turli elementlar o'rtasidagi muhim munosabatlarning mohiyatini yashiradi. Adekvat bo'lgan simvollar kiritish, mulohazada qaysi qiymatning doimiy, qaysinisining o'zgaruvchan ekanligini aniqlashtirishga yordam beradi.

To'rtinchi va jiddiy ustunligi – bu simvollarining jismoniy va fikriy kuchlanishni qisqartirishidan iborat.

Mantiqning formallashtirilgan tili

Umumiy mantiq o'zining ilmiy, formallashtirilgan maxsus tiliga ega. U inson tafakkurining tuzilishini aniq va ravshan holda ifoda qilish maqsadida yaratilgan. Buning mohiyatini tushunish uchun formallashtirishning o'zi nima ekanligini aniqlab olish zarur.

Formallashtirish konkret mazmunga ega bo'lgan fikrlarni simvollar bilan almashtirish, ya'ni propozitsional funksiya hosil qilish, formulalar kiritish, mantiqiy qoidalarni yaratish orqali tafakkurning (fikrning) tuzilmasini ifoda qilish demakdir. Tafakkurning tuzilmasi bilan mantiqning tilda ifoda qilinishi tuzilmasi o'rtasida o'zaro muvofiqlik mavjud, ya'ni har bir konkret fikr tuzilmasiga ma'lum bir til tuzilmasi muvofiq keladi. Buni propozitsional funksiya hosil qilish misolida ko'rishimiz mumkin. «Toshkent – O'zbekistonning poytaxti» degan fikrdagi «Toshkent» tushunchasini – S, «O'zbekistonning poytaxti» tushunchasini – R bilan almashtir-sak, S–R ko'rinishiga ega bo'lgan propozitsional funksiya hosil bo'ladi. **Propozitsional funksiya** o'zgaruvchi qiymatga ega ifoda bo'lib, bu qiymat argument bilan almashtirilganda konkret mazmunli fikr hosil bo'ladi.

Formallashtirilgan til quyidagi talablarga javob berishi kerak:

1. Asosiy belgilar aniq ifoda qilingan bo'lishi kerak. Bu belgilar asosiy tushunchalar, atamalarni ifodalaydi.

2. Ta'riflashning barcha qoidalari ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Bu qoidalarga asoslangan holda mavjud belgilar yordamida yangi, qisqaroq belgilar hosil qilinadi.

3. Formulalarni tuzishning barcha qoidalari berilgan bo'lishi kerak. Bunga misol qilib tushunchalardan gap hosil qilish qoidalari ko'rsatish mumkin.

4. Xulosa chiqarish qoidalarining barchasi ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Bu qo'llaniladigan belgilarning (so'z, gap, simvollar) grafik usul bilan ifodalanishiga tegishlidir.

5. Qo'llaniladigan belgilarning ma'nosini talqin qilish qoidalari ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Formallashtirilgan tilga ega bo'lgan mantiq chin fikrni ifoda qiluvchi bir formula yordamida xuddi shunday chin fikrni ifoda qiluvchi boshqa formulani keltirib chiqara oladi. Bunda berilgan fikrning konkret mazmuni e'tiborga olinmaydi.

² Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi/ 2007. p-119

Formallashgan tilning ustunligi shundaki, unda mantiqiy xulosa chiqarishda ko'zda tutilmagan asoslarning qatnashib qolishi mumkin emas. Matematika va mantiqning ko'p masalalari faqat mana shu yo'l bilan yechilishi mumkin.

Nihoyat, formallashgan tilning yana bir qimmatli tomoni shundaki, unda bir sohada yaratilgan formallashgan tildan boshqa bir sohaga oid masalalarni yechishda foydalanish mumkin. Masalan, mantiqda sinflar bilan bo'ladigan amallarda matematika tilidan (qo'shish, ko'paytirish, to'ldirish kabi atamalardan hamda ularni ifoda qiluvchi belgilardan) fikr tuzilishini ifoda qilish uchun foydalanish mumkin. Bunda, albatta, foydalanilayotgan belgilarga maxsus ma'no beriladi.

Formallashgan tilning kamchiligi esa shundaki, u tabiiy tilga qaraganda obyektini yuzaki holda ifoda qiladi. Hozirgi davrda mavjud formallashgan tillar borliqning va bilishning juda kam sohalarini qamrab olgan. Bilishning qaysi sohalarida formallashgan tilni yaratish mumkinligini oldindan aytish qiyin.

Shuningdek, formallashgan til empirik tadqiqotlarning o'rnini bosa olmaydi. Ana shuning uchun ham ilmiy til formallashgan tildan foydalanish bilan chegaralanib qolishi mumkin emas.

Shunga qaramasdan, formallashgan til hozirgi paytda ilmiy bilishda va amaliy hayotda muhim ahamiyatga ega. U, ayniqsa, fikrning tuzilishini o'rganishga, uning mantiqiy qiymatini, ya'ni chin yoki xatoligini aniqlashga to'liq qulay sharoit yaratadi. Shuning uchun mantiqning formallashgan tilini yaratishga va uni chuqurroq o'rganishga qiziqish katta.

Tilning semantik kategoriyalari

Semantik kategoriya deb muayyan formal sistemaning turg'un ma'noli elementiga (shu jumladan, til ifodasidagi) aytilib, uning chegara-larida bir turdagi belgilar aloqasi ma'nosini yo'qotmaydi (Tabiiy til gram-matikasida harflar, so'zlar va tinish belgilari). Mantiqda esa, ma'no birligi bo'lib, predmet nomlari, mulohazalar va mantiqiy terminlar xizmat qiladi³.

Tafakkurning mantiqiy shaklini o'rganishda semantik kategoriyalar muhim ahamiyatga ega. **Semantik kategoriyalar** til ifodalarining sinflaridan iborat bo'lib, ular bir-birlaridan qanday obyektlarni aks ettirishi bilan farq qiladilar. Asosiy semantik kategoriyalar qatoriga gap va uning tarkibida nisbatan mustaqil holda mavjud bo'lgan qismlari – deskriptiv va mantiqiy atamalar kiradi.

Gap mulohazani, savolni va normani ifoda qilishi mumkin. Mulohazani ifoda qiluvchi gap predmetga birorta belgining (xossa yoki munosabatning) xosligini tasdiqlaydi va inkor qiladi. U darak gapdan iborat.

Gapda predmetlarni, ularning xossalari va munosabatlarini aks ettiruvchi ifodalar deskriptiv atamalar deyiladi. Deskriptiv atamalar predmetlar nomlari yoki termalar (predmetlarni, predmetlar to'plamini aks ettiruvchi ifodalar) va predikatorlar (predmetlarning xossalari va munosabatlarini aks ettiruvchi ifodalar)ga bo'linadi.

Predmetlarning nomlari ayrim so'zlar va so'z birikmalari bo'lib, ular moddiy (planeta, elektr toki) va ideal (sezgi, tafakkur) predmetlarni ifodalaydi. Predmet nomi belgidan iborat bo'lganligi uchun o'z mazmuni va ma'nosiga ega. Nomning mazmuni predmetni ifoda qiladi va mantiqda **denotat** deb ataladi. Nomning ma'nosi esa predmetning muhim, umumiy belgilarini ifoda qiladi va **konsept** deb ataladi. Masalan, «Arastu», «Mantiq fanining asoschisi», «Topika asarining muallifi» kabi ifodalarning mazmuni bir xil, ya'ni bitta predmetni ifodalaydi, ma'nosi esa turli xil, ya'ni fikr qilayotgan obyektning har xil belgilarini qayd qiladi.

Shuningdek, nomlar yakka («Toshkent shahri») yoki umumiy («shahar») bo'lishi mumkin. Bunda yakka nom bitta predmetni, umumiy nom esa, predmetlar sinfini aks ettiradi.

Predikatorlar gapda kesim o'rnida kelib, o'zi taalluqli bo'lgan nomning miqdoriga bog'liq holda bir o'rinli yoki ko'p o'rinli bo'lishi mumkin. Bunda predmetning xossasini

³ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi/ 2007. p-128-129

ifoda qiluvchi predikatorlar bir o‘rinli, ular o‘rtasidagi munosabatlarni ifoda qiluvchi predikatorlar ko‘p o‘rinli predikatorlar hisoblanadi. Masalan, «O‘zbekiston mustaqil respublikadir» degan mulohazada predikator bir o‘rinli, «O‘zbekiston Turkiya bilan iqtisodiy shartnoma tuzdi» degan fikrda «iqtisodiy shartnoma tuzdi» predikatori ikki o‘rinli, «O‘zbekiston Sirdaryo va Amudaryo oralig‘ida joylashgan», degan fikrda «oralig‘ida joylashgan» predikatori uch o‘rinlidir.

Mantiqiy atamalar (mantiqiy konstantalar) doimiy mantiqiy qiymatga ega bo‘lib, gapda deskriptiv atamalarni bog‘lashda ishlatiladi. Ular o‘zbek tilida «va», «ham», «hamda», «yoki», «yoxud», «barcha», «hech bir», «ba‘zi», «emas» kabi so‘zlar orqali ifodalanadi va turli xil (oddiy va murakkab) mulohazalar, mulohazalarni hosil qiluvchi elementlar hisoblanadi. Masalan, «Hech bir tovar qiymatsiz emas», degan fikrda «hech bir», «emas» mantiqiy atamalar bo‘lib, ularsiz deskriptiv atamalarni – «tovar», «qiymat» so‘zlarini bog‘lab bo‘lmaydi.

Mantiqning formallashgan tilini yaratishda semantik kategoriyalar aniq ta’riflanishi va tavsiflanishi kerak. Bunga semantik kategoriyalarni konkret simvollarida aks ettirish orqali erishish mumkin.

Ana shu simvollar mantiqning formallashgan tilining alifbosini tashkil etadi. Mantiqda ikkita til – predikatlar mantig‘i tili va mulohazalar mantig‘i tili mavjud.

Mulohazalar mantig‘i mulohazalarining ichki tuzilishini o‘rganishdan chetlashib, ularning o‘zaro mantiqiy aloqasini hisobga olgan holda muhokama etish jarayonini tahlil qiladigan formallashgan mantiqiy tizimdir. Mulohazalar mantig‘i tili alifbosi ifodalar ta’riflarini va ularning talqin qilinishini o‘z ichiga oladi. Xususan, bu til alifbosi quyidagilardan tashkil topgan:

1. r, q, r – propozitsional o‘zgaruvchilar, ya’ni mulohazalar uchun simvollar.

2. \wedge – kon’yunksiya belgisi; u o‘zbek tilidagi «va», «ham», «hamda» kabi bog‘lovchilarga to‘g‘ri keladi. Masalan, «Ma’ruza tugadi (r) va uning muhokamasi boshlandi (q)», degan mulohazani $p \wedge q$ shaklida ifoda qilish mumkin.

3. \vee – dizyunksiya belgisi; u o‘zbek tilida «yo», «yoki», «yoxud» kabi so‘zlarga to‘g‘ri keladi. Masalan, «Elektr toki yo o‘zgaruvchan (r), yo o‘zgarmas bo‘ladi (q)», degan mulohaza $p \vee q$ shaklida yoziladi.

4. \rightarrow – implikasiya belgisi; unga o‘zbek tilida «Agar... bo‘lsa,... bo‘ladi», degan ifoda to‘g‘ri keladi. Masalan, «Agar talaba mustaqil ishlasa (r), o‘quv materiallarini yaxshi o‘zlashtiradi (q)», degan mulohaza $p \rightarrow q$ shaklida yoziladi.

5. \equiv – ekvivalentlik belgisi; unga o‘zbek tilida «Faqat va faqat shundaki...», degan ibora to‘g‘ri keladi. Masalan, «Faqat juft sonlargina (r) ikki ga qoldiqsiz bo‘linadi (q)», degan mulohaza $r \equiv q$ tarzida yoziladi.

6. \neg – inkor qilish belgisi. Masalan, «Ahmedov Anvar talabadir» (r) degan mulohaza inkor qilinganda «Ahmedov Anvar talaba emas» r mulohazaiga aylanadi, ya’ni r o‘zining inkori bo‘lgan $\neg r$ ga o‘zgaradi.

Predikatlar mantig‘i – muhokama jarayonini mulohazalarning ichki tuzilishini hisobga olgan holda o‘rganuvchi formallashgan mantiqiy tizimdir.

Predikatlar mantig‘i alifbosi mulohazalar mantig‘i alifbosiga yangi simvollarini qo‘shish orqali hosil qilinadi. Ular quyidagilar:

1. a, v, s,..., – predmet nomlarini ifodalovchi simvollar, ular konstantlar deb ataladi.

2. x, u, z,..., – predmetlarning umumiy nomlarini bildiruvchi simvollar.

3. R1, Q1, R1... , Pn, Qn, Rn – predikatorlar uchun simvollar; bunda 1– bir o‘rinli predikatorni, n–n o‘rinli predikatorni bildiradi.

4. Mulohazaning miqdorini bildiruvchi simvollar: \forall – umumiylik kvantori; unga o‘zbek tilida «barcha», «har bir», «hech bir» kabi so‘zlar to‘g‘ri keladi. Masalan, «Hech bir ota-ona o‘z farzandiga yomonlik tilamaydi», degan mulohaza $\forall(x)P(x)$ ko‘rinishida yoziladi.

\exists – mavjudlik kvantori; unga o‘zbek tilida «ba’zi», «ayrim» kabi so‘zlar to‘g‘ri keladi. Masalan, «Ba’zi kishilar yakka tartibda ishlaydi», degan mulohaza $\exists (x)R(x)$ ko‘rinishida yoziladi.

Mulohazalar mantig‘i va predikatlar mantig‘i natural xulosa chiqarish tizimi (yoki aksiomatik) tizim sifatida qurilishi mumkin.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR

1. Til nima?
2. Til va tafakkur o‘zaro qanday aloqada?
3. Sun‘iy til nima uchun kerak va u qanday yaratiladi?
4. Fikrni formallashtirishning mohiyati nimada? Uning tafakkur shakllarini o‘rganish uchun qanday ahamiyati bor?
5. Tilning semantik kategoriyalari nimalar?

9-mavzu: Tafakkur shakllari: tushuncha, hukm va xulosa.

1. Tushuncha – predmet va hodisalarni ularning umumiy, muhim belgilari orqali aks ettiruvchi tafakkur shaklidir.

Belgilar deb, avval aytib o‘tilganidek, predmetlarni bir-biridan farq qiluvchi hamda ularning bir-biriga o‘xshashligini ifoda qiluvchi tomonlarga, xususiyatlarga aytiladi. Belgilar muhim yoki nomuhim bo‘ladi. Predmet belgisining muhim yoki nomuhim bo‘lishi, bizning predmetga amalda qanday munosabatda bo‘lishimizga qarab ham belgilanadi. Xususan, bir munosabatda muhim bo‘lmagan belgilar boshqa munosabatda muhim bo‘lishi mumkin. Masalan, kishining layoqati uning qanday kasbni tanlashi uchun muhim bo‘lsa, inson sifatida mavjud bo‘lishi uchun muhim emas. Bunday muhim belgilar predmetning ma‘lum bir munosabatdagi muhim belgilari deyilib, obyektiv muhim belgilardan (predmetning mavjud bo‘lishi bilan zaruriy aloqada bo‘lgan belgilardan) farq qiladi.

Predmet to‘xtovsiz harakatda, taraqqiyotda bo‘lganligi uchun vaqt o‘tishi bilan uning muhim bo‘lgan belgisi nomuhim bo‘lgan belgiga yoki aksincha, nomuhim belgisi muhim belgiga aylanishi mumkin. Masalan, bevosita kuzatiladigan faktlar empirik bilish bosqichida muhim ahamiyatga ega bo‘lsa, nazariy bilish bosqichida unga kamroq murojaat qilinadi.

Demak, tushunchada predmet o‘zining muhim belgilari orqali fikr qilinib, bu belgilar predmetning umumiy va individual belgilari bo‘lishi mumkin. Masalan, «G‘afur G‘ulom» deganimizda predmetning umumiy belgilari (inson, shoir) bilan bir qatorda, individual muhim belgilari (xususan, «Sen yetim emassan» she‘rining muallifi) ham fikr qilinadi.

Tushunchaning hissiy bilish shakllaridan tubdan farq qilishiga alohida e‘tibor berish zarur. Sezgi, idrok va tasavvur predmetning yaqqol obrazlaridir. Biz faqat birorta konkret predmetni, masalan, o‘zimiz yozib o‘tirgan qalamni idrok qilishimiz yoki u to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘lishimiz mumkin. «Umuman, qalam»ni idrok qilib bo‘lmaydi. Chunki tushuncha predmetning yaqqol obrazi emas, balki abstrakt obrazidir. «Qalam» tushunchasi o‘zida konkret qalamlarning barchasini qamrab olgani holda, ularning har biriga xos bo‘lgan individual belgilarni tashlab yuborib, umumiy, muhim belgilarini ifoda qiladi. Ayni paytda, bu belgilar qalamni boshqa predmetlardan, masalan, kitobdan farq qildirib turadigan maxsus belgilar bo‘lib ham xizmat qiladi.

Tushuncha predmetning nomuhim belgilaridan chetlashar ekan, demak, uni to‘laligicha aks ettira olmaydi. Bu ma’noda u hissiy bilish shakllariga nisbatan borliqdan uzoqroqda turadi. Lekin, tushuncha predmetning muhim belgilarini in‘ikos qilishi, mohiyatini aks ettirishi bilan hissiy bilish shakllariga nisbatan borliqni chuqurroq, to‘laroq ifoda etadi.

Tushuncha, hissiy bilish shakllaridan farqli o‘laroq, inson miyasida to‘g‘ridan to‘g‘ri aks etmaydi. U ma‘lum bir mantiqiy usullardan foydalangan holda hosil qilinadi. Bu usullar taqqoslash, analiz, sintez, abstraksiyalash, umumlashtirishlardan iborat.

Taqqoslash yordamida predmetlar o‘zaro solishtirilib, ularning o‘xshash, umumiy tomonlari va bir-biridan farq qiluvchi individual belgilari aniqlanadi.

Taqqoslash tahlilni taqozo qiladi, chunki predmetlarni yaxlit holda solishtirib bo'lmaydi. Ular u yoki bu xossasiga ko'ra taqqoslanishi kerak.

Buning uchun u xossalar ajratilishi lozim. *Analiz* yordamida predmet fikran uni tashkil qiluvchi qismlar, tomonlarga ajratilib, har qaysisi alohida o'rganiladi.

Sintez tahlilga teskari usul bo'lib, u tahlil davomida ajratilgan qismlar, tomonlarni fikran birlashtirib, predmetni bir butun holga keltirishdan iborat. Sintez bo'lmasa, predmet haqida yaxlit fikr hosil qilib bo'lmaydi. Tahlil va sintez uzviy bog'liqdir.

Tushuncha hosil qilish uchun predmetning yuqoridagi usullar bilan aniqlangan umumiy va individual belgilarining muhimlari ajratilishi, nomuhamlari chetlashtirilishi lozim. Bu esa *abstraksiyalash* yordamida *umumlashtirish*da amalga oshiriladi.

Predmetlar ularning ayrim umumiy, muhim xususiyatlariga ko'ra sinflarga birlashtiriladi va shu tariqa bitta tushunchada bir jinsli predmetlarning barchasini fikr qilish imkoniyati yaratiladi.

Tushunchaning shakllanishi so'z bilan uzviy bog'liq. Ular o'rtasidagi aloqadorlik tafakkur va til o'rtasidagi bog'lanishning konkret tarzda namoyon bo'lishidir.

Tushunchalar so'z va so'z birikmalari yordamida ifoda qilinadi. Masalan, "talaba", "falsafa yo'nalishi", "O'zbekiston milliy universiteti" va shu kabilar so'zlardan iborat. Lekin bundan tushuncha va so'z aynan bir xildir, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Bitta tushuncha har xil tillarda, ba'zan bir tilda ham turli xil so'zlar bilan ifoda qilinadi. Tilimizdagi omonim va sinonim hodisalari so'z va tushunchaning nisbiy mustaqil holda mavjudligidan dalolat beradi.

Shuni ham aytish lozimki, so'zning ko'p ma'noga ega bo'lishi ba'zan fikr yuritish jarayonida tushunchalarni aralashtirib yuborishga olib keladi. Shuning uchun ham fan va texnikada ko'proq terminlardan foydalaniladi. **Termin** qat'iy bitta tushunchani ifoda etuvchi so'z bo'lib, muayyan ilmiy bilish sohasida bir xil ma'noda ishlatiladi.

Tushunchaning mazmuni va hajmi

Tushuncha o'zining mazmuni va hajmiga ega. *Tushunchaning mazmunini* unda fikr qilinayotgan predmetning muhim belgilari to'g'risidagi axborot tashkil etadi. Masalan, "fan" tushunchasining mazmunini fanning muhim belgilari, ya'ni uning amaliyot bilan aloqada ekanligi, predmetlarning birorta sohasiga oid tushunchalar, qonunlar, prinsiplar shaklidagi obyektiv chin (haqiqiy) bilimlar tizimidan iborat bo'lishi, dunyoqarashning shakllanishida ishtirok qilishi va shu kabilar tashkil qiladi.

Tushunchaning hajmi esa, unda fikr qilinayotgan predmetlar yig'indisini aks ettiradi. Masalan, yuqorida misol qilib keltirilgan «fan» tushunchasining hajmi mavjud barcha fanlarni: matematika, fizika, mantiq va hokazolarni o'zida qamrab oladi.

Mantiqda ba'zan tushuncha alohida mantiqiy shakl deb emas, mulohazaning tarkibiy elementi sifatida olib qaraladi. Xususan, Koen va Nagellar ana shunday yo'l tutishadi. Mulohaza (mulohaza) tarkibidagi tushunchalar terminlar deb atalgani uchun ana shu so'zdan foydalanishadi. *Termini ikki xil jihatidan olib qarash mumkin: yo (faqat bitta a'zosi bo'lgan) obyektlar sinfi, yo berilgan obyektlarga xos belgilar to'plami deb aytiladi. Birinchi jihatida u denotatsiya yoki hajm, ikkinchi jihatida konnotatsiya yoki mazmun deb ataladi. Masalan, "faylasuf" terminining hajmini Fales, Sokrat, Platon va boshqalar tashkil etsa, mazmunini "donishmandlikni sevuvchi", "aqli" kabi belgilar hosil qiladi¹.*

Mazmun va hajm terminning turli jihatlari bo'lgani uchun uzviy aloqadordir. Barcha so'z va simvollar, sof ko'rsatkich olmoshlaridan tashqari (ya'ni, biror narsaga bevosita ishora qiladigan harakat yoki "bu" kabi ko'rsatkich olmoshi), cheklangan obyektlar to'plamiga nisbatan ishonchli tarzda qo'llash mumkin bo'lgan belgilarni bildiradi. Barcha umumiy terminlar muayyan bir obyektga nisbatan qo'llanilishi mumkin, bu hatto termin hajmiga kiritish uchun zarur bo'lgan belgiga ega obyekt muayyan vaqt davomida mavjud bo'lmasa ham amal qiladi. Termin mazmuni nima uchun uning berilgan obyektlar to'plamiga

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.31.

nisbatan qo‘llanishini ko‘rsatadi. Termin qo‘llanilgan obyektlar to‘plami esa, uning hajmini tashkil etadi².

“Mazmun” atamasining bir qancha ma‘nosi bo‘lib, ulani farqlash mantiqiy amallarni bajarishda qulayliklar yaratadi.

1. “Termin mazmuni”, deganda shu termindan foydalanayotgan kishi ongida aks etayotgan belgilar yig‘indisi tushuniladi. Masalan, kimdir uchun “bosqinchi” termini zo‘rlik va noqonuniy yo‘l bilan begona mulkni o‘zlashtirgan, jamiyat uchun xavfli bo‘lgan shaxs, shu bilan bir qatorda, boshqa kishi uchun u qiymati o‘n dollardan yuqori bo‘lgan o‘ziga tegishli emas mulkni o‘zlashtirgan, niyati buzuvchi bo‘lgani uchun jismonan xavfli individni bildiradi. Termin mazmunini bunday tushunish subyektiv mazmun deyiladi. Termining subyektiv mazmuni uni ishlatayotgan kishiga bog‘liq ravishda o‘zgarib turishi mumkin va mantiqiy emas, psixologik ahamiyatga ega.

2. “Termin mazmuni” predmetning muhim belgilari yig‘indisini ifoda etishi mumkin. Bunda “muhim” so‘zi har qanday obyektning mazkur termin elementi deb hisoblash uchun zarur va yetarli asosni bildiradi. Bunday shart, odatda, barchaning roziligi yopdamida tanlanadi va shuning uchun ham konvensional mazmun yoki yakonnotatsiya deyiladi. Konvensional mazmun termin ta‘rifini qayd etadi.

3. “Termin mazmuni” termin denotatsiyasiga kiruvchi obyektlarning, biz uni bilish-bilmasligimizdan qat‘i nazar, barchasi uchun umumiy bo‘lgan belgilar yig‘indisini ifodalashi mumkin. U obyektiv yoki to‘liq mazmun deb ataladi. Masalan, “Evklid uchburchagi” – bu Uchta to‘g‘ri chiziq bilan chegaralangan tekis figuradir, obyektiv mazmunning bir qismi “uch burchakka ega, burchaklari yig‘indisi ikkita to‘g‘ri burchak yig‘indisiga teng tekis figura” va hokazolardan iborat.

Terminning konvensional mazmuni mantiqan muhimroq. Termin denotatsiyasining konnotatsiyaga bog‘liqligi o‘z-o‘zidan ravshan³.

Terminlar mazmuni va hajmi, o‘zaro aloqalarini Aristotelning sillogizm nazariyasini uning subyekt va predikatining o‘zaro aloqasiga bog‘liq mulohaza turlarini tahlil qilmasdan tushunib bo‘lmaydi. Bunday tahlil mantiqda predikabiliya nazariyasi deb nom olgan bo‘lib, u o‘z navbatida, fundamental metafizik ta‘limotlar, ayniqsa, o‘zgarimas tabiiy turlar yoki tiplar to‘g‘risidagi ta‘limot bilan uzviy bog‘liq.

Predikabiliyalar universalialarning bir-biri bilan bog‘lanishi mumkin usullarga ishora qiladi. Konkret individ o‘zicha, Aristotelga ko‘ra, fanning o‘rganish predmeti bo‘la olmaydi. Individlar to‘g‘risidagi fan o‘zida tiplar yoki shakllarni mujassamlashtirgandagina mumkin bo‘ladi. Ana shuning uchun ham predikabiliyalarni tadqiq etganda Aristotel diqqat-e‘tiborini terminlarning mazmun jihatiga qaratgan. Lekin predikabiliyalarni an‘anadagidek termin hajmiga nisbatan ham talqin etish mumkin⁴.

Tushunchaning mazmuni va hajmi uzviy bog‘liq bo‘lib, u tushunchaning mazmuni va hajmi o‘rtasidagi teskari nisbat qonuni yordamida ifodalanadi. Bu qonunga muvofiq tushunchaning hajmi kengaytirilsa, mazmuni torayadi va aksincha, hajmi toraytirilsa, mazmuni kengayadi. Masalan, “fan” tushunchasining mazmuniga “mantiq”qa oid bo‘lish belgisini qo‘shish bilan hajm jihatidan undan torroq bo‘lgan “mantiq fani” tushunchasiga o‘tiladi.

“Fan” tushunchasining hajmini kengaytirish bilan mazmun jihatidan unga nisbatan torroq bo‘lgan “ijtimoiy ong shakli” tushunchasi hosil qilinadi. Bunda faqat fanga xos bo‘lib, boshqa ijtimoiy ong shakllarida, masalan, huquqiy ongda bo‘lmagan spetsifik belgilar tushuncha mazmunidan chiqarib tashlanadi.

Bu qonun tushunchalar bilan olib boriladigan qator mantiqiy amallar asosida yotadi.

² Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.31.

³ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.31-32.

⁴ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi/ 2007. P.234

*Terminga qanoatlanarli mazmun berish (yoki ta'riflash) – murakkab vazifa, u inson zakovatining keyingi yutug'i hisoblanadi*¹⁷.

Tushunchaning turlari

Mantiqda tushunchalar mazmuni va hajmi bo'yicha bir qancha turlarga bo'linadi. Xususan, hajmiga ko'ra, yakka va umumiy tushunchalar farq qilinadi.

Yakka tushunchaning hajmida bitta predmet fikr qilinadi. Masalan, "Mars planetasi", "O'zMU asosiy kutubxonasi" va shu kabilar yakka tushunchalardir. Umumiy tushunchalar predmetlar guruhini aks ettiradi. "Planeta", "Kutubxona" tushunchalari umumiy tushunchalar hisoblanadi. Umumiy tushunchalar aks ettiruvchi predmetlarning miqdori chegaralangan va chegaralanmagan bo'lishi mumkin. Masalan, "kimyoviy element" tushunchasida fikr qilinayotgan predmetlar soni chegaralangan. "Yulduz" tushunchasi hajmini tashkil qiluvchi predmetlar soni esa cheksiz.

Fikr yuritish jarayonida ayiruvchi va to'plovchi tushunchalarni farq qilish ham muhim ahamiyatga ega. Ayiruvchi tushuncha shunday umumiy tushunchaki, u aks ettiruvchi belgilar berilgan sinfning har bir predmetiga xosdir. To'plovchi tushuncha ham umumiy tushuncha bo'lib, u aks ettirgan belgilar shu umumiylikni tashkil etuvchi har bir predmetga taalluqli bo'lmaydi. Masalan, "konferensiya" – to'plovchi, "konferensiya ishtirokchisi" – ayiruvchi.

Mazmuni bo'yicha tushunchalar, avvalambor, abstrakt va konkret tushunchalarga bo'linadi. Konkret tushunchalarda predmet o'zining belgilari bilan birgalikda fikr qilinadi. Abstrakt tushunchalarda esa predmetning belgilari undan fikran ajratib olinib, alohida aks ettiriladi. Masalan, "Inson", "Tabiat" tushunchalari – konkret tushunchalar, "Qahramonlik" (insonga xos xususiyatni aks ettiradi), "Go'zallik" (borliqdagi predmetlarga xos xususiyatni ifoda qiladi) tushunchalari abstrakt tushunchalardir.

Mazmuni bo'yicha yana nisbatsiz va nisbatdosh tushunchalarni ham ajratish mumkin. Nisbatsiz tushunchalar nisbatan mustaqil, alohida mavjud bo'lgan predmetlarni aks ettiradi. "Davlat", "Badiiy asar" ana shunday tushunchalardir.

Nisbatdosh tushunchalar esa zaruriy ravishda bir-birining mavjud bo'lishini taqozo qiladigan predmetlarni aks ettiradi. Masalan, "O'qituvchi" va "O'quvchi", "Ijobiy qahramon" va "Salbiy qahramon", "Sabab" va "Oqibat" tushunchalari nisbatdosh tushunchalar qatoriga kiradi.

Ba'zi hollarda ijobiy va salbiy tushunchalar ham farq qilinadi. Ijobiy tushunchalarning mazmunida predmet unga xos belgilar orqali fikr qilinsa, salbiy tushunchalarning mazmunida predmet unga xos bo'lmagan belgilar orqali fikr qilinadi. Masalan, "savodli kishi", "vijdonli kishi" – ijobiy tushunchalar, "savodsiz kishi", "vijdonsiz kishi" esa salbiy tushunchalardir.

Biz yuqorida tushunchalarning bir qancha turlari bilan tanishib chiqdik. U yoki bu tushunchaning ana shu turlardan qaysi biriga mansub ekanligini aniqlash unga mantiqiy tavsif berish demakdir. Masalan, "talaba" – umumiy, ayiruvchi, chegaralangan, aniq, nisbatsiz, ijobiy tushuncha; "A.Navoiy nomli O'zbekiston davlat kutubxonasi" – yakka, to'plovchi, chegaralangan, konkret, nisbatsiz, ijobiy tushunchadir.

Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar

Obyektiv dunyodagi barcha predmet va hodisalar o'zaro aloqada bo'lganligi uchun ularni aks ettiruvchi tushunchalar ham o'zaro ma'lum bir aloqalarda, munosabatlarda mavjud. Bu munosabatlar turli xil bo'lib, ularni aniqlash uchun, avvalambor, taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan tushunchalarni farq qilish lozim.

Taqqoslanadigan tushunchalar umumiy belgilarga ega bo'lgan, mazmuni va hajmi jihatidan bir-biriga yaqin turgan tushunchalardir. Masalan, "paxtakor" va "dehqon" tushunchalari ana shunday taqqoslanadigan tushunchalar hisoblanadi.

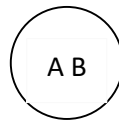
Taqqoslanmaydigan tushunchalar esa bir-biri bilan uzoq aloqada bo'lgan, ko'p hollarda moddiy yoki ideal bo'lishdan boshqa umumiy belgiga ega bo'lmagan predmetlarni aks ettiruvchi tushunchalardir. "Ijtimoiy progress" va "Zuhro yulduzi", "ideal gaz" va "go'zallik" tushunchalari taqqoslanmaydigan tushunchalar hisoblanadi. Mantiqda faqat

taqqoslanadigan tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy munosabatlar o'rganiladi. Taqqoslanadigan tushunchalar esa hajm jihatidan sig'ishadigan va sig'ishmaydigan bo'ladi.

Sig'ishadigan tushunchalarning hajmi bir-biriga butunlay, to'raligicha yoki qisman mos keladi. Ular o'rtasida uch xil munosabat mavjud: moslik, qisman moslik va bo'ysunish. Moslik munosabatidagi tushunchalar bitta predmetni (predmetlar sinfini) aks ettiruvchi tushunchalar bo'lib, ular bir-biridan faqat mazmuni bilangina farq qiladi. Masalan,

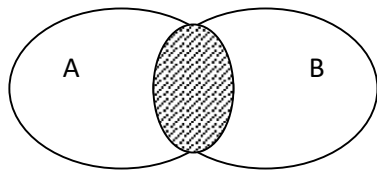
“Inson”, “Ongli mavjudot” tushunchalari xuddi shu munosabatda mavjuddir. Buni quyidagi tuzilma yordamida ko'rsatish mumkin:

- A – Inson,
- B – Ongli mavjudot.

Qisman moslik munosabatidagi tushunchalarning umumiylikka ega. Masalan:

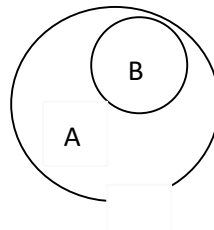
- A – Sportchi,
- B – Talaba.

Doiralarning shtrixlangan qismi bir vaqtning o'zida ham sportchi, ham talaba bo'lganlarni bildiradi.

Bo'ysunish munosabatida tushunchalardan birining hajmi ikkinchisining hajmiga to'liq kirib, uni tashkil qiluvchi qism hisoblanadi.

- Masalan:
- A – Fan,
- B – Mantiq.

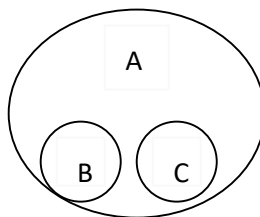

Bu munosabatdagi tushunchalardan biri bo'ysundiruvchi (A), ikkinchisi (B) bo'ysunuvchi bo'lib, ular jins-tur munosabatida bo'ladi. “Jins” tushuncha predmetlarning birorta sinfini, “tur” tushuncha esa shu sinfga mansub predmetlarning bir guruhini yoki bittasini aks ettiradi. Mantiqda u yoki bu tushunchaning jins yoki tur ekanligi nisbiy xarakterga ega. Har bir tushuncha o'zidan umumiyroq tushunchaga nisbatan tur, kamroq umumlashgan tushunchaga nisbatan jinsdir. Masalan, “milliy g'oya”, “g'oya”, “fikir” tushunchalari o'rtasida quyidagi nisbat mavjud: “g'oya” tushunchasi “fikir” tushunchasiga nisbatan tur, “milliy g'oya” tushunchasiga nisbatan jins bo'ladi.

Sig'ishmaydigan tushunchalar hajmi jihatidan umumiylikka ega bo'lmagan tushunchalar hisoblanib, bir sinfga kiruvchi har xil predmetlarni yoki predmetlar guruhini aks ettiradi. Ularning umumiyligi faqat ana shunda. Bu tushunchalar o'rtasida ham uch xil munosabat bor: birga bo'ysunish, qarama-qarshilik, ziddik.

Birga bo'ysunish munosabati quyidagi tushunchalar o'rtasida mavjud:

- A – Fan,
- B – Mantiq,
- C – Fizika.

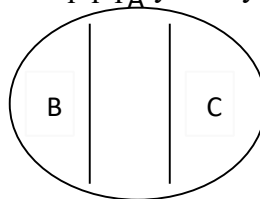

Bunda “mantiq” va jihatidan birgalikda “fan” bo'ysunadi.

“fizika” tushunchalari hajmi tushunchasining hajmiga

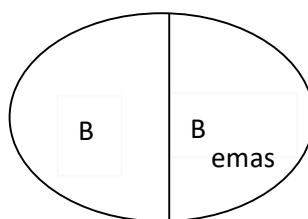
Qarama-qarshilik munosabatidagi tushunchalarning hajmi bir-birini istisno qiladi. Ular predmetning (predmetlar guruhining) qarama-qarshi belgilarini aks ettiradi, ya'ni biri predmetning ma'lum bir belgisini ifoda qilsa, ikkinchisi uni inkor qiluvchi boshqa belgini aks ettiradi. Qarama-qarshilik munosabatidagi tushunchalar o'zlari bo'ysunadigan tushunchaning hajmini to'liq egallay olmaydi. Masalan, "baland bo'yli odam" va "past bo'yli odam" tushunchalari "odam" tushunchasining hajmini to'liq qoplay olmaydi.

- A – Odam,
- B – Baland bo'yli odam,
- C – Past bo'yli odam.

Zidlik munosabatidagi tushunchalardan biri predmetning birorta xususiyatini ifoda qilsa, ikkinchisi uni inkor qiladi va mazmun jihatidan noaniq bo'lib qoladi. Zidlik munosabatidagi tushunchalar qarama-qarshilik munosabatidagi tushunchalardan farqli o'laroq, bo'ysundiruvchi tushunchaning hajmini to'liq qoplaydi.

- Masalan:
- A – Odam,
 - B – E'tiqodli odam,
 - C – E'tiqodsiz odam.

Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatish ularning mazmuni va hajmini aniqlashtirishga, ularni bog'lab, bir fikr shaklidan boshqa fikr shakliga o'tishga yordam beradi. Masalan, "talaba" va "a'lochi" tushunchalari o'rtasidagi munosabatni aniqlash asosida "Ba'zi talabalar a'lochilardir", degan mulohaza shaklidagi fikrni hosil qilish mumkin.

Takrorlash uchun savollar

1. Tushuncha nima?
2. Tushuncha qanday mantiqiy usullar yordamida hosil qilinadi?
3. Tushuncha va so'z o'rtasida qanday aloqa mavjud?
4. Tushunchaning mazmuni va hajmi deganda, nimani tushunasiz, ular o'rtasida qanday munosabat mavjud?
5. Tushunchaning qanday turlari mavjud?
6. Tushunchalar o'rtasida qanday munosabatlar bor?

10-mavzu. TO'PLAM NAZARIYASI

"To'plam" yoki "Sinf" individual predmetlar guruhidan iborat bo'lib, ularning har biri muayyan xususiyatlarga ega va shu tufayli ular mazkur sinfnining elementi hisoblanadi. Masalan, "inson" termini bilan ifodalanadigan sinf yakka kishilar to'plamidan, "juft son" termini bilan bildiriladigan sinf juft butun sonlar to'plamidan iborat¹. To'plam mantiq va matematika doirasida kategoriya, ya'ni eng umumiy jins tushuncha hisoblanadi; unga nisbatan umumiyroq tushuncha yo'q. U tabiiy tilda "yig'indi", "jamlanma", "ansambl", "kolleksiya", "soha", "oilalar" kabi so'zlar yordamida tushuntiriladi.

To'plam murakkab strukturaga ega obyekt bo'lib, unga tegishli bilimlar mantiq va matematikada muayyan ilmiy konsepsiyaⁿⁱ hosil qiladi va to'plam nazariyasi deb ataladi. Unda to'plamning strukturasi qanday, to'plamlar bir-biridan nimalar bilan farq qiladi, ular bilan qanday matematik va mantiqiy amallar olib boriladi? degan savollarga javob topamiz.

¹ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.122.

Avvalambor, shuni aytish kerakki, to‘plam nazariyasida sinflar ularning hajmi jihatidan olib qaraladi. Sinf sohasi muhokama yuritish universumi (predmet sohasi) yoki soddaroq qilib *universum* deyiladi. Sinf ba‘zan hech qanday predmetni o‘z ichiga olmasligi mumkin. Masalan, bo‘yi yigirma fut bo‘lgan kishilar sinfi a‘zolariga ega emas, garchi unda insonga xos sifatlar fikr qilinsa-da. Bunday sinf nol-sinf deb hisoblanadi. U muayyan texnik qulayliklarga ega².

“To‘plam” va “element” (to‘plam a‘zosi) tushunchalari ilmiy aylanmaga nemis matematigi G.Kantor (1845-1918) tomonidan kiritilgan. Uning ta‘rifiga ko‘ra, to‘plam – bu aqlimiz yoki intuitsiyamizning aniq va o‘zaro farqlanadigan obyektlari bo‘lgani holda yaxlit ravishda fikr qilinadigan butun bo‘lib, unga mansub obyektlar elementlardir. Kantor “to‘plam quvvati” tushunchasiga ham ilk bor ta‘rif bergan. Uning ta‘kidlashicha, agar ikkita to‘plam elementlari taqqoslanganda ularda mos elementlar borligi ma‘lum bo‘lsa, ular juftlik hosil qilsa, bunday to‘plamlar teng quvvatlidir. O‘zining to‘plam nazariyasida aktual, ya‘ni tugallangan cheksizlik abstraksiyasiga tayangan. XIX asr oxirida to‘plamning umumiy xususiyatlarini unga mansub elementlar tabiatini hisobga olmagan holda tadqiq etadigan kantor to‘plam nazariyasi o‘zining rivojida yuqori pog‘onasiga erishdi.

Biroq XX asr boshida Kantor hayotligi paytidayoq uning nazariyasida hal etib bo‘lmaydigan ziddiyatlar, aniqrog‘i, paradokslar, antinomiyalar mavjudligi ma‘lum bo‘ldi. Mazkur nazariya‘ni qayta qurishga taniqli matematik va mantiqshunoslar B.Rassel, A.Uaytxed, A.Geyting, G.Veyl, L Brauer, E.Sermelo va boshqalar kirishdilar. Gollandiyalik olim L.Brauer Kantor to‘plam nazariyasining kamchiligini chekli to‘plamga xos qoidalarni cheksiz to‘plamga tatbiq etishda deb biladi. “To‘plam nazariyasi” tushunchasini aniqlashtirish borasidagi keyingi tadqiqotlar ana shu nazariyaga tegishli ziddiyatlarni bartaraf etish yo‘lidan bordi deyish mumkin. Taniqli ingliz matematigi P.Kon obyektlarning ixtiyoriy jamlanmasini “sinf” termini bilan atashni, to‘plam deb esa, boshqa sinfga a‘zo bo‘lgan sinfni tushunishni taklif qildi. Boshqacha aytganda, u to‘plamni sinf deb talqin qilishni yoqladi. Shunday qilib, obyektlarning muayyan yig‘ilmasi (masalan, A) faqat va faqat shunda to‘plam bo‘ladiki, qachon u boshqa sinfga (masalan, B) tegishli bo‘lsa.

To‘plamning aksiomatik nazariyasining asosiy xususiyatlarini tahlil qilar ekan, amerikalik matematik va mantiqshunos X.Karri, shunday sinf borki, uning elementlari to‘plam bo‘ladi, bunda mazkur sinf boshqa sinf elementi bo‘lishi mumkin, qachonki u faqat va faqat to‘plam bo‘lsagina, deb ta‘kidlaydi. Uning fikricha, to‘plamning boshqa bir xususiyati haddan tashqari keng ko‘lamli sinflar, masalan, barcha to‘plamlar sinfi, to‘plam sifatida mavjud bo‘la olmasligi to‘g‘risida kelishib olishdir.

Yuqoridagi qayt etib o‘tilgan holatlardan ma‘lum bo‘ladiki, “to‘plam” tushunchasi “sinf” tushunchasi bilan bog‘liq holda tavsiflanadi. Ba‘zan esa, u sinf tushunchasi bilan aynanlashtiriladi. Lekin matematik mantiq sohasidagi mutaxassislar bunday qilishdan qochadilar. Masalan, A. Chyorchning fikricha, agar to‘plam sinf bilan aynanlashtirilsa, u buni ma‘qullamaydi, Sermeloning aksiomatik to‘plam nazariyasi bilan bog‘liq holda to‘plam tushunchasiga alohida mazmun berishga to‘g‘ri kelpdi.

Sinflar ustida amallar

Yuqorida aytib o‘tilganidek, tushunchaning hajmida ma‘lum bir umumiy beligiga ega bo‘lgan predmetlar to‘plami – sinf aks etadi. Sinflar ustida bir qancha mantiqiy amallarni o‘tkazish, xususan, ularni qo‘shish (birlashtirish), ko‘paytirish (kesishtirish) hamda berilgan sinfga to‘ldiruvchi hosil qilish (sinfni inkor etish) mumkin. Bu amallarni bajarish yangi sinflar va, demak, yangi tushunchalar hosil qilishga olib keladi. Ularni simvolik tarzda ifoda qilish uchun quyidagi belgilardan foydalanamiz:

- A, B, C, D,... – lar ixtiyoriy sinflar;
- I – universal sinf;
- 0 – bo‘sh sinf;

² Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.122.

U– sinflarni qo‘shish belgisi;

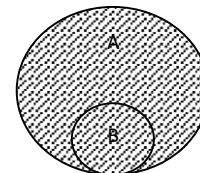
\cap – sinflarni ko‘paytirish belgisi;

A^1 (A emas) – A sinfini to‘ldiruvchi (inkor etuvchi).

Shuningdek, amallarni sxematik tarzda ifodalashda universal sinfni to‘g‘ri to‘rtburchak, boshqa sinflarni - doiralar bilan belgilaymiz.

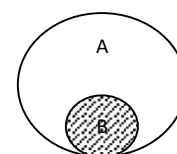
Sinflarni qo‘shish deganda, qo‘shiluvchi sinflarning barcha elementlaridan tashkil topgan yangi sinf hosil qilish tushuniladi. Masalan, “Ommaviy axborot vositalari” (A) va “Televideniye” (B) sinflarini qo‘shganda hosil bo‘ladigan yangi sinf “Ommaviy axborot vositalari”dan iborat. Uning sxemasi quyidagicha:

Simvolik ifodasi esa: $A \cup B = A$

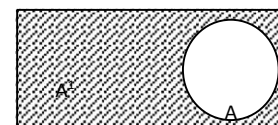
Sinflarni ko‘paytirish ko‘paytuvchilar uchun umumiy bo‘lgan elementlardan tashkil topadigan yangi sinfni hosil qilishdan iborat. Masalan, yuqoridagi “Ommaviy axborot vositalari” (A) va “Televideniye” (B) sinflarini qo‘paytirib, yangi sinf-“Televideniye”ni hosil qilamiz. Uning sxemasi quyidagicha:

Simvolik ifodasi: $A \cap B = B$

Sinfga to‘ldiruvchi hosil qilishning mohiyatini berilgan sinf (to‘ldiriluvchi sinf) bilan qo‘shilganda universal sinfni hosil qiladigan sinfni topish tashkil etadi. To‘ldiruvchi sinf berilgan sinfni (to‘ldiriluvchi sinfni) inkor etish yo‘li bilan hosil qilinadi. Masalan, “Televideniye” (A) ni to‘ldiriluvchi sinf deb olsak, universal sinf “Ommaviy axborot vositalari” (I) bo‘lgani holda, to‘ldiruvchi sinf “Televideniye emas, ommaviy axborot vositalari”dan (A^1) iborat bo‘ladi. Uning sxemasi quyidagicha:

Simvolik ifodasi esa: $A \cup A^1 = I$

Tushunchalarni chegaralash va umumlashtirish

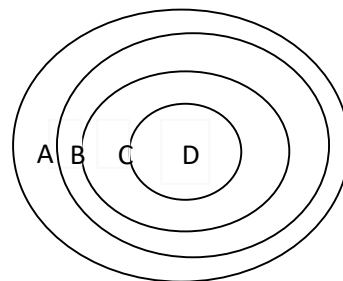
Tushunchalarni chegaralash va umumlashtirish tushunchalar ustida olib boriladigan amallar hisoblanadi. Ular tushunchaning mazmuni va hajmi o'rtasidagi teskari nisbat qonuniga muvofiq holda amalga oshiriladi.

Tushunchani chegaralash hajmi keng tushunchadan hajmi tor tushunchaga (jins tushunchasidan tur tushunchasiga) fikran o'tishdan iborat. Masalan, "mexanik harakat" tushunchasidan "aylanma harakat" tushunchasiga o'tsak, uning hajmini chegaralagan bo'lamiz. Chegaralashda berilgan tushuncha – "mexanik harakat" jins tushuncha, deb qabul qilinib, uning mazmuniga tur tushuncha hosil qiluvchi belgilar qo'shiladi. Natijada, unga nisbatan tur hisoblangan yangi tushuncha – "aylanma harakat" tushunchasi hosil bo'ladi.

Chegaralash amalini davom ettirib, "Yerning o'z o'qi atrofida aylanishi" tushunchasiga o'tish mumkin. Demak, chegaralash davomida hosil bo'lgan har bir yangi tushuncha avvalgisiga nisbatan tur tushuncha bo'ladi. Chegaralash amali yakka tushuncha hosil bo'lguncha davom ettirilishi mumkin. Chunki yakka tushunchaga nisbatan tur bo'lgan tushuncha yo'q.

Tushunchani chegaralash amalining tuzilmasi quyidagicha:

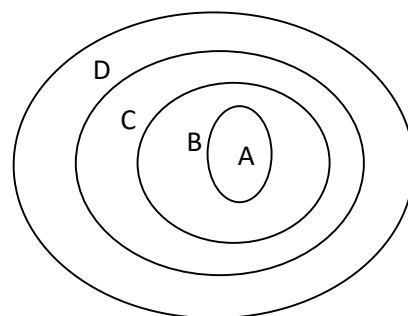
- A – Harakat,
- B – Mexanik harakat,
- C – Aylanma harakat,
- D – Yerning o'z o'qi atrofida aylanishi.

Tushunchani umumlashtirish hajmi tor tushunchadan hajmi keng tushunchaga ("tur" tushunchadan "jins" tushunchaga) fikran o'tishdan iborat. Bunda berilgan tushuncha tur tushuncha deb qabul qilinib, uning mazmunidan tur hosil qiluvchi belgilar chiqarib tashlanadi. Natijada, mazmun jihatidan unga nisbatan torroq, lekin hajmiga ko'ra kengroq bo'lgan "jins" tushunchasi hosil bo'ladi. Masalan, "aylanma harakat" tushunchasi mazmunidan faqat ungagina xos bo'lgan tur belgilarini chiqarib tashlasak, "mexanik harakat" tushunchasini hosil qilamiz. Umumlashtirish amalining chegarasi eng umumiy tushuncha, ya'ni kategoriyadir. Chunki kategoriyalar uchun jins bo'lgan tushuncha yo'q.

Tushunchani umumlashtirish amalining tuzilmasi quyidagicha:

- A – Yerning o'z o'qi atrofida aylanishi,
- B – Aylanma harakat,
- C – Mexanik harakat,
- D – Harakat.

Tushunchani chegaralash va umumlashtirish amallari kundalik hayotimiz va ilmiy bilishda keng qo'llaniladi. Xususan, barcha kategoriyalar, ular yordamida ifodalanadigan nazariy qonunlar, g'oyalar, nazariyalar mavjud empirik tushunchalarni, empirik qonunlarni umumlashtirish natijasida hosil bo'ladi.

Umumlashtirish muhokama yuritish jarayonida induktiv xulosa chiqarish usulida yaqqol ifodalangan bo'ladi. Tushunchalarni umumlashtirishsiz fanning fundamental tushunchalarini yaratib bo'lmaydi; mavjud bilimlarni tizimga solish qiyin va umuman, fan taraqqiy eta olmaydi.

Tushunchalarni chegaralash amali esa, yaratilgan umumiy bilimlarni (nazariy tushuncha, g'oya, nazariya va shu kabilarni) talqin etishda ishlatiladi. Masalan, Nyuton mexanikasidagi "Inersiya" tushunchasi Galiley nazariyasidagi "Yerkin tushish" tushunchasi yordamida tushuntirilishi mumkin.

Sinflar ustida olib boriladigan amallar ma'lum bir qoidalarga bo'ysunadi. Ular quyidagilardan iborat:

idempotentlik qonuni

$$A \cup A = A$$

$$A \cap A = A$$

kommutativlik qonuni

$$A \cup B = B \cup A$$

$$A \cap B = B \cap A$$

assotsiativlik qonuni

$$A \cup (B \cap C) = (A \cup B) \cap C$$

$$A \cap (B \cup C) = (A \cap B) \cup C$$

yutish qonuni

$$A \cup (A \cap B) = A$$

distributivlik qonuni

$$A \cap (B \cup C) = (A \cap B) \cup (A \cap C)$$

$$A \cup (B \cap C) = (A \cup B) \cap (A \cup C)$$

Sinflar ustida amallar bilan sinflar orasidagi munosabatlarning farqi shundaki, birinchisi yangi sinf hosil qilishga olib kelsa, ikkinchisi *mulohaza* yaratadi. Sinfga kiritish asosiy munosabat hisoblanadi. Bir sinf ikkinchisiga kiritildi deb shunda aytiladiki, qachon birinchi sinfning har bir a'zosi boshqa sinfning ham a'zosi bo'lsa. Agar a va b lar sinflar bo'lsa, unda "a b ga kiradi" degani mulohaza bo'lib, uni "a < b" (< – mansublik belgisi)³.

Sinflar hisobi prinsiplari

Sinflar ustida amallar bilan sinflar orasidagi munosabatlar tabiatini aniqlash uchun qator o'zak prinsiplarni aniqlash zarur. Ular quyidagilardan iborat⁴:

1. Har qanday $a < a$ sinf uchun *aynanlik prinsipi*. Bu prinsipga muvofiq har bir sinf o'zining ichiga kiradi. Shuningdek, mazkur prinsipdan hamda tenglik xususiyatidan $a = a$ kelib chiqadi.

2. *Ziddiyat prinsipi*: $aa = 0$. Hech bir a'zo bir vaqtda ham a sinfga, ham a – emas sinfga mansub bo'la olmaydi.

3. *Uchinchi mustasno prinsipi*: $a + a$ Universumning har bir individi yo a ning, yo a – emasning a'zosidir.

4. *O'rnini almashtirish prinsipi*: $ab = ba$

$$a+b = b+a$$

Assotsiatsiya prinsipi: $(ab)c = a(bc)$

$$(a+b)+c = a+(b+c)$$

5. *Distributsiya prinsipi*: $(a+b)c = ac+bc$

6. *Tavtologiya prinsipi*: $aa = a$ $a+a=a$

7. *Yutish prinsipi*: $a + ab = a$

$$a(a+b) = a$$

8. *Soddalashtirish prinsipi*: $ab < a$

$$a < a+b$$

Takrorlash uchun savollar

1. "To'plam", "sinf", "element" tushunchalarining o'zaro nisbati qanday?

³ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.123.

⁴ Morris R. Cohen, Ernest Nagel. An Introduction to Logic and Scientific Method. New Delhi, 2007. P.124.

2. To'plam nazariyasini kim yaratgan?
3. Sinflarni qo'shish, ko'paytirish va to'ldirish amallari qanday bajariladi?
4. Tushunchalarni umumlashtirish amali qanday bajariladi?
5. Tushunchalarni chegaralash amali qanday bajariladi?
6. Sinflar hisobining qanday prinsiplari mavjud?

GLOSSARIYA

1. Absolyut- (lotincha - har qanday munosabatlar, shartlardan ozod, mutlaq, mustaqil, mukammal) - falsafada absolyut borliq yoki absolyut voqelik (Shellingda), absolyut ruh, ya'ni oliy dunyoviy aql (Gegelda) absolyut shaxs, ya'ni Xudo (xristianlikda) absolyut qadriyat (Aflotun asos solgan metafizik idealizm), absolyut axloq, kategorik imperativ yoki burch qonuni (Kantda), mustaqil mavjudotning individuallikdan yuqori substantsional asos (Fixteda), iroda (Shopengauerda), intuitsiya (Bergsonda) bilib, anglab olinganligidan qat'iy nazar, hamma narsa absolyut ahamiyat kasb etadi. Abstraktsiya (lot. abstgastio — mavhumlik) - bilish shakllaridan biri bo'lib, u narsalarni bir qancha xossalarni va ular o'rtasidagi munosabatlarni fikran nazardan soqit qilishdan, hamda biron bir xossa yoki munosabatlarni ajratib ko'rsatishdan iborat.

2. Abort - Amaliy etikaning anchadan buyon ko'pchilikka malum muammosi xissoblanadi. To'rtinchi haftaning oxirida homilada dastlabki yurak urishi paydo bo'ladi. Sakkizinchi haftaning oxirida esa miya tanasining elektrofiziologik faolligini kuzatish mumkin. Demak, har qanday abort, xalq tabiri bilan aytganda, jonlini jonsiz qilish, tirik organizmni tiriklikka bo'lgan huquqdan mahrum etishdir.

3. Adolat - yuksak manaviy tushuncha bo'lib, uning e. va yo. hamda ya. va yo. dan asosiy asosiy farqi shundaki, A.ning o'zi birorqbir qadriyatni anglatmaydi, lekin qadriyatlar orasidagi nisbatni belgilaydi, ularni baholash maqomiga ega. Shu bois unda jamiyatni tartibga soluvchilik xususiyati bor; A. da ikki manaviy jihat – ham axloqiy, ham huquqiy talablar mujassamlashgan. Uni malum manoda axloq sohasidagi miqdor o'lchovchi ham deyish mumkin: u talab b-n taqdirlashni o'lchab turadigan tarozidir. A. bor joyda ijtimoiy jabrga, beboshlikka yo'l yo'q. Eng oddiy, ibtidoiy fazilatlar, m., mehribonlik, shafqat, muruvvat hayvonlarda ham mavjud, lekin hayvonlarda ular o'z guruhiga, eng avvalo, o'z zurriyotiga qaratilgan bo'ladi.

4. Agnostitsizm - (yunon. agnostos — a-inkor, gnostos— bilish, bilishni inkor etish, noma'lum) — falsafiy ta'limot bo'lib, tabiat va jamiyat qonuniyatlari mohiyatini bilish imkoniyatlarini rad etib, bilimning voqelikka muvofiqligini isbotlash mumkin emas, deb, hisoblaydigan ta'limot.

5. Amaliyot - inson faoliyatining yig'indisi, majmui.

6. Andisha - yuksak manaviyatga xos, axloqiy tarbiya natijasida shakllanadigan manaviy-axloqiy tushuncha, etika fanining meyoriy tushunchasi, “Manaviyatshunoslik”, “Manaviyat asoslari” fanlarining asosiy kategoriyalaridan biri. Kishilar b-n bo'lgan munosabatda oqibatini atroflicha o'ylab munosabatda bo'lish, mulohaza qilish A.ning o'ziga xos xususiyatlaridandir. A.li inson o'z xatti-harakati, manaviy-ruhiy qarashlarida yuksak axloqiy tamoyillardan kelib chiqqan holda faoliyat yuritadi. Bunday inson o'zgalarni olijanob axloqiy meyorlarga asoslangan holda qadrlaydi.

7. Antropologiya - inson haqidagi fan muammolari bilan shug'ullangan

8. Avesto - Zardushtiylik dinining qonun-qoidalari bayon etilgan kitob

9. Axloq - (arab. xulqning ko'pligi; lot. moralis — xulq-atvor) — ijtimoiy ong shakllaridan biri, manaviy hayot hodisasi, manaviyat sohasiga oid tushuncha.

10. Axloqiy fazilatlar - inson xulq-atvori, yurish-turishidagi eng Yuksak, ijobiy hatti-harakatlar, o'y-fikrlar va ezgu amallar majmuasi: ezgulikka intilish, yaxshilik qilish, izzat-hurmatli bo'lish, mehnatsevarlik, or-nomusli bo'lish, vatanparvarlik, insonparvarlik, saxovatlilik, halollik, pokizalik kabi xislatlarning namoyon bo'lishi

11. Axloqiy ideal - axloq - meyorlarining yuk sak, orzu qilingan darajadagi tasavvufi, barcha eng yaxshi xislatlarga ega, har tomonlama tarbiyalangan inson obrazi.

12. Axloqiy madaniyat - axloqiy tarbiyaga doir asarlar, qarashlar, g'oyalar, ko'nikmalar va ularga amal qilinish.

13. Axloqiy me'yorlar - jamiyatda o'rnatilgan xulq-atvor qoidalari, ular urf-odat, ko'nikma, marosim qoidalari sifatida namoyon bo'ladi, axloqiy qadriyatlar sifatida qaraladi, ularga amal qilmaslik jamoatchilik tomonidan qoralanadi.

14. Axloqiy qadriyatlar - kishilarning xulq-atvorida asrlar davomida shakllangan o'zaro munosabatlar, yurish-turish qoidalari: xushxulqlik, xushmuomalalik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, halollik, pokizalik, ezgulik, mehnatsevarlik, insonparvarlik, vatanparvarlik.

15. Axloqiy tafakkur - axloq masalalariga bag'ishlangan fikrlar, qarashlar g'oyalar, har bir insonning axloqiy meyorlar va qadriyatlarni anglash, ilmiy mushohada qilish jarayoni.

16. Axloqiy tarbiya - inson tarbiyasining muhim qismi hisoblanib, odamga yoshligidan boshlab to'g'rilik, halollik, izzat hurmat, burch-masuliyat, sog'lom turmush tarzi, or-nomus, sharm-hayo, Vatan azizligi, oila muqaddasligi, e'tiqod mustahkamligi xislatlarining singdirib borilish jarayonidir.

17. Axloqsizlik - jamiyatda qabul qilingan axloqiy meyorlardan chetga chiqish: boqimandalik, yolg'onchilik, ichkilikbozlik, fohishabozlik, o'g'rilik, hasad, g'iybat, tuhmat, vatanfurushlik, e'tiqodsizlik va shular kabi barcha salbiy xislatlarning namoyon bo'lishi.

B

18. Bag'rikenglik - mehr-muruvvat, g'amxo'rlik, himoya, panoh, makon, saxiy, eshigi hamma uchun ochiq, dargohi keng; kengfellik. Bag'rikenglik – o'zgalarning dunyoqarashi, diniy e'tiqodi, milliy va etnik xususiyatlari, anana-marosimlariga hurmat-ehtiromda bo'lish, muomala-munosabatda kamsitishlar, tahqirlashlarga yo'l qo'ymaslik, insoniylikni hamma narsadan ustun hisoblab, jamoada, ish joylarida, mahalla-kuyda bunga rioya etish. Xullas, turli dindagi, turli millat va elatlarga mansub kishilarning bir mamlakat doirasida, yagona davlat tarkibida bahamjihat, osoyishta yashashidir. Bag'rikenglik ayrim shaxslarga yoki butun bir xalqqa xos xususiyat bo'lishi mumkin. Bag'rikenglik – o'zbek xalqining eng olijanob fazilatidir.

19. Barkamollik - kamolot, balog'atga erishgan, beka mu ko'st, etuk, mukammal, nuqsonsiz, kamoli xirad – aql komilligi, kamoli marifat – ilmu marifatda mukammallik, kamol ahli – ilmu hikmat egalari, olimlar. Barkamollik insonning aqliy axloqiy va bilimdonlik jihatidan etuk ligi, o'zi tanlagan kasbu hunarning ustasi bo'lishi, shaxs sifatida shakllanib, vatan taraqqiyoti, el-yurt farovonligi uchun jon kuydirishi, ezgu g'oya va niyatlar b-n bunyodkorlik va yaratuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lishi.

20. Barqarorlik - tinchlik, osoyishtalik

21. Baxs - Shaxslar o'rtasidagi u yoki bu mavzudagi tortishuvi hisoblanadi. Bahs qoidasi: hatto juda qulay vaziyatlarda ham odamlarni fikrini o'zgartirish juda qiyin masaladir. Agar o'z qarashlaringizni boshqa birovga o'tkazishni istasangiz, uning fikrini hurmat qiling. Hech qachon odamga uning nohaqligini aytmang. Xato qilish ehtimolini o'zingizda bo'lishiga ham etibor bering. Bu barcha turdagi bahslarga yakun yasaydi hamda sizdagi bu fikrlashdagi haqqoniyligini o'zida ham yaratishga harakat qiladi. Shu bilan hamsuhbatingizni o'zi ham siz kabi nohaq bo'lishini tan olishiga imkon beradi.

22. Baxt – ma'naviy axloqiy tushuncha. Kishi o'z faoliyati natijalaridan hayotda qo'lga kiritilgan yutuqlaridan to'la qoniqish, yashash tarzidan mamnunlik, muayyan maqsadga etganlik, orzu-umidning ushalishi, bearmonlik holati sifatida namoyon bo'ladi. Baxt nisbiy tushuncha, mutloq baxt yo'q. Baxtni qanday manoda tushunishning shaxsning ijtimoiy o'rniga, bilimi, yoshi, dunyoqarashiga bog'liq. Baxt haqidagi kishilarning tasavvurlari ijtimoiy tuzim va undagi ijtimoiy munosabatlar majmuasi b-n uzviy bog'liq.

23. Bilish - insonning tabiat, jamiyat va o'zi to'g'risida bilimlar hosil qilishga qaratilgan aqliy, ma'naviy faoliyat turidir. Inson o'zini qurshab turgan atrof-muhit to'g'risida bilim va tasavvurga ega bo'lmay turib, faoliyatning biron-bir turi bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olmaydi. Bilishning mahsuli, natijasi ilm bo'lib, har qanday kasb-korni egallash faqat ilm orqali ro'y beradi. Shuningdek, bilish insongagina xos bo'lgan ma'naviy ehtiyoj, hayotiy zaruriyatdir.

24. Bioetika - hozirgi zamon etikasining muhim yo'nalishlaridan biri. B. inson hayotini eng oliy axloqiy qadriyat sifatida qaraydi, shu bilan birga, inson hayotini saqlash muammosini – yaxshilik va yomonlikni farqlashning muhim mezonini, deb hisoblaydi. Hoz. zamon fanida B. tirik mavjudotlar, shu b-n birga, insonga ham bo'lgan munosabatlarning manaviy-axloqiy regulyativi, deb qaraladi. Insonning tabiat b-n uzluksiz aloqasini manaviy tahlil etish asosida, tabiatni muhofaza etishda ahloqiy javobgarlik B.ning madaniy negizini tashkil etadi. B., sotsial masalalar b-n birgalikda, qadriyatlar muammosini ham qamrab oladi. B. maqsadlaridan biri - Shaxsni turli holatlarga solish imkoniyatlarini yaratuvchi, inson xatti-harakati, ruhiyatini o'zgartirish mumkin bo'lgan, uning ustidan o'tkazilayotgan xilma-xil tadqiqotlarni cheklash mezonlarini ishlab chiqadi.

25. Biologik axloq - jahon axloqshunos ligida ham asosan tibbiy axloq, tabobat muammolariga doir axloqiy yondashuvlar tushuniladi. Biologik axloq muammolari ikki yo'nalishdan iborat: biri - insonlarning kichik biologik olam sifatidagi katta biologik olamga bo'lgan munosabatlari bilan bog'liq «tashqi», ikkinchisi - insonlarning «o'z-o'ziga va o'zaro munosabatlaridagi tibbiyot bilan bog'liq ichki» axloqiy masalalar.

26. Borliq - voqelikdagi mavjud narsa va hodisalarni ifodalovchi tushuncha. bo'lgan aks ettirish xususiyatini ifodalovchi tushuncha .

27. Botiniylik va zohiriylik – ma'naviy hodisalar bo'lib, insonning ichki, qalb, ko'nglidagi hissiyotlar va ularni sirtqi tomondan, tashqi ko'rinishda ifodalanishi. Inson tashqi tomonidan qanday ko'rinishidan qat'iy nazar, uning B. hissiyoti, qalbi, ko'ngli nihoyatda nozik va manaviy boy bo'lishi mumkin. Sirdan qaraganda kam-ko'stsiz, salobatli ko'ringan kishi hissiyotsiz, qalbi ko'r bo'lishi ham mumkin. B. insonga baxsh etilgan nemat, u buyuk kishilarning zohiriy faoliyatlarida yorqin ifodasini topgan.

28. Burch - jamiyat, davlat va SHaxslarga nisbatan muayyan individdagi munosabat, ular oldidagi majburiyat. U vijdon, e'tiqod, masuliyat kabi tushunchalar b-n mustahkam bog'liq. Umuman, hayotda insonning har bir xatti-harakati zamirida B. ga sadoqat yoki xiyonat yotadi. B. ning insonlik B.i, musulmonlik B.i, nasroniylik B.i, fuqarolik B.i, otalik B.i, onalik B.i, farzandlik B.i singari barcha davrlar uchun umumiy bo'lgan tushunchalari ham, jurnalistlik B.i, shifokorlik B.i, olimlik burchi kabi kasbiy odob doirasidagi tushunchalari ham mavjud. B. tushunchasining o'ziga xos jihatlaridan yana biri – uning vaqt va jamiyatda muayyanlashish xususiyati.

Ch

29. Charvaka - hindcha so'z bo'lib olamning asosini to'rt unsur (tuproq, suv, havo va olov) dan iborat deb qarovchi qadimgi falsafiy ta'limot.

30. Chiroylilik insonda engil xushnudlik kayfiyatlarini hosil qiladigan holatlar yig'indisidir.

D

31. Dao xitoy falsafasida «yo'l» taraqqiyot ma'nosida ishlatiladigan tushuncha.

32. Davlat fuqarolik boshqaruv tizimining yemirilishi tufayli ipaydo bo'lgan siyosiy institut

33. Demokratiya (yunon. demos – xalq) – xalq irodasini ifoda etish tamoyilini, inson huquqlari va erkinliklarini ijtimoiy hayotning oliy qadriyati sifatida tan oluvchi xalq hokimiyatiga asoslangan siyosiy tuzum.

34. Demokrit yunon faylasufi. U haqiqiy borliq — moddiy dunyo, abadiy va poyonsiz, cheksiz-chegarasiz reallikdir, olam mayda moddiy zarrachalardan, ya'ni atomlardan va bo'shliqdan iborat deya ta'lim beradi. Atomlar va bo'shliq o'zaro yaxlit abadiy ibtidodir. Atomlar — bo'linmas va o'zgarmas, sifat jihatdan bir xil, uning miqdori shakli singari behisobdir. degan edi

35. Dialektika grek tilida bahs va suhbatlashish san'ati degan ma'noni anglatadi. Antik dunyo faylasuflari uni haqiqatga erishish yo'li va usuli sifatida talqin etganlar. Hozirgi davrga kelib dialektika olamdagi narsa va hodisalar doimo o'zgarishda, o'zaro aloqadorlik va bog'liqlikda, taraqqiyot va rivojlanishda deb tushunishdir. Unga ko'ra, olamda o'z o'rniga va

joyiga, yashash vaqti va harakat yo'nalishiga ega bo'lgan barcha narsalar va voqealar bir-birlari bilan bog'liq va aloqador tarzda, bir-birlarini taqozo etadigan, doimiy va takrorlanib turadigan bog'lanishlar orqali namoyon bo'ladi.

36. Did idrok, fahm, farosat kabi ildizi aqlga borib taqaladigan, o'zining ehtiros, his-hayajon, subektiv baholash xususiyati bilan ulardan ajralib turadigan hamda insondagi go'zallik, ulug'vorlik, fojeaviylik singari estetik xususiyatlarni va nafosatni idrok etish qobiliyatidir. Did murakkab tarbiya jarayonini taqozo etadi. Chunki u ham aqliy, ham axloqiy, ham hissiy tarbiya uyg'unlashgan umumiylikdan iboratdir.

37. Diniy dunyoqarash Muayyan dunyoqarash tarkibida diniy-ilohiy qarashlar o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Ular insonning ilohga bo'lgan e'tiqodi bilan bog'liq bo'lib, vujudga kelishiga ko'ra, boshqa dunyoqarash sh aklari kabi, muayyan asoslarga ega.

38. Diyonat (arab. dindorlik, to'g'rilik, insof) Xudodan qo'rqish, gunoh qilmaslik, savob ishlarni amalga oshirish, imonli- e'tiqodli, sofdil va mard bo'lish, diniy qonun-qoidalarga qattiq rioya etish, dindorlik, taqvodorlik, vijdon, insoflilik. Diyonatli odam to'g'riso'z, haqqo'y bo'ladi, haromdan hazar qiladi, birovning zarariga ish qilmaydi, hamiyatli, nomusli, oriyatli bo'ladi

39. Do'stlik axloqiy tushuncha; o'zaro bog'liqlik, manaviy yaqinlik, manfaatlar umumiyliigi va h.k.ga asoslangan insonlar o'rtasidagi ijobiy munosabatni ifodalaydi.

40. Dogmatizm aqidaparastlik, o'zgarmas tushunchalar, qoidalar asosida fikrlash usuli.

41. Dualizm (lotin tilida dua, ya'ni ikki degan ma'noni ifodalaydi) — olamning asosida ikkita asos, ya'ni modda va materiya bilan birga ruh va g'oya, ya'ni ideya yotadi deyuvchi qarash.

42. Dunyoqarash olam haqidagi umumiy qarashlar, maslamlarning majmui.

E

43. Eklektika narsa va hodisalarning muhim va nomuhim aloqalarini, turli-tuman tomonlarini qo'shib qaraydigan usul.

44. Ekzistentsializm hozirgi zamon «yashash falsafasi».

45. Empirizm hissiy tajribaning rolini bo'rttirib ko'rsatadigan yo'nalish.

46. Estetik madaniyat insonning estetik faoliyati jarayoni, uning natijasida yaratilgan moddiy va manaviy qadriyatlar bo'lib, shaxsni shakllantirish va kamolotida muhim omil bo'lgan ijtimoiy hodisadir. Estetik madaniyat shaxs, millat, jamiyatning o'z-o'zini anglashi ham demakdir. CHunki estetik madaniyatda ijtimoiy birliklarning ehtiyojlari va manfaatlari, o'ziga xosliklari, jahon tarixida tutgan o'rni, turli ijtimoiy tizimlarga bo'lgan munosabati ham o'z ifodasini topadi.

47. Estetik tarbiya ijtimoiy-manaviy jarayon va inson kamolotining muhim mezoni. U bunyodkorlik va yaratuvchanlik ishlaridan zavqlanish, yangilik va innovatsiyaga qiziqish tuyg'usini nafosat tamoyillari, go'zallik talablari asosida rivojlantirishga o'rgatuvchi manaviyatning aniq maqsadlarga yo'naltirilgan faoliyatidir.

48. Estetika insonning voqelikka nafosatli munosabatini, xalq, millat, jamiyat badiiy tafakkurini hamda borliq, sanat va ijod jarayonlarining eng umumiy qonuniyatlari, tushunchalari, mezonlarini go'zallik asosida anglash, o'rganish va o'zlashtirishga doir nazariy-amaliy faoliyat tizimidir.

49. Etiket takallufning mayda-chuyda jihatlarigacha ishlab chiqilgan odob qoidalari sifatida ijobiy, kishining ko'zini quvontiradigan munosabat hodisasidir. Etiketning qamrovi keng, u malum manoda xalqaro miqyosda qabul qilingan muomala qonun-qoidalari o'z ichiga oladi. U ko'proq insonning tashqi madaniyatini, o'zaro munosabatlardagi o'zni tutish qonun-qoidalari bajaranishini boshqaradi. Muomala odobida inson o'z munosabatlariga ijodiy yondoshsa, Ya'ni bir holatda bir necha muomala qilish imkoniga ega bo'lsa, etiket muayyan holat uchun faqat bir xil qoidalashtirib qo'yilgan xatti-harakatni taqazo etadi.

50. Ezgulik va yovuzlik ma'naviy axloqiy tushunchalar orasidagi eng muhim juftliklaridir. E. insonni faoliyatning asl mohiyatini anglatadi – Tangri irodasining inson qalbidagi tajassumi sifatida namoyon bo'ladi. «Ezgu o'y, ezgu so'z, ezgu amol» uchligi

«Avesto» dan tortib barcha muqaddas kitoblarda etakchi o'rinni egallashi ham shundan. E. insonga eng kuchli manaviy lazzat bag'ishlaydigan, uni ijtimoiy Shaxsga aylantirib, haqiqiy baxtga olib boruvchi fazilat; Shaxsni komillikka, jamiyatni esa yuksak taraqqiyotga etkazuvchi yuksak qadriyat. U insonning axloqiy faoliyati tufayli muayyanlashadi, yuzaga chiqadi.

F

51. Fahm insonning aqliy qobiliyatini yuzaga chiqaruvchi estetik anglash tuzilmasidagi muhim tushuncha.

52. Falsafa (yunoncha «fileo» — sevaman va «sofia» — donolik) donolikni sevaman. Tabiat, jamiyat, inson, uning tafakkurida amal qiluvchi eng umumiy qonunlarni o'rganuvchi fandır

53. Fan ilmiy bilimlar tizimidir. Fan o'zining ilmiy tushuncha uslublari va metodologiyasiga ega bo'lgan, olamni bilish va o'zlashtirishning maxsus usuli, ilmiy bilimlar tizimidir. Shuningdek, fan ijtimoiy ong shakllaridan biridir.

54. Faoliyat insonning o'zini o'rab turgan olamga faol munosabati shakli bo'lib, uning mazmunini maqsadga yo'naltirilgan o'zgar-tirish va qayta qurish bilan bog'liq xatti-harakatlar tashkil etadi.

55. Farosat insonning axloqiy qobiliyatni yuzaga chiqaruvchi estetik anglash tuzilmasining o'ziga xos talabi.

56. Fazo narsalarning bir-biridan uzoqligini, ularning ko'lamini, joylashish tartibini ifodalash uchun ishlatiladigan tushuncha. Shuningdek, fazo - narsalarning ko'lamini, hajmini, o'zaro joylashish tartibini, uzlukli yoki uzluksizligini ifodalovchi borliqning yashash usullaridan biridir. Fazo va vaqt tushunchalari, ko'p hollarda, forsiy til ta'sirida yozilgan adabiyotlarda makon va zamon deb ham ataladi. Bu tushunchalar fazo va vaqtning tashqi, nisbiy xususiyatlarinigina aks ettiradi, xolos. Fazo narsalar joylashadigan joy ma'nosida, vaqt esa hodisalar bo'lib o'tadigan muddat ma'nosida ishlatiladi.

57. Fenomenologiya «Sof ong» falsafaning predmetini tashkil etadi deb hisoblovchi falsafiy oqim.

58. Fojeaviylik shaxs orzu-istaklari, maqsadlari bilan jamiyat talablari hayot va o'lim orasidagi vujudga keladigan ziddiyat bo'lib, erkinlik va zaruriyat o'rtasidagi kurashga asoslangan ulug'vorlikning yuksak darajasidir.

59. Forig'lanish mohiyatan qo'rquv yoki achinish tufayli inson qalbini salbiy hissiyotlardan halos etuvchi estetik hodisa.

60. Futuvvat tasavvuf tariqatining bir bo'lagi

G

61. Gedonizm (grech. hendone — lazzatlanish) — qadimgi davr falsafiy tushunchalaridan biri sifatida ko'ngilocharlik, huzurlanish manolarini beradi. Qadimgi davr axloqshunos ligida gedonizm (huzurbaxshlik talimoti) hayotning manosini nafaqat jismoniy, balki ruhiy huzurbaxshlikdan ham iborat degan talimotni ilgari surar edi. Hozirgi davrga kelib esa bu tushuncha akasariyat holda o'zida xudbinlik, «nafs quliga aylanish», «boylik, shuxrat ketidan quvish» kabi manolarini ham anglatmoqda.

62. Germenevtika qadimgi yunon afsonalaridagi xudolarning xohish va irodasini insoniyatga tushuntirib berish uchun yerga yuborilgan elchisi — Germes nomi bilan ataladi. Demak, germenevtika — tushunish, tushuntirish, tahlil etish g'oyalariga asosiy diqqatini qaratadi.

63. Globalizatsiya deganda umumbashariy, umumsayyoraviy sivilizatsiyaning shakllanish tendensiyasi tushuniladi. Ushbu tendensiyaning asosini hozirgi zamon kishilik jamiyatini birlashtirib turgan iqtisodiy, siyosiy, madaniy va kommunikatsion aloqalar tashkil etadi. Aynan ana shu aloqalar umumsayyoraviy sivilizatsiyaga tizimlilik ato etmoqda.

64. Gnoseologiya bilish to'g'risidagi fan muammolari bilan shug'ullangan.

65. Go'zallik ma'naviy va moddiy xususiyatga ega bo'lgan, ijtimoiy-manaviy hayotda favqulodda ahamiyat kasb etuvchi tushuncha bo'lib, narsa-hodisalarning inson tafakkurida

lazzatning uyg'unlik, meyor, hamohanglik, mutanosiblik, maqsadga muvofiqlik asosida namoyon bo'lishidir.

66. Gumanizm (lot.humanitas – insoniylik, insonparvarlik, inson haqida g'amxo'rlik) – insonni himoya qilishga, uning huquqlariga kafillik berishni maqsad qilib olgan talimot.

H

67. Halollik sof, pokiza bo'lishni talab qiladigan axloqiy me'yordir. Dastavval u diniy tushuncha sifatida vujudga kelib, har bir musulmonning emak-ichmagi, jinsiy va iqtisodiy xatti-harakatlari sifatini belgilab beruvchi shariy meyor bo'lib amal qilgan. Insonni manaviy, axloqiy jihatdan bezaydigan ajoyib fazilatlardan biri - halol, pokiza yashash, birovlarining xaqiga zarracha bo'lsada hiyonat qilmaslikdan iboratdir.

68. Hasad o'zida yo'q bo'lgan narsaning boshqalarda bo'lishini istamaslik, o'zgalarning yutuqlari va muvaffaqiyatlarini ko'ra olmaslik. Hasad tuyg'usi mavjud bo'lgan odam boshqalarning yaxshi turmush kechirishidan, o'qishda, mehnat faoliyatida erishgan yutuqlaridan qiyin ahvolga tushadi. Hasad turli olamshumul dinlarda qoralanadi. Masalan xristian dinida hasad ettita gunohi kabiralardan biri hisoblanadi. Chunki bu dinda aytilishicha, hasad qilish xudo tomonidan o'rnatilgan tartibdan norozilikni bildiradi.

69. Hayo Shaxsning axloqiy o'zini-o'zi anglashi ko'rinishlaridan biri; hayo tuyg'usida insonning o'z xatti-harakatlarini, axloqiy sifatleri va motivlarini anglashi tushuniladi. Inson o'z xatti-harakatlarining axloqqa zid ekanligini mustaqil ravishda yoki bo'lsamasa atrofda gilarining qoralashi natijasida anglab etishi mumkin. Hayo vijdon b-n bevosita bog'liq bo'ladi. Vijdonsiz odamlarda hayo bo'lmaydi. Shu b-n birga, hayoning vijdondan farq qiluvchi jihatlari ham mavjud. Hayo qo'proq tashqi muhit b-n bog'liq bo'ladi. Hayo tuyg'usi insonning o'z xatti-harakatlarini boshqalar nuqati nazaridan baholashi b-n bog'liq bo'ladi. Hayo tuyg'usi manaviyatli va manaviy yuksak insonlarga xos axloqiy fazilatdir.

70. Hukm predmetga ma'lum bir xossaning, munosabatning xosligi yoki xos emasligini ifodalovchi tafakkur shaklidir.

71. Hunuklik kishilarda noxushlik tuyg'usini paydo qiluvchi, go'zallik va nafosatdan zavqlanishning ziddi bo'lgan narsa-hodisalarni inson ongida aks etishidir.

I

72. Idealizm olamning asosida ruh yoki g'oyalar (ideyalar) yotadi, dunyo voqeeligi va rivojida ideyalarni ustuvor deb ta'lim beradigan falsafiy yo'nalish.

73. Ijobiy hislatlar Odob saqlash, rasm - odat bo'lib qolagan odob qoidalaridan chetga chiqmaslik hamda etika va estetika talablarini bajo keltirishdir. Odoblilik samimiyatga asoslangan bo'lib, insonning boshqalarni hijolat qiladigan, ranjitadigan yoki quvontiradigan narsalarning hammasini anglab olishini, boshqalarning ehtiyoj – talablarini va kechinmalarini tushuna bilishini shart qilib qo'yadi. Farosatli kishi noqulay vaziyat sodir bo'lishini oldini olishga intiladi. Chiroyli hatti – harakatlar qoidalarini yodlab olib, unga odatlanish mumkin, lekin odob qoidalarikishidan ko'proq narsani talab qiladi. Odobga o'rganish uchun inson o'zini boshqa inson o'rniga qo'yib ko'rishi kerak bo'ladi. Farosatlilik jamiyatga, insonning o'ziga yoki birovga xavf tug'dirmaydigan hollarda boshqalarning ishiga aralashmaslikni talab qiladi.

74. Ijtimoiy faollik subektning jamiyat hayotida ongli holda mustaqil ishtirok etishi, uning malum ijtimoiy–manaviy sohada vujudga keladigan muammolarni hal etishga qaratilgan harakati.

75. Ijtimoiy fikr yuz berayotgan vaziyatlar, voqealar va xatti–harakatlarning jamiyat azolari tomonidan maqullanishi yoki maqullanmasligi: baholashdir.

76. Ijtimoiy muhit insonni o'rab turgan va uning shakllanishi, yashashi va faoliyati yuz beradigan moddiy, manaviy va ijtimoiy shart-sharoit.

77. Ijtimoiy ong jamiyatning manaviy hayotini aks ettiruvchi, ijtimoiy guruh, sinf, xalq, millatning kundalik turmushi tasirida shakllanadigan g'oyalar, nazariyalar, qarashlar, his-tuyg'ular tizimini aks ettiruvchi falsafiy kategoriya.

78. Imkoniyat narsa va hodisalarning makon va zamondagi rivojlanish tendentsiyasini ta'minlaydigan, muayyan qonuniyatlarga asoslanadi. Imkoniyat narsa va hodisalar rivojlanish jarayonining ichki birligini ifodalaydi va ularning rivojlanish shart-sharoitlarini, sabablarini, zaruriy qonuniyatlarini, mohiyatini o'zida mujassamlashtirgan.

79. Imperativ axloq (lot.imperativus -farmon) Kant etikasida axloqiy qonunni tavsiflovchi asosiy tushuncha. Kant falsafiy talimotida amaliy aqlni nazariy aqlga nisbatan ustun qo'yiladi. "Amaliy aql" deganda, keng manoda u etika, davlat va huquq nazariyasini, tarix falsafasi va dinni, antropologiyani; tor manoda esa, axloqiy xulq atvor tamoyillari va qoidalarini yaratuvchi aqlni tushunadi. Kant "Amaliy aql tanqidi" asarida inson yaxshilik va yomonlik haqida qalbining hissiy ishtiyoqi va intilishlariga asoslanib emas, aql zakovati yordamida xulosa chiqarish kerak, degan nazariyani o'rta tashlaydi.

80. In'ikos kamida ikkita ob'ektning o'zaro ta'siri natijasida yuz beruvchi jarayondir. Eng umumiy ma'noda, har qanday predmetlarning u bilan ta'sirlashuvda bo'lgan boshqa predmetlarning ta'sirini muayyan tarzda aks ettirishi bilan bog'liq xossasiga in'ikos deyiladi.

81. Inkor rad etish, qabul qilmaslik.

82. Integratsiya kirib borish, to'ldirish, o'zaro yaqinlashish

J

83. Jadidlar (arabcha «usuli jadid») yangi zamonaviy usulda ta'lim-tarbiya madaniy-ma'rifiy ishlarni isloh qilish tarafdorlari.

84. Jamiyattabiatining bir qismi, ya'ni ijtimoiy borlik bo'lib, odamlar uyushmasining maxsus sh akli, kishilar o'rtasida amal qiladigan juda ko'plab munosabatlar yig'indisi, degan turlicha ta'riflar ham bor. Jamiyat muttasil ravishda rivojlanuvchi, takomillashib boruvchi murakkab tizimdir. Har bir yangi davrda jamiyat mohiyatini bilish zarurati vujudga keladi. Milliy mustaqillik tufayli jamiyat mohiyatini yangicha idrok etish ehtiyoji paydo bo'ldi.

K

85. Kamtarlik avvalo o'z – o'ziga talabchanlik, o'z harakatlariga, ishiga, bilimiga tanqidiy qarash, o'ziga, kuch – quvvatiga ortiqcha baho bermaslikdir. Kamtarlik kishilarga bo'lgan munosabatda namoyon bo'ladi. Inson odobli bo'lsa, u kishilar bilan shunchalik sodda kamtarona muomala qiladi, o'z ishlariga va harakatlariga kamtarlik bilan baho beradi. Boshqalarga nisbatan shirinsuhan bo'ladi. Kamtar inson boshqalardan o'zini ustun qo'ymaydi, o'ziga bino qo'yib, soxta shuxrat ketidan quvmaydi, yutuqlardan esankiramaydi.

86. Kasb ahloqi jamiyat tomonidan qabul qilingan ahloq qoidalarini kishilarning ixtisoslariga nisbatan amalda tatbiq qiluvchi aniq kasbiy burch, shan, or-nomus, qadr-qimmat kabi xatti-harakatlarning majmui, umumiy axloqning kishilar kasb-koridagi o'ziga xos ko'rinishidir. Kasb axloqi - har bir kasb-hunarga xos axloqiy norma, prinsip va sifatlarni o'rganadi va hayotga tatbiq etadi.

87. Kasbiy odob jamiyat tomonidan qabul qilingan ahloq qoidalarini kishilarning ixtisoslariga nisbatan amalda tatbiq qiluvchi aniq kasbiy burch, shan, or-nomus, qadr-qimmat kabi xatti-harakatlarning majmui, umumiy axloqning kishilar kasb-koridagi o'ziga xos ko'rinishidir. Odob (arab. adab so'zining ko'pligi) – jamiyatda etirof etilgan xulq normasi.

88. Kategoriya qadimgi yunon tilidan olingan bo'lib: «izohlash», «tushuntirish», «ko'rsatish», degan ma'nolarni anglatadi. Uning mazmunidagi bunday xilma-xillik qadimgi davrlardan oq ilmiy tadqiqot yo'nalishiga aylangan.

89. Kategoriyalar sistemasi falsafiy tushunchalar tizimi

90. Kategoriyalarning ixchamligi falsafiy tushunchalarning harakatda, bir-biriga o'tib turishi, narsalarning barcha tomonlari, ularning ziddiyatlarini aks etishining ifodasi.

91. Kategoriyalarning metodologik roli falsafiy tushunchalarning olamni anglashda, fan va inson amaliy faoliyatidagi ahamiyati.

92. Kibernetika texnika qurilmalarida boshqarish jarayonlari va sistemalarining umumiy belgilari haqidagi fan.

93. Kulgulilik aqat insonga xos xususiyat bo'lib, insonning achinish, qayg'urish, iztirob chekishini cheklovchi sof erkinlikni namoyon qiluvchi estetik hodisa.

L

94. Logos yunoncha — fikr, aql, soʻz.

95. Maʼnaviyat jamiyat va alohida shaxsning maʼnaviy olami, ruhiy holatining maʼno mazmunini ifodalovchi tushuncha.

96.

Maʼrifatparvarlar ilm-fan, bilim, madaniyat, taʼlim-tarbiyani taraqqiy ettirishning tarafdorlari.

97. Madaniyat inson faoliyati tufayli yaratilgan moddiy va maʼnaviy boyliklarning majmui

98. Mafkura (arabcha «mafkura») — nuqtai nazar, eʼtiqodlar tizimi, majmui.

99. Mafkuraviy immunitet begona gʻoya va qarashlarga yon bosmaslik

100. Mahalla (arab tilidan, manosi – jamoat, joy, makon, qayshnichilik) – Oʻrta Osiyo, xususan Oʻzbekiston hududida X asrlardan boshlab mavjud boʻlganligi toʻgʻrisida tarixiy manbalar guvohlik beradi. Mahalla - bu jamiyatshunoslar tabiri b-n aytganda, tayyor andozaga ega boʻlgan, «mahalliy boshqaruvda xalqchil demokratiya instituti» nomini olgan tashkilotdir. U oʻzining asosiy vazifasi, «birdamlik», «jamoaviylik», «hamkorlik» asosida mahalliy aholini birlashtiruvchi, uyushtiruvchi tashkilot boʻlganligi bois, hamma davrlarning boshqaruv organlari unga nisbatan alohida munosabatda boʻlib kelganlar.

Asosiy adabiyotlar

1. Axmedova M. Falsafa. -Toshkent.UFMJ, 2006.
2. Yusupov E., Mamashokirov S. Falsafa Darslik, -Toshkent: 2005.
3. Shermuxamedova N.A. Falsafa. Toshkent: “Noshir” 2012 y
4. Shermuxamedova N.A. Gnosiologiya. (Uchebrik) Toshkent: 2009 y
5. Shermuxamedova N.A. Falsafaga kirish. (O‘quv qo‘llanma) Toshkent: 2017 y
6. Shermuxamedova N.A. Borliq va rivojlanishfalsafasi. (O‘quv qo‘llanma) Toshkent: 2017 y
7. Shermuxamedova N.A. Inson falsafasi. (Darslik) Toshkent: 2016 y
8. Izzetova E., Pulatova D. Filosofiya (Uchebnoeposobie) Toshkent: 2017 y
9. M.Sharipov Fayzixodjaeva D. Mantiq. O‘quv qo‘llanma. - Toshkent: 2004.
10. Abdusamedov A.E. Dinlar tarixi. -Toshkent: O‘zMU, 2004. -208 b.
11. Ochildiev A. va boshqalar. Dinshunoslik asoslari (o‘quv qo‘llanma). - Toshkent: “Toshkent islom universiteti” nashriyot matbaa birlashmasi, 2013.
12. Xasanov A. va boshqalar. Islom tarixi (Darslik). - Toshkent: Toshkent islom universiteti matbaa-nashriyot birlashmasi, 2008.
13. Mo‘minov A. va boshqalar. Dinshunoslik - Toshkent: “Mehnat” 2004.
14. Yo‘ldoshxo‘jayev X., Rahimjonov D., Komilov M. Dinshunoslik - Toshkent: Dinshunoslik - Toshkent:ToshDSHInashriyoti, 2000
15. M.Sharipov Fayzixodjaeva D. Mantiq tarixi va nazariyasi. Darslik. - Toshkent: 2019.

Qo‘shimcha adabiyotlar

- 1.O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
2. Mirziyoev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta‘minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonlik garovi. -Toshkent: O‘zbekiston 2017 -53 bet.
- 4..Mirziyoev SH.M.Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2021. – 464 b.
5. O‘zbekiston Respublikasining “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘isida”gi Qonuni (yangi tahriri), 1998.

6. O‘zbekiston Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son farmoni /Xalq so‘zi, 2017 yil 8 fevral.

7. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri.–T.:Yangi asr avlodi, 2016.-318

8. Гусейнова.А., Апресянр.Г. Этика. Учебник. –Москва: Гардарики, 2013..

9. Krivsunov.A. Estetika. Uchebnik–Moskva: Gardariki, 2013.

10. Otamurodov S. Globallashuv va millat. - Toshkent: Yangi asr avlodi. 2008.

11. Pulatova D., Qodirov M., Ahmedova M. va boshq. Falsafa tarixi: Sharq falsafasi. O‘quv qo‘llanma. –Toshkent: TDSH.2013.

12. Pulatova D.,Ro‘zmatova G., Jalolova O‘.Axloqshunoslik. O‘quv qo‘llanma.- Toshkent: TDSH.2013.

13. Po‘latova D.A.,Fayzixo‘jaeva D.E. Mantiq.O‘quv qo‘llanma. -Toshkent:TDSH., 201-3.

14.Ramatov J. Hayotga falsafiy nigo. T.: " ITA-press ", 2017, 380 bet.

15. Tulenov J.,Tulenova G.,Tulenova K.Falsafa.Darslik.–Toshkent: Fan va texnologiya, 2016.

16. To‘raev B. Borliq:mohiyati, shakllari, xususiyati. – Toshkent:O‘zRFA Falsafa va huquq instituti, 2011.

17. Fayzixo‘jaeva D. Mantiq. Izohli lug‘at. –Toshkent: Tamaddun, 2015.

18. Falsafa. Mamashokirov S. Tahriri ostida. -Toshkent: Sharq, 2005.

19. Choriyev A. Inson falsafasi. -Toshkent.: O‘FMJ, 2006.

20. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjimasi. Toshkent: SHark, 2015. -732 b.

21.Armstrong K. Islam. A Short History. -London, 2002.

22. Jabborov I., Jabborov S. Jahon dinlari tarixi. -Toshkent: O‘zbekiston, 2002.

23. Imom al-Buxoriy: Al-Jami’ as-sahih. IV jildlik. -Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1991-1993.

24. Islom: bag‘rikenglik va mutaassiblik. Mas’ul muharrir 3.I.Munavvarov. -Toshkent, 1998.

25. Islom (ensiklopediya). Zuxriddin Xusnidinov tahriri ostida. Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2004.

26. Muhammad Yusuf M.S. Hadis va hayot. T.Z. -Toshkent: Sharq, 2003. - 255 b.

27. Основы религиоведения. Под редаксии И.Н.Яблокова. Изд. Второе. – Москва:1998.

28. Tashanov A. Mutassiblikni ko‘rinishlari va oqibatlar.- Toshkent: Akademiya, 2011. -32 b.

29. Qur’oni karimma’nolarining tarjimasi. Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. -Toshkent: Toshkent Islom Universitet nashriyoti, 2001, 2007.

30. Xusniddinov Z.M. Islom yunalishlari, mazhablar, oqimlar. - Toshkent: Movarounnahr, 2000.

Axborot manbaalari

1. [www. Ziyo net.uz](http://www.Ziyo.net.uz)

2. www.faylasuf.uz

3. www. .ziyo.uz

4. www. muslim.uz

5. www. religions.uz